

Vlaanderen
is ruimte

Toekomstverkenning als collectief leren

DEPARTEMENT
RUIJTE VLAANDEREN

ruimtevlaanderen.be

STEUNPUNT RUIMTE

OVER STEUNPUNT RUIMTE

Het Steunpunt Ruimte is één van de eenentwintig door de Vlaamse regering erkende Steunpunten voor Beleidsrelevant Onderzoek. Steunpunt Ruimte wou een beter inzicht verwerven in de transformaties in de ruimte die in Vlaanderen plaatsvinden en nagaan waarom en hoe die transformatie kunnen gebeuren.

Het Steunpunt Ruimte is een consortium bestaande uit de KULeuven, UGent en UAntwerpen. Het beleidsrelevante onderzoek focust zich op enkele waardevolle en actuele thema's met betrekking tot Ruimtelijke Planning.

Het Steunpunt Ruimte werd gefinancierd door de Vlaamse overheid, binnen het programma 'Steunpunten voor Beleidsrelevant Onderzoek 2012-2015'. De onderzoeksactiviteiten werden nauw opgevolgd door de afdeling Onderzoek en Monitoring van het departement Ruimte Vlaanderen.

Opdrachtgever:

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap Departement Ruimte Vlaanderen

Opdrachthouder:

Steunpunt Ruimte 2012-2016

Partners voor deze publicatie:

KULeuven, UAntwerpen

2016

Foto cover vooraan – bron:

De Spiegeleer, D.

Disclaimer:

Deze publicatie bevat de mening van de auteur(s) en niet noodzakelijk die van de Vlaamse overheid.

Verantwoordelijke uitgever:

Peter Cabus
Secretaris-generaal
Departement Ruimte Vlaanderen
Koning Albert II-laan 19 bus 12
1210 Brussel

Managementsamenvatting

Annette Kuhk, Michiel Dehaene, Martin Dumont
en Jan Schreurs

INHOUD

Managementsamenvatting	5
0 Situering van de probleemstelling en centrale concepten	6
1-2 Het MOS-traject	10
3-4 Het Plantage-traject	16
5 Toekomstverkenning als collectief leren. Onderzoek naar planning in het licht van onzekerheid en complexiteit.....	20
Bronnen.....	30

Managementsamenvatting

Methoden voor toekomstverkenningen in ruimtelijk beleid: Collectief leren bij complexe ruimtelijke vraagstukken.

SITUERING: Het eindrapport voor werkpakket 3 is het resultaat van de methodologische analyses die binnen het Steunpunt Ruimte werden verricht rond het thema “toekomstverkenningen”. Het is het thema van één van de vier werkpakketten die in het meerjarenplan van het Steunpunt Ruimte werden gedefinieerd. Het Steunpunt Ruimte functioneert als beleidsondersteunend onderzoeksconsortium en wordt gefinancierd door de Vlaamse overheid, waarbij het departement Ruimte Vlaanderen de inhoudelijke aansturing verzorgt.

STRUCTUUR: In hoofdstuk 0 lichten we de probleemstelling, het geleidelijke uitwerken van de onderzoeksvraag en de centrale concepten toe. Vervolgens zijn er twee delen (de hoofdstukken 1 en 2 vormen deel 1, de hoofdstukken 3 en 4 deel 2), die we best kunnen omschrijven als twee exercities om specifieke vormen van toekomstverkenningen beter te begrijpen en te structureren. Het gaat om benaderingen en methoden voor complexiteitserkende processturing, gericht op gedeelde problematisering en gedeelde betekenisgeving in ruimtelijke planning. Deze zijn hier gegroepeerd onder de noemer ‘collectieve leerprocessen’. Voor elk deel is er een afzonderlijke leeswijzer, bij het begin van hoofdstuk 1 en van hoofdstuk 3. In hoofdstuk 5 sluiten we dit eindrapport af we met conclusies en beleids-aanbevelingen.

VALORISATIE: Niettegenstaande het over een ‘eindrapport’ gaat, beschouwen we de samenvatting en het rapport als een vorm van ‘intermediaire’ output omdat de doorwerking ook – en vooral – buiten dergelijke rapportering moet worden gezocht. Discussies naar aanleiding van de resultaten van het onderzoek tijdens de eindconferentie, vragen op basis van onderzoekspapers en het rapport, uitwerking van de inzichten via nieuwe trajecten, kansen om de resultaten van het onderzoek met specifieke doelgroepen te bespreken... Het zijn voorbeelden van doorwerking, iteraties en feedback-loops, die typerend zijn voor collectieve kennisproductie. Ze zijn tevens in overeenstemming met de conclusies uit het onderzoek. Het hoeft geen betoog: wij staan ervoor open om de resultaten ook mondeling toe te lichten.

Annette Kuhk, Michiel Dehaene, Jan Schreurs, Martin Dumont

(een samenwerking tussen KU Leuven en Ugent)

April 2016

Hoofdstuk 0: Situering van de probleemstelling en centrale concepten

De studie van collectieve leerprocessen bij complexe ruimtelijke vraagstukken start bij de toelichting van het gedeeld conceptueel kader rond toekomstverkenningen en collectief leren. Hierbij wordt de vraag gesteld wat we al dan niet kunnen weten en waarop we al dan niet kunnen sturen bij toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen. Het opzetten van collectieve leertrajecten tracht onbepaaldheden en onzekerheden eigen aan toekomstverkenningen actief te beantwoorden.

Deze onzekerheid situeert zich op meerdere vlakken:

- Normatief: grote onzekerheid en dissensus rondom waarden en normen en de uitdrukking van maatschappelijke doelen,
- Transactioneel: de afwezigheid van een duidelijk handelingskader (= onzekerheden binnen het eigen beleidsdomein, institutionele onderbepaaldheid),
- Contextueel: sterke wederzijdse afhankelijkheid van partijen, de afwezigheid van een collectief kader en een gedeelde diagnose, en de impact van transformaties en onzekerheden buiten het eigen beleidsdomein.

Collectief leren wordt in dit onderzoek behandeld als een bijdrage aan de lopende discussie rondom **gebiedsgerichte planning**. Daarbij wordt in eerste instantie de rol van **experimentele werkvormen** onderzocht omdat deze o.i. relevant zijn bij de actuele, complexe planningsvraagstukken, en een middenweg bieden tussen operationele, projectgebonden kwesties enerzijds en noodzakelijke, strategische lange termijn overwegingen anderzijds. In het onderzoek werden twee oefeningen in 'collectief leren' opgezet. Een eerste oefening was gericht op de analyse van lopende trajecten. Een tweede ontwikkelde een eigen traject rond verstedelijkingsvraagstukken.

CENTRALE CONCEPTEN: In het gezamenlijk onderzoek naar **toekomstverkenningen** komt collectief leren op de voorgrond doordat we 'toekomstverkenningen' begrijpen als een vorm van proces-sturing, gericht op complexiteitserkenning, gedeelde problematisering, en gedeelde betekenisgeving voor een breed veld van actoren. Hierbij wordt over de 'grenzen' van het eigen beleidsdomein heen gekeken, en ook rekening gehouden met een aantal niet-reduceerbare onzekerheden uit de eigen en de ruimere context. **Collectief leren** speelt een belangrijke rol bij het tegelijkertijd omgaan met verschillende onzekerheden en complexe processen. Dit is de gezamenlijke positie en het (gaandeweg ontwikkelde) vertrekpunt van waaruit het onderzoek van de afgelopen twee jaar werd gevoerd. De contextuele en transactionele omgeving, padafhankelijkheden, (contextuele, transactionele en normatieve) onzekerheden en contingentie zijn centrale concepten in dit onderzoek:

- **Contextuele omgeving** oftewel '**(rand)voorwaarden**' voor verandering: Dit zijn factoren waar een specifiek beleidsdomein schijnbaar weinig impact op heeft, terwijl de impact op het domein zelf mogelijk groot is. Bovendien bestaat er onzekerheid over de ontwikkeling van deze omgeving. Veranderingen in de contextuele omgeving creëren een druk op de transactionele omgeving, ze stellen de relevantie en de legitimiteit van bestaande handelingskaders in vraag. Zo bijvoorbeeld is er een samenhang tussen ruimtelijk beleid in Vlaanderen en internationale migratiebewegingen of klimaatwijzigingen.
- **Transactionele omgeving** oftewel '**strategieën**' voor verandering: Dit zijn de handelingskaders van een specifiek beleidsdomein: wat kan veranderen doordat beleidsmakers en een ruimer veld van 'politieke actoren' hier een directe invloed op hebben.
- **Padafhankelijkheden:** Beschrijven de relatieve historische bepaaldheid/ onbepaaldheid van ontwikkelingspaden. Het zijn reeds aangezette trajecten, alsook historische voorwaarden en

- drempels voor ontwikkeling. Padafhankelijkheden zijn keuzes uit het verleden die de mogelijkheden in het heden en in de toekomst deels mee bepalen of sturen (als voorbeeld hier de dominante suburbaniseringslogica ten opzichte van het voorsorteren op stedelijke dynamieken).
- **Onzekerheden:** Bij het nemen van beleidsbeslissingen zijn er elementen, relaties of processen die niet gekend zijn, of waarop niet of moeilijk gestuurd kan worden. Er is ook sprake van 'niet reduceerbare' onzekerheid, gezien het niet mogelijk is om alle onzekerheden uit te sluiten. Er blijven steeds elementen, relaties en processen die we niet kunnen kennen of waarop we niet kunnen sturen omdat ze emergent zijn ten gevolge van complexe condities. Het beleid dient om te gaan met normatieve, transactionele en contextuele onzekerheden.
 - **Contingentie:** Elementen of relaties die er voor een (achteraf) verklaarbare reden 'zijn', maar die tegelijk 'niet noodzakelijk zijn'. Deze zijn 'niet reduceerbaar', en ontglippen bij een louter causale of lineaire kijk op de ontwikkeling aan de prognoses of andere cognitieve rationaliteiten. Vanuit een historisch perspectief wordt contingentie geduid als 'het had net zo goed anders kunnen lopen'.

VERTREKPUNT: We lichten kort toe **hoe het onderzoek van toekomstverkenningen leidt tot een studie van collectief leren**. Het uitgangspunt is dat de planning en de realisatie van ruimtelijke vraagstukken doorgaans over lange termijnen lopen. Beleidsmakers moeten hierbij rekening houden met het 'ruimere plaatje' en verschillende, onzekere invloedfactoren. Om deze te (ver-)kennen bestaan er veel verschillende werkwijzen die aansluiten bij verschillende kennisdomeinen, met o.a. studies die zich buigen over wat er zal gebeuren (voorspellen), kan gebeuren (exploreren) of moet gebeuren (projecteren) (zie Vandenbroek en Kuhk, 2011). Een toekomstverkenning is niet louter een 'speculatie' over een (mogelijke) toekomstige wereld, maar draait ook om het vinden en exploreren van nieuwe, nog niet gerealiseerde mogelijkheden en betekenissen in een bestaande (historische) context. Een toekomstverkenning tracht om van daaruit verschillende plausibele ontwikkelingen in beeld te brengen. Ze houdt hierbij rekening met factoren uit de 'transactionele omgeving' alsook met verschillende (onzekere) factoren uit de 'contextuele omgeving' van een beleidsdomein (cf. Vandenbroeck et al., 2011). Beide omgevingen zijn onderhevig aan continue en interactieve veranderingen. Toekomstverkenningen ontwikkelen dus in het volle besef van de complexiteit van sociaal-ruimtelijke vraagstukken en de ermee samenhangende onzekerheden. Toekomstverkenningen spelen m.a.w. ook een rol in het (her-)definieren van de 'grens' van de handelingsruimte voor beleid (= de transactionele ruimte). Voor een plausibele inschatting van ontwikkelingen in de transactionele en contextuele omgeving, voor de toepassingen van verschillende werkwijzen, en voor een voorstelling van (verschillende) plausibele toekomstige ontwikkelingen is de mobilisatie van kennis uit verschillende domeinen vereist. Het opzetten van collectieve leertrajecten komt tegemoet aan de vraag om verschillend-soortige kennisdomeinen op relevante wijze met elkaar te verknopen (Brown and Lambert, 2013).

Collectief leren biedt een meervoudig antwoord op het omgaan met onzekerheden. Het is een leerproces met meerdere actoren, waarbij kennis over langere periodes en in een iteratief proces kan circuleren (cf. Capello, 1999: temporele continuïteit en cumulatief inzicht). Het is een inclusieve mobilisatie van meerdere kennisvormen, waarbij zowel normatieve alsook operationele discussies aan bod komen, toegepast op concrete situaties en met oog voor ruimere maatschappelijke ontwikkelingen. Collectief leren biedt een meervoudig antwoord op onzekerheid:

(1) **NORMATIEF:** Het stelt conflicterende posities en fundamentele meningsverschillen die optreden rond nieuwe maatschappelijke uitdagingen en complexe transitie (= normatieve onzekerheid) ter discussie. Collectief leren biedt hier een uitweg, gezien het vertrekt vanuit een erkenning van pluraliteit en dissensus, maar tegelijk tracht om verschillen zichtbaar, bespreekbaar en hanteerbaar te maken.

(2) **TRANSACTIONEEL:** Bij dergelijke systemisch complexe problemen (bv. ruimtelijk, sectoraal, qua schaal, territoriaal, institutioneel of wettelijk) probeert ruimtelijke planning om een passend kader te vinden. In het beste geval worden beslissingen genomen op basis van een 'redelijke benadering' van

de sociaal-ruimtelijke werkelijkheid. Veelal ontwikkelen ruimtelijke vraagstukken zich binnen een vorm van institutionele onderbepaaldheid (= transactionele onzekerheid), terwijl er tegelijk ook tal van padafhankelijkheden zijn (= voorgestructureerde omgevingen). Collectief leren is hierbij een 'gezamenlijk leren omgaan met contingentie, onzekerheden, padafhankelijkheden en het creëren van nieuwe paden, resulterend in collectieve inzichten, praktijken en waarden, aangemaakt in een gezamenlijk veld van ervaring'. Tegen deze achtergrond bevat het pleidooi voor collectief leren ook een pleidooi voor experimenteel werken, t.t.z. een beweeglijke vorm van verkennen van interacties tussen contexten, mogelijkheden en handelingskaders.

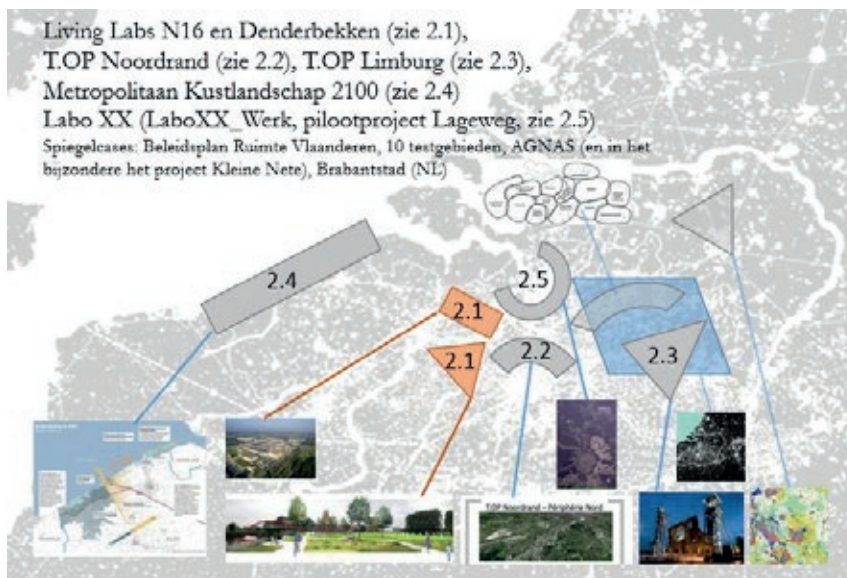
(3) CONTEXTUEEL: Bij 'contextuele onzekerheden' krijgt een beleidsdomein (of transactionele omgeving) te maken met onverwachte ontwikkelingen die ver buiten het eigen domein – of althans buiten de onmiddellijke invloedssfeer - liggen. Collectief leren houdt in dat verband de erkenning in van de collectiviteitsdimensie van planningsvraagstukken, zoals bijvoorbeeld bij stedelijke voedselvoorzieningen, huisvesting, mobiliteit of energievoorziening. De erkenning van dergelijke afhankelijkheid is een goede basis van gemeenschappelijkheid voor het omgaan met onzekerheid. In het rapport verwijzen we om die reden een aantal keer naar dit aspect van collectief leren als contextueel leren.

WERKWIJZE: Om de voorwaarden voor en de ontwikkeling van ruimtelijk beleid, alsook de sturing en strategieën in een veranderlijke en complexe omgeving te analyseren, werden in dit onderzoek **twee experimentele trajecten** opgezet: het 'MOS' (Methodologische Onderzoeksseminaries) en het PLANTAGE-traject. In deze trajecten wordt collectief leren betrokken op de huidige, snel evoluerende planningsdiscussie in Vlaanderen, om gaandeweg capaciteiten te ontwikkelen in de omgang met transactionele, normatieve en contextuele onzekerheden. De twee complementaire deelonderzoeken analyseren deze capaciteiten, maar zijn zelf ook oefeningen in 'collectief leren'. Beide trajecten delen de aandacht voor normatieve onzekerheid en de gerichtheid op experimentele planningsvormen. Het onderzoek levert niet enkel een bijdrage tot een academisch debat met betrekking tot methodologische kwesties bij toekomstverkenningen en collectief leren. Het is vooral ook **een bijdrage tot een collectief experiment** dat vandaag plaats vindt rondom planning in het algemeen en rond gebiedsgerichte planning in het bijzonder, waarbij we getuige zijn van een schijnbaar eindeloze vermenigvuldiging van pilots, testcases, experimentele vormen van planning, die stuk voor stuk zinvol zijn (maar waar onderhand een kat zijn jongen niet meer in terug kan vinden). De expliciete methodologische reflectie, de (zelf-)beschrijving van dergelijke niet-lineaire trajecten in het MOS-traject en de zoektocht naar specifieke antwoorden op het spanningsveld tussen operationeel en strategisch denken, project- of gebiedsgericht werken, op korte of lange termijn in geval van de PLANTAGE, trachten bij te dragen tot de professionalisering en operationalisering van ruimtelijk beleid waarbij actoren samenwerken in een complexe setting, en trachten om te gaan met meervoudige onzekerheid.

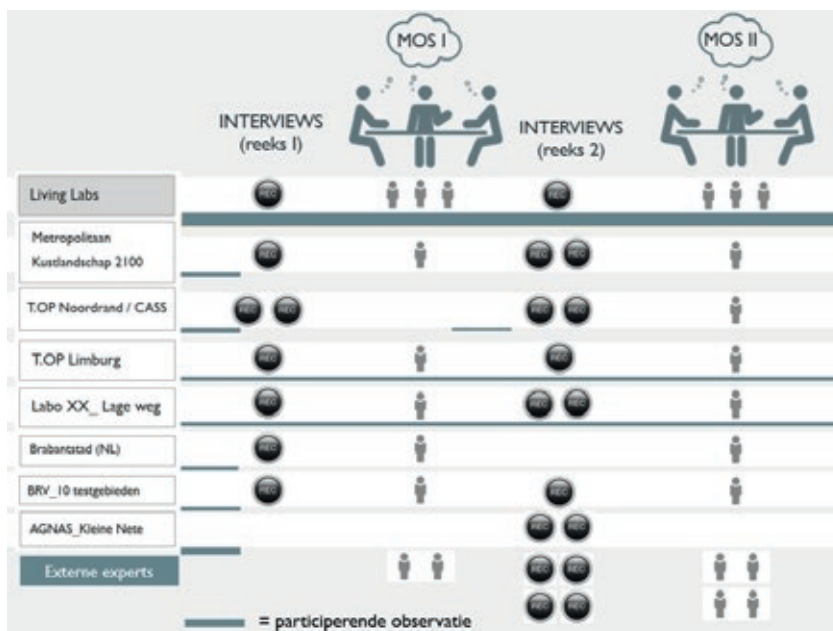
De **complexiteitserkennende planning** waar dit rapport op mikt, tracht het gesitueerd karakter van planning in te zetten bij het omgaan met onzekerheid. Dergelijk planningsbenadering wil actief en reflectief aan situaties werken waarin zowel de normatieve setting, de transactionele als de contextuele omgeving voorwerp zijn van interpretatie, debat en argumentatie. Of, meer lapidair, creëren van situaties die planners toelaten om steekhoudende standpunten in te nemen ook wanneer die (altijd) met veel onzekerheid gepaard gaan.

Het MOS-traject (Methodologische Onderzoeksseminaries)

(zie hoofdstuk 1 en 2)

Illustratie 1: Overzicht van MOS-cases op kaart

Illustratie 2 : Overzicht van MOS-traject (interviews, workshops, deelname externe experts, participerende observatie)

Hoofdstuk 1-2: Het MOS-traject

Het eerste traject kreeg de naam van Methodologische Onderzoeksseminaries of kortweg MOS. Het richt zich in eerste instantie op de methodologische onbepaaldheid van de transactionele omgeving en op de verkenning van heuristieken die daarmee kunnen omgaan. Dit experiment gaat rechtstreeks in op initiatieven die vandaag vorm geven aan het veranderende planningslandschap. Het MOS brengt een aantal recente experimenten rond regionale planvorming en gebiedsgerichte ontwikkeling samen die expliciet gericht waren op het vernieuwen van het bestaand planologisch kader (**cases zijn o.a. Territoriale ontwikkelingsprojecten Noordrand en Limburg, Labo XX, MKL 2100 en twee living labs**). Deze oefeningen delen een aantal overwegingen, inclusief een eigen jargon, maar zijn bij nader inzien ook betekenisvol verschillend. Het MOS probeert deze gelijkenissen en verschillen in kaart te brengen en zoekt naar **een conceptueel, analytisch kader** dat toelaat om deze experimenten te beschrijven als oefeningen in collectief leren met betrekking tot planningsinnovatie en om ze vervolgens ook te vergelijken, en beleidsaanbevelingen te formuleren m.b.t. planningscapaciteiten.

De hoofdstukken 1 en 2 worden voorafgegaan door een leeswijzer, met daarin de samenvatting van resultaten per case. In sectie 2.6 staat de samenvatting van het analytisch kader per rubriek. Deze case-overschrijdende conclusies zijn in onderstaande kort samengevat.

Caseoverschrijdende conclusies van het MOS-traject

(volgens de rubrieken van het analytisch kader)

Kadervoorwaarden: Complexe ruimtelijke vraagstukken ontwikkelen in samengestelde (boven-)lokale kaders, met enerzijds voorwaarden waar actoren een impact op hebben en anderzijds aspecten die aan de invloed lijken te ontsnappen. Enkele observaties:

- GRENSVERLEGGENDE PRAKTIJKEN: Het onderscheid tussen 'transactionele' en 'contextuele' voorwaarden (en onzekerheden) maakt het mogelijk om beter de grenzen van de handelingsruimte voor beleid en het politiek-institutionele kader te kennen. Collectieve leerprocessen maken het mogelijk om deze 'grenzen' te beïnvloeden, bv. door nieuwe samenwerkingsverbanden. Dit veronderstelt evenwel een sterke lokale 'trekker'.
- INCREMENTEEL + EXPLORATIEF = KANS OP PARADIGMA-BREKENDE INZICHTEN: De collectieve leerprocessen bij complexe ruimtelijke vraagstukken zijn soms, maar lang niet altijd, ontstaan naar aanleiding van acute problemen en een 'sense of urgency'. Investeren in incrementele, collectieve leerprocessen is ook belangrijk omdat het toelaat om langer lopende ontwikkelingen te duiden, en daarin verschillende lopende projecten te situeren. Zo bijvoorbeeld werd in de cases geleidelijk aan een gedeelde beschrijving van de probleemstelling ontwikkeld, in relatie tot een wijzigende context, voor de uitdagingen van peri-urbane ruimtes of de uitdaging van stedelijke productie in een postindustriële tijdperk, wat complementair is aan de focus van deelprojecten (bv. Lage Weg, Fabrieksstraat of Velodroom). Ook incrementele processen kunnen tot paradigma-brekende inzichten leiden, onder meer door ruimte te creëren voor verkenningen.

Actoren: Het overleg met verschillende actoren kan zowel voorwaarde als resultaat zijn van een collectief leertraject bij complexe ruimtelijke vraagstukken. Enkele observaties:

- ADAPTIEVE SAMENSTELLING VANUIT VERSCHILLENDE VERTREKPUNTEN: De selectie van actoren is een adaptief proces waarbij verschillende werkwijzen worden gehanteerd (bv. 'bestaande lijsten', 'sneeuwbaaleffect' of 'territoriale concept-maps' om actoren te bepalen). Bij de hier bestudeerde cases waren actoren van verschillende schaalniveaus en uit verschillende categorieën betrokken. Bij de selecties van actoren worden (veelal impliciet) verschillende vertrekpunten gehanteerd, met

bijvoorbeeld combinaties van overheid, economische actoren en kennisinstellingen (model van de triple helix), of combinaties van overheid, economische actoren en civiele maatschappij (zie 'democratische driehoek' van Zijdeveld), of een brede categorie van actoren die invloed hebben op het beleid (zie 'politieke actoren' volgens Howlett en Ramesh). Als alternatief kan gestart worden van een SES-benadering (Socio-ecological systems approach, cf. McGinnis en Ostrom, 2014), waarbij de ruimte waarin de maatschappij ontwikkelt het vertrekpunt is. Belangrijk hierbij is dat het (vaak impliciete) vertrekpunt de kijk op ruimte en gebruikers/actoren beïnvloedt. Zo bijvoorbeeld is het betrekken van de civiele maatschappij geen evidentie bij complexe ruimtelijke vraagstukken. Een helix-benadering leidt potentiëel tot een meer instrumentele kijk op ruimte, die ten dienste van diverse actoren wordt ingedeeld en ingericht (in termen van 'conflicterende ruimteclaims'), terwijl de SES-benadering sterker de eigenwaarde en inherente kwaliteiten van ruimte en natuurlijke omgevingen als vertrekpunt neemt.

- AANDACHT VOOR DE ROL VAN ACTOREN: Bij de keuze van actoren wordt vooral gelet op organisationeel-sectorale affiliaties of discipline-specifieke expertises, en in mindere mate op de (verwachte of veronderstelde) rol van actoren tijdens het traject. Het strekt nochtans tot aanbeveling om hiermee wel reeds rekening te houden bij de selectie van actoren, en zelfs expliciet aan deelnemers te vragen of zij bepaalde rollen willen opnemen. Bij de hier bestudeerde cases treden vooral de initiatiefnemers naar voor als sleutelfiguren, nemen ontwerpers en medewerkers van administraties veelal de rol van gespecialiseerde adviseurs, terwijl economische actoren zich doorgaans opstellen als invloedrijke organisaties. Holistische denkers vinden we in erg verschillende categorieën, omdat deze rol meer verband houdt met persoonlijke competenties. Lokale gemeenschappen blijken veelal slechts onrechtstreeks betrokken bij complexe ruimtelijke vraagstukken.

Kennisproductie: Bij de analyse van kennis werd gekeken naar kennis rond ruimtelijke praktijken (de 'matter of concern'), over processen en met betrekking tot collectieve verbeelding. Enkele observaties:

- COLLECTIEVE VERBEELDING: Dit is een verbindend element voor collectieve leerprocessen, waarbij actoren erkennen dat zij noodzakelijk samen in een relevant traject zitten, zonder de noodzaak om het over alles eens te zijn. De ontwikkeling van een gedeelde probleemstelling, een gedeelde benadering en een gedeeld begrip is belangrijk voor de efficiëntie en de effectiviteit van complexe ruimtelijke projecten omdat het actoren in staat stelt om de domein-, discipline- of schaalspecifieke ambities te overstijgen. Bovendien werkt collectieve agendering mobiliserend, bijvoorbeeld door deelprojecten te situeren in een ruimere perimeter en/of een ruimer tijdsvenster, of door thematische foci en/of 'ruimtelijke figuren' (zie T.OP Limburg) te definiëren om singuliere deelprojecten in een ruimer kader te plaatsen. Er zijn verschillende werkwijzen en instrumenten die een proces van 'gedeelde problematisering' en 'kennisdeling' kunnen faciliteren. Bij wijze van *scaffolding* worden visualisaties gebruikt (met o.a. kansenkaarten, (territoriale) *concept maps*, schema's van trajecten of diagrammen over het procesverloop, tussentijdse presentaties van resultaten, of het verbeelden van 'ruimtelijke figuren'). Ook referentievoorbeelden zijn een belangrijk element bij de ontwikkeling van de collectieve verbeelding.
- KENNIS OVER DE COLLECTIVITEITSDIMENSIE BIJ RUIMTELIJKE PRAKTIJKEN: In de zoektocht naar een gedeelde probleemdefinitie en collectieve beeldvorming wordt in dit onderzoek de notie collectief expliciet ingezet in een dubbele betekenis. Het gaat zowel om het collectief aan actoren, waarbij collectief leren dan staat tegenover individueel leren. Maar het gaat ook letterlijk om het ontwikkelen van een 'collectieve benadering' en de erkenning van de 'collectiviteitsdimensie' van een ruimtelijk vraagstuk (zie Plantage). Vele ruimtelijke vraagstukken zijn collectiviteitsvraagstukken in die zin dat zij vertrekken bij de noodzakelijke erkenning van de wederzijdse afhankelijkheid van actoren in het regelen van ruimtegebruik. Die regeling kan erin bestaan dat er een duidelijke scheiding gemaakt wordt tussen ruimteclaims maar in veel gevallen is de kern van het ruimtelijk

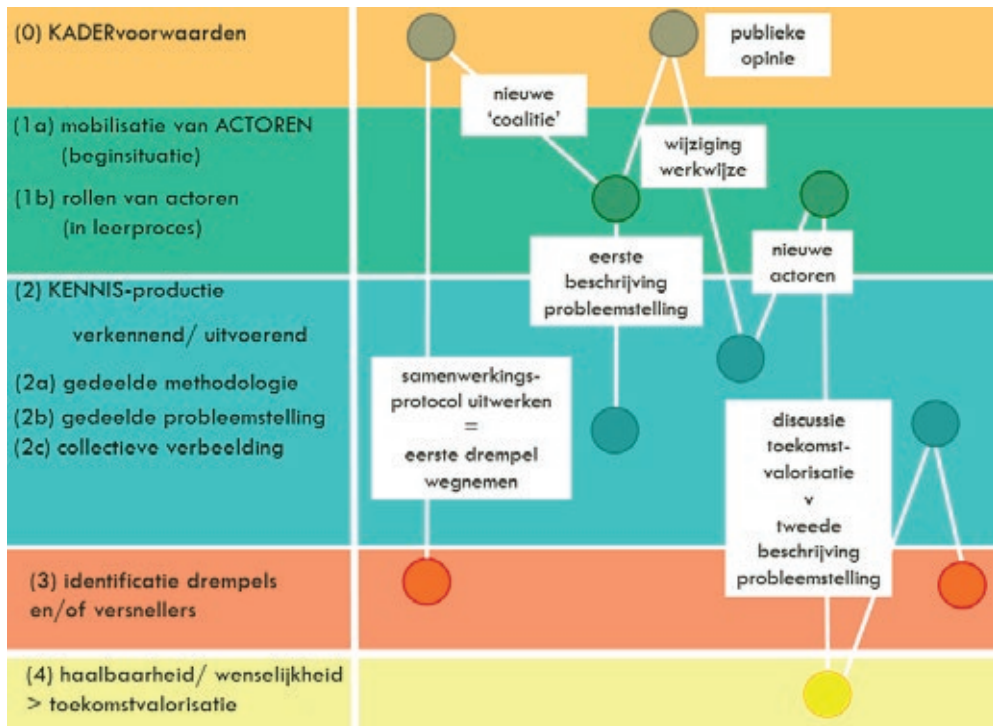
vraagstuk de erkenning van de noodzaak aan afspraken met betrekking tot het regelen van de wederzijdse afhankelijkheid, de noodzaak aan gedeelde infrastructuur, de systemische koppeling van processen, stromen, de gekoppelde grondwaarde structuur, de complementariteit van functies etc.

- KENNIS OVER METHODEN EN PROCESSEN: Bij alle cases is een intentie uitgedrukt voor samenwerking of althans co-constructie, waarbij ruimte gelaten wordt voor het evolutieve, het formatieve en het incrementele. Ook de methodologie zelf ontwikkelt veelal nog *on the go*. Een aantal methodologische keuzes komen bij bijna alle trajecten aan bod. (1) Onder andere door ontwerpend onderzoek en/of ontwerpstudio's wordt de aandacht o.a. via experimenten op de toekomst gericht, zonder evenwel het grotere plaatje – vanuit een meer holistische benadering - uit het oog te verliezen (cf. Geldof, Janssens, 2006). Een experiment houdt het midden tussen 'vrijblijvende verkenning' en 'strategische formalisatie', waarin wel degelijk engagement en verantwoordelijkheid worden gevraagd, maar het proces kan mislukken en dus worden stopgezet. (2) Complexe, niet-lineaire trajecten combineren veelal werkwijzen met een verkennende modus en werkwijzen met een op uitvoering gerichte logica. Net in die koppeling zit een meerwaarde: verkenning is nodig om (onzekerheden in) de contextuele omgeving beter in te schatten, terwijl gerichtheid op de uitvoering ook (onzekerheden) in de transactionele omgeving naar voor brengt. (3) Doorgaans ontwikkelen de trajecten *in* de locatie die ter discussie staat, waardoor het een vorm van *situated learning* is. (4) De werkwijzen leunen doorgaans aan bij een sociaal constructivistische benadering van 'leerprocessen', waarbij activerende werkvormen trachten om maximaal de kennis van deelnemers te mobiliseren. Collectief leren is een sociocratische benadering, waarbij hoop op win-win leidt tot betrokkenheid.

Drempels (en versnellers): De hier bestudeerde trajecten ontstaan niet 'uit het niets'. Er zijn diverse pad-afhankelijkheden (bv. bestaande infrastructuren, institutionele structuren, procedures) en lokale voorwaarden (bv. een veelheid van lopende projecten, de kans om subsidies te bekomen, politiek-institutionele factoren). Enkele observaties:

- PADAFHANKELIJKHEID IN BELEID: Een moeilijke categorie in deze is het 'beslist geacht beleid' waarbij nog niet aan alle voorwaarden voor realisatie voldaan is, maar de initiatiefnemer van een project er reeds van uitgaat. In specifieke constellaties is het zelfs denkbaar dat er vanuit een overkoepelend traject wordt ingegrepen op 'beslist beleid' op lokaal niveau. Dit betekent niet per sé dat wordt ingegaan tegen het huidig beleid, maar dat hiervan bijvoorbeeld wordt 'losgekomen' om alternatieven te verkennen voor de langere termijn.
- VERSNELLERS: Behalve dergelijke drempels vermelden verschillende projectleiders ook 'versnellers', bijvoorbeeld door wijzigende kadervoorwaarden, nieuwe actoren of een consoliderende collectieve verbeelding.

Processen in collectieve leertrajecten: We willen hier nog even onder de aandacht brengen dat de rubrieken – kadervoorwaarden, actoren, kennisproductie, drempels - in sé geen vaste volgorde hebben bij de complexe, niet-lineaire projecten die hier zijn geanalyseerd.

Illustratie 3 : Schematische voorstelling van mogelijke processen in een collectief leertraject

Op basis van de vergelijking van de procesbeschrijvingen hebben we voor de case-overschrijdende conclusies vier thema's geselecteerd:

- UITLIJNING BIJ DE START VAN TRAJECTEN: De trajecten starten niet noodzakelijk bij kadervoorwaarden, maar trekken veeleer van een 'uitlijning' van meerdere rubrieken (én voorwaarden, én actoren, én kennis-productie, én aandacht voor drempels). Dergelijke 'uitlijning' en 'koppeling' komt – al dan niet gepland - op verschillende momenten terug, en is een soort 'calibratie' van het traject (t.t.z. een her-ijken en/of consolidatie van voorwaarden, coalities en inzichten).
- AANDACHT VOOR KOPPELINGEN TIJDENS HET PROJECT (OP BASIS VAN EEN 'VERTICALE LEZING' VAN DE PROCESDIAGRAMMEN): Complexe, niet-lineaire trajecten kennen verschillende, simultane trajecten. Ook hier is er een meerwaarde in het 'koppelen' van trajecten, bijvoorbeeld tussen stakeholderoverleg en een meer verkennend traject van ontwerpmatig onderzoek, of tussen de ontwikkeling van de *matter of concern* en een methodologisch spoor, of tussen verschillende deelprojecten binnen een ruimer traject. Het 'verknopen' van parallelle lagen of stromen is een vorm van consolidatie in de trajecten, die niet steeds op een structurele of systematische manier wordt ingericht. Het pleidooi op basis van de analyse van de cases is niet zozeer om deze koppeling gelijkvormig te maken, maar wel om de koppelingen meer expliciet aan bod te laten komen, om hier meer expliciet aandacht voor te hebben.
- STRUCTURELE MIJLPALLEN BIJ EEN 'HORIZONTALE LEZING' VAN DE PROCESDIAGRAMMEN: De cases zijn voorbeelden van langlopende, niet-lineaire trajecten. Hierbij zijn veel actoren betrokken en vaak veel deelprojecten mee verbonden, waardoor ook de kennisproductie gelaagd en complex is. Voor

cummulatieve kennisopbouw zijn regelmatig momenten van 'consolidatie' of expliciete 'mijlpalen' nodig. De klassieke 'publicatie van een rapport', 'het online beschikbaar stellen van informatie' of 'het voorstellen van resultaten bij een conferentie of stakeholder-event' volstaan hierbij niet: vanuit sociaal-constructivistisch perspectief leveren dergelijke 'milestones' slechts een bescheiden bijdrage voor het 'delen' en vooral het 'vastzetten' van kennis, en blijft de doorwerking ervan eerder beperkt. Voor 'gedeelde' kennis zijn er iteraties en feedback-loops nodig om te kunnen nagaan of de kennis daadwerkelijk ook gedeeld is.

- ITERATIES IN DE OMGANG MET DREMPELS: De iteraties zijn belangrijk voor het 'vastzetten van kennis', maar ook voor het herzien van de omgang met drempels: mogelijks kunnen deze, mits een nieuwe actor-constellatie, op basis van recent gewonnen inzichten, alsnog worden overwonnen.

Afsluitende conclusie voor de analyse van complexe niet-lineaire trajecten

De analyse van complexe, niet-lineaire trajecten is geen toevallige opgave. Het onderzoek heeft namelijk aandacht voor wijzigingen in een 'veranderend landschap', met name een landschap van planning en planners die trachten om te gaan met complexe ruimtelijke vraagstukken, padafhankelijkheden en onzekerheden. Wat betekenen dergelijke niet-lineaire trajecten voor de ontwikkeling van planning en planningsbenaderingen?

TRAJECTEN OP MAAT: Niet-lineaire trajecten laten zich moeilijke standaardiseren. Hun enige regelmatige trek is maatwerk. Het onvoorspelbare spel van specifieke context, interagerende kadervoorwaarden, coalitievormende en kennisproducerende actoren, alsook padafhankelijkheden en versnellers, constitueert tegelijkertijd 'de regels' en 'het spel'. Collectief leren is omgaan met de particulariteit van evolutionair bepaalde, padafhankelijke, context specifieke ontwikkelingsprocessen. Leren gaat hier niet over het ontwikkelen van een universeel inzicht, een algemeen geldend principe maar over het verknoepen van kennis en context in een specifiek geval.

VARIATIE ALS SLEUTEL TOT COLLECTIEF LEREN: Toekomstverkenningen-als-collectieve-leerprocessen zijn performante zoekstrategieën naar relevante en accurate ingrepen. Gezien de complexiteit van de ruimtelijke vraagstukken, en de onzekerheden die hierbij optreden, is het zoeken van 'de optimale oplossing' geen optie, maar kan alleen – en steeds weer - een tijdelijk passende ingreep worden voorgesteld. Hiertoe worden verschillende varianten ontwikkeld en vergeleken. Het zoeken naar varianten en het ontwerpen van experimenten zijn belangrijke elementen bij het juiste omschrijven van het nodige maatwerk. Zo bijvoorbeeld kunnen actoren geselecteerd worden op basis van organisationeel-sectorale affiliaties of op basis van discipline-specifieke expertises, op basis van socio-psychologische factoren en een inschatting van de rollen in een collectief leerproces, of op basis van een territoriale actor-map. Een op maat gemaakt collectief leerproces heeft baat bij het gebruik van verschillende 'brillen' zodat er niet met een lijst van *usual suspects*, maar veeleer met een open, veelzijdige doch scherpe blik gekeken wordt. Ook experimenten zijn een poging om variaties te ontwikkelen: het ontwerp van experimenten leidt tot collectieve overwegingen (hoe denken we daar samen over?) en tot overwegingen over collectiviteit (hoe worden we daar samen beter van?). Hierbij volgen meerdere en verschillende (soorten) cycli van 'what if ...?' en 'why not?' elkaar op in een co-evolutief, iteratief proces, waarbij variaties geproduceerd en selecties gemaakt worden.

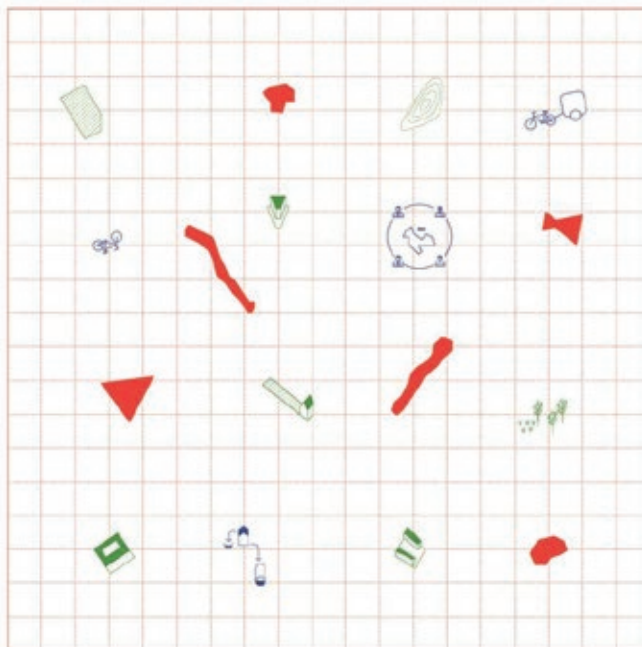
VOOR HET ONTWIKKELEN VAN VARIATIES IS EEN SYTEMATISCHE AANPAK MOGELIJK: Collectief leren staat niet voor een pleidooi voor casuïstiek en maatwerk *overall*. Er is standaardisatie mogelijk in de procesmatige en methodologische ontwikkeling, zonder evenwel gelijkvormige processen en werkwijzen na te streven. Er is standaardisatie mogelijk in de methoden om variaties te bekomen, zonder evenwel de uitkomsten te standaardiseren. Niet dat het procesverloop en de uitkomst van niet-lineaire trajecten dient te worden gestandaardiseerd, maar de aandacht voor en de reflectie op het procesverloop kan op systematische basis worden georganiseerd. In eerste instantie is het een systematisch voorzien van het 'denken in termen van variaties'. Verder kan de systemische aandacht voor methoden ook op volgende aspecten gericht zijn:

- De systematische aandacht voor 'verticale koppelingen' bij complexe niet-lineaire trajecten (bv. tussen deeltrajecten, tussen het verkennende en het op uitvoering gerichte, maar ook tussen de ontwikkeling van de 'matter of concern' en de gehanteerde methodologie).
- De systematische ontwikkeling van (tussentijdse) consolidatie en feedback-momenten. Idealiter zijn dit momenten van actieve (re-)constructies van kennis. Ook hiervoor is systematisch aandacht nodig, met oog op een betere doorwerking van studies en analyses.

Het MOS-traject heeft in wezen een voorzet gegeven voor een systematische reflectie over het procesverloop van niet-lineaire trajecten. De toepassing van het hiervoor ontwikkelde conceptueel analytisch kader leidt tot een betere zelf-beschrijving van lopende trajecten. Het kader kan niet alleen evaluatief worden gebruikt, maar ook prospectief, dus bij het opzetten en de ontwikkeling van nieuwe trajecten.

Resultaten van het Plantage-traject

(zie hoofdstuk 3 en 4)

Hoofdstuk 3 - 4 : Het Plantage-traject

Het tweede traject vond plaats onder de vorm van een internationale ontwerpworkshop “DE PLANTAGE” die in het kader van het Living Lab van het Steunpunt Ruimte werd uitgevoerd. Het traject de PLANTAGE is een ontwerp-georiënteerd actieonderzoek dat plaats vond in de overlap tussen het Living Lab van het Steunpunt Ruimte en het werkpakket rond toekomstverkenning in. De focus van dit traject ligt op de omgang met contextuele onbepaaldheid. Het experiment kijkt naar een fragment van Vlaanderen onder groeiende verstedelijkingsdruk en werkt aan een gedeelde agenda vanuit de vertaling van dit verstedelijkingsvraagstuk als collectiviteitsvraagstuk. Vanuit een driedelige ontwerp-heuristiek wordt gezocht naar mogelijke strategieën om lokaal de capaciteit te versterken om met deze collectiviteitsvraagstukken om te gaan.

In hoofdstuk 3 wordt het opzet van het PLANTAGE traject toegelicht. U vindt er de inhoudelijke keuzes, de positionering van het experiment, het kader en de werkhypothesen die erin getest werden. Hoofdstuk 4 draait om de evaluatie van dit traject. De theoretische reflectie en de lessen die eruit getrokken kunnen worden. Deze hoofdstukken vormen een geheel samen met drie boekjes die in de bijlagen werden toegevoegd. Deze drie boekjes tonen de tussentijdse resultaten van dit ontwerpend onderzoek die met stakeholders werden besproken en gedeeld. Ze bevatten het eigenlijke ontwerpwerk, maar ze maken ook integraal deel uit van dit onderzoek.

Uitgangspunt voor het Plantage Traject is dat de grens tussen de transactionele omgeving en de contextuele omgeving niet statisch is. Meer zelfs, veel uitdagingen voor de ruimtelijke planning op vandaag draaien om de groeiende druk op de huidige organisatie ten gevolge van een veranderde context. De contextuele omgeving werd door ons gedefinieerd als alles wat buiten het bereik van een specifiek handelingskader (de transactionele omgeving) valt. Deze definitie lijkt in tegenspraak met de suggestie dat ook de context aan verandering onderhevig is en zelf kan veranderen. Context staat voor wat vanuit de transactionele omgeving bekeken vast staat. Dit onderscheid tussen contextuele en transactionele omgeving is vooreerst analytisch en kan enkel worden gehandhaafd binnen een vastgestelde transactionele omgeving. Maar naarmate de manier waarop de transactionele omgeving wordt ingevuld ook voorwerp van discussie kan zijn, kan ook de begrenzing tussen transactionele en contextuele omgeving wijzigen. Wat in de plantageoefening als **contextueel leren** en werken naar een gedeelde probleemdefinitie wordt beschreven draait om het vaststellen van de grens tussen de transactionele en contextuele omgeving, niet vanuit het bestaand beleid maar vanuit een reflectie op de samenhang tussen vraagstukken en de ruimtelijke context.

In deze oefening kijken we niet naar verandering in algemene zin maar naar een reeks aspecten van verandering die we als **verstedelijking** omschrijven. Deze keuze is ingegeven door het sterk verstedelijkt karakter van de Vlaamse context. Vele van de kwesties die vandaag de planningsdiscussie bepalen (van mobiliteit tot klimaatadaptatie) blijken nauw samen te hangen met dit sterk verstedelijkt karakter en laten zich bij nader inzien begrijpen als ‘stedelijke kwesties’, lees kwesties van ‘collectieve consumptie’ die om een **collectief verband** vragen waarin deze ruimtedruk beantwoord kan worden. In dit traject fungeert verstedelijking niet enkel als thematische focus maar ook als **‘boundary object’** (zie Star, Griesemer, 1989: elastische concepten waardoor actoren bij dissensus alsnog tot overleg komen). Het begrip laat immers toe om verschillende vraagstukken samen te behandelen en zo aan een **gedeelde probleemstelling** te werken. De keuze voor verstedelijking als ‘boundary object’ liet toe om de samenhang tussen verschillende stedelijke kwesties lokaal te bespreken en tegelijk te pendelen tussen operationele en strategische aspecten, lokale en bovenlokale discussies.

Vele aspecten van verstedelijking overkomen ons. Verstedelijking roept stedelijke vraagstukken op die vaak vooralsnog niet binnen een aangepaste transactionele omgeving vallen. Contextueel leren is dit spanningsveld erkennen. De complexiteitserkenning bestaat er vervolgens in dat deze mismatch tussen ruimtelijke problemen en ruimtelijke sturing altijd zal bestaan. Ruimtelijke vraagstukken, verstedelijkingsvraagstukken, milieuvraagstukken, waterproblemen, enzovoort laten zich niet zomaar afbakenen. Elke poging om de grens tussen transactionele omgeving en contextuele omgeving vast te stellen voor een aspect zal wellicht tot een gebrek aan afstemming leiden voor een ander aspect. Toch laat de **gedeelde problematisering** van de context toe om tot een articulatie van die complexiteit te komen en een dynamische afstemming tussen beide.

Het Plantage traject toont de rol die **ontwerpend onderzoek** kan spelen bij het indijken van onzekerheid (door het helpen maken van robuuste keuzes) en het stapsgewijs identificeren van mogelijke experimenten die de koppeling maken tussen geïdentificeerd problemen en concrete handelingskaders binnen de lokale context. Door tegelijk de probleemdefinitie op te hangen aan algemene evoluties (verstedelijking) en drijvende krachten (klimaat, demografie, etc) ontstaat de mogelijkheid om problemen niet louter lokaal te definiëren maar ze te kaderen als deel van een ruimere familie van analoge cases die zich niet alleen lokaal aandienen.

Binnen dit onderzoekstraject staat deze aanpak rond '**families van problemen**' ook voor een specifieke methodologische invulling van ontwerpend onderzoek. Een positie die geplaatst kan worden tegenover twee andere. Enerzijds ontwerpend onderzoek als maatwerk en medium van genegotieerde projectgerichte planning. Een positie die in belangrijke mate het succes bepaalt van de stadsprojecten binnen het stedenbeleid waar hoger naar werd verwezen. Anderzijds ontwerpend onderzoek als een vorm van prototyping gericht op de ontwikkeling van spelregels en toolboxes. Een positie die leren van cases vertaalt als het definiëren van veralgemeenbare inzichten die ook buiten de specificiteit van de case toegepast kunnen worden.

Met deze positie proberen we ontwerpend onderzoek los te maken van een eenzijdig pleidooi voor maatwerk. Maatwerk overal is immers een zwaktebod, om de eenvoudige reden dat de capaciteit om dit maatwerk overal te leveren nooit aanwezig kan zijn. Zonder selectiviteit is een pleidooi voor maatwerk een abstracte keuze, terwijl maatwerk net om de radicaliteit van concreet engagement draait. Ook binnen de context van dit onderzoekstraject is dit capaciteitsaspect de grootste beperking op de voorgestelde aanpak gebleken. Ondanks de ruimte en tijd die binnen de context van het steunpunt bestaat blijft de mogelijkheid om het leertraject te organiseren beperkt. Het hieronder gedocumenteerde traject kan enig succes voorleggen op vlak van de identificatie van kwesties (families van problemen), maar is notoir onaf wat de opvolging ervan betreft. Overleg hierover vond plaats tijdens de afrondingsfase van het steunpunt. De verdere opvolging ligt daarmee opnieuw in handen van de lokale overheid, weliswaar gesterkt in de overtuiging dat het kan lonen om in planvorming te investeren en er ook de tijd voor te nemen.

Het plantage traject is tenslotte een toepassing van de **driedimensionele ontwerpheuristiek** die in een eerder rapport werd uitgewerkt en hier wordt verfijnd. De kern van deze ontwerpheuristiek is dat ontwerp behandeld wordt als een zoekstrategie die zich typisch veroorlooft om gelijktijdig over zowel probleemdefinities als over mogelijke oplossingen na te denken. Ontwerp beweegt niet van probleemstelling naar oplossing maar springt tussen **verschillende probleem-oplossingcombinaties** die verder worden geïdentificeerd en verder opgelost naarmate de consensus over de relevantie van een probleem-oplossingcombinatie groeit. De drie-dimensionele ontwerpheuristiek is een poging om dit zoekproces op een zo intelligent mogelijke wijze voor te structureren en voorwerp te maken van een collectief leerproces. Dit indijken van de zoekzone gebeurt door het mappen van contextuele randvoorwaarden (naming), het documenteren van robuuste keuzes (framing) en het redeneren over en lokaal vertalen van bestaande precedentes elders (moving).

In hoofdstuk 4 worden in detail de verschillende voorstellen die in de plantage werden ontwikkeld voorgesteld in het licht van deze ontwikkelde methodiek.

Illustratie 4 drie trajecten doorheen de plantage. Vaste frames en een repertoire aan moves op zoek naar de juiste condities` Vaste names, gekende moves op zoek naar strategische framing ; Vaste names en frames op zoek naar moves.

**Toekomstverkenning als collectief leren.
Onderzoek naar planning
in het licht van onzekerheid en complexiteit.**

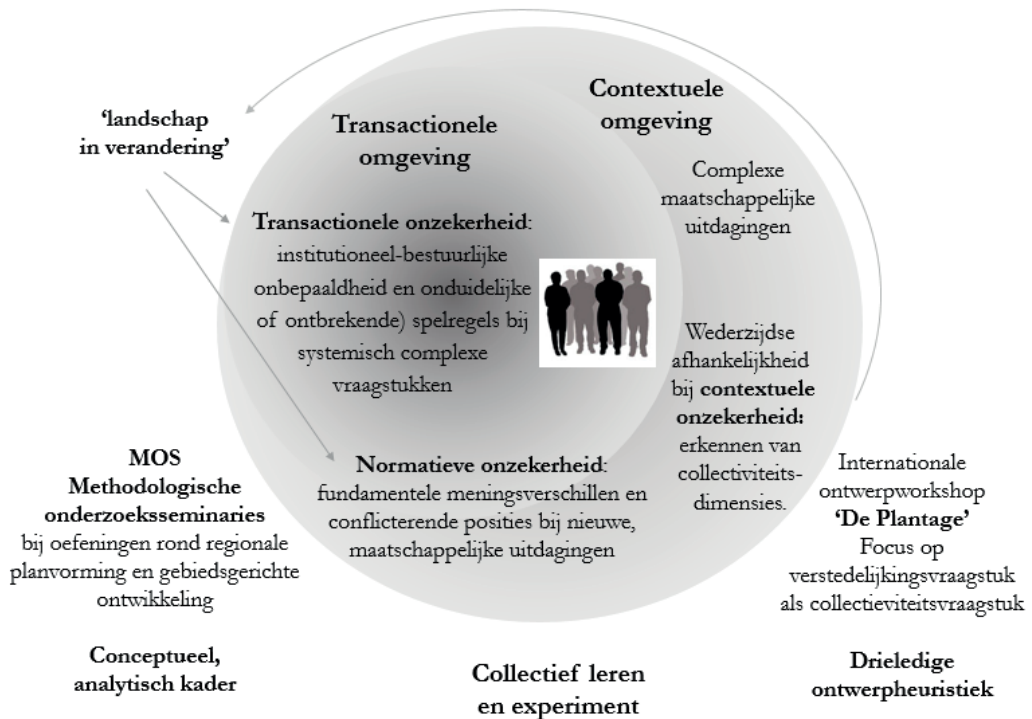
(zie hoofdstuk 5)

Hoofdstuk 5

Het laatste hoofdstuk van het eindrapport is gewijd aan conclusies en beleidsaanbevelingen. Voor wie meteen bij de conclusies 'start', schetsen we in hoofdstuk 5 van het eindrapport eerst kort het onderzoek en de structuur van dit rapport. De beleidsaanbevelingen in de daarop volgende sectie brengen de bevindingen uit 'MOS' (hoofdstuk 1 en 2) en 'Plantage' (hoofdstuk 3 en 4) samen, en koppelen terug naar de oorspronkelijke beschrijving van de probleemstelling in hoofdstuk 0.

De beleidsaanbevelingen en de conclusies over het 'landschap in verandering' brengt de conclusies van de twee experimentele trajecten 'MOS' en 'PLANTAGE' samen. Bij beiden wordt **collectief leren** betrokken op de huidige, snel evoluerende planningsdiscussie in Vlaanderen. Het pleidooi voor toekomstverkenningen-als-collectief-leren beoogt om gaandeweg capaciteiten te ontwikkelen in de omgang met transactionele, normatieve en contextuele onzekerheden.

Illustratie 5: Situering van twee experimentele trajecten in het onderzoek naar collectief leren in de omgang met onzekerheden

Beleidsaanbevelingen

Ruimtelijke planning is een betekenisgestuurd proces en creëert een context waarin een gesprek en vervolgens een argument zich kan ontwikkelen. De geselecteerde en onderzochte werkwijzen om de toekomst te verkennen in verband met territoriale vraagstukken, kunnen bijzondere bijdragen leveren tot het creëren van dergelijke context. Het veronderstelt evenwel de ontwikkeling van een gedeelde taal, een gedeeld proces van problematisering, en co-evoluerende inzichten. Deze komen het makkelijkst tot stand in een proces van **collectief leren**, waarbij gewerkt wordt rond herkenbare kwesties en respectieve 'boundary objects' waar deze kwesties op vast zitten. Ter ondersteuning van dergelijke praktijken zijn volgende beleidsaanbevelingen relevant. Ze betreffen het verwerven van inzichten bij complexe ruimtelijke vraagstukken, het opbouwen van capaciteiten voor veranderingsprocessen en het verbeteren van de communicatie in collectief leren.

1. Aandacht voor de transactionele en contextuele omgeving van ruimtelijk beleid

Het is aangewezen om in het beleidsdomein 'ruimte' (**toekomst-)**verkenningen op **systematische wijze te agenderen** en in te zetten. Het zijn nuttige, en zelfs noodzakelijke zoek-strategieën om de mogelijke ontwikkelingen van een beleidsdomein beter te kunnen inschatten:

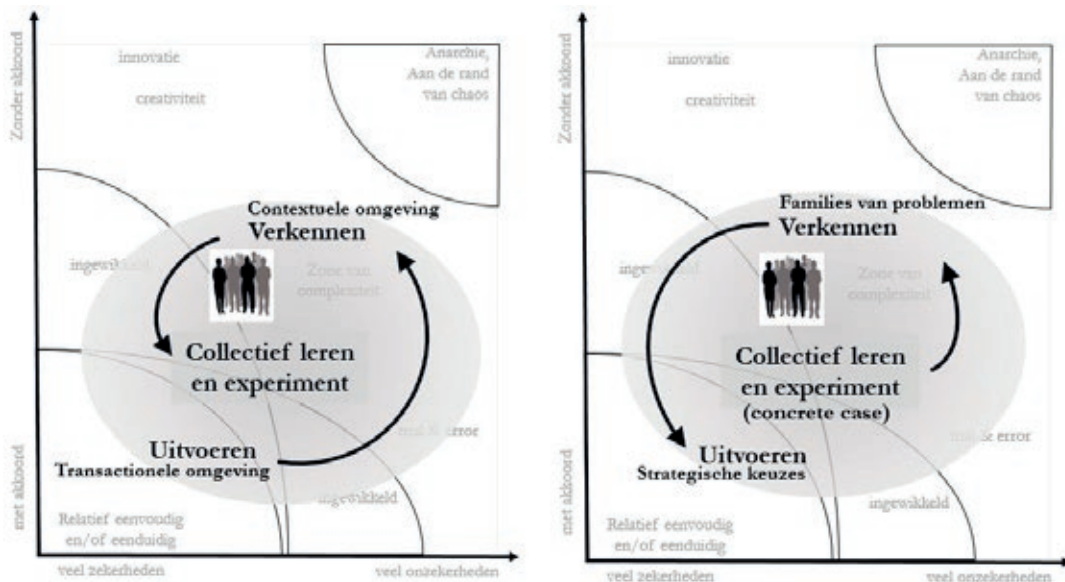
In relatie tot contextuele onzekerheden: Toekomstverkenningen geven inzicht in het gelede karakter van de wijzigende 'omgevingen' waarin ruimtelijke planning zich afspeelt, in onzekerheden en drijvende krachten achter de niet-reduceerbare onzekerheid van de toekomst, alsook in de mogelijke samenhangen tussen problematieken en wensen van stakeholders (zie Janssen e.a., 2006; Kuhk e.a., 2011). Hierbij is het aangewezen om binnen Ruimte Vlaanderen - en bij uitbreiding binnen het Departement 'Omgeving' - analyses door middel van exploratieve scenario's (contextscenario's) in te zetten om op effectieve wijze zicht te krijgen op *driving forces* en op kernonzekerheden, alsook op dimensies van robuustheid die kunnen in spelen op deze krachten en onzekerheden. Het is eveneens aangewezen om de mapping-oefening rond contextuele variaties en *driving forces*, die aan de basis ligt van dergelijke studies, zelf in te richten, teneinde voldoende regio- en domeinspecifieke antwoorden te bekomen.

Voor een verruiming van de transactionele omgeving: De kennis over mogelijke verschuivingen in de ruimere contextuele omgeving en over de ruimtelijke implicaties hiervan laat toe om robuuste strategieën te ontwikkelen (die relevant blijven ongeacht de wijzigingen in de context). Het onderscheid dat gemaakt wordt tussen de 'transactionele' omgeving (m.a.w. waar een organisatie of beleidsdomein invloed op heeft) en de 'contextuele' omgeving kan daarbij helpen. Terwijl dit onderscheid in de praktijk vaak moeilijk te maken is, werkt het voor beleidsanalyses verhelderend, bv. bij systeemanalyses (zie Vandenbroeck e.a., 2011).

2. Koppelen van verkennende en uitvoeringsgerichte logica's door maatwerk en experiment

Binnen toekomstverkenningen zijn er uiteenlopende werkwijzen die voor verschillende doeleinden worden ingezet. Binnen een complexiteitserkende planningsbenadering is het aangewezen om niet vanuit één vast stramien te vetrekken, maar veeleer vanuit een **op maat gemaakte combinatie van werkwijzen**. Bij de werkwijzen in gebiedsgerichte projecten komen enerzijds meer **verkennende** benaderingen aan bod (bijvoorbeeld bij ontwerpmatig onderzoek, scenario's, mapping van externe *drivers* en systeemanalyses, mogelijkheidsonderzoek of kansenkaarten) en anderzijds **uitvoeringsgerichte** benaderingen (bijvoorbeeld treffen we dit eerder aan bij pilootprojecten of quick-wins). Terwijl elke werkwijze zijn specifieke meerwaarde heeft, ligt in de koppeling van verkennende en uitvoeringsgerichte logica's de voornaamste winst voor complexiteitserkende planning.

We vragen bijzondere aandacht voor het **experiment** als werkwijze bij toekomstverkenningen. Een experiment is vooreerst een intelligent en behoedzaam antwoord op onzekerheid. Het combineert verkennende en uitvoerende logica's: het vertrekt als verkenning van oplossingsrichtingen, maar het test ook uitvoeringsgerichtheid uit doordat er concrete engagementsen gevraagd worden van actoren.

Illustratie 6: Van singulier project en/of business-as-usual naar verkenning, en verder naar gebiedsgerichte, concrete experimenten (links); van singulier experiment naar verkenning van families van problemen, en strategische keuzes voor generalisering (rechts)

3. Testen van nieuwe praktijken

Toekomstverkenningen winnen aan relevantie in de mate dat er een gelegenheid is om **nieuwe samenwerkingsverbanden en -rollen** te testen. Toekomstverkenningen bieden dan de kans om innovatieve praktijken bespreekbaar te maken en zijn een 'generale repetitie' voor nieuwe werkwijzen. Het samenbrengen van actoren rond verkenningen van context en innovaties in beleid kan eveneens resulteren in het **wegwerken van drempels**, a.h.w. dus de creatie van 'versnellers'.

Het uitproberen van nieuwe samenwerkingsverbanden, de discussie over en voorbereiding van nieuwe praktijken en werkwijzen op een specifieke plek, bieden eveneens de kans om na te gaan in hoeverre een **veralgemening van een nieuwe praktijk** mogelijk dan wel wenselijk is.

Verkenningen en uitvoeringsgerichte benaderingen werken daarbij complementair, want vereisen verschillende soorten expertises (en werkwijzen). Slechts zelden zijn er ook actoren die beide goed beheersen. Het is daarom aangewezen om bij de ontwikkeling van toekomstverkenningen, behalve gespecialiseerde experts en vertegenwoordigers van gebruikers- of bewonersgroepen, ook expliciet te zoeken naar holistische denkers en sleutelfiguren die een verkennende competentie hebben. Dit vergt zowel een goede inschatting van de beginsituatie (bij de selectie van deelnemers) als een goede opvolging van de rollen die actoren opnemen tijdens een project.

4. Expliciteren van methodologieën

Uit het MOS (Methodologisch Onderzoeksseminarie) blijkt het belang van **kritische methodologische reflectie** bij vernieuwende projecten en processen. Het is aangewezen om dergelijke initiatieven op een systematische wijze op te zetten, uit te bouwen, uit te voeren en te evalueren – ook inzake gevolgde/ontwikkelde methodologie - om te leren voor soortgelijke initiatieven.

Het bijhouden van een **logboek** blijkt een waardevol instrument. Het laat toe om de oorspronkelijke intenties te confronteren met de uitkomsten. Het verschaft ook inzicht in de krachten en mechanismen binnen het betreffend proces, want bij de evaluatie van de methodologie wordt gestart van het reële proces en niet van een a posteriori rationalisatie noch van een anticiperende lineaire projectlogica. Dit levert informatie voor bijstelling en bijsturing. Het helpt ook in het ontwikkelen van een zelf-kritische houding en in het bijstellen en verbeteren van skills, methoden en technieken.

5. Ontwikkeling van capaciteiten voor gecontextualiseerde gebiedsgerichte regie

Het MOS alsook de experimenten op vlak van ontwerp onderzoek tonen het potentieel van toekomstverkenning maar laten ook het bijzonder arbeidsintensief karakter van deze oefeningen zien. De uitbouw van een intelligent beleid rond gebiedsgerichte en projectgerichte planning vraagt een structurele **investering in regiecapaciteit**, noodzakelijk om dergelijke complexe processen aan de gang te houden, actoren te betrekken, processen te documenteren, te evalueren en bij te sturen, om experimenten te definiëren en uit te voeren, enzovoort.

Het is aangewezen om toekomstverkenningen op systematische wijze in te bouwen in alle beleidsgestuurde trajecten van gebiedsgericht onderzoek, waardoor de focus op het gebied wordt ingebed in ruimere problematieken (a.h.w. **'gecontextualiseerd' gebiedsgericht onderzoek**). Dergelijke onderzoeken functioneren als 'inoefeningen' die - door de uitvoering ervan - bijdragen tot een diep besef van onzekerheden, tot het gevoelig maken voor wijzigingen, tot het leren anticiperen op consequenties van dergelijke wijzigingen, en tot het leren koppelen van mogelijke wijzigingen in contextuele omgeving aan de transactionele omgeving /mogelijke beleidshandelingen.

Het daadwerkelijk uitwerken en uitvoeren van toekomstverkenningen laat toe om cruciale capaciteiten voor beleidsvoering te ontwikkelen. Dankzij de praktijk van toekomstverkenningen kan het streven naar kennis over een ongekende toekomst verlaten worden ten bate van het ontwikkelen van kunde met betrekking tot een open houding voor onkenbare toekomst en de impliciete erkenning van niet-reduceerbare onzekerheden. Bezorgdheid om het kennen van de 'juiste' evolutie in de toekomst maakt dan plaats voor het ontwikkelen van capaciteiten zoals collectief leren en het inoefenen van omgaan met onkenbaarheid en onvoorspelbaarheid, uiteraard telkens gekoppeld aan en relationeel verbonden met de *subject of concern*: **families van kwesties en uitdagingen**.

Combinaties van ontwerp onderzoek, contextscenario's en handelingsscenario's helpen bij het open staan voor onzekere toekomst, en bij het snel en accuraat herkennen van en anticiperen op dominante wijzigingen en transformaties, en zelfs op zogeheten zwakke signalen van contextuele wijzigingen en van veranderingen in socio-ruimtelijke praktijken (zie MKL 2100, Living Labs)

De verankering van toekomstverkenningen binnen concrete beleidstrajecten is functioneel in het nauwer op elkaar betrekken van agendasetting en ruimtelijke ontwikkeling, en dit in een cyclisch-iteratief verband. Toekomstverkenningen kunnen enerzijds een kader bieden voor het ontwerp en de begeleiding van uitvoeringsgerichte logica's. Anderzijds kan er vanuit ervaringen bij concrete, gebiedsgerichte projecten bijsturing worden geïnitieerd voor de ontwikkeling van verkennende studies (bijvoorbeeld in het erkennen van niche-ontwikkelingen). De aanbeveling is om op structurele wijze afwisselend verkenningen en concrete, gebiedsgerichte projecten te ontwikkelen, en deze wederzijds op elkaar te laten inwerken.

6. Overleg verdiepen

In veel projecten en processen voor ruimtelijk beleid zijn verscheidene departementen, meerdere specialismen, en/of uiteenlopende stakeholders betrokken, in een proces dat je als 'collectief leren' zou kunnen benoemen. Het is aangewezen om in die gevallen pertinente aandacht te besteden aan **boundary objects**, dus concepten en methodologieën die gedeeld zijn, waardoor uitwisseling en samenwerking mogelijk wordt. Zo blijken onder andere de focus op gedeelde territoria, op het vraagstuk verstedelijking (en de samenhang tussen maatschappelijke kosten en baten die eraan gekoppeld zijn), op een aantal systemische thema's (bijvoorbeeld metabolisme, duurzaamheid, veerkracht), en op het onderkennen van families van problematieken, effectief te werken als *boundary object*.

Op basis van het empirisch onderzoek – zowel de eigen projecten als de analyse van lopende projecten - wordt de aanbeveling gegeven om niet naar een eenheidsbenadering te zoeken. Daarentegen wordt voorgesteld om aandacht te hebben voor en rekening te houden met lokale capaciteit inzake **procesorkestratie en -begeleiding** en voor lokale **bestuurskracht** (of tekorten dienaangaande). De **gewestelijke overheid** heeft erg uiteenlopende (en op voorhand niet noodzakelijk gekende) rollen te vervullen bij de gezamenlijke methodologische ontwikkeling, en bij het zoeken en formuleren van een gezamenlijke probleemstelling en verbeelding ten aanzien van socio-ruimtelijke problematieken. Het strekt tot aanbeveling om in dergelijke processen te stappen vanuit een open, onderzoekende attitude.

De combinatie van en vooral ook de iteratieve wisselwerking tussen verkennende en op uitvoering gerichte benaderingen levert een kwalitatief sterke aanpak op van complexe vraagstukken in ruimtelijk beleid. We willen er hier evenwel op wijzen dat de **tijd** die nodig is om dergelijke wisselwerking tot stand te brengen, doorgaans onderschat wordt. Alhoewel synthetiserende conclusies van een verkenning of de leerpunten uit een uitvoerende praktijk relatief eenvoudig te communiceren lijken, is het bijzonder tijdsintensief om hiervoor ook een **gedeeld begrip** te ontwikkelen en, meer nog, ook een **gedeelde visie** op probleemstelling, ontwikkelingsrichtingen en benaderingen. Hiervoor dient voldoende tijd te worden voorzien, met structurele momenten van terugkoppeling, documentatie en een consolidatie van verworvenheden (t.t.z. het expliciteren van inzichten, het formeel bevestigen van beslissingen en/of de terugkoppeling naar stakeholders).

Conclusies bij een veranderend planningslandschap

Op basis van de bevindingen uit het onderzoek en de formulering van beleidsaanbevelingen sluiten de conclusies af met een reflectie over de vernieuwing van planning, en vooral over evolutieve planningsbenaderingen, als reactie op onzekerheden waarmee beleidsmakers worden geconfronteerd. Binnen dit onderzoek staat toekomstverkenning zowel voor vormen van speculatief denken over mogelijke toekomstige ontwikkelingen (hoe verandert de wereld = de contextuele omgeving en dus 'voorwaarden') als over de toekomstige handelingskaders (wat kan veranderen = de transactionele omgeving en hierbij 'strategieën' m.a.w. de verbanden waarbinnen aan verandering gewerkt kan worden).

1. Van structuurplanning naar beleidsplanning, via experimenten

De finaliteit van dit onderzoek - binnen het hele opzet van het steunpunt - is in de eerste plaats methodologisch. Deze methodologische discussie vindt echter niet plaats in een vacuüm, maar in een snel evoluerende context met, in het beste geval, ook voortschrijdend inzicht. Dit onderzoek is in de eerste plaats een poging om dit voortschrijdend inzicht te articuleren, te versterken en te expliciteren.

Daarom werd de initiële vraag naar toekomstverkenningen vertaald naar **collectief leren**. De thematiek van verkenning en toekomstverkenning kan daarmee vooral gelezen worden als een bijdrage tot een belangrijke tool om dit leer- en reflectievermogen te verstevigen.

De veranderingen in het planningslandschap –zie hiervoor hoofdstuk 0: een 'landschap in beweging'- zien we als een **verzameling parallelle experimenten**, oefeningen die ten dele bijdragen aan dezelfde zoektocht naar innovatieve planningsvormen en die (ondanks de verschillende deelruimtes waarop ze werken) ook een stuk context met elkaar delen. De reframing van deze planningstrajecten als experimenten beoordeelt deze oefeningen niet op hun operationele finaliteit (zoals ze binnen de oefeningen zelf wordt gedefinieerd, bv. kustverdediging en klimaatsverandering voor MKL 2100, bv. reconversie in T.OP Limburg, bv. verdichting en vernieuwing voor Labo XX), maar als bijdragen aan een **collectief leertraject met betrekking tot (gebiedsgerichte) planning**. Op overkoepelend niveau levert dit een gemeenschappelijk kader op om over deze experimenten als oefeningen in collectief leren na te denken en ze mogelijks in de toekomst ook meer op die manier uit te werken en in te zetten.

2. Collectief leren als experimentele planning

Dit onderzoek draait om de analyse en de ontwikkeling van **capaciteiten** voor planningsregimes die zijn doortrokken van onzekerheden m.b.t. toekomstige ontwikkelingen. Het is een de zoektocht naar het aanmaken van **collectieve** capaciteiten die kunnen bijdragen tot een vernieuwing van planningsregimes. Experimenten en collectief leren zijn o.i. hierbij cruciaal. Experimenteren staat zowel voor de erkenning van die onzekerheid (en vandaar het voorwaardelijk en speculatief karakter van een experiment), maar experimenteren staat ook voor engagement, wendbaarheid, intelligentie, werkhypothesen, tussentijdse conclusies, testen, voortschrijdend inzicht, etc. Experimenteel werken verruimt de 'zone' waarin een gesprek over vernieuwende oplossingen mogelijk is, het verruimt de zone waarin gehandeld kan worden, en bijgevolg de ruimte voor collectief leren. Experimenten en collectief leren zijn antwoorden op verschillende soorten van onzekerheid. Om met **normatieve** onzekerheid en dissensus om te gaan helpen *boundary objects* die het experimenteel veld op een open en inclusieve manier benoemen. Innoverende experimenten verleggen de grens tussen de transactionele en contextuele ruimte en doen dit zowel door de transactionele context herhaaldelijk te **contextualiseren** maar ook door de contextuele ruimte te problematiseren en via experimenten **binnen te halen** in een vernieuwde transactionele setting. Hierbij wordt omgegaan met transactionele en contextuele onzekerheden. Door experimenten en het collectief leren te betrekken op **families van problemen** zoeken we naar nieuwe koppelingen tussen de context waarin gehandeld wordt en het problemen die gedetecteerd worden, tussen beleidskaders die vooralsnog niet tot de zelfde transactionele ruimte behoren, tussen schijnbaar onoverbrugbare doelstellingen en normatieve uitgangspunten, etc.

3. Over operationele en strategische doelen, korte en lange termijnsverandering

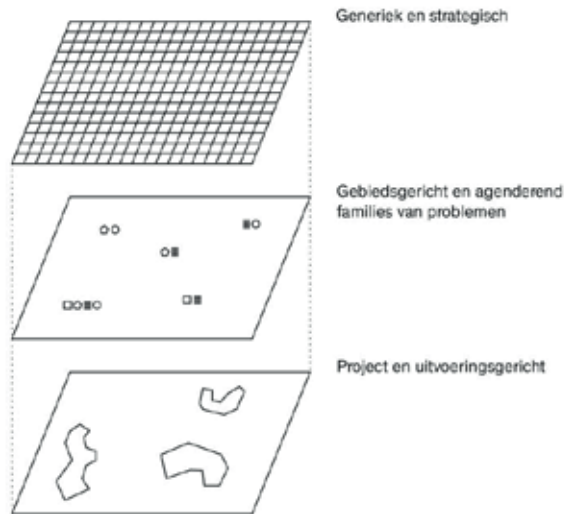
In de zoektocht naar innovatie in planning zit een opvallende contradictie. Op zoek naar antwoorden op de groeiende complexiteit zijn we zowel getuige van vragen tot vereenvoudiging als van vragen naar verhoogde capaciteit om met complexiteit om te gaan. Nu eens lijkt de complexiteit een gevolg van de planning zelf en lijkt minder planning, eenvoudiger procedures, maar ook meer uitvoering en minder omkijken, een mogelijk antwoord (Leinfelder, 2015). Dan weer lijkt vooral meer planning nodig, meer integrerend, beter afgestemd, maar dus ook arbeidsintensiever, breder onderbouwd, strategisch gekaderd etc. Is complexiteit, met andere woorden, het gevolg van te complexe planning (alles loopt vast, niets kan nog, procedures zijn te ingewikkeld) of is de complexiteit eigen aan de vraagstukken waarmee we kampen (*wicked problems*). In het ene geval moet alles eenvoudiger en sneller, in het andere laten we het verlangen naar eenvoudige oplossingen best varen. **Complexiteitserkende**

planning staat in dit onderzoek niet alleen voor de erkenning van de complexiteit van de vraagstukken maar ook, en vooral, voor een zoektocht naar kaders die complexiteit hanteerbaar maken.

Een deel van de invulling van deze positie werd in navolging van Bertolini (2010) gezocht in het identificeren en **verkennen van robuuste oplossingsrichtingen**. Hierbij spelen toekomst-verkenningen en het denken in variaties een belangrijke rol. Niet reduceerbare onzekerheid is typisch een gelijktijdige onzekerheid over doelen en middelen, waarbij Bertolini erop wijst dat we de complexe verknoping van doelen en middelen enigszins uit elkaar kunnen halen. Bijvoorbeeld bestaat er verregaande eensgezindheid over transit oriented development als middel, dat vandaag zowel kan worden ingezet voor verdere suburbanisering als voor een radicale keuze voor verdere verstedelijking. Bij de ontwikkeling van op elkaar afgestemde ruimtelijke ordening en openbaar vervoer is het vervolgens noodzakelijk dieper in te gaan op het doel. Andersom is het ook mogelijk om doelen op een robuuste wijze te formuleren. 'Verdichting mag niet tot achteruitgang van het huidige voorzieningen niveau leiden' was bijvoorbeeld een doel dat bij Labo XX werd gehanteerd voor het ontwerpend onderzoek en de verkenning van verdichtingstechnieken van start ging. Het doel geeft richting aan de oefening, maar opent tegelijk de discussie over welke middelen daar best voor ingezet worden.

4. Over gebiedsgerichte planning en typeproblemen/ families van problemen

In dit onderzoek wordt **gebiedsgerichte planning** gezien als een mogelijke component van wat hier als complexiteitserkennende planning werd beschreven. Gebiedsgerichte planning is potentieel een planningsvorm waarin een articulatie kan ontstaan **tussen uitvoerend en strategisch denken**, tussen kortere en langere termijn planning. In het onderzoek wordt de notie 'families van problemen' naar voor geschoven om invulling te geven aan wat dit zou kunnen betekenen op vlak van (toekomst)verkenning. Deze notie staat voor een benadering die het midden houdt tussen een probleemgestuurde en geval-gestuurde benadering, en scheidt daarmee de voorwaarden voor een collectief leerproces gebaseerd op de uitwisseling tussen particuliere, lokale kennis en te veralgemenen, elders verworven inzichten. Op basis van de ruimtelijke verkenning van de stedelijke ontwikkeling van het gebied en uitgebreide gesprekken met sleutelactoren werden **typeproblemen/ families van problemen** geïdentificeerd rond sleutelkwesties waarrond een doorbraak noodzakelijk is. Deze typeproblemen/ families van problemen zijn recurrent, stellen zich ook buiten het onderzoeksgebied, en lenen zich tot een systematische aanpak die ook een systematisch en/of systemisch veranderingsproces zou kunnen voeden.

Illustratie7: Families van problemen gesitueerd tussen uitvoeringsgericht en strategisch beleid

5. Over verloren en herwonnen legitimiteit

Het 'landschap in verandering' zet planning onder druk. De vraag om **vernieuwing** van de discipline is daarbij zowel een bedreiging als een kans. Enerzijds dreigt de verdere uitholling van de discipline, tegelijk met en mede door een overbevraging van het bestaande institutioneel kader, in een context zonder groeiende middelen. Anderzijds ligt in het veranderend planningslandschap ook een kans om legitimiteit te herwinnen. De nadruk op **collectief leren** is een stap in die richting. Legitimiteit herwinnen veronderstelt een traject, een proces waarin een brede erkenning en herijking kan ontstaan van wat de meerwaarde van intelligente planning is en waar die zich best op richt. Zowel het MOS als het PLANTAGE traject tonen een landschap met veel twijfel maar tegelijk een landschap waar het debat over planning met veel nuance en inzicht en groot engagement wordt gevoerd en dit op alle niveaus, lokaal en bovenlokaal, bij zowel professionele als niet professionele partners, binnen de overheid als erbuiten.

De kwalificatie **collectief** staat in deze discussie niet enkel voor een aanduiding van samen, met vele actoren, vanuit vele posities, maar staat hier ook voor de erkenning van de eigenheid van planning. --- erkennen van collectief karakter – de *raison d'être* van planning. Collectief leren is een keuze om die collectieve dimensie niet voor actoren te bedenken maar samen met actoren te onderkennen en te organiseren (Sandercock 1998). Livinglab, MOS en Plantage situeren planning daarbij binnen een bestuurlijk-democratische driehoek waarin zowel markt, overheid als civiele maatschappij een rol te spelen hebben. Dit is pertinent in een context waar de taakstelling van de verschillende hoeken van deze driehoek aan verandering onderhevig is. Het lijkt ons belangrijk om deze driehoek zonder te veel apriori's te benaderen en er niet bij voorbaat allerlei ideologische breuklijnen in te lezen. Tegelijk is het cruciaal de eigen rol van deze polen te onderkennen om van daaruit de complementaire posities van

deze verschillende rollen te structureren op zoek naar nieuwe antwoorden op de collectiviteitskwesities achter zowat alle planningsvraagstukken.

Collectief **leren** staat in dit report voor een sociocratische planningsbenadering. We kijken naar planning vanuit een sociale constructie-perspectief. Daarin staat voorop dat mensen handelen tegenover mensen en dingen in functie van de betekenis die deze voor hen hebben. Die betekenissen liggen niet vast. Ze zijn niet willekeurig maar kunnen tevens veranderen. Ze zijn weliswaar voorgestructureerd door sociaal gedeelde denkbeelden. Ze zijn ook verschillend voor onderscheiden individuen. Planning is een zingestuurd proces waarin gedeelde betekenissen kunnen worden geconstrueerd, nieuwe mogelijke betekenissen kunnen worden verkend, nieuwe betekenishorizonten geopend. Collectief leren is **sociocratisch** in de mate dat het erop is gericht het vermogen van een groep, om met pluraliteit en contradictie om te gaan, te versterken. Collectief leren richt zich niet op het uitvlakken van verschil, maar maakt verschillen hanteerbaar.

Planning ontleent zijn **legitimiteit** niet alleen aan sterke voorgestructureerde institutionele kaders, maar ook aan het vermogen om zich in tijden van relatieve institutionele onbepaaldheid staande te houden. Bij afwezigheid van een duidelijk 'concept van verandering' nemen wij de verandering zelf als uitgangspunt. Onzekerheid wordt beantwoord door het ondernemen van de nodige actie met als doel variatie te brengen in de bestaande transactionele omgeving, beweging te brengen in wat vooralsnog mogelijk of onmogelijk wordt geacht. De verandering is daarbij geen doel op zich maar een noodzakelijke voorwaarde om tot nieuwe inzichten te komen in de huidige ontwikkelingslogica en de mogelijkheid tot verandering. Legitimiteit kan er enkel bij winnen indien dit gebeurt als een proces van collectief leren.

Opgenomen in bijlage van het eindrapport:

- Een begrippenkader,
- Een overzicht van onderzoekspapers en publicaties gerelateerd aan WP3,
- Een bundel met werkdocumenten en tussentijdse resultaten voor het MOS,
- Een bundel met werkdocumenten en tussentijdse resultaten voor de PLANTAGE.

Reader bij het eindrapport:

Bij het rapport vindt u een selectie van onderzoekspapers die in het kader van de 'methodologische onderzoekslijn' van het Steunpunt Ruimte zijn tot stand gekomen (2012-2015). Deze papers gaan vooraf aan het eindrapport en/of zijn hierin verwerkt.

Bronnen

BERTOLINI, L. (2010). Coping with the Irreducible Uncertainties of Planning: An Evolutionary Approach, in: Hillier J. & Healey P. (eds.) (2010) *The Ashgate Research Companion to Planning Theory: Conceptual Challenges for Spatial Planning*. Farnham (Surrey, England): Ashgate Publishing Limited, pp. 413-424. 2010.

CASTELLS M. (1972) *La question urbaine*. Paris, François Maspero.

FLYVBERG B. (2003) *Megaprojects and Risk: An Anatomy of Ambition*. Cambridge University Press

JANSSEN L.H.J.M., OKKER V.R., SCHUUR J. (2006), *Welvaart en Leefomgeving, Een scenariostudie voor Nederland in 2040*, Den Haag: Centraal Planbureau, Milieu- en Natuurplanbureau en Ruimtelijk Planbureau.

HARAWAY, D. (1991) *Situated knowledges: the Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective*. In: Donna Haraway, *Simians, cyborgs and women: the reinvention of nature*. London: Free Association Books, pp. 183-201.

KUHK A., SCHREURS J., DEHAENE M. (2015), *Collective learning experiences in planning: The potential of experimental living labs*, Paper for the AESOP-conference 2015 (July, Prague).

KUHK A., ENGELEN G., VANDENBROECK PH., LIEVOIS E., SCHREURS J., MOULAERT F. (2011), *De toekomst van de Vlaamse Ruimte in een veranderende wereld, Scenario-analyse voor ruimtelijk beleid, vertrekkend van de studie Welvaart en Leefomgeving Nederland (2006), Kwalitatieve analyse van de Scenario-Workshop op 30 maart 2011*, Leuven: Steunpunt Ruimte en Wonen [Online].

LEINFELDER H. (2015), “ ‘Gevallen’-planning en hoe moeilijk het is om daden in gedachten te vertalen; Maar ruimte voor het omgevingsbeleid in Vlaanderen en Nederland”, in: G. Bouma et al, (eds.) *Ruimte Maken Bijdragen aan de PlanDag 2015*, pp. 133-142.

SANDERCOCK L. (1998) *Towards cosmopolis : planning for multicultural cities / Leonie Sandercock ; images by Peter Lysiottis*. chichester, West Sussex : John Wiley

STACEY R. (2002) *Strategic management and organisational dynamics: the challenge of complexity*. Harlow: Prentice Hall.

STAR, S., GRIESEMER, J. (1989) *Institutional Ecology, 'Translations' and Boundary Objects: Amateurs and Professionals in Berkeley's Museum of Vertebrate Zoology, 1907-39*. in: *Social Studies of Science*, 19(3), pp. 387- 420.

VAN ASSELT M., FAAS A., VAN DER MOLEN F. EN VEERMAN S.A. (ed.), (2010), *Uit Zicht; Toekomstverkennen met Beleid, WRR Verkenningen 24*, Amsterdam University Press, Amsterdam.

VANDENBROECK PH., KUHK A., LIEVOIS E., SCHREURS J., MOULAERT F. (2011), *De toegevoegde waarde van scenario's voor ruimtelijk beleid, Voortgangsrapport december 2011*, Leuven: Steunpunt Ruimte en Wonen.

VANDENBROECK PH. (2012), *Working with wicked problems*, Brussels: KBS – Koning Boudewijn Stichting (online publication: [http://www.prouv.net/uploadedFiles/2012-KBS-FRB/05_Pictures,_documents_and_external_sites/09\)Publications/WickedProblems_Online.pdf](http://www.prouv.net/uploadedFiles/2012-KBS-FRB/05_Pictures,_documents_and_external_sites/09)Publications/WickedProblems_Online.pdf))

- DEHAENE, M., DE VREE, D., DUMONT, M.(2014), *Studie naar modaliteiten van verandering en ruimtelijke formaties, ontwerpmatig onderzoek*. Rapport deeltaak 2. (Juni 2014)
- DEHAENE, M., DE VREE, D. (2013), *Design Research for sustainability transitions: managing multiple forms of knowledge in a context of irreducible uncertainty*, paper presented at AESOP-ACSPD, Dublin 15-19 July 2013.
- DEHAENE, M., GOETHALS, M., DUMONT, M., DE KOOL, D. (2014), *Denderstad, Plantage Liederleeuw, synthesis of the Denderstad-workshop*, November 2014 (unpublished paper).
- DEHAENE, M., GOETHALS, M. (2014), *Denderstad, Plantage Liederleeuw, manual for the design workshop 'the Plantage'* – June 1st – 5th, 2015. (Mei, 2015)
- DEHAENE, M. Suburban Renewal (2015), *Grounding Urban Design in a Theory of Urbanizations*. Paper for the AESOP-conference 2015 (July, Prague)
- DEHAENE, M, DE KOOL, D. DUMONT, M (2015), et.al. *Workshop De Plantage*, verslag van de workshop 1-5 Juni, (augustus 2015)
- KUHK, A., SCHREURS, J., DEHAENE, M. (2012), Meer toekomst met minder plannen?, in: Bouma G., Filius F., Vanempten E., Waterhout B.(Eds.): *Meer... met minder?* Bijdragen aan de PlanDag 2012, pp. 273-286.
- KUHK, A. (2013), *The power of knowledge and mobilisation in the European Quarter in Brussels:A trajectory of incremental changes in discourses and in on-site development*, Paper presented for the RC 21 conference.
- KUHK, A., SCHREURS, J. (2013), *Transdisciplinariteit: voorbij de strijd?*, in: Reniers, S., Filius, F., Uittenbroek, C., Vanempten, E., Bouma, G. (Eds.): *Planning is niet waarde-n-loos*, Bijdragen aan de PlanDag 2013, pp. 465-475.)
- KUHK, A., SCHREURS, J. (2015), *Methodologies for collective future explorations in actor and action-oriented territorial development*, Paper for the Real-CORP Congress Ghent (May 2015)
- KUHK, A., GOETHALS, M., SCHREURS, J., BOELENS, L., DEHAENE T., COPPENS, T.(2016), *Logboek voor de living labs*, Werkdocument Deeltaak 3.
- KUHK, A., SCHREURS, J., DEHAENE, M. (2015), *Collective learning experiences in planning: The potential of experimental living labs*, Paper for the AESOP-conference 2015 (July, Prague).
- KUHK, A., SCHREURS, J., DEHAENE, M. (2014), *Het zijn en worden van een 'metropolitane Dendervallei'*, bijdrage aan de plandag 2014 (22 mei 2014)
- SCHREURS, J., KUHK, A. (2015). *Design and scenario: building blocks for an ecological perspective of self-organisation*, Paper for the conference on 'Design, social media and technology to foster civic self-organisation/ Hasselt (21-22 May 2015).
- SCHREURS, J., KUHK, A., 2015. *The art of 'what if?'*. In: K. Scheerlinck and H. Van Damme, eds. Leuven/Ghent: KU Leuven Faculty of Architecture, pp. 20-31.
- SCHREURS, J., KUHK, A. (2014), *Fostering collective imagination: Image, Scenario, Design*, Paper for the AESOP conference/ Utrecht (July 2014).
- SCHREURS, J., KUHK, A., DEHAENE, M., DUMONT, M. Eindrapport WP3 (2016), Resultaten van MOS en Plantage. Heverlee: Steunpunt Ruimte. (In voorbereiding)

Onderzoek naar planning in het licht van onzekerheid en complexiteit

Annette Kuhk, Michiel Dehaene, Martin Dumont
en Jan Schreurs

INHOUD

Samenvatting	36
Lijst met afkortingen	38
0 Nood aan complexiteitserkennende planning en experiment	40
0.1 Landschap in beweging	40
0.2 Van toekomstverkenning naar collectief leren: een gedeeld conceptueel kader	43
0.3 Twee trajecten – Twee x collectief leren.....	55
Bronnen.....	57
Leeswijzer bij het MOS-onderzoek (H1 en H2).....	60
1 Kader voor het MOS-traject.....	73
1.1 Collectief leren bij complexe ruimtelijke vraagstukken: onderzoeksvragen.....	73
1.2 Concepten voor de analyse van collectieve leerprocessen	75
2 Resultaten van het MOS-case-onderzoek.....	87
2.0 MOS (Methodologische Onderzoeksseminaries).....	90
2.1 Living Labs N16 en Denderbekken	108
2.2 T.OP Noordrand	134
2.3 T.OP Limburg	161
2.4 Metropolitaan Kustlandschap 2100.....	181
2.5 Labo XX	205
2.6 Samenvatting van resultaten uit het MOS-traject.....	217

Leeswijzer ‘De Plantage’ (H3 en H4)	235
3 Opzet van het traject ‘De Plantage’	236
3.1 Onzekerheid in post-suburbia	237
3.2 Verstedelijking als kans: differentiatie, drempels, selectiviteit	239
3.3 Met een drievoudige ontwerpheuristiek op zoek naar ‘alternative urbanisms’	244
3.4 Families van problemen: kanttekeningen bij het omgevingsbeleid en de gebiedsgerichte planning	245
3.5 ‘De Plantage’: studiegebied en werkhypothese	248
Bronnen.....	251
4 Resultaten van het traject ‘De Plantage’	253
4.1 Verloop van het traject	253
4.2 Korte samenvatting van de resultaten.....	255
4.3 Collectief Leren/contextueel leren: een drievoudige ontwerpheuristiek in actie.....	260
4.4 Nieuwe koppelingen tussen verstedelijking en (lokaal) beleid	274
4.5 Conclusies.....	276
Bronnen.....	278
5 Conclusies en beleidsaanbevelingen	280
5.1 Collectief leren bij toekomstverkenningen voor ruimtelijke vraagstukken .	280
5.2 Beleidsaanbevelingen	286
5.3 Conclusies bij een Landschap in beweging	298
Bronnen.....	303
Lijst met illustraties	305

Samenvatting

Methoden voor toekomstverkenningen in ruimtelijk beleid: Collectief leren bij complexe ruimtelijke vraagstukken.

Het voorliggende rapport is het resultaat van de methodologische analyses die binnen het Steunpunt Ruimte werden verricht rond het thema “toekomstverkenningen”. Het Steunpunt Ruimte functioneert als beleidsondersteunend onderzoeksconsortium en wordt gefinancierd door de Vlaamse overheid, waarbij het departement Ruimte Vlaanderen de inhoudelijke aansturing verzorgt. “Toekomst-verkenningen” is het thema van één van de vier werkpakketten die in het meerjarenplan van het Steunpunt Ruimte werden gedefinieerd.

In hoofdstuk 0 lichten we de probleemstelling, het geleidelijke uitwerken van de onderzoeksvraag en de centrale concepten toe. Vervolgens zijn er twee delen (hoofdstuk 1 en 2, respectievelijk hoofdstuk 3 en 4), die we best kunnen omschrijven als twee exercities om methoden voor complexiteitserkende processturing, gericht op gedeelde problematisering en gedeelde betekenisgeving in ruimtelijke planning, beter te begrijpen. Voor elk deel is er een afzonderlijke leeswijzer, bij het begin van hoofdstuk 1 en van hoofdstuk 3. In hoofdstuk 5 sluiten we dit eindrapport af we met conclusies en beleidsaanbevelingen.

Hoofdstuk 0

De studie van collectieve leerprocessen bij complexe ruimtelijke vraagstukken start bij de toelichting van het gedeeld conceptueel kader rond toekomstverkenningen en collectief leren. Hierbij wordt de vraag gesteld wat we al dan niet kunnen weten en waarop we al dan niet kunnen sturen bij toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen. Het opzetten van collectieve leertrajecten tracht onbepaaldheden en onzekerheden eigen aan toekomstverkenningen tegemoet te treden. Onzekerheid heeft onder andere te maken met de vraag naar hoe verschillendsoortige kennisdomeinen te verknopen. Maar er is meer: investeren in dergelijke trajecten biedt een uitweg indien waarden en normen erg verschillend zijn (bv. bij actuele, grote maatschappelijke opgaven), indien de institutioneel-bestuurlijke context weinig houvast biedt en indien de complexe, systemische vraagstukken enkel ontwikkeld kunnen worden in erkenning van de collectieve dimensie ervan. Gebiedsgerichte, concrete experimenten zijn o.i. relevant bij de actuele, complexe plannings-vraagstukken, en bieden een middenweg tussen operationele, projectgebonden werkvormen en noodzakelijke, strategische lange termijn overwegingen. We hebben dienaangaande twee oefeningen in ‘collectief leren’ opgezet, met enerzijds de analyse van lopende trajecten en anderzijds de ontwikkeling van een eigen traject rond verstedelijkingsvraagstukken.

Sectie 5.1. start met een toelichting van centrale begrippen en een samenvatting van het conceptueel kader.

Hoofdstuk 1-2: MOS

Het eerste traject kreeg de naam van Methodologisch Onderzoeksseminarie of kortweg MOS. Het richt zich in eerste instantie op de methodologische onbepaaldheid van de transactionele omgeving en op de verkenning van heuristieken die daarmee kunnen omgaan. Dit experiment werd vormgegeven door rechtstreeks in te gaan op wat in de inleiding een ‘landschap in verandering’ werd genoemd. Het MOS brengt een aantal recente experimenten rond regionale planvorming en gebiedsgerichte ontwikkeling samen die expliciet gericht waren op het vernieuwen van het bestaand planologisch kader (o.a. Territoriale ontwikkelingsprojecten Noordrand en Limburg, Labo XX, MKL 2100 en twee living labs). Deze oefeningen delen een aantal overwegingen, inclusief een eigen jargon, maar zijn bij nader inzien ook betekenisvol verschillend. Het MOS probeert deze gelijkenissen en verschillen in kaart te brengen en zoekt naar een conceptueel, analytisch kader dat toelaat om deze experimenten te beschrijven als oefeningen in collectief leren met betrekking tot planningsinnovatie en om ze vervolgens ook te vergelijken, en beleidsaanbevelingen te formuleren m.b.t. planningscapaciteiten.

De hoofdstukken 1 en 2 worden voorafgegaan door een leeswijzer, met daarin de samenvatting van resultaten per case, en in sectie 3.6 vindt u de samenvatting per rubriek van het analytisch kader.

Hoofdstuk 3-4

Het tweede traject vond plaats onder de vorm van een internationale ontwerpworkshop “DE PLANTAGE” die in het kader van het Living Lab van het steunpunt ruimte werd uitgevoerd. De focus van dit experiment ligt op de omgang met contextuele onbepaaldheid. Het experiment kijkt naar een fragment van Vlaanderen onder groeiende verstedelijkingsdruk en werkt aan een gedeelde agenda vanuit de vertaling van dit verstedelijkingsvraagstuk als collectiviteitsvraagstuk. Vanuit een driedelige ontwerpheuristiek wordt gezocht naar mogelijke strategieën om lokaal de capaciteit te versterken om met deze collectiviteitsvraagstukken om te gaan.

Ook voor de hoofdstukken 3 en 4 is er een leeswijzer, net voor hoofdstuk 3.

Hoofdstuk 5

Het laatste hoofdstuk van het eindrapport is gewijd aan conclusies en beleidsaanbevelingen. Voor wie meteen bij de conclusies ‘start’, schetsen we eerst kort het onderzoek en de structuur van dit rapport. De beleidsaanbevelingen in de daarop volgende sectie brengen de bevindingen uit ‘MOS’ (hoofdstuk 1 en 2) en ‘Plantage’ (hoofdstuk 3 en 4) samen, en koppelen terug naar de oorspronkelijke beschrijving van de probleemstelling in hoofdstuk 0.

Bijlagen

- De bijlagen bevatten volgende onderdelen:
- Een begrippenkader,
- Een overzicht van onderzoekspapers en publicaties gerelateerd aan WP3,
- Een bundel met werkdocumenten en tussentijdse resultaten voor het MOS,
- Een bundel met werkdocumenten en tussentijdse resultaten voor de PLANTAGE.
-

Reader

In deze bundel vindt u een selectie van onderzoekspapers die in het kader van de ‘methodologische onderzoekslijn’ van het Steunpunt Ruimte zijn tot stand gekomen (2012-2015). Deze papers gaan vooraf aan het eindrapport en/of zijn hierin verwerkt.

Lijst met afkortingen

AGP	Afdeling Gebieden en Projecten
AJB	Afdeling Juridische en Beleidsvoorbereiding
ANB	Agentschap Natuur en Bos
AO	Agentschap Ondernemen
AOM	Afdeling Onderzoek en Monitoring
APL	Afdeling Adviseren en Participeren Lokaal
ATO	Agentschap voor Territoriale Ontwikkeling (voor het BHG, in het Frans ADT Agence de Développement Territoriale)
BAU	Business-as-usual
BHG	Brussels Hoofdstedelijk Gewest
BRV	Beleidsplan Ruimte Vlaanderen
C2C	Cradle to cradle
CSA	Community Supported Agriculture
DB	Dagelijks Bestuur
DS	Doelstelling
GPDO	Gewestelijk Plan voor Duurzame Ontwikkeling (BHG)
GRUP	Gewestelijk Ruimtelijk Uitvoeringsplan
H	Hoofdstuk
IABR	Internationale Architectuur Biennale Rotterdam
INT	Interview
MDK	Agentschap Maritieme Dienstverlening en Kust
MKL	Metropolitaan Kustlandschap
MOS	Methodologisch Onderzoeksseminarie
MOW	Mobiliteit en Openbare werken (departement)
OVAM	Openbare afvalstoffenmaatschappij
RSA	Ruimtelijk Structuurplan Antwerpen
RSV	Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen
RV	Ruimte Vlaanderen (departement)
SALK	Strategisch Actieplan voor Limburg in het Kwadraat
SCE	Afdeling Strategie, coördinatie en evaluatie
SG	Stuurgroep
SH	Stakeholder(s)
TOD	Transit Oriented Development
T.OP	Territoriaal Ontwikkelingsproject
TVB	Team Vlaams Bouwmeester
VLM	Vlaamse Landmaatschappij
VSGB	Vereniging van de stad en de gemeenten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (fr. AVCB: Association de la Ville et des Communes de la Région de Bruxelles-Capitale)
VSGB	Vlaams Stedelijk Gebied rond Brussel
WP	Werkpakket, onderzoekslijn binnen het Steunpunt Ruimte
WS	Workshop
W&Z	Waterwegen en Zeekanaal
XDGA	Xaveer de Geyter Architect
XX	'20', verwijst naar de 20 ^{ste} eeuwse gordel bij Labo XX

Hoofdstuk 0: Nood aan complexiteitserkende planning en experiment

0.1. Landschap in beweging

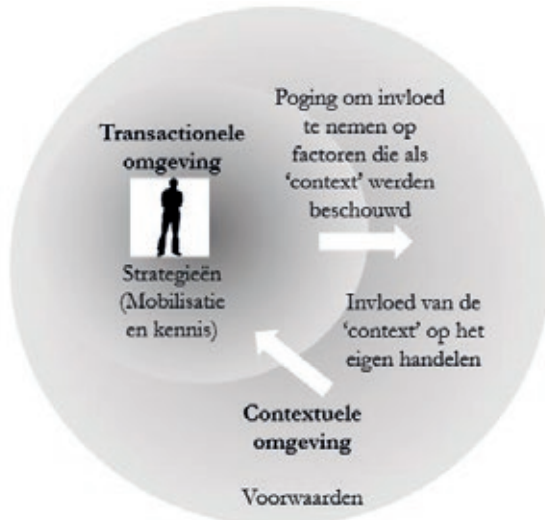
In de afgelopen jaren is een veelheid van studies, workshops, stakeholderbijeenkomsten en initiatieven opgezet die aantonen dat het beleidsdomein Ruimte Vlaanderen –en mogelijk ook het ruimere landschap van planners, ontwerpers, geografen of stedenbouwkundigen - in beweging is. Een aantal initiatieven, zoals onder meer de partnerdialogen, diverse BRV-werkgroepen of de regie bij 10 testgebieden, werden opgezet om het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen te kunnen ontwikkelen als een wervend en onderbouwd verhaal in de geplande uitbreiding **van structuurplanning naar beleidsplanning**. De BRV-uitdagingen zijn onlosmakelijk verbonden met bredere maatschappelijke vraagstukken en urgenties die enerzijds zichtbaar zijn in actuele omstandigheden maar anderzijds ook consequenties hebben op de langere termijn.

De pluraliteit van praktijken getuigt van enige **'Experimentierfreude'**, met andere woorden de zin –of ook het erkennen van de noodzaak- om experimenten op te zetten. Experimenten zijn een intelligent en behoudzaam antwoord op het moeilijke omgaan met onzekerheden. Bij experimenten worden vermeende zekerheden losgelaten, om 'al doende' te kunnen leren. Hierbij ontstaan een ander soort trajecten die trachten de complexiteit van actuele planningsopgaven te erkennen, waarbij nieuwe werkwijzen, rollen en praktijken worden getest. Zo zijn er bij de Territoriale Ontwikkelingsprojecten, bij het project Metropolitaan Kustlandschap 2100, bij Labo XX of bij het Nederlandse Brabantstad-project nieuwe samenwerkingsverbanden ontstaan. Enerzijds wordt hierbij ingezet op het verkennen van beelden en verhalen die inspirerend of richtinggevend kunnen zijn voor huidige en toekomstige generaties, en anderzijds wordt gezocht naar de onmiddellijke return vanuit een uitvoeringsgerichte logica. Ze gaan in op actuele vraagstukken, maar zijn tegelijk ook bekommerd om de lange termijnagenda. Wat dergelijke projecten ook bindt, is dat zij zijn opgezet vanuit een erkenning van complexe fenomenen en processen, van maatschappelijke urgenties en van niet-reduceerbare onzekerheden. Het zijn in sé open en zoekende trajecten. Ze zetten niet in op een lineaire projectlogica, gebouwd op rationele doel-middel relaties en logisch opeenvolgende processtappen. Ze vertrekken van sterke contextuele verschillen en zoeken naar noodzakelijke vormen van ruimtelijke, procesmatige, institutionele en inhoudelijke differentiatie. Dergelijke actor-gerichte, flexibele trajecten zijn in essentie **collectieve leerprocessen**.

Wat hier in positieve bewoording voorgesteld wordt als een landschap in beweging, kan eveneens worden ervaren als een **landschap in crisis**, waarbij onvermogen tot omgang met onzekerheden resulteert in grote onduidelijkheid over de te hanteren benadering en hun institutionele verankering. We zijn getuige van zowel institutionele leegte als institutionele drukte. Belangrijke kwesties vallen tussen twee stoelen, tegelijk is er een overdaad aan institutionele verbanden waarin overlegd en gehandeld moet worden. De onzekerheid bevindt zich zowel binnen als buiten de bestaande planningskaders. Het is een gelijktijdige onzekerheid over hoe we plannen en de relevantie ervan, als een onzekerheid over de ruimtelijke diagnose, over de aard van de maatschappelijke verandering, over de te verwachten ontwikkeling, over de omschrijving van problemen, over de te stellen doelen. Hoe kan planning een kompas zijn bij urgente maatschappelijke vraagstukken terwijl het ingrijpen op toekomstige ontwikkelingen geconfronteerd wordt met onherleidbare onzekerheden? Hoe kan ruimtelijk beleid 'geplande' veranderingen invoeren in een wereld die zelf verandert?

Van toekomstverkenningen naar collectief leren (via complexe maatschappelijke vraagstukken)

De studie naar zinvolle vormen van **toekomstverkenningen in ruimtelijk beleid** is geen toevallige vraag in dit deinende landschap: het beleidsrelevante onderzoek is ontstaan in een context waarbij verschillende (ook politieke) actoren niet enkel aandacht hebben voor ruimtelijke innovaties, maar eveneens voor innovaties IN planning (deels als evaluatie van structuurplanning, deels in antwoord op een wijzigende context). Binnen dit werkpakket staat toekomstverkenning zowel voor vormen van speculatief denken over mogelijke toekomstige ontwikkelingen (hoe verandert de wereld = de 'contextuele omgeving' en dus 'voorwaarden') als over de toekomstige handelingskaders (wat kan veranderen = de 'transactionele omgeving' en hierbij 'strategieën' m.a.w. de verbanden waarbinnen aan verandering gewerkt kan worden).

Illustratie 01: Onderscheid transactionele en contextuele omgeving (strategieën en voorwaarden)

De samenhang tussen deze twee aspecten, tussen de verandering in de transactionele en contextuele omgeving, is niet statisch maar voorwerp van een dynamische cyclus waarin transactionele kaders aansluiting zoeken bij de context, waarbij de perceptie en definitie van de context wijzigt in functie van de transactionele kaders: zo is er een invloed van de ruimere context op het handelen, maar trachten actoren ook een invloed te nemen op factoren die zich buiten de 'transactionele omgeving' bevinden. Toekomstverkenning is altijd een inschatting van beide. Het is een inschatting van de onzekerheid aangaande toekomstige ontwikkeling, maar is ook een inschatting van de implicaties voor het beleid en van het vermogen om invloed uit te oefenen op toekomstige verandering. Omgekeerd gesteld, elke vorm van beleid is een speculatie over de toekomstige implicaties en effecten van dat beleid. Toekomstverkenning wil beleid reflectiever maken door ook omgekeerd te denken. Door te reflecteren over beleid in functie van verwachte en onverwachte veranderingen, en op die manier de relevantie van beleid afmeten aan aspecten die niet noodzakelijk binnen de scope van dat beleid vallen.

Hoe kunnen toekomstverkenningen worden ontwikkeld voor ruimtelijk beleid in het volle besef van de complexiteit van sociaal-ruimtelijke vraagstukken? De vraag stellen is ze beantwoorden: complexiteits-erkennende toekomstverkenningen kunnen worden ontwikkeld, precies door ze te ontwikkelen, dat wil zeggen, door de complexiteit te verkennen in de ontwikkeling. In de omgang met onzekerheden worden verschillend-soortige capaciteiten ontwikkeld om toekomstmogelijkheden te beïnvloeden.

Het steunpunt-onderzoek vertrok vanuit een behoorlijk abstract kader, met twee thematische, en twee methodologische lijnen (waaronder dit derde werkpakket). Het eerder abstracte vertrekpunt hierbij – methoden voor toekomstverkenningen – maakte het noodzakelijk om bij de opstart van het onderzoek

het opzet verder te verfijnen. Voor dit kleinere werkpakket betekende dit een grote inspanning waar behoorlijk veel tijd en energie in is gekropen. In dit rapport nemen we de nodige tijd om de positie van waaruit het onderzoek uiteindelijk werd gevoerd toe te lichten. We beschouwen deze ontwikkelde positie als integraal deel van het onderzoek en een van de belangrijke onderzoeksresultaten. In een notedop kan ze samen gevat worden als **'collectief leren'**. Dit begrip, of beter deze 'begrippencluster', bepaalt de manier waarop we naar toekomstverkenning kijken, wat coherentie geeft aan de deelonderzoeken. 'Collectief leren' kwam als label relatief laat in het onderzoek, maar vormt de conclusie van een poging om zich te ontworstelen aan de aanvankelijke focus op het verband tussen ontwerpend onderzoek en scenario ontwikkeling.¹ De positie verenigt inzichten uit de beleidswetenschappen en de ontwerpwetenschappen die binnen het multidisciplinaire team van onderzoekers in dit werkpakket aanwezig waren.

Kern van deze positie, die we als 'collectief leren' samenvatten, is **dat we toekomstverkenning opvatten als een vorm van proces-sturing, gericht op complexiteitserkenning, gedeelde problematisering, en gedeelde betekenisgeving binnen een veld van actoren**. Een proces dat planners en op planning betrokken actoren begeleidt in het afleggen van een altijd onzeker pad. Collectieve leerprocessen zijn erg belangrijk in de omgang met onzekerheden omdat (en indien) ze toelaten om gaandeweg verschillende standpunten in te nemen en daarbij kennisvelden, praktijken en waarden met elkaar te verknopen op zoek naar nieuwe definities van wat mogelijk en wenselijk wordt geacht. Collectieve leerprocessen zijn exploraties van behoeften, wensen en verlangens, en van hoe we daarmee willen en kunnen omgaan. Door deze gaandeweg aan de hand van concrete experimenten met fysiek-ruimtelijke en sociale systemen te verbinden, geraken deze verbindingen gearticuleerd, getest en ingeoeffend. Aldus worden (individuele) competenties en gezamenlijk(e) vaardigheden opgebouwd die als 'wapening' kunnen dienen van veerkrachtige transitie. In deze zin zijn toekomstverkenningen 'repetities' van (en voor) de toekomst, en zeker geen voorspellingen

In een eerste deel lichten we deze positie verder toe (hoofdstuk 0). Daarop volgen twee delen, die we best kunnen omschrijven als twee experimentele trajecten die aan deze gedeelde positie invulling proberen te geven. Maar ook, en dat is minstens even belangrijk, die deze visie op collectief leren betrekken op de huidige, snel evoluerende planningsdiscussie in Vlaanderen. De twee trajecten zijn enerzijds de studie van lopende innovatieve planningsinitiatieven (cf. 'MOS' Methodologisch OnderzoeksSeminarie, zie hoofdstuk 1 en 2), en anderzijds de ontwikkeling van een eigen experiment (cf. 'Plantage', Ontwerpend Onderzoek bij verstedelijkingsvraagstukken, zie hoofdstuk 3 en 4).

De discussie waaraan we een bijdrage willen leveren is niet enkel een academisch debat met betrekking tot toekomstverkenning (en collectief leren). Het is vooral ook een bijdrage voor een collectief experiment dat vandaag plaats vindt rondom planning, waarbij we getuige zijn van een schijnbaar eindeloze vermenigvuldiging van pilots, testcases, experimentele vormen van planning, die stuk voor stuk zinvol zijn (maar waar onderhand een kat zijn jongen niet meer in terug kan vinden).

We richten ons in deze publicatie tot mensen die zich iets (willen) kunnen voorstellen bij de aard van dit soort van trajecten, of die er in (verschillende rollen in) geparticipeerd hebben. We wensen er een brede groep 'relatieve insiders' mee aan te spreken, dus zowel planningsprofessionals en ontwerpers, als bestuurskundigen, diverse betrokken experts uit andere domeinen, alsook studenten in planning en aansluitende disciplines.

¹ Relatie scenario ontwikkeling en ontwerpend onderzoek – die tweedeling is nog voelbaar in het opzet maar is niet langer de inzet van het onderzoek. Besef dat ontwerpend onderzoek en scenario ontwikkeling deel zijn van een grotere familie. Interessanter is om na te denken over de plaats die zij in die grotere familie innemen dan rechtstreeks de relatie tussen beide uit te klaren. Anders gesteld, de relatie is er een van complementariteit (naast andere complementaire technieken) eerder dan een directe functionele of mogelijks geïntegreerde relatie.

0.2. Van toekomstverkenning naar collectief leren: een gedeeld conceptueel kader

Bij de hier geschetste beweging in het planningslandschap hebben we meteen een aantal centrale onder-zoeksbegrippen geïntroduceerd, die gerelateerd zijn aan toekomstverkenningen en/of aan collectief leren. De volgende paragrafen trachten deze begrippen te situeren en te verhelderen. De toelichting bij centrale begrippen wordt ook op een compacte manier hernomen in het begrippenkader in bijlage.

Een gedeeld conceptueel kader is een noodzakelijke temporisering vooraleer ingegaan kan worden op de twee complementaire experimenten, die we voor dit onderzoek ontwikkelden (MOS en Plantage). Het conceptueel kader situeert een aantal kernbegrippen en illustreert deze met een aantal referentie-voorbeelden.

Eerst wordt bij de toelichting van **toekomstverkenningen** ingegaan op het nut van een breed spectrum aan 'toekomstrepeties' in de omgang met onzekerheden, over wat we (niet) kunnen weten en waarop we (niet) kunnen sturen, alsook over de pluraliteit aan methoden die zich voor deze vraagstukken aandient. Het pleidooi voor complexiteitserkende planning dat hieruit volgt, introduceert drie aspecten van het verbindend concept **collectief leren**, over normatieve onzekerheid, transactionele onzekerheid en contextuele onbepaaldheid. Behalve de conceptuele toelichting en de illustratie aan de hand van voorbeelden bevat het conceptueel kader ook verwijzingen naar eerdere publicaties en onderzoekspapers, waarin bepaalde aspecten verder zijn uitgediept.

Een conceptueel kader voor toekomstverkenningen

1. Wat we (niet) kunnen weten

In tegenstelling tot toekomstprognoses zijn toekomstverkenningen niet gericht op het *voorspellen* van de toekomst. Een toekomstverkenning tracht verschillende plausibele ontwikkelingen in beeld te brengen, en houdt hierbij rekening met verschillende onzekere factoren uit de zogeheten 'contextuele omgeving' van een beleidsdomein (cf. Vandenbroeck et al., 2011). Dit zijn factoren waar een specifiek beleidsdomein schijnbaar weinig impact op heeft, terwijl de impact op het domein zelf mogelijks erg groot is (en bovendien de factoren ook erg onzeker kunnen zijn). Veranderingen in de contextuele omgeving zorgen met andere woorden voor druk op de transactionele omgeving, ze stellen de relevantie en legitimiteit van bestaande handelingskaders in vraag. Zo bijvoorbeeld heeft ruimtelijk beleid in Vlaanderen een duidelijk, doch veeleer beperkte impact op de globale klimaatwijziging of op internationale migratiebewegingen. Tegelijk wordt de agenda van regionaal ruimtelijk beleid wel degelijk beïnvloed door deze factoren, doordat en cours de route wijzigingen kunnen optreden in waterstanden en –voorraden, in behoeften aan isolatie en koeling, in de grootte en het aantal van de huishoudens, in de verstedelijkingsdruk en de druk op open ruimte, wat vervolgens ook een effect kan hebben op de omgang met overstromingsrisico's, bekkenbeheer, verzegeling of verharding. Terwijl het onderscheid tussen transactionele en contextuele omgeving voor analysedoeleinden nuttig is, kan die lijn in de praktijk vaak moeilijk getrokken worden en/of geeft deze mogelijks een vals beeld van het handelingsvermogen. Het is een uitdaging voor het beleid om voor de langere termijn robuuste oplossingsrichtingen te vinden. Robuust betekent hier dat de oplossingsrichtingen ongeacht (onverwachte) wijzigingen in de ruimere context, een relevante optie blijven.

Tot op zekere hoogte zijn toekomstverkenningen complementair aan toekomstprognoses. Zo kunnen we, op basis van demografische analyses, een inschatting maken over de ontwikkeling van de bevolkingsomvang. Deze cijfers hebben een nagenoeg voorspellende waarde als het om de nabije

toekomst gaat. Bij de langere termijn is het daarentegen verstandiger om verschillende mogelijke *scenario's* te verkennen, bijvoorbeeld met een zwakke dan wel een sterke wijziging van de bevolkingsomvang door migraties. Maar toekomst-verkenningen gaan verder dan het ontwikkelen van variaties: voor de voorstelling van plausibele toekomstige ontwikkelingen is de mobilisatie van kennis uit verschillende domeinen vereist opdat ontwikkelingen ook in hun onderlinge samenhang kunnen worden voorgesteld. Zo zijn de lange termijn demografische ontwikkelingen en migratie-stromen ook onlosmakelijk verbonden met diverse geo-politieke factoren, met economische ontwikkeling en de regionale dispariteiten hieromtrent, of ook met technologische ontwikkelingen. Het opzetten van collectieve leertrajecten komt tegemoet aan de vraag om verschillendsoortige kennisdomeinen met elkaar te verknopen (Brown en Lambert, 2013). Zo geven demografische analyses een idee van de omvang van de bevolking en ook van het relatieve gewicht en de verschuivingen binnen bepaalde segmenten, met onder andere vergrijzing of vergroening van de bevolking. Als we daarentegen voor ruimtelijk beleid ook een inschatting willen maken van bijvoorbeeld de ruimtelijke spreiding bij bevolkingstoename, de ruimtelijke impact van patronen van vrijetijdsbesteding bij een steeds ouder wordende bevolking of de veranderende behoeftes en noodzakelijke voorzieningen in tijden van e-commerce, worden andere kennisdomeinen aangesproken, die onderling moeten worden verbonden, tegelijk beseffend dat ook deze dynamisch zijn en wijzigen. Dit impliceert een vraag naar collectieve, multidisciplinaire, interactieve leerprocessen.

2. Waar we (niet) kunnen op sturen

De Nederlandse hoogleraar Marjon Van Asselt zei 'De Toekomst is open, maar niet leeg' (Van Asselt e.a., 2010). Open betekent dat de toekomst beïnvloed kan worden, dat beleid en andere actoren de toekomst mee sturen. Maar de toekomst is niet leeg: er zijn reeds aangezette trajecten, en alle trajecten ontmoeten voorwaarden en drempels voor hun ontwikkeling. Er zijn padafhankelijkheden. Tegelijk is door keuzes uit het verleden niet alles bepaald: zo kunnen oude structuren in de loop van de tijd ook nieuwe betekenissen krijgen en kunnen aangezette trajecten worden omgebogen. Maar ook bij het sturen zijn er veel onzekerheden. De suburbanisering had in de naoorlogse periode een sterke rationaliteit. Ze was gebonden aan een padafhankelijke logica (uitbreiden, op terreinen die nog niet stedelijk waren en beschikbaar werden binnen een nationaal eengemaakt territorium, op terreinen die aan de stad land tegenstelling onttrokken konden worden). Binnen een context van veralgemeende mobiliteit vonden grote delen van de voormalige stadsrand functioneel aansluiting bij de stad. De suburbanisering was gekaderd in een herverdelingsbeleid. Het naoorlogs ruimtelijk, economisch en infrastructuureel beleid is op deze suburbaniseringslogica afgestemd. Vandaag kijken we aan tegen de historische (verborgen) maatschappelijke kost van deze omgeving, verandert haar betekenis en uitstraling. De nieuwe betekenis die op die manier ontstaat is weliswaar open. Omgevingen die gisteren nog het tegenbeeld van de stad verzinnebeelden sorteren vandaag voor op een stedelijke dynamiek. Infrastructuur die gisteren nog de pendel moest organiseren, organiseert steeds meer de interne bereikbaarheid van gebieden tussen stad en rand. Maar ook het instrumentarium verandert van betekenis. Maatregelen die het residentieel karakter van een omgeving moesten bewaken zijn vandaag een obstakel voor een beleid dat voor mobiliteitsgestuurde verdichting pleit. Tot gisteren stuurden parkeernormen aan op minima terwijl we vandaag het aantal parkeerplaatsen aan banden willen leggen.

Contingentie – en dat is zo ongeveer een definitie – slaat op elementen die er voor een (historisch) verklaarbare reden zijn maar die tegelijk niet noodzakelijk zijn. "Voor een reden maar kan net zo goed anders zijn" – de rest van een causale of lineaire kijk op geschiedenis – elementen die niet reduceerbaar zijn. Contingentie vormt een inherent deel van de complexiteiten van elk planproces. 'From scratch' is doorgaans geen optie. Historische keuzes bepalen mee de ruimte waarin vandaag gekozen kan worden. Deze contingente rest van een historisch ontwikkelingsproces is echter niet alleen een last, ze staat ook voor onuitgegeven mogelijkheden, voor nieuwe kansen die zich en cours de route aandienen. Toekomstverkenning is in die zin niet enkel een oefening in speculeren over een andere wereld in een toekomstig universum, maar draait ook om het lezen van nieuwe, nog niet gerealiseerde mogelijkheden en betekenissen in een bestaande historische context.

3. Heuristieken

In de eindrapportage van WP11 van het Steunpunt Ruimte en wonen, schreven Vandenbroek en Kuhk reeds dat het hele vraagstuk van toekomstverkenning en scenario-ontwikkeling eigenlijk als een pluraliteit aan methoden gezien moet worden.

'Aan de aanbods-kant komt dan naar voren dat het hele toepassingsdomein van scenario's doorkruist wordt door drie basisdoelstellingen: de wens om te weten wat er in de toekomst zal gebeuren (voorspellen), kan gebeuren (exploreren) en moet gebeuren (projecteren). Uit de praktijk blijkt echter dat dit onderscheid zelden zo helder operationaliseerbaar is. De categorieën lopen maar al te vaak in elkaar over. Hieruit volgt dat de vraag naar de meerwaarde van scenario's voor beleid, gesteld vanuit een extern 'vraag' en 'aanbod'-perspectief, niet restloos kan beantwoord worden. Het alternatief bestaat naar onze mening niet uit het inwisselen van één analytisch kader voor een ander, maar in het ontwikkelen van een beleidspraktijk gestoeld op een houding van 'reflective practitionership' waarmee toekomstscenario's naadloos zijn verweven (zeer analoog aan de wijze waarop ontwerpers met scenario's omgaan). De fit tussen het instrument en zijn toepassingsdomein is dan intern en emergent, niet extern en causaal.' (Vandenbroek en Kuhk, 2011).

Uit deze vaststelling volgt een methodologie die vertrekt vanuit de inventarisatie van drijvende krachten in de transactionele omgeving en de contextuele omgeving. Scenario-ontwikkeling wordt daar tussen geplaatst als een heuristisch kader dat de koppelingen tussen beide verkent in het licht van sleutelonzekerheden.² In het kader van dit onderzoek volgen we in grote lijnen dit kader maar breiden het perspectief uit tot een veelheid van heuristieken. Ontwerpend onderzoek en Scenario ontwikkeling worden naast elkaar geplaatst. In een onderzoek voor de Koning Boudewijn Stichting rond omgaan met Wicked Problems, haalt Vandenbroek naast scenario ontwikkeling en ontwerpend onderzoek ook transitie management (niche management), appreciative inquiry en soft systems theory aan als alternatieve heuristieken die met elkaar gemeen hebben dat zij de vraag naar wat waarschijnlijk, mogelijk en wenselijk is gelijktijdig stellen of minstens op elkaar betrekken (Vandenbroek, 2012). Het opzetten van collectieve leertrajecten komt tegemoet aan de vraag om verschillende types van kennis met elkaar te verknopen (Brown en Lambert, 2013).

Collectief leren

In een vroege paper over 'collectief leren' in de context van ruimtelijke innovatie wijst Roberta Capello over de sterke gelijkenis in de definitie van collectieve leerprocessen en leerprocessen pur sang (Capello, 1999). Zowel leerprocessen als collectieve leerprocessen draaien in haar analyse om temporele continuïteit als om cumulatief inzicht en kennisverwerving. Wat beide onderscheidt is de nadruk op de sociale/publieke dimensie van het leerproces, en het resultaat van het leerproces. Het leerproces omvat uitwisseling tussen meerdere actoren en veronderstelt dus dat kennis circuleert. Het

² Stap 1: Identificeer de focus van de scenario's

Stap 2: Inventariseer krachten in de transactionele omgeving

Stap 3: Inventariseer drijvende krachten in de contextuele omgeving

Stap 4: Identificeer de sleutelonzekerheden

Stap 5: Construeer een scenario's kader

Stap 6: Ontwikkel de scenario's

Stap 7: Onderzoek de implicaties van de scenario's voor de beslissing of strategie

Stap 8: Selecteer 'wegwijzers' (leidende indicatoren)

Stap 9: Toets de scenario's af met de experts of stakeholders die in een vroege fase geconsulteerd werden

Stap 10: Bespreek de strategische opties

Stap 11: Consolideer een implementatieplan

Stap 12: Communiceer de scenario's

resultaat van een collectief leerproces behoort niet één actor toe maar de groep en is op een of andere manier gedeeld.

Ook Brown en Lambert (2013) ontwikkelen hun theoretisch kader voor het structureren van collectieve leerprocessen op basis van inzicht in individuele leerprocessen en leren in het algemeen. Ze vertrekken hierbij van de leercyclus van Kolb, die inzicht geeft in ervaringsgericht leren (Kolb, 1984). Kolb vat leren op als reflectie op directe ervaring (vandaar ervaringsgericht leren). In zijn meest eenvoudige vorm omvat de cyclus een eerste moment gebaseerd op het gevoel (feeling) dat iets belangrijk is, er toe doet; een tweede moment van kijken (watching) naar wat er precies aan de hand is, een derde moment van denken over de consequenties van wat men ziet gebeuren en een vierde moment van handelen in functie van deze gedachten.

De vertaling van deze ervaringsgerichte leercyclus naar collectief leren vindt plaats door deze vier stappen te vertalen naar verschillende leerstijlen die in collectief leren worden gecombineerd (cf. Brown, Lambert, 2013): bij 'Diverging (feeling and watching)' is leren vooral beschouwend en worden verschillende perspectieven in overweging genomen. Bij een 'Assimilating (watching and thinking)'-leerstijl is leren vooral rationeel en conceptueel. Bij 'Converging (doing and thinking)' richt leren zich vooral op concreet toepassen van inzicht en op probleemgestuurd leren, en bij 'Accommodating (doing en feeling)' ligt de nadruk op intuïtie en op het al doende leren. Brown en Lambert ontwikkelen uit die leerstijlen een collectief leermodel in 6 stappen:

1. Setting the scene
2. Feeling: what should be done / Formuleren van doelen, het expliciteren van een normatief kader
3. Watching: what is / Het beschrijven van de huidige context
4. Thinking: what could be / Het genereren van alternatieven
5. Doing: what can be / Het ontwikkelen van een plan voor collectieve actie
6. Following on / Het cyclisch herhalen van deze stappen

Dit model wordt in dit rapport niet strikt overgenomen, maar het bevat verschillende elementen die richtinggevend zijn voor de manier waarop het begrip collectief leren verder zal worden gehanteerd:

- de nadruk op een pluraliteit van leerstijlen en de inclusieve mobilisatie van meerdere kennisvormen,
- het cyclisch en iteratief karakter van collectieve leerprocessen,
- de noodzakelijke gelijktijdige focus op normatieve en operationele discussies, op het identificeren, koppelen van doelstellingen aan handelingsmogelijkheden, of in onze termen de gelijke aandacht voor de transactionele en contextuele omgeving,
- het belang van de betrokkenheid op een concrete situatie en het inzicht dat daaraan kan worden ontleend.

In wat volgt willen we deze algemene overwegingen betrekken op de centrale thematiek van dit onderzoek, namelijk de omgang met niet reduceerbare onzekerheid. Collectief leren staat daarbij voor een meervoudige aanpak van onzekerheid, en zoekt dit antwoord op meerdere terreinen.

In wat volgt identificeren we op hoofdlijnen drie dimensies van collectief leren, namelijk collectief leren als reactie op normatieve en op transactionele onzekerheid, en als antwoord op contextuele onbepaaldheid. Deze drie dimensies kunnen verantwoorden waarom ervoor gekozen werd om **collectief leren als gemeenschappelijke basis voor dit onderzoek** naar voor te schuiven.

1. Collectief leren als reactie op normatieve onzekerheid: meervoudigheid en dissensus

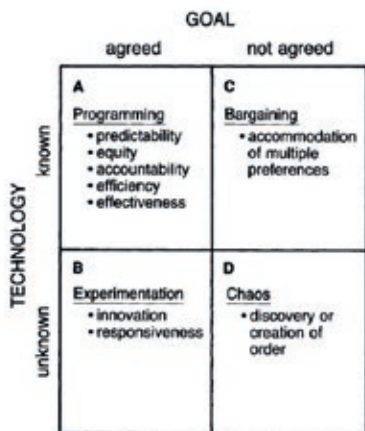
De pogingen om het planningsmodel te herijken zijn ten dele ingegeven door een actuele uitdagingen waarvoor de samenleving staan, zoals o.a. klimaatverandering, energietransitievergrijzing, ... Ondanks de grote urgentie en de groeiende consensus over het belang van deze transitie zijn de oplossingen op deze grote vraagstukken niet gekend. Terwijl men het er al over eens is dat er iets moet gebeuren valt deze schijnbare consensus uiteen van zodra concrete doelstellingen worden geformuleerd. Achter de grote urgenties gaan conflicterende posities en fundamentele meningsverschillen schuil over de normatieve kaders waarin de duurzaamheidstransities plaats moeten vinden. Innovatie in planning gaat in deze context over het omgaan met deze fundamentele dissensus en de niet reduceerbare onzekerheid over zowel doelen als middelen. (Christensen, 1985; Stacey, 2002; Bertolini, 2010). Het ecologisch vraagstuk blijkt in belangrijke mate ook een sociaal rechtvaardigheids kwestie. Het historische sociaal pact gebouwd rond de mogelijke trade-off tussen efficiëntie en -rechtvaardigheid in een context van gestage groei, wordt verstoord door de ecologische grenzen aan de groei (wat reeds was erkend in Limits to growth, Meadows e.a., 1972).

Collectief leren onderscheidt zich van leren zondermeer in de noodzakelijke omgang met meervoudige posities in maatschappelijke verandering. Collectief leren vertrekt vanuit een erkenning van pluraliteit en dissensus, maar zoekt ernaar verschillen zichtbaar, bespreekbaar, en hanteerbaar te maken. Collectief leren probeert actoren op een proces van verandering te betrekken door de provisionele kennis en het voortschrijdend inzicht in een veranderingsproces te delen met zoveel mogelijk partijen die op dit proces betrokken zijn. Gezien het feit de kennis doorgaans ongelijk gespreid is, is in een traject van collectief leren het organiseren van (een meer) gelijke en gedeelde toegang tot kennis en expertise van groot belang. Ondanks verschillen qua kennis, maar ook qua belangen en wensen is het alsnog mogelijk om samen een traject van collectief leren af te leggen.

Een gemeenschappelijk vertrekpunt kan bijvoorbeeld gevonden worden in relatief elastische concepten of werkwijzen -zogenoeten 'boundary objects' (Star, Griesemer 1989)-, die breed genoeg zijn om een veelheid van interpretaties toe te laten. Zo zijn veerkracht of verstedelijking ruime begrippen, die verschillende interpretaties toelaten. In de loop van een leertraject kan het collectief karakter ervan verder versterkt worden doordat actoren een zelfde soort verbeelding delen, bijvoorbeeld indien de 5 steden in het Brabantstad-project worden voorgesteld als een samenhangend geheel in een 'tapijtmetropool'. Hierbij ontstaat een collectief intelligente setting voor open innovaties, die al dan niet paradigma-doorbrekend is. Boundary objects maken gesprekken over pluraliteit heen mogelijk, waarbij verschillende tradities een plaats kunnen krijgen, dissensus kan blijven voortbestaan zonder dat het proces stopt.

Collectief leren staat in dit report voor een sociocratische planningsbenadering. We kijken naar planning vanuit een sociaal constructieperspectief. Daarin staat voorop dat mensen handelen tegenover mensen en dingen in functie van de betekenis die deze voor hen hebben. Die betekenis ligt niet vast. Ze is niet willekeurig maar kan tegelijk veranderen. Ze is weliswaar voorgestructureerd door sociaal gedeelde denkbeelden, maar is ook verschillend voor onderscheiden individuen. Planning is een zingestuurd proces waarin gedeelde betekenis kan worden geconstrueerd, nieuwe mogelijke betekenissen kunnen worden verkend, nieuwe betekenis-horizonten geopend. Collectief leren is sociocratisch in de mate dat het vermogen van een groep om met pluraliteit en contradictie om te gaan probeert te versterken. Collectief leren richt zich niet op het uitvlakken van verschil, maar maakt verschillen hanteerbaar.

Nier reduceerbare onzekerheid is een term die we ontleen aan een klassieke referentie van Karen Christensen uit 1985. (Christensen, 1985) Doorheen dit rapport verwijzen we meermaals naar de matrix die in deze paper wordt ontwikkeld. Deze verwijzing wordt in dit onderzoek gecombineerd met een even klassiek diagram dat in de (complexiteits-)management literatuur circuleert als de 'Matrix van Stacey'. (Stacey, 2002) We bespreken hier kort beide schema's in hun oorspronkelijke vorm, vooraleer we er verder in het report mee aan de slag gaan.

Bron: Christensen 2015

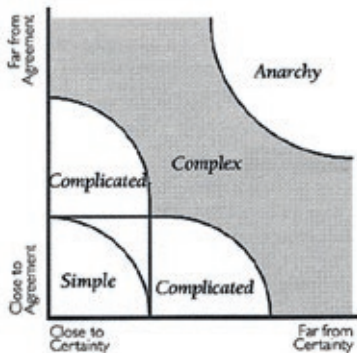
Christensen wijst in haar schema op de gelijktijdige onzekerheid met betrekking tot doelen en middelen. In het geval van doelen gaat het om de afwezigheid van overeenstemming, van een akkoord over wat die doelen moeten zijn of hoe ze best gesteld worden. Is klimaatverandering een energetische kwestie, een emissiekwestie, een duurzaamheidskwestie, etc. Aan de zijde van de middelen gaat het over wat er aan oplossingen (technologie in haar omschrijving) al dan niet gekend is, maar ook over de onzekerheid of een technologie opgeschaald kan worden, echt kan doorbreken, het al dan niet af moet leggen tegen andere technologieën, gevaren of nadelen inhoud die we nog niet kennen etc. Deze twee dimensies bepalen de contouren van een matrix die toelaat om de rol van planning in het omgaan met onzekerheid grofweg in te delen in termen van uitvoering, experiment, onderhandeling en verkenning.

Coping with irreducible uncertainty in planning, Bron: Bertolini 2010

Eenmaal die velden zijn afgebakend kan men zich allerlei bewegingen in het veld inbeelden. Christensen beschrijft een beweging doorheen de velden: via verkenning langs experimenten en/of onderhandeling naar implementering. In de paper verwijzen we meermaals naar een paper van Luca Bertolini uit 2010 die dit schema radicaliseert en vertrekt vanuit de stelling dat wat Christensen als chaos beschrijft niet als

de extreme limiet van planning moet worden gezien als de default conditie die niet verdwijnt wanneer gepland wordt maar de conditie vorm waarbinnen gepland wordt en waarmee planning moet zien om te gaan. (Bertolini, 2010) Hij ontwikkelt vervolgens evolutionair perspectief (hij had het ook een lerend perspectief kunnen noemen) dat ondanks deze onzekerheid toch toelaat om op beredeneerde wijze stappen te kunnen zetten. Hij wijst op de mogelijkheid om robuuste doelen en robuuste middelen te identificeren, dat is doelen die op meerdere manieren ingevuld kunnen worden maar als doel overeind blijven en middelen die verschillende doelen kunnen dienen al naargelang hoe ze ingezet of aangewend worden.

Ook de matrix van Stacey kan als een oefening gelezen worden die verschillende trajecten en strategieën beschrijft om zich tot de chaos van Christensen te verhouden. Samen met Stacey zijn wij in het veld geïnteresseerd dat zich tussen de totale chaos (anarchie in de taal van Stacey) en de volledige overeenstemming over doelen en middelen in bevindt. Toekomstverkenning en de veelheid van aanverwante heuristische beschrijven strategieën en tactieken om binnen een context van onzekerheid toch intelligent, reflectief en complexiteitserkend beleid te ontwikkelen.

2. Collectief leren als antwoord op transactionele onzekerheid: complexiteit en verandering

De onzekerheid waar de ruimtelijke planning een antwoord op zoekt -dat werd hierboven reeds meermaals gesteld -is niet enkel een kwestie van een gewijzigde context, nieuwe urgenties en moeilijk bij consensus vast te stellen doelen. Planning is altijd een zoektocht naar een passend kader om problemen te adresseren, een passend ruimtelijk kader, een schaalniveau, een territoriale omschrijving, maar ook de juiste sectorale verbanden, de institutionele verbanden, de wettelijke kaders. De grote maatschappelijke uitdagingen zetten de bestaande verbanden onder druk. De voortschrijdende verstedelijking, de demografische ontwikkeling, de duurzaamheidsvraagstukken zijn in belangrijke mate uitdagingen die zich niet laten terugplooiën binnen bestaande verbanden. De stedelijke vraagstukken laten zich niet langer vangen binnen duidelijke territoriale contouren. Niet alleen zijn ze de omschrijving van de traditionele (compacte) stad ontgroeid, ze zijn bij uitstek ook meerschallig. Duurzaamheids-vraagstukken zijn systemisch complex. Neem een complex vraagstuk als het watervraagstuk. Vandaag kampen we tegelijk met problemen van overstroming en verdroging, te veel én te weinig. Hieraan hangen problemen vast van verzegeling, verontreiniging en zuivering of beheer van waterlopen, die bovendien ook nog eens met elkaar samenhangen, maar door een verschillende actoren worden beïnvloed.

Op al deze complexe vraagstukken is er geen eenduidig antwoord. Er is geen unieke territoriale omschrijving waarbinnen alle puzzelstukken in elkaar vallen, geen optimale kaders die restloos de ecologische vraagstukken op kunnen pakken, geen eenduidige spelregels die het speelveld afbakenen. Planning opereert meer dan ooit binnen een transactionele omgeving met een grote mate van onbepaaldheid. Cruciale vraagstukken moeten afgehandeld worden in een institutionele leegte. Het metropoolvormingsvraagstuk krijgt vorm zonder bestuurlijk kader dat erop is afgestemd, noch territoriaal noch inhoudelijk. Klimaatverandering is dermate nieuw als kwestie, maar ook dermate complex dat het niet meteen duidelijk is hoe het in beleid aangepakt moet worden. De onzekerheid betreft ook de afwezigheid van een duidelijk concept van verandering dat toelaat om geobserveerde trends, systemische verbanden, te vertalen in doortastende maatregelen of acties.

Er is geen reden om aan te nemen dat deze situatie zich zal uitklaren. Wij hanteren in dit rapport het omgekeerde uitgangspunt. Planning ontleent zijn legitimiteit niet alleen aan sterke voorgestructureerde institutionele kaders, maar ook aan het vermogen om zich in tijden van relatieve institutionele onbepaaldheid staande te houden. Bij afwezigheid van een duidelijk 'concept van verandering' nemen wij de verandering zelf als uitgangspunt. Onzekerheid wordt beantwoord door het ondernemen van de nodige actie met als doel variatie te brengen in de bestaande transactionele omgeving, beweging te

brengen in wat vooralsnog mogelijk of onmogelijk wordt geacht. De verandering is daarbij geen doel op zich maar een noodzakelijke voorwaarde om tot nieuwe inzichten te komen in de huidige ontwikkelingslogica en de mogelijkheid tot verandering.

In de invulling die we aan het begrip collectief leren geven zit een grote dosis evolutionair denken en reflecties over padafhankelijkheid (zie tekstkader hieronder voor toelichting van centrale begrippen). Padafhankelijkheid kunnen we rechtstreeks betrekken op de notie van collectief leren. De mogelijkheden die zich openen en sluiten binnen een evolutionair traject maken het voorwerp uit van een mogelijk leer- en innovatietraject. Deze mogelijkheden zijn niet zomaar het product van veranderende inzichten maar ontstaan in een co-evolutionaire interactie tussen veranderende kaders, en opgebouwde inzichten, maar ook het organiserend en zelf-organiserend vermogen van alle, op een situatie betrokken actoren. Collectief leren is gezamenlijk leren omgaan met contingentie, padafhankelijkheden en creëren van paden, resulterend in gedeelde inzichten, praktijken en waarden, aangemaakt in collectief veld van ervaring.

Padafhankelijkheid bevat een element van antwoord op onzekerheid. Niet alleen laat het zien hoe een lopende ontwikkeling is voorgestructureerd, het toont ook aan hoe mogelijkheden tot verandering zich voortdurend hertekenen. De routines waarlangs een huidige situatie zich reproduceert bepalen deze situatie niet op uitputtende wijze. Wanneer de omstandigheden wijzigen kan de routine van de ene actor, die tot dan toe zeer succesvol opereerde, morgen een beletsel vormen om zich aan de nieuwe omstandigheden aan te passen. De routine van een actor, die voorheen het misschien moeilijk had om te concurreren kan morgen een voordeel opleveren. Naar analogie van biodiversiteit, waar slapende DNA de strategische reserve aan toekomstige ontwikkelingsmogelijkheden vertegenwoordigt, verhoogt een rijke variatie aan routines, een diversiteit aan werkwijzen en omstandigheden de kans op het vinden van nieuwe antwoorden op nieuwe vragen.

Collectief leren is tegen deze achtergrond een pleidooi voor experimenteel werken. Voor het verkennen van mogelijke handelingskaders. Daarbij gaat het niet in de eerste instantie om eensgezindheid over het te bereiken doel maar eerder over de af te leggen weg, of beter nog, over de manier van reizen. Beweging (en beweeglijkheid) is een deel van het antwoord op/in de omgang met onzekerheid, waarbij capaciteiten in de omgang met (veranderende) onzekerheid geleidelijk aan – op incrementele wijze – gemodelleerd worden. Collectief leren is daarbij steeds denken en doen tegelijk, actie en reflectie samen, op zoek naar nieuwe uitgangpunten, nieuwe verbanden, nieuwe frames. De door Ringland afgelegde weg kan hier als voorbeeld worden aangestipt. Het succes van Ringland is dat zij vanuit een activistische positie en brede mobilisatie erin slaagde het probleem van de Antwerpse mobiliteitsknoop opnieuw te definiëren los van de huidige fixatie op een tracé, los van de eenduidige identificatie van het vraagstuk als mobiliteitsvraagstuk. Via de acties van Ademloos en Straten Generaal werd het vraagstuk opnieuw geframed als leefbaarheidsvraagstuk. Dit voorbeeld toont hoe actie-onderzoek in de combinatie denken en doen duidelijk ook een tactische kant heeft, vooral ook omdat de ambitie om te handelen reeds wordt uitgesproken op een moment waarbij de richting nog erg onduidelijk is.

Padafhankelijkheid is een term die in systeem- en transitiedenken opgeld doet en ontleend is aan de evolutionaire economie. Padafhankelijkheid beschrijft de relatieve bepaaldheid/onbepaaldheid van ontwikkelingspaden. Deze worden typisch gestructureerd, door contingentie, inertie en innovatie. Deze drie termen zijn kwalificaties van een evolutionaire ontwikkelingslogica die typisch bepaald wordt door variatie, selectie en retentie. In biologische processen zijn dit mutatie, overleven en erfelijkheid. In economische processen noemen we dit: innovatie, competitie en routines. Evolutionair denken (bv. in de economie) verlegt de aandacht van evenwicht naar beweging, en van een sturing op evenwicht naar de condities waarin gunstige evoluties mogelijk en kansrijk zijn.

Inertie staat in een ontwikkelingspad voor de reproductie van een bestaande toestand/logica. **Routines** zijn hierbij doorslaggevend, maar ook de gedachte dat een ontwikkeling zich doorzet zolang ze succesvol is. **Innovatie** staat voor actieve padcreatie door ontwikkeling van nieuwe technologieën, nieuwe strategieën, etc. De cruciale term in padafhankelijkheidsdenken is **contingentie**. Vooreerst kan van een onderscheiden pad geen sprake zijn zonder notie van contingentie. Zoals reeds werd aangegeven moet het begin van een pad contingent zijn, zoniet geldt het niet als begin (want is het terug te voeren op een eerdere stap). Contingentie is verder ook cruciaal om de dynamica van een ontwikkelingspad te beschrijven. Naarmate een pad zich ontwikkelt ontstaan nieuwe, contingente condities. Contingent in die zin dat hun bestaansredenen in belangrijke mate tot het ontwikkelingspad teruggevoerd kunnen worden, maar dat hun betekenis niet door deze voorgeschiedenis wordt afgedekt.

Een voorbeeld. Stamlijnen in een tramnet zijn een logische ontwikkeling binnen een suburbaniserings-

Illustratie 02: Metrokaart Nagoya Japan.

fase van de stadsgroei. Naarmate deze stamlijnen uitgebouwd raken wordt het mogelijk om na te denken over dwarse verbindingen. Deze mogelijkheid bestond niet voordat de stamlijnen werden aangelegd, en is historisch contingent. De aanleg van dwarse lijnen volgt niet noodzakelijk uit de eerdere logica, maar krijgt een zekere rationaliteit naarmate de uitbouw van de stamlijnen vordert. De aanleg van dergelijke dwarslijnen kan – als die stap gezet wordt – ook een innovatie en vervolgens een nieuw ontwikkelingspad inluiden. Het tramnet dat voorheen vooral centrum-periferie mogelijk maakt kan plots volgens een grid-logica gaan functioneren

en kris-kras verbindingen beter accommoderen. De dwarsverbinding brengt het tramnet in een nieuwe functionele aggregatietoestand die kwalitatief anders is en nieuwe mobiliteitsmilieus aanmaakt met een meervoudige bediening in meerdere richtingen (zie Nagoya, waarbij de nieuwe circulaire tangente pas in 2005 werd aangelegd bovenop een bestaande radiaal systeem). Dit voorbeeld illustreert overigens ook dat stapsgewijze ontwikkeling niet per se systeembevestigend hoeft te zijn. Stapsgewijs kunnen immers nieuwe, historisch contingente, situaties ontstaan waarin zich mogelijkheden aandienen die niet in de initiële ontwikkelingslogica waren ingeschreven.

3. Collectief leren als antwoord op contextuele onzekerheid: gelocaliseerde complexiteit en wederzijdse afhankelijkheid

Bij 'contextuele onzekerheden' krijgt een beleidsdomein (of transactionele omgeving) te maken met onverwachte ontwikkelingen die ver buiten het eigen domein –of althans buiten de onmiddellijke invloedssfeer- liggen. Hierbij komen bijvoorbeeld de 'driving forces' oftewel 'kernonzekerheden' in beeld. Collectief leren bij ruimtelijke vraagstukken staat niet alleen voor samen leren of van elkaar leren, maar ook voor de erkenning van de collectiviteitsdimensie van planningsvraagstukken, zo bijvoorbeeld bij stedelijke voedselvoorzieningen, huisvesting, mobiliteit of energievoorziening. Planning is immers deel van de zoektocht naar het schepen van vormen van regulering die de samenleving versterking in het opnemen van die aspecten die noodzakelijk buiten de handelingsruimte van het individu vallen en dus aan collectieve afspraken gebonden zijn. De collectiviteitsdimensie werkt door tot op het niveau van een concrete situatie en plek, en wordt door actoren veelal als een (wederzijdse) afhankelijkheid ervaren, ook ten opzichte van actoren en onzekere ontwikkelingen in een veel ruimer kader. De erkenning van die afhankelijkheid is een goede basis van gemeenschappelijkheid voor het omgaan met onzekerheid. In het rapport verwijzen we om die reden een aantal keer naar dit aspect van collectief leren als contextueel leren.

De ruimtelijke transitie, waarop de experimentele planningstrajecten die wij onderzochten een antwoord proberen te bieden, zijn niet alleen uitdagingen waar we collectief voor staan, het zijn bij uitstek collectiviteitskwesaties. Dat wil zeggen, kwesaties die om collectieve organisatie vragen, die een crisis in onze collectieve organisatie bloot leggen. Stedelijke kwesaties en het collectief consumptievraagstuk dat er mee samenhang (Castells, 1972) zijn allemaal kwesaties waarin de samenleving de wederzijdse afhankelijkheid om tot kwalitatieve, functionele en kostenefficiënte oplossingen te komen moet erkennen. Het zijn alle kwesaties waarvan we in een suburbane ontwikkelingsfase tijdelijk konden doen alsof ze aan bestaande stedelijke centra konden worden ontleend, of individueel konden worden afgehandeld, - wegverhandeld naar elders, uitverkaveld en vervolgens restloos verrekend. In Vlaanderen, waar systematisch werd ingezet op gespreide ontwikkeling is de confrontatie met de verborgen maatschappelijke kost (negatieve externaliteit) uitgesproken, vooral op die plaatsen waar systematisch spreiden tot een eigen accumulatielogica heeft geleid. Dat geldt bijvoorbeeld voor de twee cases die binnen het Livinglab werden ontwikkeld: de facto clustering rond de regionale vervoersknoep in Denderleeuw; corridorvorming langs de N16.

Vlaanderen ziet zich geconfronteerd met stedelijke collectieve uitdagingen op onverwachte plekken die daar bestuurlijk niet op zijn voorbereid. Ruimtelijk spreiden ging ervan uit dat de wereld 'vlak' is, dat dezelfde condities gecreëerd kunnen worden in elk dorp. De collectiviteitscrisis stelt zich niet overal op dezelfde wijze. En belangrijker, de mogelijkheden om een antwoord te bieden op deze latente crisis zijn eveneens ongelijk gespreid. De mogelijkheden om zich collectief te organiseren vergen immers het nodige draagvlak en de nodige kritische massa (essentiële thema's in het BRV in opmaak). De collectiviteitsvraagstukken waarvan hoger sprake zijn in die zin essentieel betrokken op concrete, historische plaatselijke situaties en groepen.

Collectief leren is in verhouding tot die collectiviteitskwesaties ook gericht op het verzamelen van het collectief, het werken naar de erkenning van een gedeeld probleem. De niet reduceerbare collectieve dimensie van dit vraagstuk vormt een belangrijke vector voor de ruimtelijke transitie waar Vlaanderen voor staat. De gedeelde erkenning van een probleem, de erkenning van een gedeeld probleem, maar ook de wederzijdse afhankelijkheid om tot oplossingen te komen, is de spreekwoordelijke lijm in het te voeren planningsproces. Dit geldt voor planningskwesaties in het algemeen. In het bijzonder zijn ook 'stedelijke' kwesaties collectiviteitsvraagstukken.

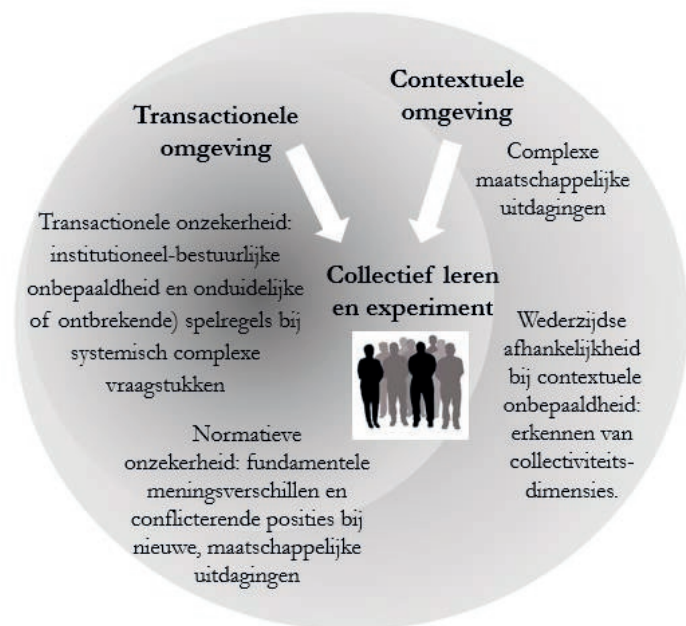
Een belangrijk antwoord op de hoger beschreven onzekerheid kan gevonden worden in een dynamisch proces van 'gedeelde problematisering' betrokken op **een concrete situatie**. Naast de erkenning van

de onvermijdelijke dissensus en pluraliteit, komt op die manier de concrete situatie als singulariteit te staan. Deze betrokkenheid op een concrete situatie, waarin de wederzijdse afhankelijkheid van actoren zich manifesteert, en waarbinnen collectief naar een oplossing gezocht wordt, laat toe om complexiteit niet als abstract en uitdijend probleem aan te kaarten maar problemen concreet te stellen, en op die manier als 'matter of concern' voorwerp te maken van concrete publieke discussie.

De collectieve leertrajecten die hier worden onderzocht, zijn op verschillende wijzen 'situated'. Ten eerste zijn het voorbeelden van 'situated learning' (cf. Lave, Wenger, 1991) doordat het leren plaats heeft in een authentieke context, met andere woorden IN de locatie en plek die ook het voorwerp van ontwikkeling is. Naar verwachting kunnen hiermee ook bepaalde fouten in het denken vermeden worden, omdat het over concrete materies gaat (cf. Secchi, de flipside hiervan is echter het risico van myopie, een zekere bekrompenheid en onvermogen om relativiteit te zien). Bij sitebezoeken, besprekingen in een vergaderlokaal van lokale overheden, bedrijvigheid of een wijkorganisatie wordt het karakter van de plek collectief ervaren, en hierdoor intersubjectief gedeeld. De aanwezigheid van een plek en het gesitueerd zijn van een collectief leertraject zijn eveneens lagen in de productie van kennis. Op die plek wordt ervaren welke lokale capaciteiten en bestuurskrachten er zijn, waarbij de kennis over een plek gesitueerd is in machtsverhoudingen en resulterende hegemonieën (cf. D. Haraway, 1991, Situated knowledge). De analyse van collectief leren in termen van 'embodied knowledge' neemt deze lagen mee op: de eigenheid en aanwezigheid van de plek (place-based, het gevals specifieke, en dus de plek zelf wordt subject), maar ook de discursieve en retorische praktijken die uiting geven aan de spanningen tussen dominante en minderheidsstrekkingen (kennis ontlenen aan het relationeel veld). Ten derde zijn de kwesties die aan bod komen in de collectieve leertrajecten ook 'situated' in de betekenis dat zij ook altijd al op een interdependente manier deel uitmaken van een wereld waarin uiteenlopende padafhankelijkheden spelen.

Voorshot op de conclusie. Collectief leren als experimentele planning

De rode draad tussen deze aspecten van collectief leren kunnen worden samengevat als een pleidooi voor en een specifieke invulling van een experimentele kijk op planning. Experimenteren is een natuurlijk antwoord op onzekerheid. **Experimenteel werken vanuit een collectief leerproces** kiest ervoor om onzekerheid niet te beantwoorden met schijnzekerheid maar met een gericht zoekproces dat aan de hand van zorgvuldig bedachte experimenten wordt afgelegd. Experimenteren biedt een antwoord op normatieve onzekerheid. Kiezen voor een experiment veronderstelt geen consensus over doelen maar wel eensgezindheid over de zinvolheid van een experiment, een commitment ten aanzien van een werk-hypothese die doorheen het experimentele, collectieve leerproces kan bevestigd, bijgesteld of zelfs verworpen worden. Dergelijk proces van experimenteren biedt een antwoord op transactionele onbepaaldheid in die zin dat het niet uitgaat van grote institutionele hervormingen, nieuwe planningskaders, nodeloos complexe procesvoering, maar ervoor kiest om binnen een tijdelijke, vaak ad hoc gecreëerd verband te ageren. Experimenteren biedt tenslotte ook een begin van antwoord op contextuele onzekerheid. Het beantwoordt deze met ruimtelijke selectiviteit en de ontwikkeling van een gedeelde probleemdefinitie die een algemeen probleem op een concrete situatie betreft.

Illustratie 03: Collectief leren als antwoord op transactionele, normatieve en contextuele onzekerheden

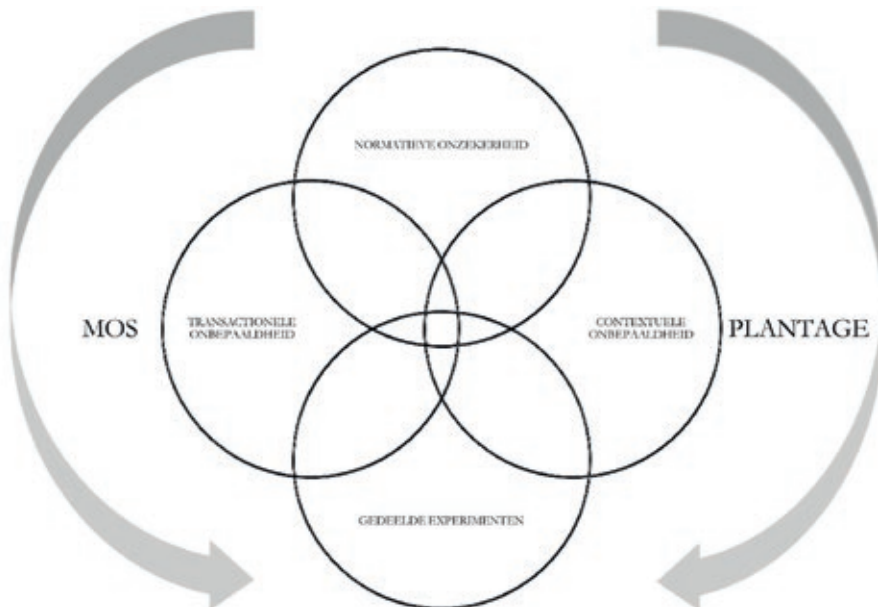
Deze positie zoekt een middenweg tussen de voordelen van operationele, projectgebonden werkvormen en de noodzakelijke strategische en lange termijn overwegingen noodzakelijk voor intelligente planning. De commitment ten aanzien van een vooraf vastgesteld en gekaderd experiment ontsnapt aan de vrijblijvendheid van project-gedreven innovatie (het 'nog maar eens een project'). Collectief leren plaats experimenten in een kader dat niet enkel focust op korte-termijn-resultaat maar concrete actie koppelt aan voortschrijdend inzicht met betrekking tot de grote vraagstukken en lange-termijn-doelen.

Met deze positie wordt bijgedragen aan de lopende discussie met betrekking tot gebiedsgerichte planning. Gebiedsgerichte planning wordt daarbij niet ingevuld als een eenzijdige keuze voor meer maatwerk, meer lokaal georiënteerd initiatief, meer focus op singuliere cases, meer pilots, meer projecten, en uiteindelijk de terreur van korte termijn, operationeel, ad hoc denken. Maar wel als een pleidooi om te kiezen voor die gerichte experimenten die niet zomaar betrekking hebben op een case en een lokaal geïdentificeerde problematiek, maar (een deel van) hun relevantie verlenen aan de 'families van problemen' waartoe ze behoren, lees aan het symptomatisch, repetitief en inherent systemisch karakter waarvan ze de uitdrukking zijn. Deze koppeling van cases aan families schrijft experimentele oefeningen in een lerend netwerk van cases in, en maakt het mogelijk om inzicht dat verworven wordt in een case te delen met andere, en dit niet als abstracte, universeel overdraagbare lessen maar vanuit een wederzijdse betrokkenheid op collectieve vraagstukken en een gedeelde probleemstelling.

0.3. Twee trajecten – Twee x collectief leren

WP3 gaat om het onderzoeken en ontwikkelen van **capaciteiten** nodig voor planningsregimes die zijn doortrokken van onzekerheden m.b.t. toekomstige ontwikkelingen, van onduidelijkheden/dissensus met betrekking tot het *subject of concern*, en van onwetendheid met betrekking tot geschikte coalities die kunnen bijdragen tot positieve verandering (in het licht van duurzaamheid en veerkracht). Het betreft dus capaciteiten van fysiek-ruimtelijke, sociaal-procesmatige en sociaal-psychologische aard.

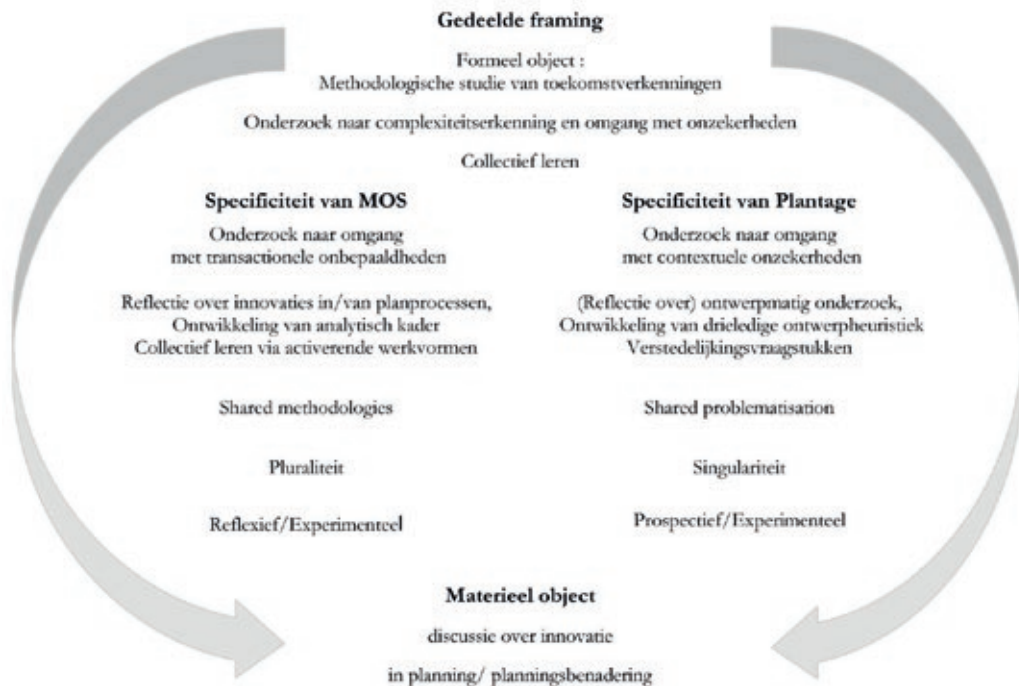
WP3 bestudeert **‘toekomstverkenningen’ als werkwijzen** die tegelijkertijd bijdragen tot vier velden van (innovatie van) kennis en ervaring: de hoger vermelde drie aspecten van onzekerheid waarop we het collectief leren betrekken en de centraliteit van experimentele werkvormen voor collectief leren in het algemeen. Deze vier velden zijn alle vier essentieel voor de vernieuwing van planningsregimes, waarbij het overlappingsgebied onze aandacht krijgt, met name vanuit de zoektocht naar (collectieve) capaciteiten die kunnen bijdragen tot een vernieuwing van dergelijke planningsregimes: normatieve onzekerheid, transactionele en contextuele onbepaaldheid en gedeelde experimenten. Het binnen WP3 uitgevoerde onderzoek kreeg vorm aan de hand van twee complementaire deelonderzoeken die bijdragen aan dit gedeeld kader. Het betreft twee onderzoekstrajecten die zelf als oefening in ‘collectief leren’ kunnen worden beschouwd. De ene als bovenbouw van lopende experimenten / de andere in de vorm van een specifiek gebiedsgericht experiment dat binnen het Living Lab van het steunpunt ruimte werd uitgevoerd. Deze twee trajecten worden in de aansluitende delen uitvoerig toegelicht – In dit inleidende deel wordt de samenhang tussen beide experimenten en hun relatie tot het gedeelde onderzoekskader toegelicht.

Illustratie 04: Twee samenhangende trajecten met een complementaire en overlappende focus

Het eerste traject kreeg de naam van **Methodologisch Onderzoeksseminarie** of kortweg MOS (hoofdstuk 1 en 2). Het richt zich in eerste instantie op de methodologische onbepaaldheid van de transactionele omgeving en de verkenning van heuristieken die daarmee omgaan. Dit traject werd vormgegeven door rechtstreeks in te gaan op wat in de inleiding een landschap in verandering werd genoemd. Het MOS brengt een aantal recente oefeningen rond regionale planvorming en gebiedsgerichte ontwikkeling samen die expliciet gericht waren op het vernieuwen van het bestaand planologisch kader en praktijk. Deze oefeningen delen een aantal overwegingen, inclusief een eigen jargon, maar zijn bij nader inzien verschillend. Het MOS probeert deze gelijkaardigheden en verschillen in kaart te brengen, vanuit een conceptueel, analytisch kader dat toelaat om deze oefeningen te beschrijven als oefeningen in collectief leren met betrekking tot planningsinnovatie en om ze vervolgens ook te vergelijken, en beleidsaanbevelingen te formuleren m.b.t. planningscapaciteiten.

Het tweede traject vond plaats onder de vorm van een internationale ontwerpworkshop “**DE PLANTAGE**” die in het kader van het Living Lab van het steunpunt ruimte werd uitgevoerd (hoofdstuk 3 en 4). De focus van dit traject ligt op de omgang met contextuele onbepaaldheid. Het traject kijkt naar een fragment van Vlaanderen onder groeiende verstedelijkingsdruk en werkt aan een gedeelde agenda vanuit de vertaling van dit verstedelijkingsvraagstuk als collectiviteitsvraagstuk. Vanuit een drieledige ontwerpheuristiek wordt gezocht naar mogelijke strategieën om lokaal de capaciteit te versterken om met deze collectiviteitsvraagstukken om te gaan.

Illustratie 05: Gedeelde framing en specificiteit van onderzoekstrajecten MOS en PLANTAGE

Binnen de algemene vraagstelling van WP3 levert dit volgend **opzet** op: beide trajecten delen de aandacht voor normatieve onzekerheid en de gerichtheid op experimentele planningsvormen. De een maakt de verbinding tussen beide door de verkenning van nieuwe transactionele ruimtes waarin

planning plaats vindt. De ander richt zich op een lokale en stedelijke framing van de context. Zoals onderstaand schema ook aangeeft is er binnen deze trajecten de nodige ruimte voor overlap.

Voorgesteld als **trajecten** levert dit het volgende beeld op: beide trajecten vertrekken vanuit het formeel onderzoeksobject waar het werkpakket om draait, namelijk de methodologie van toekomstverkenningen en de zoektocht naar omgang met complexiteit en onzekerheid. Beide trajecten richten zich op een gedeeld materieel onderzoeksobject, namelijk innovatieve planningsvormen. Dit materieel onderzoeksobject krijgt in het MOS vorm via de studie van lopende vernieuwende planningsinitiatieven, in de PLANTAGE via een experimenteel planningsinitiatief. In beide gevallen heeft het materieel object betrekking op dezelfde Vlaamse planningscontext en de zoektocht naar nieuwe vormen van gebiedsgerichte planning. Dit methodologisch werkpakket wil rechtstreeks bijdragen aan deze vernieuwing, zowel door de methodologische onderbouw ervan te verstevigen alsook door bij te dragen aan een gedeeld 'subject of concern', via de focus op verstedelijking.

Bronnen

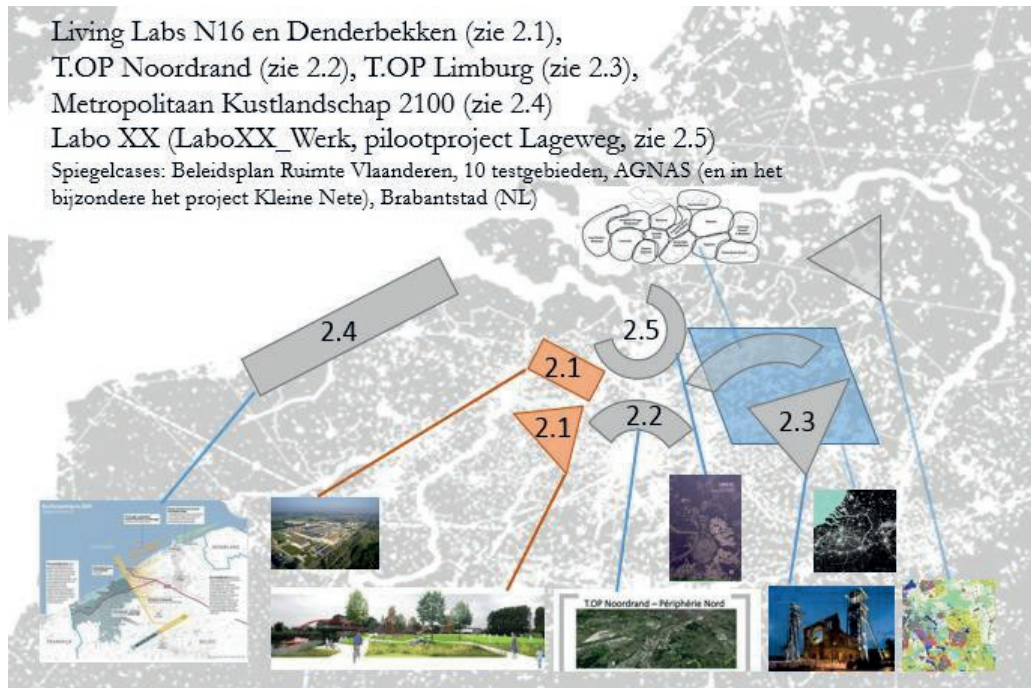
- BERTOLINI, LUCA (2010), 'Coping with the Irreducible Uncertainties of Planning: An Evolutionary Approach', in: Jean Hillier and Patsy Healy (eds.), *The Ashgate Research Companion to Planning Theory. Conceptual Challenges for Spatial Planning*, Farnham: Ashgate, 2010, pp. 413-424.
- BOSCHMA . R.A. BOSCHMA, K.FRENKEN, J.G. LAMBOOY (2002), *Evolutionaire Economie. Een inleiding*, Bussum: Coutinho.
- BROWN, V. A. LAMBERT, J.A.(2013), *Collective Learning for Transformational Change. A guide to collaborative action*, London and New York: Routledge, 2013.
- CAPELLO R. (1999). "Spatial Transfer of Knowledge in High Technology Milieux: Learning Versus Collective Learning Processes," *Regional Studies*, Taylor & Francis Journals, vol. 33(4), pages 353-365.
- CASTELLS, M., 1972, *La question urbaine*, Paris, François Maspero.
- CHRISTENSEN, K.S. ,1985. 'Coping with uncertainty in planning'. In: *Journal of the American Planning Association*, 51(1), pp. 63-73.
- FOBÉ E., KUHK A., BRANS M. (2010) 'Toekomstverkenningen: Mythes ontleden en Mogelijkheden voor Vlaanderen ontdekken', in: *Vlaams Tijdschrift voor Overheidsmanagement*(2010, nummer 3), pp. 41-52, ISSN 1373-0509.
- HARAWAY, D. (1991) 'Situated knowledges: the Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective'. In: Donna Haraway, *Simians, cyborgs and women: the reinvention of nature*. London: Free Association Books, pp. 183-201.
- KOLB D. (1984) *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*, Edgewood Cliffs: Prentice Hall.
- LAVE J., WENGER E., *Situated Learning. Legitimate peripheral participation*, Cambridge: University of Cambridge Press. 1991.
- MEADOWS DONELLA H., MEADOWS DENNIS L., RANDERS JØRGEN, BEHRENS WILLIAM W. (1972), *Limits to Growth*, Universe Books
- STACEY R. (2002) *Strategic management and organisational dynamics: the challenge of complexity*. Harlow: Prentice Hall.
- STAR, S., GRIESEMER, J. (1989) *Institutional Ecology, 'Translations' and Boundary Objects: Amateurs and Professionals in Berkeley's Museum of Vertebrate Zoology, 1907-39*. in: *Social Studies of Science*, 19(3), pp. 387- 420.
- SECCHI B., 2012. 'Naar een nieuw statuut van stedenbouw', in: *Ruimte* 4(13): pp. 68-71.

VAN ASSELT M., FAAS A., VAN DER MOLEN F. EN VEERMAN S.A. (ed.), (2010), *Uit Zicht; Toekomstverkennen met Beleid*, WRR Verkenningen 24, Amsterdam University Press, Amsterdam.

VANDENBROECK PH., KUHK A., LIEVOIS E., SCHREURS J., MOULAERT F. (2011), *De toegevoegde waarde van scenario's voor ruimtelijk beleid*, Voortgangsrapport december 2011, Leuven: Steunpunt Ruimte en Wonen.

VANDENBROECK, PH. (2012), *Working with Wicked Problems*, Brussel: Koning Boudewijnstichting, 2012. Online: <http://www.kbs-frb.be/publication.aspx?id=303257&langtype=1033>

Resultaten van het MOS-traject (hoofdstukken 1 en 2)

Methodologisch onderzoek naar
toekomstverkenningen en collectief leren,
reflecties over beleidsverandering en
complexiteitserkende planning

Leeswijzer bij het MOS-onderzoek (H1 en H2)

In de leeswijzer voor de hoofdstukken 1 en 2 krijgt u een toelichting bij de structuur van het rapport, een overzicht van de cases en van het MOS-traject, een beknopte samenvatting van het analytisch kader alsook een samenvatting van de resultaten van de cases. Hiermee zou u vanuit de samenvatting kunnen vertrekken, daarna een specifieke case te selecteren (uit hoofdstuk 2), en vervolgens naar de case-overschrijdende conclusies gaan (sectie 2.6). De volgende delen van hoofdstuk 1 gaan dieper in op de probleemstelling en de onderzoeksvragen (1.2) en op de opbouw en de concepten in het analytisch kader (1.3). Details bij het MOS-traject en de werkwijzen bij dit collectief leertraject zijn opgenomen als case in hoofdstuk 2 (zie 2.0).

Structuur van het rapport

De rapportering van de resultaten van het MOS bevat twee delen, met een toelichting van het kader voor het MOS-traject in hoofdstuk 1, de beschrijving van het MOS-traject als collectief leerproces, en de resultaten van analyse van de verschillende cases als collectieve leertrajecten in hoofdstuk 2. Op het einde van dit hoofdstuk worden de case-overschrijdende conclusies gepresenteerd.

H1 kader voor het MOS-traject	1.1. Onderzoeksvragen	1.2. Analytisch kader						2.6. Case-overschrijdende conclusies
H2 MOS en cases	2.0. MOS = collectief leren	2.1. Living Labs	2.2. T.OP Noordrand	2.3. T.OP Limburg	2.4. MKL 2100	2.5. Labo XX		
							Kadervoorwaarden	
							Actoren en samenwerking	
							Kennis-productie	
							Drempels en versnellers	
							Wenselijkheid en haalbaarheid	
							Processen in collectieve leertrajecten	

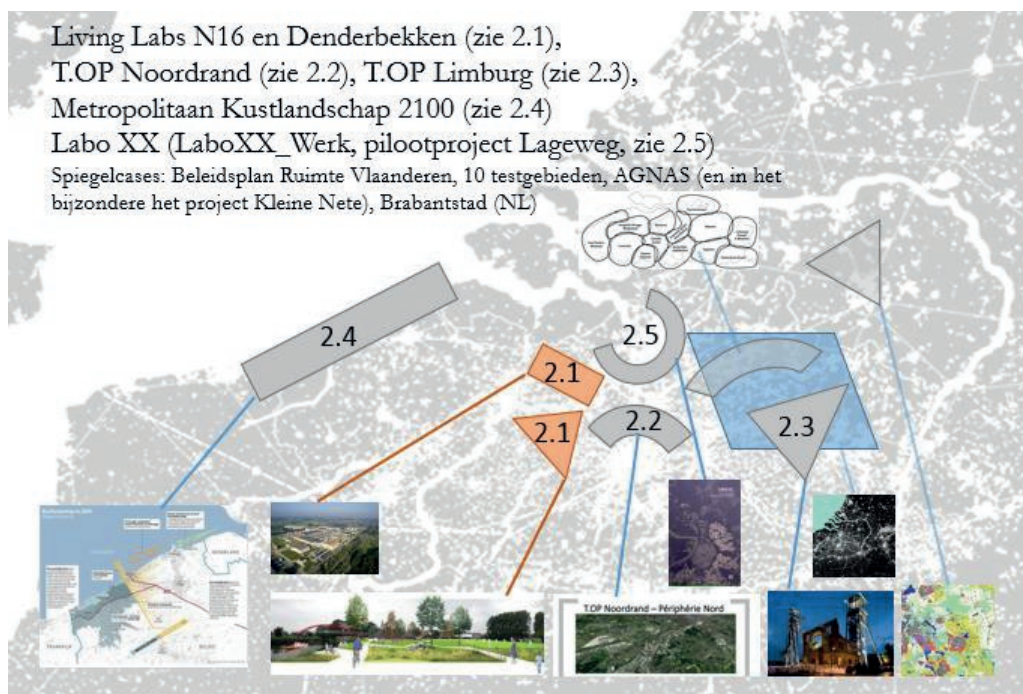
Illustratie 06: Structuur van het rapport, hoofdstukken en secties

Deze structuur heeft aandacht voor een gedifferentieerd doelpubliek, waarbij onderzoekers en studenten ruimtelijke planning allicht interesse hebben om ook de opbouw en de logica van het analytisch kader te kennen, terwijl teammedewerkers en stakeholders van specifieke projecten mogelijk sneller naar de beschrijving van de cases willen gaan, en beleidsmedewerkers die de cases reeds goed kennen of lokale beleidsvoerder die zelf aan dergelijke trajecten deelnemen mogelijk sneller naar de conclusies en beleidsaanbevelingen zouden kijken. Het rapport is gericht tot 'relatieve insiders', m.a.w. mensen die zich iets kunnen voorstellen bij niet-lineaire trajecten die ontwikkelen rond complexe ruimtelijke vraagstukken.

Bestudeerde cases (zie H2)

Het onderzoek naar collectieve leerprocessen en de ontwikkeling van toekomstverkenningen - of ruimer: de omgang met onzekerheid in beleidstrajecten- focust op een achttal projecten. Enerzijds zijn dit projecten die we zelf ontwikkelden binnen het Steunpunt Ruimte (twee living labs, en daaraan gekoppeld het Plantage-onderzoek), en anderzijds doen we beroep op de expertise en ervaringen bij een zevental grootschalige projecten van Ruimte Vlaanderen en andere overheden (Territoriale Ontwikkelingsprojecten Noordrand en Limburg, MKL 2100, Labo XX, 10 testgebieden voor het BRV, AGNAS en Brabantstad). In het rapport zijn vijf trajecten besproken, die we in de diepte bestudeerden. De andere cases fungeerden als 'spiegel-cases'.

Het zijn stuk voor stuk projecten waar de probleemstelling niet zo duidelijk was bij de start ervan, maar waarbij collectief leren ertoe heeft bijgedragen om deze te ontwikkelen. U vindt de toelichting bij de cases in de verschillende secties in hoofdstuk 2.

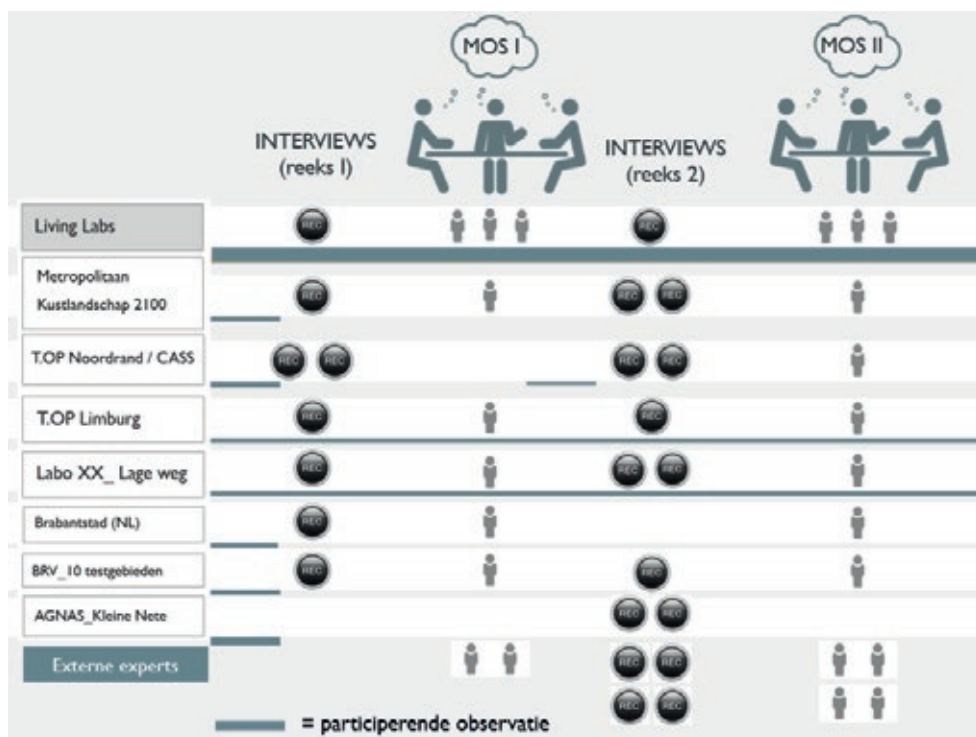

Illustratie 07: Overzicht van MOS-cases op kaart

Het MOS-traject (zie 2.0)

Het traject van de methodologische onderzoeksseminaries – kortweg MOS- is op zichzelf ook een collectief leerproces, als het ware een meta-traject bij bestaande trajecten. Projectleiders werden hierbij uitgedaagd om tot een scherpere zelfbeschrijving van hun projecten te komen. Gaandeweg, en in overleg met de projectleiders, werd hiervoor een analytisch kader ontwikkeld, wat voortbouwt op de resultaten van literatuurstudie en eerder onderzoek. Het analytisch kader voor deze studie werd ontwikkeld op basis van literatuurstudie in de domeinen beleidswetenschappen (o.a. over strategieën voor verandering), sociologie (o.a. over ‘boundary objects’), pedagogie (o.a. over collectief leren) en uit de literatuur over toekomstverkenningen (o.a. over het omgaan met onzekerheden en padafhankelijkheden). Bijlage 2 biedt een overzicht van de ontwikkeling van concepten in diverse onderzoekspapers.

In het MOS-traject waren er twee methodologische onderzoeksseminaries (MOS I en MOS II), telkens vooraf gegaan en/of achteraf aangevuld door input uit interviews, documentanalyse en participerende observaties in enkele van de projecten. Het MOS ontwikkelde dus als een iteratief traject, waarbij de resultaten van interviews werden voorgelegd bij de eerste workshop, en de input hiervan sturend was voor een volgende reeks interviews en voor verfijningen in het analytisch kader, wat op zijn beurt de input vormde voor een tweede workshop. De resultaten hiervan zijn opgenomen in dit rapport, en de afzonderlijke case-beschrijvingen werden voorgelegd aan de projectleiders.

Illustratie 08: Overzicht van MOS-traject (interviews, workshops, deelname externe experts, participerende observatie)

Samenvatting van het analytisch kader (zie H1)

Om tot een scherpere beschrijving van collectieve leertrajecten te komen, werd gepeild naar een aantal terugkerende rubrieken, die dienen als een '**beschrijvend grid**' voor de analyse en presentatie van de cases.

(a) KADERvoorwaarden	Door deze terugkerende reeks rubrieken wordt er niet een volgorde gesuggereerd: de verschillende elementen ontwikkelen in steeds nieuwe volgordes en verbanden. Zo kunnen kadervoorwaarden bijvoorbeeld op een later moment in een traject worden bijgesteld, kan de deelname van actoren worden herzien op verschillende momenten, ontstaat de noodzaak tijdens het proces om een bijkomende studieopdracht uit te schrijven (wat valt onder 'kennisproductie'), enzovoort. Onderstaand overzicht biedt een samen-vattende beschrijving en voorbeelden bij de verschillende rubrieken.
(b) ACTOREN	
(c) KENNIS-productie	
(d) DREMPELS of versnellers	
(e) Haalbaarheid/ wenselijkheid	

Illustratie 1.4: Terugkerende rubrieken bij de analyse van collectieve leerprocessen

(a) Kadervoorwaarden

Dit zijn de '**lijnen waarbinnen de projecten ontwikkelen**', bv. een (al dan uitgeschreven) projectplan, het (ontbreken van een) politiek mandaat, verbanden met andere programma's en/of projecten, links met beleidsnota's, het al dan niet aanwezig zijn van momentum, window of opportunity, crisis of 'sense of urgency', de beschikbaarheid van middelen, het profiel van de projectleider, de projectteam-doelstellingen, de gerichtheid op een specifieke transformatie, enz. (kwam reeds aan bod in MOS I).

(b) Actoren en samenwerkingsverbanden/coalities³

(b1) Mobilisatie van actoren (m.a.w. wie neemt deel, hoe is de selectie gebeurd, is de samenstelling tijdens het traject veranderd), met o.a. vragen over de samenstelling van de netwerken, de mate van openheid van de samenwerkingsverbanden, de graad van formalisering bij samenwerking (bv. begeleid vanuit een Dagelijks Bestuur, Kerngroep, Stuurgroep, Stakeholders,...) en naar de ingebrachte expertise, ook inzake procesbegeleiding. Mogelijks is er ook een verschil tussen een inschatting van relevante actoren voor een project en de daadwerkelijke deelname van actoren (zie MOS I).

(b2) Rol van actoren tijdens een collectief leertraject. De rollen worden besproken op basis van de classificatie van Brown en Lambert (2013), met een onderscheid in invloedrijke organisaties, betrokken gemeenschappen, gespecialiseerde adviseurs, holistische denkers en sleutelfiguren (zie MOS II).

(c) Kennisproductie

(c1) Gedeelde probleemstelling/ Innovaties bij ruimtelijke praktijken ('subject of concern'): Tot welke transformaties leidt het project? Welke kennis is hiervoor nodig? Waren er opdrachten voor bijkomende studies? Zijn de innovaties paradigma-brekend? Wat heeft bijgedragen tot de ontwikkeling van een gedeelde probleemstelling? (zie MOS I)

(c2) Gedeelde methodologie/ Innovaties in het leerproces zelf (methodes en processen): Op basis van welke werkwijzen werden de innovaties ontwikkeld (bv. visie-oefening, ontwerp van een plan of programma, ~~ontwerpmatig~~ onderzoek, scenarische analyses, andere vormen van

³ In plaats van het omslachtige 'samenwerkingsverbanden' wordt in het rapport vaak het begrip 'coalities' gebruikt, naar analogie met 'discourse coalitions' en 'advocacy coalitions' (cf. Hajer, 1993,

toekomstverkenningen)? Waren er duidelijke, expliciet geformuleerde methodologische uitgangspunten voor de collectieve leertrajecten, werden deze al doende ontwikkeld of waren methodologische principes doorgaans impliciet? Verder werd ook nagegaan in hoeverre er sprake is van een 'gedeelde' methodologie waarbij niet alleen de projectleiders, maar ook andere deelnemers aan een collectief leertraject een invloed hadden. Meer structurele aspecten bij collectieve leertrajecten zijn de graad van formalisering (bv. vastgelegd in een samenwerkingsovereenkomst, intentieverklaring, Memorandum of Understanding, pact, dan wel op basis van vertrouwen), de openheid van het proces, maar ook de ritmering en het al dan niet structureel voorzien van iteraties, feedback-momenten of momenten voor consolidatie. Hierbij werd ook gepeild naar het onderscheid tussen verkennende en op uitvoering gerichte actoren en werkwijzen, (zie MOS I en MOS II). De studie van vernieuwing in methodologie is de opstap voor een discussie over ruimere en/of meer fundamentele vernieuwingen in de actuele planningspraktijk, cf. (e) wenselijkheid, haalbaarheid en toekomstvalorisatie.

(c3): Collectieve verbeelding: Bij leertrajecten in inter- en transdisciplinaire settings kan de collectieve verbeelding orde brengen, bv. eenzelfde beschrijving over een gebied of over de probleemstelling, eenzelfde term om het gebied te benoemen, of eenzelfde metafoor om het karakter van het gebied en de specifieke 'bril' voor een project te benadrukken. Collectieve verbeelding werkt mobiliserend (zie MOS I).

(d) Drempels, padafhankelijkheden en versnellers

Wat hinderde actoren om een idee voor een innovatieve praktijk ook daadwerkelijk verder te ontwikkelen? Bv. het ontbreken van een politiek mandaat, verschillen qua waarden en normen bij actoren (cf. 'wereldbeelden' bij toekomstverkenningen), verbanden met of gevoeligheden ten aanzien van reeds lopende projecten, beperkingen ten gevolge van het gebiedspotentieel (o.a. fysieke structuren, maar ook historisch gegroeide betekenissen en gebruiken), de noodzaak om terug te koppelen met actoren op een andere schaal, de wens om een project in een synergie met andere projecten te ontwikkelen, of de relatieve traagheid van processen. (zie MOS I). Behalve drempels werd ook gekeken naar '**versnellers**'.

(e) Wenselijkheid, haalbaarheid en toekomstvalorisatie

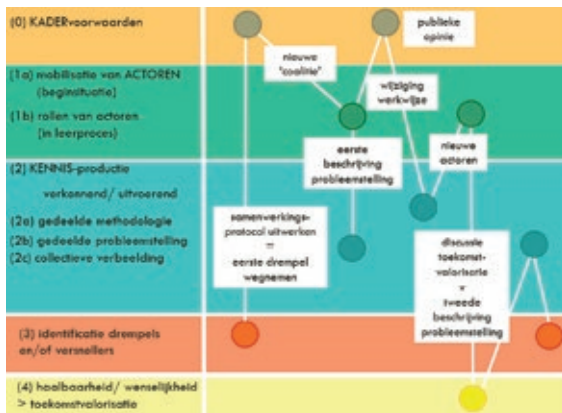
Bij niet-lineaire trajecten voor complexe vraagstukken biedt het opzetten van een 'experiment' veelal de kans om nieuwe werkwijzen en rollen te testen. Veelal wordt de wenselijkheid, maar ook de haalbaarheid van deze nieuwe praktijken vaak pas met dergelijke concrete engagementen duidelijk. Hierbij kan ook een stap verder gezet worden, en gezocht worden naar de (wenselijkheid en haalbaarheid) bij een ruimere toepassing. Bij het onderzoek naar mogelijke toekomstvalorisaties wordt ook naar het volgende gekeken: Is de hier geïdentificeerde probleemstelling ook aanwezig op andere locaties? Gaat het om een singuliere case dan wel om een familie van problemen? Kunnen de inzichten van één locatie ook dienen voor een andere locatie? Is een toepassing van de innovatieve praktijken mogelijk op grotere schaal? Is dit ook wenselijk? De antwoorden op deze vragen voeden eveneens de discussie over vernieuwing in planning.

Bij de analyse van de toekomstvalorisatie van de trajecten wordt ook nagagaan hoe de overdracht van kennis mogelijk gemaakt wordt: Hoe gebeurt de transfer van één naar een ander project? Welke 'sporen' laat een project na? (zie MOS I)

Processen in collectieve leertrajecten

Tot slot wordt getracht om de **verbanden tussen de verschillende aspecten** voor te stellen. Collectieve leertrajecten rond complexe ruimtelijke vraagstukken zijn immers maatwerk, en verlopen telkens volgens een ander parcours, en geenszins volgens een lineair stappenplan. Wat was een voorwaarde of een stap die naar een andere stap leidde? Hoe kwam een innovatie tot stand? Waren

er interveniërende variabelen bij deze processen? Hier wordt met andere woorden gezocht naar 'enabling conditions' en 'learning histories'. Voor elk project zijn deze weergegeven als kelurdiagrammen, en vervolgens toegelicht (zie MOS II).

Illustratie 09: Schematische voorstelling van mogelijke verbanden tussen elementen in een collectief leertraject

Een selectie van voorbeelden voor de verschillende rubrieken a tot e, alsook voor de verbanden tussen de verschillende elementen komen opnieuw aan bod in **case-overschrijdende perspectieven en conclusies** op het einde van hoofdstuk 2. Dit leidt tot een aantal beleidsaanbevelingen (zie hoofdstuk 5, dus na het deel over het tweede traject/over Plantage).

Samenvatting van de resultaten bij de cases (zie H2)

Deze verschillende rubrieken van het analytisch kader – kadervoorwaarden, actoren, de kennisproductie ((innovatieve) praktijken, methoden en collectieve verbeelding), drempels en versnellers, haalbaarheid en wenselijkheid, alsook de samenhang tussen deze elementen– komt bij de bespreking van alle cases in diezelfde volgorde aan bod. Onderstaand vindt een overzicht van de belangrijkste elementen per case.

Living Labs N16 en Denderbekken (zie 2.1.)

1. Kadervoorwaarden

- Living Labs concept komt oorspronkelijk uit R&D afdelingen/technologiesector > hier: geïnitieerd door onderzoeksinstellingen in het kader van het Steunpunt Ruimte (ad hoc opdracht met links naar o.a. WP3, alsook links naar studio's voor studenten).
- Hier toegepast voor ruimtelijke vraagstukken in peri-urbane ruimtes = gebiedsgerichte living labs, met relatief open agenda, innovatie en gebruikers staan centraal.
- Ontwikkeld door een gemengd team: focus op ruimtelijke vraagstukken (o.a. Marleen Goethals) en op de methodologie van living labs (o.a. Annette Kuhk), opvolging door curatorium.
- Lokaal sterk uiteenlopende kadervoorwaarden (bv. inzake financiële middelen, bestuurlijke capaciteit, de aanwezigheid van middenveld, aanwezigheid van 'trekkers', enz.).

2. Actoren en samenwerkingsverbanden/ Coalities

- Relevante actoren: transdisciplinaire setting = samenwerking van onderzoekers en praktijkmensen, gewestelijke overheid als opdrachtgever, adaptieve identificatie van actoren door 'sneeuwbaaleffect' en op basis van territoriale actor-kaart.
- Effectieve bijdragen door actoren uit Zijdervelds 'democratische driehoek' (overheden, economische actoren, middenveld) + kennisinstellingen als initiatiefnemer; niettegenstaande lokale focus ook bovenlokale actoren; gerichtheid op '(eind-)gebruikers' bij burgers en middenveld relatief zwak; sterke vertegenwoordiging daarentegen van overheden en/of economische actoren, accenten: relatief meer ontwerpers en overheden in Bellebeek, relatief meer economische actoren bij N16.
- Rollen van actoren: Sleutelfiguren bij Living Labs zijn zowel de oorspronkelijke initiatiefnemers, alsook de 'network-builders' die de deelprojecten verder kunnen opvolgen. Ze komen uit politiek-institutionele, economische en uit academische kringen, al naargelang de lokale capaciteiten en betrokkenheid. 'Holistische denkers' zijn door de lokale focus soms moeilijker te vinden, maar daarom niet minder belangrijk. Gespecialiseerde adviseurs in een lokale setting zijn vooral te vinden bij (boven-)lokale overheden. Invloedrijke actoren zijn met name economische actoren. De lokale gemeenschappen zijn veelal slechts indirect betrokken, de focus op 'gebruikers' vertaalt zich in een focus op 'eerste lijns stakeholders'.

3. Kennisproductie

- (Innoverende) praktijken: Doorgaans gaat het om *lokale* innovaties, t.t.z. praktijken die mogelijks al elders zijn toegepast, maar die nieuw zijn voor de specifieke locaties van de twee living labs. Zo bijvoorbeeld zijn er nieuwe samenwerkingsverbanden ontstaan voor en project 'Warmte uit het landschap' aan de N16, een aanzet voor *van*-pools, voor co-housing met collectiviteitswinsten voor waterhuishouding, voor toegankelijkheid voor het Denderpark, voor zorgwoningen via een CLT, etc.
- (Innoverende) methoden: Gericht op gebruikers en innovatie in een reële, lokale setting (diversiteit van actoren, verschillende iteraties voor probleemstelling en methodologie, openheid voor experiment, grote variatie aan werkvormen met verkennende gesprekken, discussietekst en logboek, studio's, kansenskaarten, voorstellen voor experimenten en pilootprojecten, ronde tafels en focusgroepen); living labs methodologie is nieuw in deze setting; vanuit bovenlokaal perspectief leidt dit tot een return voor onderzoek (specifieke invulling van gebiedsgerichte living labs, gecombineerd met o.a. actor-relationale benaderingen en focus op strategische allianties, expliciete reflectie over methodologische kwesties, erkenning van relevantie bij internationale wetenschappelijke fora, maar in mindere mate bij onderzoeksteam en opdrachtgevers); het leidt ook tot een return voor discussies over de actuele planning, en in het bijzondere over adaptieve benaderingen.
- Collectieve verbeelding: Bij grote diversiteit aan actoren (praktijk en theorie, sociocratisch en technocratisch, verschillende sectoren en thema's, met verkennende of op uitvoering gerichte logica's, etc.) start de collectieve verbeelding reeds bij het ontwikkelen van een gedeelde probleemstelling en collectieve agendering, vooraleer de verbeelding rond oplossingsrichtingen kan worden gevoed. Sowieso moest ook eerst een aanloop genomen worden om de werkwijze van 'living labs' tot de verbeelding te laten spreken. Collectieve verbeelding ontstaat waar verschillende werkwijzen worden gecombineerd (zo bijvoorbeeld kansenskaarten, toelichting/discussie, verwijzingen naar referentievoorbeelden, bespreken van investeringslogica's, etc., in het kader van mogelijkheids-onderzoek).

4. Drempels en versnellers

Bij de living labs waren er zowel barrières op bovenlokaal niveau (bij de initiatiefnemers, opdrachtgevers en uitvoerders, onder meer ten aanzien van de ontwikkeling van een gedeelde methodologie), alsook drempels bij concrete, lokale (deel-)projecten (bv. technische kwesties,

rationale voor nieuwe samenwerkingsverbanden, wettelijke voorwaarden, ruimtelijke vertaling, etc.). Leren uit 'best practice' op andere locaties en de interventie vanuit onderzoek kunnen versnellers zijn.

5. Wenselijkheid en haalbaarheid

Ontwikkeling van concrete innovaties, experimenten en pilootprojecten is tijdsintensief en botst op verschillende drempels, eens er voorbeeldproject zijn, is er ook een kader voor doorwerking en transfer die het lokale overstijgt.

6. Living Labs als collectief leertraject

- Het traject is geïnitieerd door kennisinstellingen, in het kader van beleidsgericht onderzoek. De looptijd was 2 jaar (Januari 2014 – december 2015). Na een zestal maanden verkenning en voorstudie was er een eerste consolidatie (= uitgeschreven tekst over de probleemstelling en bijdragen aan het logboek over het procesverloop), 4 studio's in 2014-2015, gecombineerd met mogelijkheidsonderzoek en ontwerpend onderzoek (kansenkaarten door M. Dumont, D. De Kool, M. Goethals).
- Verschillende vormen van overleg zijn structurerend voor het proces: stakeholderoverleg in de vorm van interviews, focusgroepen en rondetafels, overleg met onderzoekers bilateraal, bij plenair onderzoekersoverleg en in het curatorium, overleg met de opdrachtgever tijdens bilateraal overleg.
- Gelaagde kennisproductie over uiteenlopende peri-urbane vraagstukken en innovaties, alsook over de methodologische ontwikkeling van gebiedsgerichte, op onderzoek gebaseerde living labs.

T. OP Noordrand (zie 2.2.)

1. Kadervoorwaarden

- Samengesteld (boven-)lokaal kader met tal van lopende projecten en beslist beleid (of beslist geacht), bovenlokale framing met o.a. de visie op het metropolitane kerngebied (zie BRV en Groenboek), het ruimtelijk beleid van het BHG (GPDO), de afbakening van het Vlaams Strategisch gebied (GRUP voor VSGB) en de meer concrete 'geïntegreerde territoriale ontwikkeling).
- Vraagstuk van stedelijke industrie en sites van post-industrieel tijdperk, maar relatief open agenda
- Dagelijks bestuur voor T.OP-traject gericht op co-productie, openheid voor gewestgrensoverschrijdend overleg, start vanuit projectplan met beperkt projectteam, externe procesbegeleiding.

2. Actoren en samenwerkingsverbanden/ Coalities

- Relevante actoren: Vlaamse en Brusselse actoren; economische actoren, investeerders, overheden, kennisinstellingen en middenveld; effectieve bijdragen door een selectie van actoren uit een brede, heterogene groep als 'cross-coalition coordination' die doorgaans een weinig stabiele constellatie oplevert, maar wel kansen biedt voor innovaties; ontwerpers en studie bureaus zijn vooral als externe experts betrokken alsook in het parallelle CASS-ontwerp-traject; onder-representatie van Franstaligen in gewestgrensoverschrijdende, en deels geformaliseerde samenwerking.
- Rollen van actoren: Initiatiefnemers hebben een sleutelrol, en dragen bij tot collectieve verbeelding en visievorming. Sleutelfiguren bij T.OP Noordrand komen uit politiek-institutionele en uit academische kringen, waarbij sommige politieke actoren pas laat dergelijke rol opnemen. Gespecialiseerde adviseurs waren externe experts en procesbegeleiders, maar ook een aantal onderzoekers. Bij de 'holistische denkers' kwamen verschillende profielen aan bod, met zowel academici, ontwerpers alsook medewerkers van overheden. Bij de invloedrijke organisaties kwamen zowel economische actoren (bv. UPlace) alsook het middenveld (bv. vzw De Vlaamse

Rand) naar voor. Er waren zowel actoren met een verkennende attitude als op uitvoering gerichte actoren. Via een burgerbevraging trachtte men het 'brede publiek' of althans een potentiële breedte en diversiteit van actoren te bereiken.

3. Kennisproductie

- (Innoverende) praktijken: Afstemming en forum voor verschillende lopende projecten, focus op 4 strategieën en 4 deelgebieden in antwoord op 4 doelstellingen (cf. proeve van Programma), gewestgrensoverschrijdende logica werkt hierin door.
- (Innoverende) methoden: Co-creatie als vertrekpunt, verschillende doelgroepen en actorenverbanden (o.a. brede burgerbevraging, brede stakeholdergroep, overleg met beperkt aantal experts, interviews met individuen, afstemming met dagelijks bestuur en stuurgroep), methode 'on the go' mits bijsturing door externe procesbegeleiders, expliciete inspanning om activerende werkvormen te gebruiken voor maximale mobilisatie van kennis en betrokkenheid.
- Collectieve verbeelding: 'Noordrand' als werktitel, uitnodiging en provocatie; blik op toekomst, visie en potentieel (cf. bijdragen ontwerp bureaus en CASS) in combinatie met actueel toetsingskader uit wetgeving, planning en lopende projecten; openheid voor op maat gemaakte overlegstructuren.

4. Drempels en versnellers

- De opmaak van een inventaris van lopende projecten is een versneller. Tegelijk is deze veelheid en het kader van 'beslist beleid' ook een belangrijke drempel. Eens te meer het niet steeds duidelijk was welk politiek mandaat er is en binnen welke marge er kan gewerkt worden. Tegelijk zijn er actoren die duidelijk handelingsgericht zijn (en pas participeren als het traject eenzelfde concreetheid vertoond).

5. Wenselijkheid en haalbaarheid

- T.OP Noordrand balanceert tussen verkenningen en implementatie, met enerzijds normatieve exploraties, 'mogelijkheidsonderzoek', en de wens om ook 'out-of-box' te kunnen denken en anderzijds een veelheid van lopende projecten. Beperkte 'experimenten' –ook als insteek voor veelvoorkomende vraagstukken– kunnen mogelijks bemiddelen tussen deze twee uitersten.
- Vragen bij doorwerking van gewestgrensoverschrijdende samenwerking (zie ook actoren)

6. T.OP Noordrand als collectief leertraject

- Van bij de start was er een vraag van lokale gebiedsautoriteiten voor meer samenhang tussen verschillende initiatieven. 'Onder' het overkoepelende traject is er een veelheid aan lokale projecten, initiatieven en afzonderlijke acties.
- Ritmering door regelmatige, brede 'werksessies' met stakeholders met steeds terugkerende 'flow': inbreng stakeholders op werksessies, ontwikkeling door ontwerp bureaus en CASS (parallel traject), output van werksessies en externen gaat naar dagelijks bestuur, stuurgroep en respectieve regeringen.
- Omvangrijke documentatie van het proces en de output, waardoor het 'traceren' van het project eenvoudigers wordt.

T.OP Limburg (zie 2.3.)

a. Kadervoorwaarden

- 'Sense of urgency' voor creatie van arbeidsplaatsen en economische relance na sluiting van Ford Genk, hiervoor ontwikkeling in ruimer, samengesteld bovenlokaal kader (SALK-investeringsprogramma, Vlaams materialenprogramma, Klimaatpact Limburg alsook Europese programma's),

- Zeker openheid voor ontwikkeling van een T.OP als combinatie van overkoepelende ambities (en verkenningen) en lokale actiegerichte programma's (in deeltrajecten Poort, Park en Stad, met een veelheid aan deelprojecten).

b. Actoren en samenwerkingsverbanden/ Coalities

- Relevante actoren: Actoren in verschillende bestaande en nieuwe deelprojecten, en een relatief eenvoudige politieke-institutionele constellatie,
- Rollen van actoren: Ruimte Vlaanderen voert de regie, de aansturing gebeurt samen met andere overheidspartners (OVAM, VLM, ANB, AO, Provincie Limburg, Stad Genk, de Limburgse Reconvertiemaatschappij en Toerisme Limburg). Zij hebben het overzicht over het geheel, daarnaast zijn er tal van actoren voor specifieke deeltrajecten en –projecten. Behalve projectpartners en de projectleider nemen ook andere actoren een sleutelrol waar: burgemeesters, curatoren, de directeur van Ruimte Gent, de gouverneur en de député. Ontwerpers denken vanuit systeembenadering (holistisch, multisectoraal). Gespecialiseerde adviseurs richten zich op toets aan de realiteit (experten en overheden), invloedrijk zijn vooral private actoren en kennisinstellingen. Lokale actoren zijn indirect betrokken, bij deelprojecten of slechts sporadisch (bv. voor ontwerpmatig onderzoek).
- Verknoping van verkennende en uitvoeringsgerichte logica's, verkenningen hier steeds ontwikkeld als ontwerpmatig onderzoek, veelal als thematische of territoriale verruiming bij een bestaand plan (o.a. een investerings-, project-, master- of verkavelingsplan), veelal met een verdieping van de kennis bij projecten die reeds beslist beleid zijn:
 - o Bv. in deelproject Velodroom: verkenning via ontwerpmatig onderzoek opgestart nadat er al een (sectoraal) akkoord en investeringsplan lag, voor bijkomende doelstellingen en synergie
 - o Bv. bij Fordsite: ontwerpmatig onderzoek en out-of-the-box verkenning in een parallel traject bij het masterplan-in-wording, om ook vraagstukken van water, energie en mobiliteit op verschillende schalen te bekijken.
 - o Bv. voor het Kolenspoor: ontwerpmatig onderzoek voor ruimer gebied en ruimer thema (o.a. fietsparadijs, belevingsroutes), daarbij identificatie van Roosterbeek als link.
 - o Bv. bij de Terhills-site: Vanuit ontwerpend onderzoek werden de relaties tussen deelprojecten verduidelijkt. Voor de uitvoering is evenwel nog een herziening van het PRUP nodig, mogelijks ook een ruimer protocol voor samenwerking langs de Oostas (van Dilsem tot Lanaken), alsook een model voor cofinanciering en een studie voor financiële haalbaarheid.
- **Kennisproductie**
- (Innoverende) praktijken: Re-mine Limburg biedt een kader voor ontwikkeling, prioritair hierbij de circulaire economie en combinaties van recreatie-natuur-wonen, in meerschallige, integrerende benadering (o.a. gekoppeld aan Vlaamse en Europese perspectieven).
- (Innoverende) methoden: Wisselwerking tussen bottom-up en top-down, veeleer informeel en relatief open proces van co-productie, met verschillende actoren die het overkoepelende traject volgen en anderen die enkel bij deeltrajecten betrokken zijn, overleg. Ontwerpend onderzoek en visualisaties (o.a. cartografie) zijn essentiële bijdragen voor een gebiedsgericht beleidskader. Focus op relatief korte termijn door SALK (gericht op eind 2019), gecombineerd met verkenning, experiment en visie-ontwikkeling voor de middellange en lange termijn. Betrekkelijk complexe projecten met belangrijke rol voor overheden. Overkoepelend afwegingskader voor gedeelde principes en doelstellingen, startend vanuit netwerkidee (cf. toelichting meerschallige uitdaging bij Kolenspoor als 'multiproductief netwerk en verbinder', via ontwerpmatig onderzoek vertaald naar experimenten, en gelinkt aan bovenlokaal kader van BRV-gebiedswerkgroepen).
- Collectieve verbeelding: drie 'ruimtelijke figuren' (voorwaardenscheppend, multiproductief stedelijk netwerk en welvend en breed verblijfslandschap); drie 'sporen' in Re-mine Limburg (Poort, Park, Stad); 'koppelen' en 'samenhang' zijn essentieel; visualisatie bij traject van co-constructie door Maat ontwerpers.

d. Drempels en versnellers

- Padafhankelijkheden vanuit het industriële verleden, infrastructures zijn mogelijk vertrekpunt,
- Overkoepelend traject biedt tegengewicht bij sterk lokale focus, gebiedspotentiëel is ook een kans (cf. ontwerpworkshops),
- Drempels bij haalbaarheid (bv. financieel of inzake bereidheid voor samenwerking),
- Verkenningen kunnen koppelingen tot stand brengen en/of versnellen.

e. T.OP Limburg als collectief leertraject

- Onderscheid overkoepelend traject van T.OP Limburg leidt tot Re-mine als kader voor drie deeltrajecten en daaronder 13 concrete deelprojecten (bv. Kolenspoor, Corda-campus, Ford-site, Terhills, etc.). Een aantal deelprojecten bestonden ook reeds voor T.OP Limburg, maar worden nu ook vanuit een ruimer kader opgevolgd, om synergiën tussen deelprojecten mogelijk te maken. Hierbij ontstaan nieuwe inzichten, coalities en kadervoorwaarden.
- Kennisproductie en mobilisatie zowel op overkoepelend niveau als voor deeltrajecten.

MKL 2100 (zie 2.4)

a. Kadervoorwaarden

- Initiatief van Labo Ruimte (Team Vlaams Bouwmeester, in open samenwerkingsverband met Ruimte Vlaanderen), andere partners: Departement Mobiliteit en Openbare Werken en het Agentschap Maritieme Dienstverlening en Kust, samenwerking formeel vastgelegd in protocol, regierol voor Ruimte Vlaanderen, ook: traject ontwikkelt als grensoverschrijdend perspectief (uitwisseling met Nederland en Frankrijk),
- 'Sense of urgency' door onderzoek naar klimaatverandering,
- Ambitie om een lange termijn perspectief voor de kustzone te ontwikkelen (land én zee, kust- én poldergemeenten) = verbeelden van verschillende mogelijke toekomsten, ontwerpmatig onderzoek is belangrijkste methodologische component, hierdoor: **complementair** aan lopende onderzoeksprojecten en beleidsprogramma's, in eerste instantie een verkennende studie, toch ook: pilootprojecten.

b. Actoren en samenwerkingsverbanden/ coalities

- Relevante actoren: (boven-)lokale stakeholders, experten inzake ontwerpmatig onderzoek en procesbegeleiding, maar ook experten uit humane en exacte wetenschappen (academisch en/of uit de praktijk), die inzichten kunnen bieden op lange termijn ontwikkelingen,
- Effectieve deelname en rollen van actoren: vooral vertegenwoordiging van overheden en kennisinstellingen (minder van bedrijfswereld en middenveld) met holistische denkers in beide velden (= loslaten van de eigen agenda, als voorwaarde voor innovaties en/of om drempels weg te nemen); initiatief door een alliantie van beleidactoren (RV, TVB, MOW, MDK, provincie West-Vlaanderen) als partners met een sleutelrol voor het traject (zie ook vertegenwoordiging in stuurgroep); ontwerpers als externe deskundigen, daarnaast ook inbreng van expertise uit academische middens (gespecialiseerde adviseurs uit wetenschap); betrokkenheid van stakeholders in stakeholdermeeting (nov. 2013) en bij twee ateliers, betrokkenheid van burgemeester van polder- en kustgemeenten bij overleg als opstap naar T.OP Kustzone.

c. Kennisproductie

- (Innoverende) praktijken: systemische benadering (land én zee, polder én kust, lange termijn) die start vanuit een 'vrije onderzoeksruimte' om alternatieven ten opzichte van de business-as-usual te identificeren en te analyseren, wel met expliciete links met andere projecten en concepten,
- (Innoverende) methoden: Fasen in het traject: Samenwerkingsprotocol ontwikkelen (fase 0), Vooronderzoek (fase 1), Formuleren van ontwerpogaves (Fase 2), Stakeholderworkshop, Exploratief ontwerpmatig onderzoek (Fase 3), Overleg met kust- en poldergemeentes (Fase 4, als

opstap naar T.OP Kustzone); bij MKL 2100 is er een dialoog over verschillende beleidsdomeinen én verschillende politiek-institutionele schalen heen; verkenning van lange termijn, en hierbij loslaten van de BAU, zoeken naar no-regret maatregelen; ontwerpmatig onderzoek centraal bij ontwikkeling van toekomstverkenningen (leidt tot 4 'extreme toekomsten', als ruim kader voor overleg); van 'labo' en 'experiment' naar 'ontwikkelingsprogramma' met burgemeesteroverleg; op niveau van singuliere events: gebruik van activerende werkvormen bij collectief leertraject met open agenda's,

- Collectieve verbeelding: land- en zee kant samen als één systeem voorstellen + paradigma-brekende benaderingen inzake kustverdediging.

d. Drempels en versnellers

- Totstandkoming van samenwerkingsprotocol MKL 2100 is resultaat van acht maanden van overleg.
- Diverse methodologische kwesties: hoe stimuleer je actoren tot het loslaten van de eigen agenda's? Hoe ontwikkel je een perspectief voor een lange termijn tot 2100? Hoe betrek je (lokale) actoren hierbij? Hoe garandeer je de consolidatie van kennis bij dergelijke lang lopende trajecten?
- Media-aandacht in april 2014 vormde zowel een drempel als een versneller.

e. MKL 2100 als collectief leertraject

- Formeel samenwerkingsakkoord MKL 2100 belangrijk als start voor dit traject, hiermee is het engagement om mee te werken aan een relatief grootschalige verkenning ondertekend,
- Verschillende samenwerkingsverbanden tijdens het traject, met de alliantie van partners (zie ook stuurgroep en vanaf fase 3 ook een kerngroep voor praktische, dagelijkse werking), grote groep stakeholders bij workshop in 2013, kleinere groepen bij werkateliers in 2014, vooral burgemeesters bij overleg in 2015, belangrijke bijdrage van verschillende ontwerp bureaus naast specialistische kennis van experts inzake kustverdediging, landbouw in poldergebieden, havenuitbating, water, enz.
- Fase van voorstudies levert kennis op die collectief gedeeld lijkt, waarover weinig discussie bestaat. Bij de ontwerp opgaven daarentegen wordt het BAU in vraag gesteld, waardoor ook de consensus verdwijnt. Deze open benadering wordt evenwel geconsolideerd bij de stakeholderworkshop: voor de lang termijn zijn er mogelijks andere benaderingen nodig dan louter 'hold-the-line'. Terwijl de voorstellen uit de werkateliers in mindere mate geconsolideerd waren, wordt in een volgende stap getracht om akkoorden te vinden voor concrete acties.
- MKL 2100 illustreert hoe verkenningen en op uitvoering gerichte stappen met elkaar verbonden kunnen worden, al zijn niet alle deelnemende actoren voorstander van dergelijke werkwijze.

f. Conclusies voor case-overschrijdend perspectief

- Vernieuwing in planning: 'geïntegreerde aanpak' mét ruimte voor dissensus, toekomstverkenningen met verankering over beleidsdomeinen heen.
- Naast specifieke, voor België unieke vragen rond kustverdediging, landbouw in poldergebieden, havenuitbating of waterkwesties, zijn er ook meer exemplarische kwesties, zoals bijvoorbeeld de uitdaging om verschillendsoortige onderwerpen en respectieve beleidsdomeinen, actoren en middelen met elkaar te verbinden,
- Transfer van resultaten: (online) documentatie en koppelingen met andere trajecten (= actieve, directe transfer).

Labo XX (zie 2.5)

a. Kadervoorwaarden

- (Boven-)lokale aanleiding: demografische prognose en nood aan herziening van RSA,
- Focus op versterking van beleids- en ontwerpcapaciteit bij de stad Antwerpen,
- Evoluerend institutioneel, beleidsmatig en ambtelijk traject

b. Actoren en samenwerkingsverbanden/ Coalities

- Zeer brede procesorchestratie en diversiteit van overlegstructuren (met o.a. projectteam, begeleiding, klankbordgroep, begeleidingsgroep Stad Antwerpen).
- Eerste fase sterk expert-driven, belangrijke rol voor diverse ontwerpteams
- Diverse 'holistische denkers' in stuurgroep en projectteam
- Lokale gemeenschappen veelal slechts onrechtstreeks betrokken

c. Kennisproductie

- (Innoverende) praktijken: Labo XX: Potentiekaart voor verdichtingslocaties, foci van ontwerpteam specifiek en verschillend (tram, groen, voorzieningen, financieringsmodellen)
- (Innoverende) methoden: Voorstudies, dan fases van ontwerpmatig onderzoek, pilootprojecten met statuut van experiment
- Collectieve verbeelding: representatie van de probleemstelling adhv referentievoorbeelden uit een ruimere context (zie tentoonstelling StadBuitenStad).

d. Labo XX als collectief leren traject

- Fases van ontwikkeling met focus op verdichting (Labo XX), op de productieve stad (LaboXX-werk) en op specifieke pilootprojecten.
- Expliciete aandacht voor het delen van kennis en voor de betrokkenheid van actoren

Hoofdstuk 1: Kader voor het MOS-traject

Het bespreekbaar maken van waarschijnlijke, mogelijke en wenselijke toekomst(en) is een collectief leerproces, waarbij stapsgewijs een gedeeld begrip, een gedeelde werkwijze en een collectieve verbeelding ten aanzien van de toekomst wordt ontwikkeld. Collectieve leerprocessen – en het maatwerk dat daarmee gepaard gaat - zijn erg belangrijk in de omgang met onzekerheden: ze laten toe om gaandeweg verschillende nieuwe rollen, praktijken en transformaties in te oefenen. Deze onderwerpen komen aan bod bij het MOS-traject, waarbij MOS staat voor 'methodologische onderzoeksseminaries'. Het MOS-traject is een deelstudie binnen het onderzoek naar toekomstverkenningen en collectieve leertrajecten in ruimtelijk beleid in Vlaanderen. In dit onderzoek werd gepoogd om tot een scherpere (zelf)beschrijving van verschillende niet-lineaire leertrajecten te komen. In het onderzoek is een analytisch kader ontwikkeld om het maatwerk bij dergelijke collectieve leerprocessen te beschrijven. Hierbij wordt ook ingegaan op verschillende capaciteiten in de omgang met onzekerheden in een beleidscontext.

1.1. Collectief leren bij complexe ruimtelijke vraagstukken: onderzoeksvragen

Vraagstellingen in ruimtelijke ordening zijn doorgaans erg **complex**. Dit komt in eerste instantie doordat er in ruimtelijke vraagstukken een veelheid aan interdependente factoren en deelthema's gevat zit, wat eveneens betekent dat hierbij een veelheid van actoren betrokken is. Zelfs een lokale aanvraag voor een bouwtoelating kan deze gelaagdheid illustreren, bijvoorbeeld wanneer ook hierbij verschillende experts betrokken worden, en dus niet alleen de stedenbouwkundige ambtenaar, maar ook de ontwerper van een beeldkwaliteitsplan, de deskundige van de afdeling onroerend erfgoed, en een jurist die de wettelijkheid en afdwingbaarheid van een als 'cultuurhistorisch waardevol object' beschreven woning bekijkt.

Daarenboven aanvaardt een complexiteitserkennende planningsstijl ook dat er tal van (niet herleidbare) **onzekerheden** zijn waarmee de planner rekening moet houden. Zo bijvoorbeeld wordt een ruimtelijk uitvoeringsplan voor een lokaal bedrijventerrein opgemaakt op basis van een reeks aannames over de potenties inzake lokale economische ontwikkeling, naast aannames over de verstedelijkingsdruk en de vraag naar woningen. Ook een visietekst in een gemeentelijk ruimtelijk structuurplan, de studies en voorstellen voor de herontwikkeling van de 20ste-eeuwse stedelijke gordels of de opties die genomen worden in het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen, maken aannames over bijvoorbeeld demografische ontwikkelingen, economische mogelijkheden of technologische wendingen (bv. inzake individuele en openbare mobiliteit). Een andere onzekerheid waarmee ruimtelijke planning te maken krijgt, is de veelheid van sectorale keuzes, die wel degelijk ook een ruimtelijke impact hebben. Zo bijvoorbeeld heeft een beslissing inzake zorgmodel en zorgfinanciering een impact op het aantal en vooral ook de omvang van zorglocaties.

Indien de planner bij dergelijke complexe, en door onzekerheid gekenmerkte vraagstukken een poging onderneemt om **vooruit te kijken** en te plannen, is het aan te raden om ook hier de inbreng van verschillende actoren mee te nemen. De erkenning van het 'wicked' karakter van vraagstukken in ruimtelijke ontwikkeling (Vandenbroeck, 2012) nodigt uit tot het gebruik van meerdere bronnen van deskundigheid en een **gezamenlijke productie van kennis**. Het bespreekbaar maken van waarschijnlijke, mogelijke en wenselijke toekomst(en) is gebeurt best in een collectief leerproces, waarbij stapsgewijs op interactieve wijze gedeelde begrippen, een gedeelde werkwijze en een collectieve verbeelding ten aanzien van de toekomst worden ontwikkeld. Hiervoor zijn er verschillende argumenten: één argument start vanuit een pedagogische redenering, die het sociale karakter van leren benadrukt (cf. Vygotsky, 1962). Leren gebeurt steeds in interactie met de sociale omgeving, en ook de

betekenis van bijvoorbeeld complexe ruimtelijke vraagstukken kan enkel begrepen en ontwikkeld worden in relatie tot een (veranderende) sociale omgeving.

Een minder rationalistisch argument voor samenwerking ligt in de observatie dat ruimtelijke besluiten fundamenteel politiek zijn, d.w.z. dat deze leiden tot de (her-)verdeling van middelen en een rol vervullen in de toekenning van rechten en verantwoordelijkheden (zie ook inzichten over collaborative planning, Healey, 1997). Indien ruimtelijk vraagstukken louter vanuit technocratische benaderingen worden ontwikkeld, riskeert men om bijvoorbeeld de sociaal-politieke complexiteit van de vraagstukken te miskennen (bv. indien een collectiviteitskwestie zoals stedelijke energievoorziening zonder meer gereduceerd wordt tot een expertadvies op basis van kosten-baten analyse, zelfs indien deze het label van een 'maatschappelijke' kosten-baten analyse draagt).

Idealiter zou de gezamenlijke productie van kennis over complexe kwesties in ruimtelijke ordening planning leiden tot een vorm van **collectief leren**, waarbij elke deelnemer kan profiteren van de bijdragen van anderen. De Vlaamse regering heeft een reeks initiatieven georganiseerd, die we in verschillende mate kwalificeren als 'collectieve leerervaring' (zonder evenwel ook per definitie als 'collectief leren' benoemd te worden). We denken hierbij bijvoorbeeld aan 'partnerdialogen' en 'werkgroepen' die in de aanloop naar het Witboek voor het Beleidsplan Ruimte zijn opgezet, of de inspanningen die geleverd zijn voor 'Territoriale Ontwikkelingsprojecten' of 'Strategische projecten'. Andere voorbeelden van collectieve leerprocessen leerervaringen zijn de 'Labo XX'-samenwerking met de Vlaamse bouwmeester- of het unieke project 'Metropolitan Kunstlandschap 2100'.

Onderzoeksvragen

Het opzetten van toekomstverkenningen staat niet los van de wens om ook daadwerkelijk **veranderingen** te implementeren. Toekomstverkenningen in een cyclisch planningsstelsel ontwikkelen als 'een iteratief proces met korte termijn interventies die passen in lange termijn doelstellingen' (Kuhk, Schreurs, Dehaene, 2012). We onderzochten daarom ook hoe verkenningen en uitvoerende logica's verbonden zijn in iteratieve, cyclische planningsvormen, hoe deze kunnen bijdragen tot een complexiteitserkende planningsstijl en in welke actuele planoriëntaties wijzigen. Het onderwerp van deze studie is dus de 'architectuur' en 'orkestratie'⁴ van collectieve leerprocessen bij complexe vraagstukken in ruimtelijke planning. De centrale vraag bij dit onderzoek is: hoe kan ruimtelijke planning in Vlaanderen omgaan met complexe vraagstukken?

Hierbij zijn er een aantal deelvragen en meer specifieke ambities voor het onderzoek:

- Welke actor-(en actie-)gerichte werkwijzen en trajecten zet de Vlaamse overheid in bij complexe vraagstukken in ruimtelijke planning? Op welke punten verschillen of lijken de trajecten op elkaar? Zijn deze trajecten maatwerk, of is het veeleer de multiplicatie van eenzelfde basisstrategie? (beschrijvend en vergelijkend onderzoek)
- In de reflectie over de methodologie van dergelijke trajecten onderzoeken we volgende aspecten: Welke rol spelen verkenningen bij deze trajecten (en onder andere toekomstverkenningen)? Wat is het gewicht van werkwijzen die op uitvoering gericht zijn? Welke actoren en werkwijzen zijn al dan niet relevant bij verkenningen en bij implementatie? Hoe wordt in de verschillende trajecten omgegaan met verschillende soorten onzekerheden (o.a. over doelen, over middelen, over aannames in verband met de contextuele omgeving, etc.)? (beschrijvend en evaluerend onderzoek)
- Bijzondere aandacht gaat hierbij naar de analyse van de verwachtingen en potentiële van niet lineaire trajecten: Welke directe en indirecte valorisatie hebben deze processen? Wat zijn de

⁴ Het beeld van de 'orkestratie' wordt hier gebruikt omdat het MOS voor een groot deel gebaseerd is op bijdragen van projectleiders (in interviews en de workshops), naast de studie van documenten en participerende observatie.

- innovatie-potentiëlen? En in het bijzondere hierbij: welke meerwaarde heeft de werkwijze van living labs voor ruimtelijke planning? (beschrijvend en evaluerend onderzoek)
- Voorts wordt ook getracht om de voorwaarden voor collectief leren in kaart te brengen: In welke mate kwalificeren de trajecten als vormen van collectief leren? Welke strategieën en capaciteiten worden ingezet om tot een gedeelde problematisering, gedeelde methodologie en collectief gedragen agendering van planningsopgaven te komen (bij maatschappelijke urgenties, en mits onzekerheid over de te volgen weg)? Is dit een tijdsintensief proces? Indien ja, welke factoren bedingen dit? (evaluerend onderzoek)
 - Als methodologisch onderzoek is dit een bijdrage voor een kritische, methodologische (zelf-) reflectie over dergelijke trajecten, met oog op doorwerking en transfer van de ontwikkelde methoden: Hoe kan een kritische zelfbeschrijving van dergelijke trajecten worden ontwikkeld? Hoe kunnen, op basis van deze zelfbeschrijvingen, inzichten doorgegeven worden voor nieuwe trajecten? (ontwerpend, adviserend onderzoek)
 - Tot slot wordt getracht om de trajecten te situeren in de actuele planningspraktijk: Wat verklaart het ontstaan van deze werkwijzen en trajecten? In welke mate is er bij deze trajecten een methodologische vernieuwing aanwezig die leiden tot vernieuwing in planningsbenaderingen? (verklarend en adviserend onderzoek)

1.2. Concepten voor de analyse van collectieve leerprocessen

In de volgende paragrafen gaan we dieper in op de verschillende concepten van het analytisch kader. We situeren de concepten kort vanuit de kennisdomeinen waarbinnen deze zijn ontstaan, en we tonen vervolgens hoe de concepten een operationele vertaling kregen voor dit onderzoek. Het analytisch kader was voorgesteld aan projectleiders tijdens het eerste MOS, alsook in academische middens, o.a. tijdens de AESOP-conferentie in 2015 (zie Kuhk A., Schreurs J., Dehaene M., 2015).

Structuur van de toelichting

De toelichting van het analytisch kader vertrekt een situering van complexe vraagstukken in relatie tot de **contextuele en transactionele omgeving** (zie 1.3.1), met enerzijds voorwaarden en anderzijds strategieën voor verandering. Vervolgens worden de verschillende concepten verder genuanceerd.

Bij **strategieën** zoomen we in op de inzet van actoren en van kennis (zie 1.3.2). Bij actoren wordt vervolgens ingegaan op aspecten van mobilisatie en op de rol van de actoren tijdens het leerproces. Bij het aspect kennis-productie is het concept van 'boundary objects' leidend (cf. Star, Griesemer, 1989). Bij het aspect kennisproductie wordt ingegaan op de ontwikkeling van een gedeelde probleemstelling en een gedeelde methodologie. Het aspect 'collectieve verbeelding' komt hierbij afzonderlijk aan bod, gezien dit vaak een belangrijke opstap is voor de ontwikkeling van een gedeeld begrip.

Actoren ontwikkelen dus verschillende strategieën om invloed uit te oefenen bij complexe ruimtelijke vraagstukken. Hierbij moeten actoren evenwel rekening houden met een aantal **voorwaarden**, die veelal niet of mogelijk alleen indirect beïnvloed kunnen worden (zie 1.3.3). Bij de ontwikkeling van een ruimtelijk vraagstuk zijn er kadervoorwaarden ('enabling conditions'), maar ook drempels ('path dependencies'). Er zijn zowel 'positieve' alsook 'negatieve' voorwaarden. Voorwaarden kunnen daarenboven geldig zijn voor een singuliere case, maar ook voor een veralgemeende praktijk. En ook de haalbaarheid en wenselijkheid van een (nieuwe) ruimtelijke praktijk kan worden onderzocht voor één plek dan wel voor een 'familie van problemen' (of toepassingen). Om de aard van de vraagstukken en de methodologische ontwikkeling van de hier bestudeerde trajecten beter te kunnen situeren, verwijzen we naar de beschrijving van **complexe, adaptieve systemen** door Ralph Stacey (2002). Uitgangspunt is dat je bij complexe vraagstukken veelal in situaties terecht komt met (niet herleidbare) onzekerheden

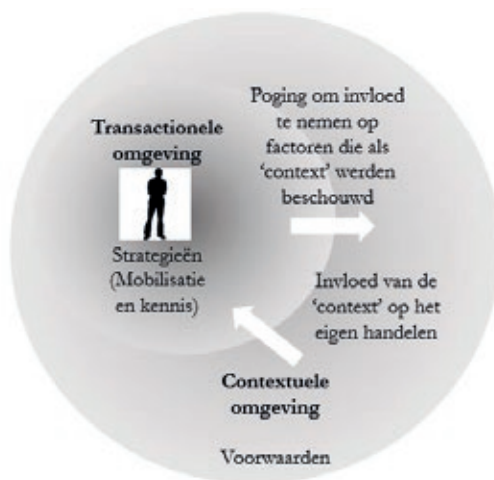
én weinig consensus, waarbij een klassieke, lineaire projectlogica en een op uitvoering gericht discours doorgaans weinig effectief zijn. Stacey's matrix vormt de aanleiding om de rol van verkenningen te bespreken bij de verschillende cases.

In het laatste stuk stellen we de verschillende concepten in hun onderlinge samenhang voor (1.3.4).

1.2.1. Transactionele en contextuele omgeving

Bij complexe vraagstukken in ruimtelijke planning zijn er aspecten waarop actoren een directe invloed kunnen uitoefenen. Zo bijvoorbeeld kunnen actoren vanuit hun expertise een argumentatie opbouwen bij de bespreking van een project, of kunnen actoren overtuigen doordat ze voorstanders voor een beleidskeuze mobiliseren. Met deze strategieën van kennisproductie en mobilisatie grijpen actoren in op hun **onmiddellijke, 'transactionele' omgeving**. Actoren grijpen in om veranderingen teweeg te brengen, maar ontwikkelen ook strategieën om een bestaande situatie en status quo te kunnen bestendigen.

Daarnaast zijn er bij complexe vraagstukken in ruimtelijke planning ook aspecten die lijken te ontsnappen aan de invloed van actoren. Het zijn voorwaarden uit een **ruimere, 'contextuele' omgeving**, waarop actoren schijnbaar weinig invloed kunnen uitoefenen. De ontwikkeling van strategieën, maar ook het inschatten en bestuderen van voorwaarden zijn belangrijke stappen in een collectief leerproces bij complexe ruimtelijke vraagstukken. Bij de analyse van dergelijke leerprocessen trachten we beide in kaart te brengen, dus **zowel de strategieën als ook de voorwaarden voor verandering** (en/of voor het bestendigen van de actuele situatie).

Illustratie 10: Onderscheid transactionele en contextuele omgeving (strategieën en voorwaarden)

1.2.2. Strategieën voor verandering: actoren en kennis

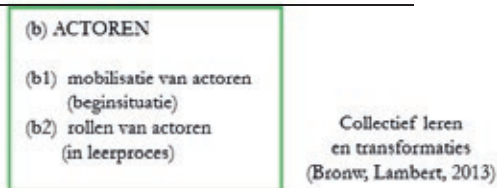
Het ontstaan van samenwerkingsverbanden en de productie van kennis zijn veelal een eerste stap voor innovaties. Het mobiliseren van actoren en het verwerven van inzichten zijn voor verandering, al kunnen het evenzeer ook strategieën zijn om een actuele situatie in bestendigen (zie hiervoor ook de typologie van beleidsrelevante resources door Sabatier en Weible, 2007, pp. 201-203, toegepast in: Kuhk, 2013, pp. 67-71).

Illustratie 11: Onderdeel van het analytisch kader: actorstrategieën

Dergelijke strategieën zijn uitvoerig bestudeerd in beleidswetenschappen, bijvoorbeeld in subsysteem-benaderingen, met o.a. het 'Multiple Streams Framework' van Kingdon (1995), het 'Punctuated Equilibrium Model' over agendasetting en verandering door Baumgartner en Jones (1993) of het 'Advocacy Coalition Framework' door Sabatier en Jenkins-Smith (ACF, 1993). Laatst genoemde auteurs maken een onderscheid tussen radicale en incrementele wijzigingen. De basispremissie is dat radicale wijzigingen er enkel kunnen komen indien strategieën gemobiliseerd worden in combinatie met het juiste 'momentum': enkel bij een economische crisis, grondige regime-wijzigingen of kantelmomenten in de publieke opinie kan het mobiliseren van actoren en kennis ook daadwerkelijk tot een radicale verandering leiden. Indien dit veeleer uitzonderlijke momentum ontbreekt, komt verandering tot stand door incrementele wijzigingen. De strategieën bij radicale en incrementele wijzigingen zijn dezelfde, alleen heeft het mobiliseren van actoren en kennis een sterker effect als het in extreme omstandigheden wordt ingezet (wat er ook kan toe leiden dat er ondoordachte keuzes gemaakt worden). Stapsgewijze veranderingen daarentegen worden beschreven als een vorm van 'leren'⁵. Het is een proces dat gekenmerkt wordt door iteraties en voortschrijdend inzicht. Wie de meerwaarde van dergelijk collectief leerproces wil kennen, heeft best aandacht voor het geleidelijk karakter ervan en de eerder formatieve momenten van valorisatie: ook het tot stand komen van een samenwerkingsverband, het bekend maken van onderzoeksresultaten of het delen van inzichten met een grotere groep actoren zijn vormen van valorisatie bij incrementele processen.

Actoren: Mobilisatie en rollen van actoren

Illustratie 12: Onderdeel van het analytisch kader: analyse van de inzet van actoren als strategie voor verandering

Bij de analyse van de inzet van actoren als strategie voor verandering is er enerzijds aandacht voor de mobilisatie van actoren (b1) (m.a.w. wie neemt deel, hoe is de selectie gebeurd, wat was de beginsituatie en hoe is de samenstelling tijdens het traject veranderd), en anderzijds voor de rol van actoren (b2) *tijdens* de collectieve leertrajecten.

⁵ Op deze onderwerpen worden verder ingegaan in een onderzoekspaper voor de RC21 Conferentie in 2013: Hoe kunnen incrementele veranderingen worden gerealiseerd door behulp van mobilisatie (= potentiëel voor innoverende samenwerkingsverbanden) en kennisproductie (= potentiëel voor vernieuwende praktijken)? (Zie Kuhk A. (2013), The power of knowledge and mobilisation in the European Quarter in Brussels: A trajectory of incremental changes in discourses and in on-site development, Paper presented for the RC 21 conference).

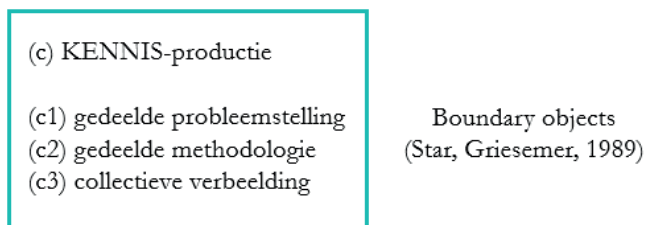
(b1) Mobilisatie van actoren: Bij de beschrijving van de selectie van actoren alsook van de (nieuw gevormde) coalities wordt onder andere gekeken naar de criteria voor selectie, naar de samenstelling van de netwerken, naar de mate van openheid van de samenwerkingsverbanden, naar de graad van formalisering bij samenwerking (bv. begeleid vanuit een Dagelijks Bestuur, Stuurgroep, Stakeholders,...) en naar de ingebrachte expertise, ook inzake procesbegeleiding.

(b2) Rol van actoren: Terwijl organisationeel-sectorale affiliaties of discipline-specifieke expertises veelal leidend zijn bij de selectie van actoren, is de bijdrage van actoren tijdens overleg en een collectieve leerprocessen ook bepaald door de rol die ze in het specifieke proces innemen. Zo treedt een burgemeester niet per sé als sleutelfiguur op als het over een deelproject gaat (niettegenstaande de centrale rol binnen de gemeente), of is een stedenbouwkundige ambtenaar niet per sé ook een centrale figuur in het overleg rond een deelproject (niettegenstaande de expertise waarover deze professional beschikt). Mogelijks is er dus een verschil tussen een inschatting van relevante actoren voor een project en de daadwerkelijke deelname en rol tijdens het proces.

De analyse van de rol van actoren tijdens de leertrajecten is gebaseerd op een eenvoudige classificatie van Brown en Lambert (2013). In de publicatie 'Collectieve learning for transformational change, A guide to collaborative action' hanteren de auteurs een vijfledige indeling om de rollen van actoren te beschrijven en bespreekbaar te maken. Zij onderscheiden sleutelfiguren, holistische denkers, gespecialiseerde adviseurs, vertegenwoordigers van invloedrijke organisaties alsook getroffen en/of betrokken gemeenschappen.

Vooraf bij holistische denkers, die het ruimere plaatje zien van een ontwikkeling, wordt verwacht dat zij een openheid hebben om deel te nemen aan verkenningen. Ook dit werd nagegaan bij de interviews alsook bij het tweede methodologisch onderzoeksseminarie. De classificatie van Brown en Lambert werd zodoende aangevuld vanuit de analyse van de houding ten aanzien van verkenningen: welke actoren zijn sterk gericht op uitvoerende logica's? Welke actoren laten daarentegen ook ruimte voor verkenningen, zonder meteen de druk voor implementatie op te voeren? Naar verwachting zouden vooral de invloedrijke organisaties sterk gericht zijn op uitvoering.

Kennisproductie: 'Boundary objects' als voorwaarde voor collectief leren

Illustratie 13: Onderdeel van het analytisch kader: analyse van kennisproductie als strategie voor verandering

Bij kennisproductie is het essentieel om tot een gedeelde taal te komen, als voorwaarde voor het formuleren van een gedeelde probleemstelling. Dit is des te belangrijker als de kennis ontwikkeld wordt in een complexe actorsetting. Zelfs indien slechts twee disciplines betrokken zijn in een toekomstverkenning -bijvoorbeeld een concept-gedreven aanpak in scenario-analyse en de design-gedreven benadering in ontwerpmatig onderzoek- is het niet vanzelfsprekend om tot gedeelde sociaal-ruimtelijke denkbeelden te komen⁶. De analyse van collectieve leerprocessen bij de diverse, hier

⁶ Hoe kunnen scenario's en ontwerpmatig onderzoek worden ingezet voor toekomstverkenningen in ruimtelijk beleid? Zijn deze heuristische complementair en hoe kunnen ze worden gecombineerd? Op deze vraagstelling werd uitgebreid ingegaan in een onderzoekspaper voor de plandag (zie Schreurs J.,

bestudeerde cases heeft hier expliciete aandacht voor. We bouwen hierbij voort op het concept van **'boundary objects'** door Susan Leigh Star (cf. Star, 2010). 'Boundary objects' zijn een analytisch concept om uit te leggen hoe de verschillende actoren kunnen omgaan met diversiteit in een samenwerkingsverband (zie Schreurs, Kuhk, 2014), en om uit te leggen hoe het mogelijk is dat veel verschillende actoren kunnen samenwerken ondanks de extreme heterogeniteit van een groep (Star, 2010). Star en Griesemer beschrijven boundary objects als volgt: "objects which are both plastic enough to adapt to local needs and the constraints of the several parties employing them, yet robust enough to maintain a common identity across sites. They are weakly structured in common use, and becomes strongly structured in individual-site use. These objects may be abstract or concrete. They have different meanings in different social worlds, but their structure is common enough to more than one world to make them recognizable, a means of translation. The creation and management of boundary objects is a key process in developing and maintaining coherence across intersecting social worlds" (Star & Griesemer, 1989, p. 393).

Begrippen zoals 'veerkracht', 'duurzaamheid', 'ecologisch systeem' of 'metabolisme' bezitten de kwaliteiten van een 'boundary object': een meerderheid van deelnemers aan een planproces zijn in staat om bij deze begrippen een omschrijving te geven, al zullen die omschrijvingen erg verschillend zijn. Doordat elke actor een invulling kan geven aan deze concepten, kunnen actoren hier ook over spreken. Bij een meer diepgaand gesprek zal echter blijken dat de invulling die aan deze begrippen gegeven wordt, sterk verschilt naargelang de lokale of discipline-specifieke context waarin deze begrippen gebruikt worden. Zo kan bij de term 'veerkracht' de ene actor denken aan ecologische concepten, terwijl een andere dit verbindt met sociale implicaties. Indien beide actoren daarbij ook denken aan 'capaciteit om aan te passen', kan er een gesprek tot stand komen. Een gedeeld begrip ontstaat dan in een 'grens-gebied' waar de betekenissen en registers van verschillende actoren overlappen. De 'boundary objects' zijn tegelijk flexibel en robuust: ze laten verschillende interpretaties toe, maar essentiële kenmerken blijven overeind. Verder maken ze het ook mogelijk om samen te werken mits diversiteit, en dus zonder consensus (zie Wenger, 2001, blz 107). Dergelijke verbindende concepten zijn kneedbaar, en verschillende interpretaties kunnen co-existeren. Om van hieruit een gedeeld begrip te ontwikkelen, is het essentieel om een traject van co-productie te doorlopen, met daarin een aantal iteraties, momenten van consolidatie, van verkenning en van operationalisatie (zie ook Schreurs, Kuhk, 2014). Terwijl de analyse van Star en Griesemer vooral gericht is op de ontwikkeling van gedeelde inzichten en concepten (zie Star & Griesemer, 1989, pp. 410-411), vinden we het al even belangrijk om in de analyse ook de ontwikkeling van gedeelde methodieken te bestuderen (zie Schreurs, Kuhk, 2014)⁷.

Collectieve leerprocessen bij complexe ruimtelijke vraagstukken kunnen tot verschillende vormen van kennis (en innovaties) leiden, met enerzijds transformaties van ruimtelijke praktijken (c1), en anderzijds innovaties in het leerproces zelf (c2). In beide situaties wordt er expliciete en impliciete kennis

Kuhk A. (2011), 'Hybride narratieven in regionale toekomstverkenningen: Verkenningen van complementariteit van Ontwerpmatig Onderzoek en Scenario-Bouw', in: Bouma G., Filius F., Vanempen E., Waterhout B.(Eds.): Planning van de toekomst. Bijdragen aan de PlanDag 2011, pp. 333-351).

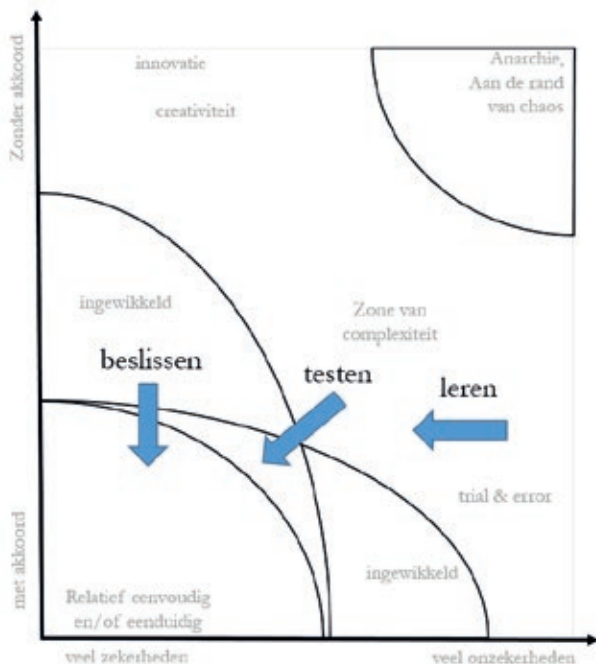
⁷ Welke rol spelen 'boundary objects' in collectieve leerprocessen waarbij verschillende disciplines verbonden zijn? (focus op gedeelde probleemstelling). Deze vraag komt aan bod in volgende onderzoekspaper: Schreurs J., Kuhk A., 2014. Fostering collective imagination: Image, Scenario, Design, Paper for the AESOP conference/ Utrecht (July 2014).

Welke voorwaarden zijn gesteld aan processen van collectief leren? Hoe kunnen hierbij 'boundary objects' worden ontwikkeld? (hier toegelicht a.d.h.v. de ontwikkeling van Living Labs: naar een gedeelde methodologie, en gedeelde probleemstellingen). zie Kuhk A., Schreurs J., 2015. Methodologies for collective future explorations in actor and action-oriented territorial development, Paper for the Real-CORP Congress Ghent (May 2015).

opgebouwd (Polanyi, 1966), enerzijds rond de ruimtelijke praktijken en de 'subject of concern' (cf. 'matter of concern', Latour, 2005), anderzijds rond methodes en processen. De kennis ontstaat waar een gedeeld begrip ontstaat, met enerzijds een gedeelde probleemstelling (c1) en anderzijds de gedeelde methodologie (c2). De twee aspecten hangen vaak samen, bijvoorbeeld indien een innovatieve praktijk tot stand komt vanuit een nieuw opgezet collectief leerproces.

(c1) Gedeelde probleemstelling en innoverende praktijken: Hierbij waren onder meer volgende vragen richtinggevend: Tot welke transformaties leidt het project? Welke kennis is hiervoor nodig? Waren er opdrachten voor bijkomende studies? Zijn de innovaties paradigma-brekend? Wat heeft bijgedragen tot de ontwikkeling van een gedeelde probleemstelling?

(c2) Gedeelde methoden en innoverende werkwijzen: Bij de analyse van methodologische innovaties werd onder meer naar volgende elementen gepeild: Waren er duidelijke, expliciet geformuleerde methodologische uitgangspunten voor de collectieve leertrajecten, werden deze al doende ontwikkeld of waren methodologische principes doorgaans impliciet? Vanuit welke werkwijze werden de innovaties ontwikkeld (bv. visie-oefening, ontwerp van een plan of programma, ontwerpmatig onderzoek, scenario-analyses, andere vormen van toekomstverkenningen)? Verder werd ook nagegaan in hoeverre er sprake is van een 'gedeelde' methodologie waarbij niet alleen de projectleiders, maar ook andere deelnemers aan een collectief leertraject een invloed hadden. Meer structurele aspecten bij collectieve leertrajecten zijn de graad van formalisering (bv. vastgelegd in een samenwerkingsovereenkomst, intentieverklaring, MoU (Memorandum of Understanding), pact, dan wel op basis van vertrouwen), de openheid van het proces, maar ook de ritmering en het al dan niet structureel voorzien van iteraties, feedback-momenten of momenten voor consolidatie.

Illustratie 14: Onderdeel van het analytisch kader: analyse van kennisproductie als strategie voor verandering (gebaseerd op Stacey, 2002)

De hier bestudeerde cases zijn typisch trajecten waarbij een ex ante uitgetekende lineaire projectlogica weinig zinvol is. Bij dergelijke complexe settings is het daarentegen belangrijk om de processen adaptief

te ontwikkelen. De uitdagingen bij dergelijke **complexe, adaptieve trajecten** stelde Stacey voor in een twee-dimensionale matrix (Stacey, 2002): de ene uitdaging is de wens (maar daarbij vaak ook de onmogelijkheid) om tot consensus en een brede overeenkomst te komen, de andere uitdaging is de erkenning van en de omgang met een reeks niet herleidbare onzekerheden. Een situatie met veel onzekerheid en weinig consensus lijkt zorgwekkend vanuit een logica van technisch rationele besluitvorming. Dergelijke constellatie van complexe besluitvorming biedt echter ook kansen voor innovaties, en is mogelijk zelfs een noodzakelijke voorwaarde (daarom niet per sé ook een voldoende voorwaarde: op complexe constellaties kan ook chaos volgen).

De X-as toont de 'mate van zekerheid', met links vraagstukken of trajecten die relatief eenvoudig en hierdoor ook duidelijk zijn, zowel in de probleemstelling als in de oplossingsrichting (alle informatie is beschikbaar). Bij deze vraagstukken en trajecten kan tevens worden ingeschat welke externe drivers hierop inspelen, en welke effecten deze hebben. Rechts staan de vraagstukken en trajecten waarover veel onduidelijkheid bestaat (waarbij veel informatie mist of ontwikkelingen onzeker zijn of moeilijk in te schatten), waarbij de oplossingsrichting, maar vaak ook de probleemstelling niet eenduidig zijn. Het zijn vraagstukken en trajecten met grote complexiteit, waarbij moeilijker in te schatten valt welke externe drivers hierop inspelen. Op de Y-as staat de mate van 'overeenkomst' als resultaat van (de spelregels bij) een overlegproces, met onderaan de vraagstukken waarvoor er relatief snel consensus is, en bovenaan de vraagstukken waarvoor er niet eenvoudig een consensus gevonden kan worden. Door overleg, bijkomende kennis of mobilisatie van actoren kan een vraagstuk of traject evolueren. In de matrix zijn drie ontwikkelingen indicatief aangeduid:

- Leren: door kennisproductie of verruiming van een samenwerkingsverband is er bij een aantal vraagstukken 'voortschrijdend inzicht' gekomen, waardoor de onzekerheid bij de inschatting van een vraagstuk is afgenomen (horizontale pijl van rechts naar links),
- Testen: Vanuit een verkenning wordt overgegaan tot een actie/experiment of piloot. Hiertoe worden bepaalde voorwaarden vastgelegd (meer zekerheid doordat er een selectie gemaakt wordt of een kleinere focus gekozen), en worden stappen gezet voor een, al dan niet éénmalige realisatie (schuine pijl van rechtsboven naar linksonder).
- Beleidsbeslissing: Hierbij worden prioriteiten opgesteld, bepaalde opties gekozen en andere achterwege gelaten. Er wordt er gezocht naar draagvlak voor de gemaakte keuzes. Een beslissing wordt genomen bij meerderheid of zelfs unanimiteit, en dus maximale consensus (verticale pijl van boven naar onder).

Stacey's matrix vormde de aanleiding om de rol van verschillende werkwijzen, en vooral ook van verkenningen te bespreken bij de verschillende cases. De nulhypothese hierbij was dat de gebiedsgerichte focus mogelijk de druk verhoogt om naar uitvoering en implementatie te gaan, met andere woorden om zo snel mogelijk naar een situatie te komen met een heldere, en relatief eenvoudige beschrijving van probleem en oplossingsrichting (in de matrix linksonder). Nochtans is dit bij het type vraagstukken die in de cases aan bod komen, niet meteen aan te raden: veelal gaat het immers om slecht gestructureerde problemen, met een gelijktijdige onzekerheid over doelen en middelen, waarbij ook tijdens de uitvoering steeds weer adaptaties vereist zijn. De matrix was ook een aanleiding de rol van verschillende actoren bij verkenningen en bij de op uitvoering gerichte werkwijzen te bespreken, en bijvoorbeeld het onderscheid tussen lokale en bovenlokale actoren, of van praktijkmensen, overheden en onderzoekers in dit perspectief te interpreteren.

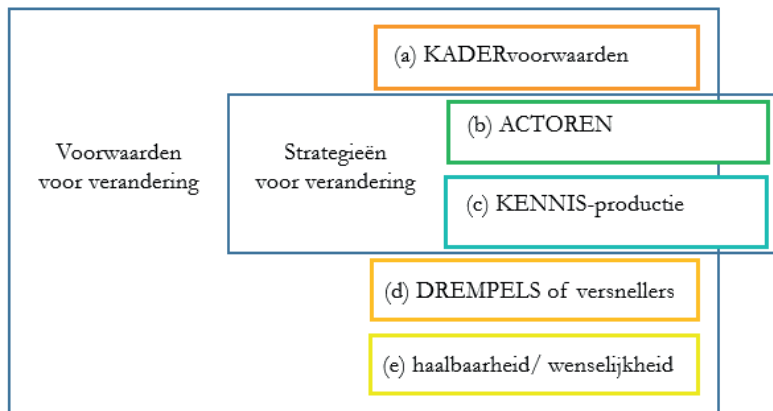
Bij de studie van methodologische vernieuwing in de verschillende cases kwam bij interviews alsook bij de methodologische onderzoeksseminaries ook het ruimere plaatje aan bod, namelijk de impact op actuele planningspraktijken en de daarmee samenhangende (actuele of wenselijke) transformaties.

(c3) Collectieve verbeelding: Op basis van de interviews en de methodologische onderzoeksseminaries werd beslist om 'collectieve verbeelding' als een afzonderlijke categorie te behandelen bij het aspect kennisproductie. Veelal ontwikkelen collectieve leertrajecten in inter- en transdisciplinaire

settings, waarbij de deelnemers een verschillende achtergrond hebben, en bijgevolg ook en andere terminologie en conceptualisering hanteren. In dergelijke constellatie kan de collectieve verbeelding orde brengen, doordat alle deelnemers worden uitgenodigd om bijvoorbeeld eenzelfde beschrijving over een gebied en/of de probleemstelling te hanteren, eenzelfde term om het gebied te benoemen, of eenzelfde metafoor om het karakter van het gebied en de specifieke 'bril' voor een project te benadrukken. Zo benadrukt 'Ruhrstadt' de compactheid van het gebied terwijl de 'tapijtmetroop' net de samenhang in de veelheid van kleine verknoppingen in de vijf gemeenten van het 'Brabantstad'-project onder de aandacht brengt. Collectieve verbeelding werkt in die zin mobiliserend. Het is zinvol om dit als afzonderlijke categorie te bespreken, gezien dit vaak vooraf gaat aan de ontwikkeling van innovatieve praktijken. Het is veelal een tussenstap en opstap naar innovaties.

1.2.3. Voorwaarden voor verandering: kadervoorwaarden, drempels en toekomstvalorisatie

Zelfs indien er een gedeelde visie bestaat over het probleem en over een geprefereerde oplossingsrichting, en er vervolgens wordt overgegaan tot het opzetten van samenwerkingsverbanden (= mobilisatie) en het uitwerken van een operationeel plan (= als onderdeel van kennisproductie), kan blijken dat dit niet volstaat om daadwerkelijk ook een verandering door te zetten. Mogelijks zijn er wettelijke beperkingen, conflicterende waarden, onvoldoende draagvlak als je naar een ruimere groep stakeholders kijkt, politiek-institutionele organisaties die verandering verhinderen, beperkingen in financiële middelen, of bijvoorbeeld beperkingen in de cognitieve creativiteit om een haalbaar experiment te ontwikkelen. Al deze elementen zijn opgenomen in de analyse naar 'drempels'. Vaak spelen hierbij ook padafhankelijkheden en historische lock-ins een rol, dus bijvoorbeeld een 'traditie' in de aanpak, de aanwezigheid van bepaalde infrastructures of voorzieningen, eerdere locatie-keuzes, etc. Deze elementen zijn veelal niet gelinkt aan één specifiek project of traject, maar relevant voor verschillende soorten trajecten. Daarentegen zijn er ook een aantal voorwaarden die specifiek zijn voor een bepaald traject of project. Veelal worden dergelijke 'kadervoorwaarden' bij begin van een traject ingesteld en/of nog aangepast indien nodig.

Illustratie 15: Onderdeel van het analytisch kader: analyse van strategieën en voorwaarden voor verandering

(a) Kadervoorwaarden. Hierbij gaat het over de 'lijnen waarbinnen een project ontwikkeld'. Dit zijn onder andere een (al dan uitgeschreven) projectplan, het (ontbreken van een) politiek mandaat voor een specifiek traject⁸, verbanden met andere programma's en/of projecten, links met beleidsnota's, het al dan niet aanwezig zijn van momentum (window of opportunity, crisis en een specifieke of locatiegebonden 'sense of urgency'), de beschikbaarheid van middelen, het profiel van de projectleider, de projectteam-doelstellingen en bijvoorbeeld de gerichtheid op een specifieke transformatie, enz.

(d) Drempels. Hierbij wordt onderzocht wat actoren hinderde om een idee voor een innovatieve praktijk ook daadwerkelijk verder te ontwikkelen. Hierbij onderzochten we verschillende aspecten, zo bijvoorbeeld de invloed van waarden en normen bij actoren (cf. de rol van 'wereldbeelden' bij toekomstverkenningen), verbanden met en/of gevoeligheden ten aanzien van reeds lopende projecten, beperkingen ten gevolge van het gebiedspotentieel (o.a. padafhankelijkheden de voortkomen uit fysieke structuren, naast historisch gegroeide betekenissen en gebruiken), de noodzaak om terug te koppelen met actoren op een andere schaal, de wens om een project in een synergie met andere projecten te ontwikkelen, of de relatieve traagheid van processen. Het ontbreken van een politiek mandaat of draagvlak kan eveneens een drempel vormen. Op basis van de interviews werd de categorie verruimd, gezien er bij de ontwikkeling van innovatieve praktijken niet alleen vertragende elementen zijn, maar soms ook 'versnellers' aanwezig zijn die veeleer drempel-verlagend werken.

(e) Haalbaarheid, wenselijkheid en toekomstvalorisatie

Bij niet-lineaire trajecten voor complexe vraagstukken biedt het opzetten van een 'experiment' veelal de kans om nieuwe werkwijzen en rollen te testen. Veelal wordt de wenselijkheid, maar ook de haalbaarheid van deze nieuwe praktijken vaak pas met dergelijke concrete engagementen duidelijk. Hierbij kan ook een stap verder gezet worden, en gezocht worden naar de (wenselijkheid en haalbaarheid) bij een ruimere toepassing, dus een valorisatie die de singuliere case en de oorspronkelijke site voor interventie overstijgt. Het gaat hierbij dus om de meer systemische generalisatie, zoals we die ook in de literatuur van transitie-denken terug vinden. Bij het onderzoek naar mogelijke toekomstvalorisaties wordt ook naar het volgende gekeken: Is de hier geïdentificeerde probleemstelling ook aanwezig op andere locaties? Gaat het om een singuliere case dan wel om een familie van problemen? Kunnen de inzichten van één locatie ook dienen voor een andere locatie? Is een toepassing van de innovatieve praktijken mogelijk op grotere schaal? Is dit ook wenselijk? Bij de vraag naar wenselijkheid wordt gepeild naar de systemische implicaties. Bij de analyse naar innovatiepotentiëlen wordt niet alleen nagegaan of nieuwe coalities en praktijken kunnen worden gegeneraliseerd (cf. Checkland, Scholes, 1990), maar ook of dit zou moeten gebeuren (normatieve vraagstelling, niet louter een vraag van haalbaarheid). De antwoorden op deze vragen voeden eveneens de discussie over vernieuwing in planning.

Bij de analyse van de toekomstvalorisatie van de trajecten wordt ook nagagaan hoe de overdracht van kennis mogelijk gemaakt wordt: Hoe gebeurt de transfer van één naar een ander project? Welke 'sporen' laat een project na? (zie MOS I).

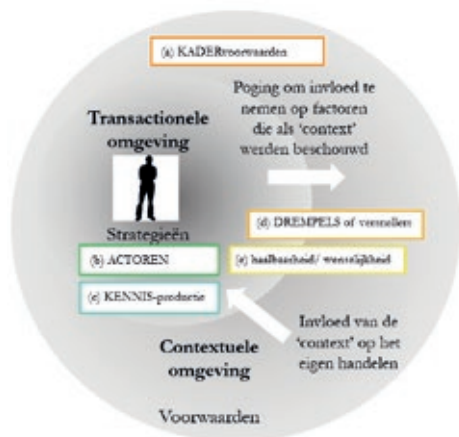
⁸ Zowel het ontbreken van een politiek mandaat als het aanwezig zijn van een politiek mandaat kan een kadervoorwaarde vormen: in het ene geval kon een project doorstarten dankzij het relatieve gevoel van openheid en vrijheid (waarbij politieke kaders vooralsnog ontbreken), in het andere geval kan een project pas doorstarten doordat de politieke krijtlijnen net zeer duidelijk zijn. Dit verklaart meteen ook waarom het politieke mandaat zowel bij kadervoorwaarden als bij drempels aan bod kan komen: het kan zowel een positieve als een negatieve voorwaarde zijn.

1.2.4. Variaties bij de ontwikkeling van collectieve leertrajecten

In de praktijk, en vooral ook bij erg complexe vraagstukken in ruimtelijke planning, is het onderscheid tussen transactionele en contextuele omgeving vaak moeilijk te maken. Meer nog: het onderscheid is in de praktijk vaak niet scherp afgeïjnd, en ook niet onveranderlijk. Zo bijvoorbeeld kunnen actoren trachten om alsnog een invloed uit te oefenen of factoren die in eerste instantie gepercipieerd worden als zijnde contextuele omgeving (en dus buiten de invloedssfeer van actoren). Dit kan bijvoorbeeld bij interkabinetten en intergewestelijk overleg, indien actoren trachten om invloed uit te oefenen bij onderwerpen die buiten het eigen beleidsdomein liggen. In plaats af te wachten hoe de beslissingen van een ander beleidsdomein inwerken op het eigen domein (zo bijvoorbeeld milieu en ruimtelijke ordening), wordt hier gepoogd om de transactionele omgeving van het eigen beleidsdomeinen te verruimen.

De hierboven vermelde elementen - kadervoorwaarden, actoren, de kennisopbouw voor innovaties of het ontwikkelen van collectieve verbeelding – kunnen op uiteenlopende wijzen met elkaar in verband gebracht worden: Wat was een voorwaarde of een stap die naar een andere stap leidde? Hoe kwam een innovatie tot stand? Waren er interveniërende variabelen bij deze processen? Bij de analyse van het parcours van een traject wordt met andere woorden gepeild naar de 'enabling conditions'. Het heeft veel gelijkenis met de methode van 'learning histories', waarbij veranderings-trajecten geëvalueerd worden. Illustratie 3 toont een voorbeeld van een schematische voorstelling van **de verbanden tussen de verschillende elementen** van een collectief leertraject.

Samenhang en dynamiek

Illustratie 16: Onderscheid transactionele en contextuele omgeving (strategieën en voorwaarden)

De verschillende projecten leggen erg verschillende parcours af, en volgen **geenszins een lineair stappenplan** (dus *niet*: 'eerst kadervoorwaarden scheppen, dan de keuze van actoren bepalen, daarna studies als onderbouwing van beslissingen over ruimtelijke praktijken, en vervolgens de uitvoering met hierbij identificatie/ wegwerken van drempels, om tot slot beslissingen te nemen over de generaliseerbaarheid van een nieuwe praktijk). In onderstaand voorbeeld was reeds vroeg in het proces erkend dat het ontbreken van een samenwerkingsprotocol een belangrijke drempel is. Eens dit protocol getekend was, werd met de nieuwe 'coalitie' een eerste beschrijving van de probleemstelling geformuleerd. In reactie op de druk en de invloed van de publieke opinie werd de werkwijze veranderd, en werden nieuwe actoren uitgenodigd. Doordat er hierbij ook een aantal 'helikopters' waren, dat zijn actoren die

het bredere plaatje van een ruimtelijk vraagstuk kunnen inschatten, kwam er een discussie over toekomstvalorisatie en generaliseerbaarheid op gang. Hiermee ontstond een nieuwe beschrijving van de probleemstelling, waarbij werd vastgesteld dat er een tekort aan technische onderbouwing was om verder te kunnen werken. Deze drempel moest eerst worden weggewerkt. Een collectief leertraject rond ruimtelijke vraagstukken is maatwerk, en verloopt telkens volgens een ander parcours.

Bronnen

- BAUMGARTNER F., JONES B. (1993), *Agendas and Instability in American Politics*. Chicago: University of Chicago Press.
- BROWN V., LAMBERT J. (2013), *Collectieve learning for transformational change, A guide to collaborative action*, New York: Routledge.
- CHECKLAND, P., SCHOLLES, J. (1990), *Soft Systems Methodology in action*, Chichester : Wiley, 329 p.
- FISCHER F., FORESTER J. (1993), *The Argumentative Turn in Policy Analysis and Planning*, Durham, North Carolina: Duke University Press.
- HEALEY P. (1997), *Collaborative planning: shaping places in fragmented societies*, Londen: MacMillan.
- KINGDON J. (1995), *Agendas, Alternatives and public policies* (2nd ed.), Boston: Little, Brown.
- KUHK, A., SCHREURS, J., DEHAENE, M. (2012), Meer toekomst met minder plannen?, in: Bouma G., Filius F., Vanempen E., Waterhout B.(Eds.): *Meer... met minder?* Bijdragen aan de PlanDag 2012, pp. 273-286.
- KUHK A. (2013), *Means for change in Urban Policies, Application of the Advocacy Coalition Framework to analyse Policy Change and Learning in the field of Urban Policies in Brussels and particularly in the subset of the European Quarter*. Unpublished Dissertation at the Faculty of Social Sciences (KULeuven, verdediging op 07.01.2013, promotor is Prof. Marleen Brans, Instituut voor de overheid).
- KUHK A., SCHREURS J., DEHAENE M. (2015), *Collective learning experiences in planning: The potential of experimental living labs*, July, Prague.
- KUHK, A., SCHREURS, J. (2015), *Methodologies for collective future explorations in actor and action-oriented territorial development*, Paper for the Real-CORP Congress Ghent (May 2015)
- LAVE J., WENGER E. (1991) *Situated Learning. Legitimate peripheral participation*, Cambridge: University of Cambridge Press.
- LATOUR B., WEIBEL P. (eds.) (2005), *Making things public, Atmospheres of Democracy*, Cambridge MA: MIT Press.
- POLANYI M. (1966), *The Tacit Dimension*. New York: Anchor Books (Doubleday & Company).
- SABATIER P., JENKINS-SMITH H. (eds.) (1993) *Policy Change and Learning: An Advocacy Coalition Approach*. Boulder, Co: Westview.
- SABATIER P., WEIBLE Ch. (2007), 'The Advocacy Coalition Framework: Innovations and Clarifications', in: SABATIER P. (ed.) (2007), *Theories of the Policy Process*, Boulder: Westview Press, pp. 189-220.
- SCHREURS, J., KUHK, A. (2014), *Fostering collective imagination: Image, Scenario, Design*, Paper for the AESOP conference/ Utrecht (July 2014).
- SCHREURS J., KUHK A. (2011), 'Hybride narratieven in regionale toekomstverkenningen: Verkenningen van complementariteit van Ontwerpmatig Onderzoek en Scenario-Bouw', in: Bouma G., Filius F., Vanempen E., Waterhout B.(Eds.): *Planning van de toekomst. Bijdragen aan de PlanDag 2011*, pp. 333-351.)
- STACEY R. (2002), *Strategic management and organisational dynamics: the challenge of complexity*. Harlow: Prentice Hall.
- STAR, S., GRIESEMER, J. (1989) *Institutional Ecology, 'Translations' and Boundary Objects: Amateurs and Professionals in Berkeley's Museum of Vertebrate Zoology, 1907-39*. in: *Social Studies of Science*, 19(3), pp. 387- 420.

STAR, S.L. (2010), This is Not a Boundary Object: Reflections on the Origin of a Concept. in: Science, Technology & Human Values, 35(5), pp. 601-617.

VANDENBROECK PH. (2012), Working with wicked problems, Brussels: KBS – Koning Boudewijn Stichting (online publication: [http://www.prouv.net/uploadedFiles/2012-KBS-FRB/05_Pictures,_documents_and_external_sites/09\)Publications/WickedProblems_Online.pdf](http://www.prouv.net/uploadedFiles/2012-KBS-FRB/05_Pictures,_documents_and_external_sites/09)Publications/WickedProblems_Online.pdf)

VYGOTSKY, L.S. (1962). Thought and Language. Cambridge, MA: MIT Press. (Original work published in 1934).

Hoofdstuk 2: Resultaten van het MOS-case-onderzoek

Ruimte Vlaanderen ontwikkelt recent een reeks actie- en actorgerichte benaderingen als erkenning en verkenning van de methodologische uitdagingen bij actuele planningsopgaven. Zo bijvoorbeeld heeft de Vlaamse administratie een reeks van 'partnerdialogen' en 'werkgroepen' in de aanloop naar het Beleidsplan Ruimte georganiseerd. Belangrijk in deze context zijn ook de 'Territoriale Ontwikkelings-Projecten' (T.OP) of de inspanningen geleverd voor 'strategische projecten'. Andere voorbeelden van wat potentieel een collectieve leerervaring kan worden, is de samenwerking met de Vlaamse bouwmeester binnen 'Labo XX', of het unieke project 'Metropolitaan Kustlandschap 2100'⁹.

Volgende trajecten werden onderzocht:

Project	Interviews	Deelname MOS
Living Labs N16 en Bellebeek	Marleen Goethals (uitwisseling op regelmatige basis + interviews op 3 april en 24 september 2015)	MOS I: Deelname Marleen Goethals, Martin Dumont, Jan Schreurs, Michiel Dehaene MOS II: Deelname Martin Dumont, Jan Schreurs, Michiel Dehaene
T. OP Noordrand	08 april 2015 (Wiet Vandaele) 08 september 2015 (Wiet Vandaele en Jan Zaman) 09 oktober 2015 (Jim Baeten, Procesbegeleider) 20 oktober 2015 (Mark Brearley, CASS)	MOS I: Deelname Jan Zaman MOS II: Deelname Wiet Vandaele en Jan Zaman
T.OP Limburg	30 maart, 23 september 2015 (Liesl Vanautgaerden)	MOS I: Deelname Liesl Vanautgaerden MOS II: Deelname Liesl Vanautgaerden
MKL 2100	31 maart 2015 (Charlotte Geldof), 1 oktober 2015 (Jan Zaman, Charlotte Geldof)	MOS I: Deelname Charlotte Geldof en Jan Zaman MOS II: Deelname Charlotte Geldof en Jan Zaman
Labo XX	13 april 2015 Michiel Dehaene, 28 september 2015 Isabelle Verhaert, Veva Roesems	MOS I: deelname Michiel Dehaene MOS II: deelname Michiel Dehaene
BRV BRV_10 testgebieden	8 maart, 11 september 2015 Geert Mertens	MOS II: Kathy Gampelleire
Brabantstad	30 maart 2015 Joachim Declercq	MOS I: Roeland Dudal
AGNAS_Kleine Nete	23 september Christoph Vandevoort, Bram Abrams	Geen deelname aan het MOS

Illustratie 17 (tabel): Overzicht bestudeerde cases, respondenten en deelname aan het MOS

⁹ Sinds september 2015 kent dit opvolging in het Territorial OntwikkelingsProject Kustlijn.

MOS als proces van collectief leren

Vooraf

In de 'leeswijzer' (net voor H1) staat op enkele pagina's toegelicht welke rubrieken bij elk van de cases telkens aan bod komen (cf. 'analytisch kader'). Wie meer wil weten over de logica en fundering voor het analytisch kader, vindt dit in hoofdstuk 1. Wie interesse heeft voor case-overschrijdende conclusies en beleidsaanbevelingen, nodigen we uit om sectie 2.6 te lezen.

2.0. MOS (Methodologische Onderzoeksseminaries)

2.0.1. Kadervoorwaarden

Het MOS werd als volgt aangekondigd bij projectleiders: "MOS - Methodologische Onderzoeksseminaries- is een initiatief van het Steunpunt Ruimte (WP3, samenwerking van KULeuven/ Onderzoeksgroep Planning en Ontwikkeling en Ugent LaboS). Vanuit het onderzoek naar de methodologie van toekomst-verkenningen is een onderzoekstraject opgezet met een analyse van verschillende initiatieven van 'collectief leren', waarbij korte termijn uitvoerende agenda's gecombineerd worden met lange termijn visies en verkenningen."

Het MOS is zelf ook opgevat als een collectief leertraject, waarbij ervaringen en kennis van projectleiders maximaal wordt gemobiliseerd. Het kader voor dit onderzoek is de opdracht binnen het Steunpunt Ruimte om een methodologische reflectie bij het gebruik van toekomstverkenningen te ontwikkelen. Verder speelden volgende voorwaarden een rol:

- De onderzoeksopdracht is **bepikt** (opdracht van 60% gedurende een jaar). Hierdoor zijn keuzes gemaakt in het aantal projecten en het aantal respondenten. In overleg met de opdrachtgever is ervoor gekozen om een relatief groot aantal cases te analyseren, evenwel met interviews bij een beperkt aantal mensen en met name projectleiders. Aanvullend werd ook informatie opgehaald uit geschreven documenten, uit participerende observatie in enkele van de projecten en uiteraard uit de workshops.
- Tegelijk is de onderzoeksopdracht **ingebied** in een langlopend onderzoekstraject. Hierdoor werd het vertrouwen van respondenten ingewonnen, waardoor de kansen verhoogden op bereidwillige deelname en/of de mogelijkheid om de projecten te observeren, niettegenstaande projectleiders veelal erg drukke agenda's hebben. Daarenboven was het MOS een analyse van [7 + 1] projecten, met de observatie bij 7 lopende projecten en de ontwikkeling van een eigen project, met name de Living Labs.
- In dit langlopend traject zijn uiteenlopende methodologische kwesties bij toekomstverkenningen en collectieve leertrajecten in ruimtelijk beleid **systematisch** ontwikkeld, zo bijvoorbeeld de inzet van 'boundary objects' voor samenwerking in een interdisciplinaire setting, de keuze van werkwijzen in de omgang met onzekerheden (bv. scenario's, ontwerpmatig onderzoek of experimenten), de rol van actoren in collectieve leertrajecten, etc.
- Desalniettemin was het traject voor het MOS ook **open**, en werd het projectplan gaandeweg verder ingevuld: zo is de tweede workshop er pas gekomen op vraag van de opdrachtgever en projectleiders (mandaat!), werden de operationele doelstellingen en de specifieke werkvormen tijdens het traject nog bijgesteld, en is zelfs de keuze van de cases, de selectie van actoren en externe experts nog aangepast in de loop van het traject.

- Bij het enthousiasme waarmee de projectleiders deelnamen aan het MOS-traject, kunnen we enkel besluiten dat er **momentum** was voor dergelijke methodologische reflectie en inspanning om te komen tot een scherpere (zelf-)beschrijving van de projecten. Klaarblijkelijk waren er ook binnen Ruimte Vlaanderen reeds pogingen ondernomen om - case-overschrijdend - te leren uit deze verschillende trajecten, en heeft de interventie van 'derden' dit mogelijk kunnen faciliteren.

De **doelstellingen** en richtinggevende vragen voor de twee workshops liggen in elkaars verlengde, maar leggen andere accenten. Het eerste methodologisch onderzoeksseminarie (MOS I) vertrekt van volgende doelstellingen:

- Het belang van collectief leren bij de ontwikkeling van toekomstverkenningen duiden ,
- De resultaten van het voortraject (= interviews, participerende observatie en documentanalyse) zichtbaar maken aan de hand van 'kaders'¹⁰.
- De resultaten van het voortraject toetsen en waar nodig aanvullen (= methodologische triangulatie bij resultaten uit de interviews).
- De onderlinge verbanden tussen kadervoorwaarden, drempels, innovaties en transfer verkennen/ inzichtelijk maken voor individuele projecten.
- Kritisch reflecteren over methodologische vraagstukken bij de ontwikkeling van de projecten (= verschillende initiatieven van collectief leren), hierbij specifieke kenmerken van leerproces en context duiden, en aanvullen met enkele leerpunten.
- Ontwikkelen van probleemkennend en reflectief vermogen m.b.t. methodologische vraagstukken.
- Reflecteren over enkele 'bijzondere vraagstukken' in de methodologie van collectief leren, o.a.:
 - Verschillende interpretaties van collectief leren,
 - Het belang van vastzettingsmomenten bij iteratieve planprocessen,
 - De ontwikkeling van een 'collectieve verbeelding' bij collectief leren initiatieven,
 - De rol van de overheden en betrokken actoren bij collectieve leerprocessen duiden,
 - Rol van ontwerp en de kansen van 'mogelijkheidsonderzoek',
 - De heruitvinding van samenwerking (processen en verbanden),
 - Continuïteit en cumul in de kennisproductie, aspecten van adviescompetitie,
 - Mogelijkheden en beperkingen van collectief leren in een socio-digitale wereld.
- Prospectieve agenda, t.t.z. het aanvullen van thema's bij de 'bijzondere vraagstukken' in de methodologie van collectief leren: Welke aspecten verdienen extra aandacht/ zijn zinvol om verder uit te werken?

Het tweede methodologisch onderzoeksseminarie (MOS II) vertrekt van volgende doelstellingen en vragen:

- In hoeverre kan er voor het *aansturen* van collectieve leerprocessen, toekomstverkenningen en veranderingsprocessen bij ruimtelijke vraagstukken uitgegaan worden van gedeelde concepten? (cf. opdracht Toren van Babel)
- Wat zijn de '*enabling conditions*' bij veranderingsprocessen, en wat is de onderlinge samenhang? (bv. de mobilisatie van actoren en de productie van kennis als voorwaarden voor innovatie, de vernieuwing in de praktijk van ruimtelijke planning, de identificatie van drempels voor het invoeren van een vernieuwing, alsook het potentieel (en de wenselijkheid) om de innovatie te verbreden of te veralgemenen). (cf. opdracht Innovatiecarroussel).
- Welke 'enabling condition' (stappen in het leerproces en relaties) werden gedocumenteerd?
- Welke werkwijzen worden gebruikt bij complexe vraagstukken in de omgang met (niet-)gekende onzekerheden? Zijn gebiedsgerichte projecten vooral gericht op uitvoering en exploitatie? Wat is

¹⁰ Per project waren de resultaten uit interviews m.b.t. kadervoorwaarden, actoren, kennis rond innovaties, collectieve verbeelding, identificatie van drempels en toekomstvalorisatie samengevat op één schema (A3). Hierop werd verder gewerkt tijdens de workshop.

de rol exploraties/ verkenningen? Wat is de rol van gewestelijke overheden hierbij voor lokale, gebiedsgerichte projecten? (cf. opdracht Het dertiende verdiep).

- Welke actoren bij de complexe leerprocessen zijn cruciaal voor verkenningen? De opdracht 'Tatami voor verkenners en spelers' combineert de rollen van actoren (cf. Brown, Lambert, 2013: onderscheid sleutelfiguren, holistische denkers, invloedrijke organisaties, betrokken gemeenschappen, gespecialiseerde adviseurs) met verschillende, in de interviews benoemde werkwijzen (bv. pilootproject, ontwerpend onderzoek, experiment, kansenskaart, exploratieve scenario's, beleidsscenario's, visievorming, quick-wins, diverse toekomst oefeningen, etc.). Belangrijk hierbij is het onderscheid exploratie/ exploitatie (verkennen/ uitvoeren).

2.0.2. Actoren en samenwerkingsverbanden/coalities¹¹

Welke actoren zijn relevant voor MOS?

Eerder al is gewezen op een belangrijke beperking van het MOS, met name het beschikbare tijdsbestek. Hierdoor zijn bij de interviews en de workshops hoofdzakelijk **onderzoekers** en **projectleiders** aan bod gekomen (bij Labo XX, BRV en Living Labs waren er meerdere personen). Uit deze beperking volgt meteen ook een aanbeveling voor de doorwerking en verdere ontwikkeling van dergelijke methodologische leertrajecten. Behalve projectleiders kunnen bij een meer grootschalige methodologische analyse en bijsturing ook volgende actoren worden betrokken:

- Procesbegeleiders (indien hiervoor bijvoorbeeld een extern bedrijf instaat),
- Leden van de projectteams,
- Leden van het dagelijks bestuur en/of stuurgroep van de projecten,
- Medewerkers van studie bureaus (bv. voor ontwerpmatig onderzoek),
- Een selectie van deelnemers aan stakeholder-meetings,
- Actoren in lopende projecten van betreffende projectgebieden,
- Projectleiders van nieuw op te starten projecten,
- Medewerkers en onderzoekers die betrokken zijn bij beleidsevaluatie en monitoring,
- Bijkomende externe experts inzake collectieve leerprocessen (bv. pedagogische wetenschappen).

Welke actoren hebben effectief een bijdrage geleverd?

Nochtans kunnen we tevreden zijn over de deelname die in dit korte tijdsbestek is gerealiseerd. Onderstaande lijst geeft een overzicht van betrokken onderzoekers, projectleiders en projectmedewerkers, alsook de specifieke engagementen die zij opnamen voor het MOS-traject:

- Jan Zaman/ T.OP Noordrand – CASS (3 interviews, MOS I, MOS II, feedback bij rapport),
- Wiet Vandaele / T.OP Noordrand (2 interviews, MOS II, feedback bij rapport),
- Mark Brearley/ CASS (1 interview, contactpunt voor participerende observatie),
- Liesl Vanautgaerden/ T.OP Limburg (2 interviews, MOS I, MOS II, feedback bij rapport),
- Charlotte Geldof / MKL2100 (2 interviews, MOS I, MOS II, feedback bij rapport),
- Joachim Declercq / Brabantstad (1 interview voor MOS I, feedback bij rapport),
- Roeland Dudal / Brabantstad (deelname MOS I, feedback bij rapport),
- Michiel Dehaene / Labo XX, Living Labs en MOS-traject (als respondent: 1 interview, MOS I, MOS II, als onderzoeker: participerende observatie Labo XX, conceptuele ontwikkeling, feedback bij rapport),

¹¹ In plaats van het omslachtige 'samenwerkingsverbanden' wordt in het rapport vaak het begrip 'coalities' gebruikt, naar analogie met 'discourse coalitions' en 'advocacy coalitions' (cf. Hajer, 1993 en Sabatier, 1998).

- Isabelle Verhaert / Labo XX (1 interview voor MOS II, feedback bij rapport),
- Veva Roesems / Labo XX (1 interview voor MOS II),
- Marleen Goethals / Living Labs (2 interviews, MOS I, feedback bij rapport)
- Martin Dumont / Living Labs en MOS-traject (als respondent: MOS I en MOS II, als onderzoeker: nota's bij MOS I, feedback bij rapport, deelname Living Labs)
- Annette Kuhk / MOS-traject en Living Labs (afnemen interviews, opzetten en organiseren MOS I en MOS II, verwerking input, participerende observatie bij BRV, T.OP Noordrand, CASS, deelname Living Labs)
- Jan Schreurs/ Living Labs, Kolenspoor en MOS-traject (MOS I en MOS II, participerende observatie bij BRV, Kolenspoor, feedback bij rapport),
- Geert Mertens / BRV_ 10 testgebieden (2 interviews, feedback bij rapport),
- Kathy Van Gampelaere / BRV_ 10 testgebieden (deelname MOS II, feedback bij rapport),
- Annette Raemdonck/ expert collectief leren (2 interviews, deelname MOS II),
- Walter Van Tempst/ expert beleidsinnovaties en gebiedgerichte ontwikkeling (1 interview, deelname MOS II),
- Beitske Boonstra/ expert beleidsinnovaties (voorbereidende gesprekken, deelname MOS II, vewerking resultaten MOS II/ Innovatiecarroussel),
- Francoise Vermeersch/ Afdeling SCE (deelname MOS I),
- Philippe Vandenbroeck / expert toekomstverkenningen (deelname MOS I, feedback bij rapportering in verschillende fases),
- Hans Leinfelder/ expert ruimtelijke planning (feedback bij rapportering in verschillende fases),
- Eric Steyaert, grafisch vormgeving en lokale politiek (feedback bij drafrapport),
- Isabelle Loris/ Afdeling AOM (feedback bij presentatie tussentijdse resultaten),
- Steven De Bock/ medewerker Beleidsevaluatie (feedback bij presentatie tussentijdse resultaten).

Welke rollen nemen actoren waar in het MOS- traject?

Het overgrote deel van projectleiders dat heeft deelgenomen zijn vertegenwoordigers van reselectieve **invloedrijke projecten en teams**. Een aantal projectleiders waren expliciet ook geïnteresseerd in het verloop van het MOS, de vergelijking met andere projecten en de gerichte ontwikkeling en bijsturing van de output. Zij waren, samen met de onderzoekers, **sleutelfiguren** voor dit proces. Zij faciliteerden ook de praktische uitvoering (bv. voor het aansporen van collega's om een datum af te spreken, voor het reserveren van een zaal, dies meer). Sowieso was ook het engagement bij de projectleiders groot, wat bijvoorbeeld tot uiting kwam in de tijd die werd uitgetrokken voor interviews. Verder waren er ook een aantal **gespecialiseerde adviseurs** betrokken, zowel externen met een specifieke expertise alsook mensen uit de praktijk en het onderzoek naar ruimtelijke planning, eveneens betrokken omwille van hun specifieke expertise. Tot slot willen we opmerken dat een aantal deelnemers de kwaliteiten van een **holistisch denker** hadden, en in hun bijdrage veelal ook 'het grotere plaatje' zagen (actuele plannings-benaderingen, wijzigingen in de formulering van overheidsopdrachten, erkenning van capaciteiten voor collectieve leertrajecten, etc.).

SLEUTEL-FIGUREN¹² Key Individuals	<ul style="list-style-type: none"> - Annette Kuhk / MOS-traject en Living Labs, - Jan Zaman/ T.OP Noordrand – CASS, - Michiel Dehaene / Labo XX, Living Labs en MOS-traject , - Liesl Vanautgaerden/ T.OP Limburg, - Charlotte Geldof / MKL2100,
GESPECIALISEERDE ADVISEURS Specialist advisors	<ul style="list-style-type: none"> - Annette Raemdonck/ expert collectief leren, - Walter Van Tempst/ expert beleidsinnovaties en gebiedgerichte ontwikkeling, - Beitske Boonstra/ expert beleidsinnovaties, - Jan Schreurs/ Living Labs, Kolenspoor en MOS-traject , - Eric Steyaert/ grafische vormgeving en lokale politiek, - Françoise Vermeersch/ Afdeling SCE , - Isabelle Loris/ Afdeling AOM, - Steven De Bock/ medewerker Beleidsevaluatie - Philippe Vandenbroeck, - Hans Leinfelder.
HOLISTISCHE DENKERS Holistic thinkers	<ul style="list-style-type: none"> - Joachim Declercq / Brabantstad, - Roeland Dudal / Brabantstad, - Philippe Vandenbroeck, - Hans Leinfelder,
INVLOEDRIJKE ORGANISATIES Influential organisations	<ul style="list-style-type: none"> - Wiet Vandaele / T.OP Noordrand, - Mark Brearley/ CASS, - Isabelle Verhaert / Labo XX, - Veva Roesems / Labo XX, - Marleen Goethals / Living Labs - Martin Dumont / Living Labs en MOS-traject, - Geert Mertens / BRV_ 10 testgebieden, - Kathy Van Gampelaere / BRV_ 10 testgebieden,

Illustratie 18 (tabel): Rollen van actoren bij het MOS (gebaseerd op Brown, Lambert, 2013)

2.0.3. Kennisproductie

Innoverende praktijken en werkwijzen

De methodologische vernieuwing van het MOS is zichtbaar in volgende aspecten:

- Het MOS-traject is opgezet als proces van **collectief leren**, met weinig ‘afstand’ tussen organisatoren en deelnemers: zowel de deelnemers alsook de organisatoren zijn ‘lerenden’. De workshops trachten maximaal de kennis en ervaringen van de deelnemers te mobiliseren.
- Hiertoe zijn een reeks **activerende werkvormen** ontwikkeld (cf. Bijkerk, van der Heide, 2006) zoals bijvoorbeeld peer-reviews voor feedback bij de resultaten van interviews, visueel ondersteunde oefeningen zoals de ‘toren van babel’ die fungeerde als ijsbreker, diverse disussievormen, opgevolgd in geschreven opdrachten om de resultaten te capteren, enz. De werkvormen gaan in op specifieke vragen: Welke begrippen uit onderzoek en praktijk worden gedeeld? Welke verbanden zijn er tussen verschillende elementen in een collectief leertraject (kadervoorwaarden, actoren, kennisproductie, drempels, etc.)? Welke rol hebben verkenningen bij de verschillende projecten?, Welke rol hebben de actoren tijdens het proces, en welke bijdrage leveren zij bij specifieke werkwijzen (gericht op verkennen dan wel op uitvoering)?, enz.

¹² De sleutelfiguren kunnen zowel actoren zijn, van wie volgens de organisationele affilatie of expertise kan verwacht worden dat zij een centrale rol innemen, alsook figuren die bijvoorbeeld omwille van een specifiek belang, vanuit hun karakteriële eigenschappen of als resultaat van de dynamiek die tijdens het overleg ontstaat.

- Net als bij de verschillende bestudeerde projecten, is ook bij het MOS de probleemstelling bijgesteld op basis van feedback van de deelnemers. Het MOS is een **open traject**.
- Bij dergelijke **transdisciplinaire benaderingen** verlaat de onderzoekers de 'comfortzone' van de academische setting (waarbij schrijven *over* een case een belangrijk deel van de bijdrage is): bij het MOS wordt gewerkt *in* en ook *voor* de specifieke projecten, wat bijvoorbeeld blijkt uit de toets van het rapport aan de relevantie voor de praktijk door .

Een gedetailleerde beschrijving van de werkvormen en opdrachten van MOS I en MOS II vindt u in bijlage 4. Onderstaand vindt u het programma van MOS I en MOS II alsook een overzicht van de opdrachten met een toelichting van de doelstellingen en de werkvormen .

Programma voor MOS I

- 10:00-10:30 **Wat is “collectief leren”?** Korte situering a.d.h.v. stellingen en reacties
- 10:30-12:00 **“Collectief leren uit collectieve initiatieven” (zie opdracht illustratie 19)**
 Ervaringen en kennis van verschillende initiatieven aanvullen/ delen/
 Specifieke kenmerken van leerproces en context duiden
 Toetsen van **resultaten** van het voortraject, waar nodig **aanvullen**.
 Onderlinge verbanden **explicitieren**: kadervoorwaarden, drempels, innovaties en transfer
 Eventueel **leerpunten aanvullen**.
- 12:00 – 13:00 **Bijzondere vraagstukken: plenaire feedback (zie opdracht illustratie 19)**
- Opnieuw: wat is collectief leren?
 - (welke collectief? Welke kennisopbouw? Welke verankering?
 - Welke doorbraken op basis van initiatieven van collectief leren)
 - Belang van iteraties en vastzettingsmomenten (verband met cyclische planning)
 - Rol van de overheden en betrokken actoren bij collectieve leerprocessen
 - Rol van ontwerp en de kansen van 'mogelijkheidsonderzoek'
 - De heruitvinding van samenwerking (processen en verbanden)
 - Continuïteit en cumul in de kennisproductie, aspecten van adviescompetitie
- Mogelijkheden en beperkingen van collectief leren in een socio-digitale wereld

Programma voor MOS II

- 13:00 – 13:45 Briefing organisatoren + externe deelnemers
 Opdracht voor de drie thema's en gezamenlijke opdrachten toelichten
- 13:45 – 14:10 Toelichting opzet, werkwijze en voorstellen van deelnemers, opsplitsen in drie deelgroepen + toelichting
- 14:10 – 14:55 Parallele sessies I (3 opdrachten, zie illustratie 20)
- 15:00 – 16:00 Parallele sessies II (zelfde opdrachten, deelnemers schuiven door) + koffie
- 16:00 – 16:45 Parallele sessies III (zelfde opdrachten, deelnemers schuiven door)
- 16:45 – 19:00 De-briefing organisatoren + externe deelnemers:
 Ervaringen en feedback bij de opdrachten

MOS I

	<p>OPDRACHT “Collectief leren uit collectieve initiatieven”</p> <p>De resultaten van interviews en documentanalyse worden getoond in schematische overzichten (1 A3 per project). De deelnemers bespreken dit in groepen van 2 deelnemers en 2 onderzoekers. Enerzijds dient dit als toets voor de interpretatie van resultaten, anderzijds om een eerste gesprek te hebben over onderlinge verbanden. Bij de gesprekken werd ingegaan op kenmerken van het leerproces van de verschillende projecten, en gepoogd om een aantal leerpunten te formuleren.</p>
	<p>OPDRACHT “Bijzondere vraagstukken”</p> <p>In een plenair gesprek kwamen, op basis van de eerste opdracht, een aantal case-overschrijdende vraagstukken aan bod. Hierbij werd met name getracht te achterhalen waarop moest worden ingezet indien er een tweede MOS zou worden gepland (en een tweede reeks interviews).</p>

Illustratie 19 (tabel): Overzicht opdrachten bij MOS I

MOS II

	<p>OPDRACHT ‘De Toren van Babel’: Collectieve leerprocessen en samenwerking vereisen een gedeelde taal.</p> <p>In het onderzoek – in onderzoekspapers, tijdens de interviews en bij de MOS-workshops - worden begrippen gebruikt, die mogelijks door de respondenten, deelnemers aan de workshop en onderzoekers op verschillende wijze begrepen worden. Met de ‘toren van babel’ trachten we na te gaan hoe groot de verwarring al dan niet is. Deelnemers kregen hiertoe kaarten met daarop begrippen en specifieke toelichtingen. Ze plaatsen deze kaarten op de ‘toren van babel’ bij ‘geen gebruik’, ‘ambigu gebruik’ of ‘duidelijk gebruik’. De opdracht was een voorbereiding voor het formuleren van beleidsaan-bevelingen (‘disambiguation’).</p>
---	---

	<p>OPDRACHT ‘Innovatiecarroussel’: Beleidsinnovatie en de rol van toekomstverkenningen in ruimtelijk beleid</p> <p>Op basis van een eerste reeks interviews was voor elk project een schema opgemaakt met toelichting bij kadervoorwaarden, actoren, kennis en innovatie, collectieve verbeelding, drempels en toekomstinnovaties. Bij deze opdracht kregen de respondenten de kans om de elementen (op kaarten) te sorteren, en verbanden te benoemen. Voorbeelden: “Toen er een idee en richting was over de innoverende praktijk, werd de samenstelling van de coalitie herzien”; “Doordat er nieuwe actoren mee aan tafel zaten, werd duidelijk dat er nog tekorten waren in de kennis, wat een drempel was voor de realisatie.”</p>
	<p>OPDRACHT ‘Het dertiende verdiep’: Ervaringen in gebiedsgerichte ontwikkeling en de rol(len) van de gewestelijke overhead</p> <p>De hier bestudeerde projecten hebben een duidelijke, doch qua schaal verschillende territoriale focus. Deze opdracht vertrekt van de aanname dat de gebiedsgerichte focus ook een sterke uitvoeringsgerichtheid zou impliceren. Dit wederom zou kunnen betekenen dat er relatief weinig ruimte is voor verkenning/exploraties, maar dat de focus daarentegen sterk gericht is op uitvoering. Het doel van de opdracht is (1) om na te gaan in hoeverre er bij de verschillende projecten ruimte is voor verkenningen/exploraties, en (2) welke krachten er aan het werk zijn waardoor deze ruimte verkleint, waarbij er in de plaats daarvan vaak een sterk uitvoeringsgerichte logica op tafel komt.</p>
	<p>OPDRACHT ‘Tatami van spelers en verkenners’: Voorwaarden voor collectieve leerprocessen bij complexe actor-processen over ruimtelijke vraagstukken</p> <p>In de opdracht worden werkwijzen en actoren – de rollen die ze tijdens het proces opnamen: sleutelfiguren, holistische denkers, gespecialiseerde adviseurs, vertegenwoordigers van invloedrijke organisaties alsook van getroffen (en betrokken) gemeenschappen- aan elkaar gekoppeld: welke actoren waren cruciaal voor verschillende soorten werkwijzen? En vooral: voor het exploratieve aspect?</p>

Illustratie 20 (tabel): Overzicht opdrachten bij MOS II

Vergelijking MOS I en MOS II

Op basis van het eerste MOS zijn er een aantal werkwijzen bijgestuurd voor MOS II. Zo waren er meer externe experts betrokken, waren de opdrachten sterker gestructureerd en vooral ook beter gedocumenteerd. Onderstaande tabel maakt de vergelijking.

	MOS I	MOS II
Werkvormen	Zwak gestructureerd, open	Sterk gestructureerd en vooral gedocumenteerd, maar naar uitkomst nog steeds open.
Externe experts	Minimale briefing op voorhand	Uitgebreide gesprekken op voorhand: hun bijdragen waren mee sturend voor het opzetten van de workshop.
Vastzetting	Geen film, noch geluidsopname, voor de resultaten van de gesprekken werd gewerkt met verslagen (Philippe Vandenbroeck, Martin Dumont, Annette Kuhk) en met notities bij de schema's (correcties, aanvullingen, weinig nieuwe inzichten).	Alle werksessies (3* 3 parallele sessies, telkens twee experts en 2 projectleiders) zijn opgenomen op film. Daarenboven beschikken we ook over schema's (bv. innovatiecarroussel), aantekeningen op flipcharts (bv. bij het dertiende verdiep) en notities door de experts (bv. opdracht 'tatami', maar ook bij over innovaties).
Sterktes	Maximaal accomoderend om een gesprek te voeren met projectleiders en onderzoekers over methodologische kwesties.	Door film zijn zowel de uitspraken als de mimiek en/of commotie zijn gevat.
Zwaktes	Mogelijks geringe doorwerking doordat slechts weinig resultaten ook schriftelijk zijn vastgehouden.	In de veelheid van beschikbaar materiaal is, omwille van de beperkte onderzoekstijd en de disciplinaire focus voor het onderzoek, een selectie gemaakt voor de verwerking. Zo wordt wel ingegaan op hetgene gezegd is (de inhoud van de discours), maar bijvoorbeeld niet op de 'social cues' (de interacties, signalen door lichaamstaal en gezichtsuitdrukkingen, de emotionele geladenheid bij bepaalde thema's of de formele dan wel informele taalregisters die werden gehanteerd, cf. Sociale psychologie: Picket e.a., 2004, alsook Sennet, 2012).

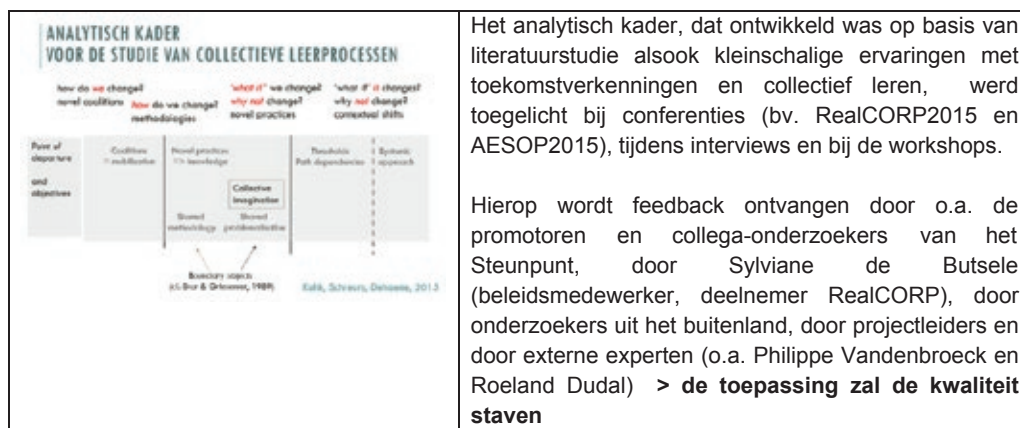
Illustratie 21 (tabel): Interne leercurve voor de ontwikkeling van methodologische onderzoeksseminaries

Collectieve verbeelding

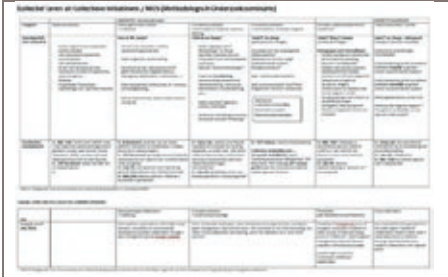

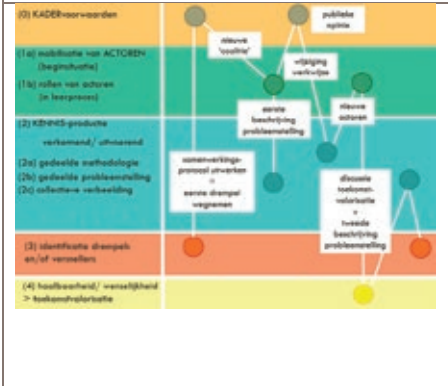
Inzake 'collectieve verbeelding' willen we wijzen op volgende ervaringen:

- Net zoals bij onderzoeksprojecten, productnamen of organisaties, werkte ook hier het gebruik van een **acronym** mobiliserend: het was veel eenvoudiger om te verwijzen naar het 'MOS¹³ in plaats van te moeten uitleggen dat het gaat om een 'Methodologisch OnderzoeksSeminarie'.
- De **projectschema's** die gebruikt werden voor MOS I (cf. Opdracht collectief leren) hebben bijgedragen tot de collectieve verbeelding. De schema's werkten mobiliserend voor de discussie, al is het maar omdat het leidde tot vragen over de veelvuldige relaties tussen kadervoorwaarden, actoren, kennisproductie, identificatie van drempels of collectieve verbeelding, met name naar aanleiding van de schijnbaar strakke (en lineaire lijkende) structuur. Op basis van deze discussie werd gezocht naar een andere voorstellingswijze, een eerste verwerking gebeurde door Beitske Boonstra, op basis van de opdracht 'Innovatiecarroussel'.
- Het begrip '**drempels**' uit het analytisch kader – wat een letterlijke vertaling is van 'thresholds'-sprak blijkbaar ook tot de verbeelding: het was meteen bij het eerste MOS overgenomen door projectleiders.
- De **diagrammen** (nieuwe voorstellingswijze voor projectprocessen, om het niet-lineaire karakter duidelijk te maken) spraken duidelijk ook tot de verbeelding: na de pecha kucha bij de eindconferentie van het Steunpunt Ruimte waren er discussies met verschillende, niet eerder bij het project betrokken praktijkmensen, naar aanleiding van deze processchema's.

Gaandeweg is tijdens de interviews alsook MOS I en II **het analytisch kader** verrijkt, aangevuld en de voorstelling ervan bijgewerkt. In het traject was er dienaangaande enige redundantie ingebouwd, en telkens weer was er bij dit proces de kans geboden om input van onderzoekers, projectleiders en externen op te vragen. Onderstaande illustratie geeft een overzicht van de stappen in de ontwikkeling van het analytisch kader, met telkens een verwijzing naar de actoren die feedback leverden.

¹³ Het acronym was ook een kwinkslag naar de benaming van het onderzoeksluik over ontwerpmatig onderzoek, want de twee samen – MOS en Plantage- vormen als het ware de 'onder- en bovenlaag' van eenzelfde onderzoek.

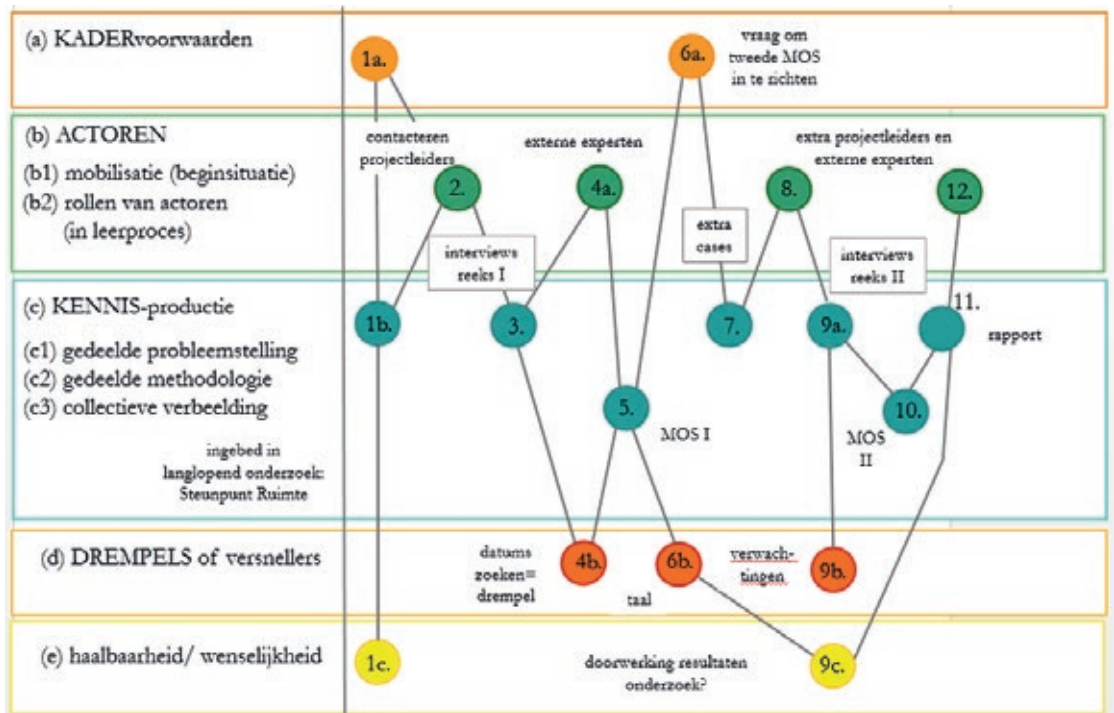
	<p>De projectschema's bij MOS I zijn een eerste operationele toepassing van het analytisch kader. Hierop werd feedback gegeven door projectleiders. > suggestie om te zoeken naar een dynamische, niet-lineaire voorstellingswijze.</p>
	<p>De kaarten voor de opdracht 'Innovatie-carroussel' bij MOS II zijn een verdere verwerking: door de loskoppeling kunnen de elementen anders gecombineerd worden, en kan het procesverloop beter in kaart gebracht worden. Feedback werd bekomen van zowel projectleiders alsook externe experts (Beistke Boonstra) > met de input uit het MOS II kan het procesverloop worden uitgetekend</p>
	<p>Kleurdiagrammen (eerste verwerking, door Beitske Boonstra) zijn de verwerking van opmerkingen voor praktisch adequate voorstelling van het procesverloop. Deze schema's waren opgenomen in een draftversie van het rapport, waarop feedback werd gegeven door de promotoren alsook door externe experts (Philippe Vandenbroeck, Hans Leinfelder, Eric Steyaert). > de processchema's houden er onvoldoende rekening mee dat elementen verschillende keren aan bod komen</p>
	<p>De tweede verwerking (door Annette Kuhk) houdt rekening met de veelvuldige relaties tussen de verschillende elementen in een collectief leertraject.</p> <p>Hierop werd feedback gegeven door collega-onderzoekers van het steunpunt, door de promotoren, alsook door andere deelnemers van de eindconferentie van het Steunpunt Ruimte. > de voorstellingswijze maakt de retrospectieve vergelijking van projecten mogelijk; praktijkmensen vragen om een 'handleiding' voor pro-actieve toepassingen (analytisch kader als ontwerp voor een proces).</p>

Illustratie 22: Stappen bij de ontwikkeling van het analytisch kader

2.0.4. Dynamiek en drempels

De toelichting bij de stappen van ontwikkeling van het analytisch kader toont reeds aan dat de mobilisatie van actoren niet beperkt was tot de beginfase van het MOS-traject: op regelmatige tijdstippen werden nieuwe mensen betrokken bij het proces. Ook de kadervoorwaarden zijn gaandeweg gewijzigd: terwijl eerst werd uitgegaan van één workshop, kwam er – op vraag van projectleiders – een tweede bij. Hierdoor kreeg de productie van kennis meer breedte (meer cases) en meer diepgang (door gebruik van meer bronnen, door de zoom-in op de dynamiek van het proces, de zoom-in op rollen van actoren, alsook op het onderscheid exploratieve en uitvoerende logica's). Illustratie XX is een schematische weergave van het MOS-traject, in de terminologie van het analytisch kader. We geven u kort een toelichting bij de schematische voorstelling:

- 1a. Het MOS-traject is een onderdeel van het onderzoek van het Steunpunt Ruimte, WP3 (Methodologische studie over toekomstverkenningen voor ruimtelijk beleid)
- 1b. In dit langlopend onderzoek is kennis opgebouwd over verschillende ruimtelijke projecten, onder meer ook via participerende observatie in enkele van de projecten.
- 1c. Als beleidsrelevant onderzoek wenst de studie bij te dragen tot de discussie over actuele planningsbenaderingen, met name m.b.t. de omgang met onzekerheden.
 1. Op basis van de kennis van projecten, en in overleg met de opdrachtgever werd een eerste selectie gemaakt van cases en projectleiders.
 2. In de eerste reeks gesprekken werden bij 9 respondenten interviews afgenomen.
- 4a. Voor MOS I werden meerdere externe experts gecontacteerd.
- 4b. Het vinden van een gezamenlijke datum was een drempel, en vertraagde het proces.
5. MOS I gaat door op 30 maart 2015.
- 6 a. Bij het MOS werd voorgesteld en beslist om een tweede MOS in te richten
- 6 b. Tijdens MOS I kwam ook aan bod dat het gebruik van concepten moet worden toegelicht.
7. Voor een tweede MOS werd de werkwijze aangepast: meer cases, en bijgevolg meer projectleiders, maar ook meer externe experts (vooral ook om de coaching op te delen en feedback te bekomen uit verschillende hoeken), en meer aandacht voor documenteren van de opdrachten (hiervoor werd gewerkt met een filmcrew).
8. De volgende stap was dan uiteraard om het MOS-netwerk ook daadwerkelijk te vergroten, en nieuwe respondenten alsook externe experts te betrekken. Ook dit was een toets voor het taalgebruik (cf. drempel 6 b.).
9. In een tweede reeks gesprekken waren er interviews met 14 respondenten (met sommigen meerdere gesprekken).
10. Op 5 oktober ging MOS II door (ook hier vertraging door het zoeken van een gezamenlijke datum)
11. De resultaten van het onderzoek worden verwerkt in het onderzoeksrapport.
12. Dit wordt voor feedback voorgelegd aan de respondenten/projectleiders en onderzoekers.

Illustratie 23: Schematische voorstelling van verbanden in het MOS als collectief leertraject

Drempels (en het wergwerken ervan)

Tijdens het MOS-traject hebben we met name drie drempels ervaren die te maken hadden met de werkwijze. Er waren drempels inzake gebruik van termen, interpretatie van schema's (bv. het schema van Stacey), inzake verwachtingen van de deelnemers, maar ook door geringe bereidheid om prioriteit te geven aan methodologische reflecties (en hier effectief tijd voor te maken).

Herhaaldelijk werden opmerkingen gemaakt over het **taalgebruik**, dat te 'hermetisch' of 'academisch' zou zijn. Dit heeft geleid tot volgende maatregelen:

- Bij de toelichting werd enige redundantie ingebouwd, opdat nieuwe of enigszins academische begrippen gaandeweg ingang vinden. Bij de opdracht 'Toren van Babel' (tijdens MOS II) werd getest welke concepten al dan niet ingang gevonden hebben (bv. wordt 'heuristisch' niet begrepen). Ook de feedback op de 'oplegnotitie' die verdeeld werd bij de eindconferentie, heeft hier helderheid gebracht (bv. is er bijkomende uitleg vereist bij het begrip 'methodologische triangulatie'). Voor een aantal begrippen werd naar andere benamingen gezocht en/of wordt er gezorgd voor de nodige toelichting. Dit gebeurt in de tekst, in een voetnoot of door verwijzing naar het begrippenkader (zie bijlage 1).
- Op verschillende momenten werd de groep van deelnemers aan het MOS verruimd, en dus kwamen er mensen bij die nog niet eerder betrokken waren. Hierdoor verbeterden de pogingen om het MOS-traject in eenvoudige bewoording voor te stellen. Deze strategie werd ook voor de rapportering toegepast, waarbij externen, die nog niet eerder betrokken waren, als lector werden uitgenodigd.
- Verder werd ook veel aandacht besteed aan illustraties en schematische voorstellingen, vanuit de veronderstelling dat verschillende lezers verschillende capaciteiten hebben: de ene focust sterk op visuele representaties, terwijl een andere in eerste instantie naar de tekst gaat.

Uiteindelijk hoeft taalgebruik geen drempel te zijn. Dit hindernis kan doorgaans worden weggewerkt. Dit is anders bij de drempel die kan ontstaan door de **verwachtingspatronen van deelnemers**. Niet alle deelnemers van het MOS percipieerden het traject immers als een vorm van collectief leren. Indien je in dergelijk traject stapt vanuit een idee dat het een eenzijdig traject is (t.t.z. 'ik geef hen de informatie die ze nodig hebben voor onderzoek'), zonder de win-win te zien (t.t.z. 'ik kan daarmee een scherpere beschrijving van het eigen traject bekomen'), is de interactie en het engagement beperkt. Hierbij werd telkens weer een poging ondernomen om toe te lichten waarom het de moeite waard is om in dit traject ook tijd en middelen te investeren. Gelukkig ging het hier om een kleine minderheid en/of om twijfels die relatief snel verdwenen.

Tot slot waren er ook een aantal **praktische drempels**. Zo is er doorgaans wel interesse en de wil om tijd vrij te maken voor dergelijk initiatief. Daarentegen is de kans om een gezamenlijke datum te vinden bij 'high profiles' (in casu projectleiders en promotoren) bijzonder moeilijk. Een meer structurele inbedding en steun voor dergelijke initiatieven kan hier zeker bij helpen, gezien dan de tijd dan prioriteit kan gaan naar dec voorbereidende gesprekken en naar de workshops (en minder tijd nodig is om het praktische rond te krijgen).

2.0.5. Haalbaarheid en wenselijkheid

Bij beleidsgericht onderzoek is er de verwachting dat de studie leidt tot beleidsaanbevelingen die sturend of toch op zijn minst inspirerend kunnen zijn voor de praktijk. Hoofdstuk 3 van het rapport gaat hier uitgebreid op in. In deze sectie gaan we slechts heel summier in de mogelijke doorwerking van het MOS.

Het MOS-traject leidt tot een **scherpere (zelf-)beschrijving** van diverse collectieve leertrajecten. De investering in **actieve werkvormen** voor MOS II heeft de kansen verhoogd op doorwerking, gezien door de actieve betrokkenheid van projectleiders alsook de combinatie van werkmiddelen (gesprek, 'spel'-kaarten, schema's, diagrammen, film en verslag) er meer kans is om te worden opgenomen in het collectieve geheugen. Het rapport is een verdere verwerking van de resultaten en een (voorlopig) eindpunt van het methodologisch onderzoek. We hopen met dit rapport en de terugkoppeling met de projectleiders meer kansen te hebben inzake doorwerking.

2.0.6. Vernieuwing in planning en transfer

Tot welke vernieuwing in planning geeft het MOS-traject een aanzet?

De ervaringen van het MOS-traject stemmen hoopvol op drie vlakken:

- We menen dat het onderzoek de aandacht heeft kunnen vestigen op het belang van expliciete methodologische reflectie, **interne leertrajecten** en (zelf-) evaluatie bij complexe trajecten. De analyse vanuit het hier ontwikkelde kader heeft kunnen bijdragen tot scherpere, of althans andersoortige beschrijvingen van de bestudeerde projecten.
- Een tweede belangrijke verworvenheid is de erkenning van **projecten als collectieve leertrajecten**, waarbij er bij de start geen éénduidige probleemstelling is -deze wordt immers gaandeweg, in iteratieve processen en collectief ontwikkeld. Bij collectieve leerprocessen zijn er leerkansen voor zowel organisatoren als deelnemers.
- Ten derde hebben we het belang van **maatwerk** bij collectieve leertrajecten kunnen illustreren, wat ingaat tegen het streven om te uniformiseren, te confirmeren of structureel te fixeren.

Tegelijk dienen we na één jaar werking in interactie met projectleiders te erkennen dat de resultaten van het MOS-traject nog slechts weinig zijn 'uitgedragen' vanuit het proces, weinig doorgegeven of gedeeld binnen projectteams, amper vermeld als inherent onderdeel van een projecttijdslijn, en

bijgevolg ook amper vermeld bij derden. Uitzondering hierop is de concrete vraag voor toelichting voor medewerkers binnen Ruimte Vlaanderen (cf. gesprek met Steven de Bock, beleidsevaluatie), alsook vragen van diverse praktijkmensen bij de eindconferentie van het Steunpunt Ruimte, en de veelvuldige verwijzingen naar het onderzoek tijdens het panelgesprek diezelfde dag.

In gesprek met externe experts en praktijkmensen van steden, gemeenten en regio's kwam de finaliteit van het rapport aan bod. Een vrij fundamentele kwestie is het onderscheid tussen retrospectieve en prospectieve analyse. Bij de prospectieve analyse wordt teruggekeken op verschillende cases, en de ambitie om ook een prospectieve analyse te ontwikkelen, waarbij de elementen van het analytisch kader en de case-overschrijdende conclusies eveneens kunnen dienen als inspiratie, of zelfs 'handleiding' bij het opzetten van nieuwe collectieve leertrajecten in ruimtelijk beleid. We menen dat de tweede optie meer kansen heeft inzake doorwerking.

Bronnen

- BERTOLINI, L. (2010), Coping with the Irreducible Uncertainties of Planning: An Evolutionary Approach, in: Hillier J. & Healey P. (eds.), 2010. *The Ashgate Research Companion to Planning Theory: Conceptual Challenges for Spatial Planning*. Farnham (Surrey, England): Ashgate Publishing Limited, pp. 413-424. 2010.
- BOELENS L., 2009. *The Urban Connection, An Actor-relational approach to urban planning*, Rotterdam: 010 Publishers. 2009.
- BROWN V., LAMBERT J. (2013), *Collective learning for transformational change, A guide to collaborative action*, New York: Routledge.
- CHESBROUGH, H. (2006). *Open Business Models: How to Thrive in the New Innovation Landscape*, Boston: Harvard Business School Press.
- CHRISTENSEN, K.S., 1985. Coping with uncertainty in planning. In: *Journal of the American Planning Association*, 51(1), pp. 63-73.
- COX R. (1997), Il pensiero di Gramsci e la questione della società civile alla fine del XX secolo, in *Gramsci e il Novecento*, vol. I, Roma, Carocci.
- DEHAENE M., GOETHALS M. (2014), *Denderstad, Plantage Liederleeuw, synthesis of the Denderstad-workshop*, November 2014 (unpublished paper).
- HAJER M. (1993), 'Discourse coalitions and the institutionalisation of practice: The case of Acid Rain in Great Britain', in: FISCHER F., FORESTER J. (1993), *The Argumentative Turn in Policy Analysis and Planning*, Durham, North Carolina: Duke University Press
- HALSE J., BRANDT E., CLARK B., BINDER T. (2010). *Rehearsing the future*. Copenhagen: The Danish Design School Press.
- KUHK A. (2013). *Means for change in Urban Policies, Application of the Advocacy Coalition Framework to analyse Policy Change and Learning in the field of Urban Policies in Brussels and particularly in the subset of the European Quarter*. Unpublished Dissertation at the Faculty of Social Sciences (KULeuven, verdediging op 07.01.2013, promotor is Prof. Marleen Brans, Instituut voor de overheid).
- KUHK A., SCHREURS J., DEHAENE M. (2015). *Collective learning experiences in planning: The potential of experimental living labs*, Paper for the AESOP Congress Prague.
- LAVE J., WENGER E. (1991) *Situated Learning. Legitimate peripheral participation*, Cambridge: University of Cambridge Press.
- MULDER I., VELTHAUSZ D., KRIENS M. (2008). *The Living Labs Harmonization Cube: Communicating Living Labs Essentials*, in: EJOV Executive, *The Electronic Journal for Virtual Organisation and Networks*, Volume 10, Special issue on Living Labs, November 2008.
- PICKETT, C., GARDNER, W. & KNOWLES, M. (2004). Getting a Cue: The need to belong and Enhanced Sensitivity to Social Cues. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30(9), 1095-1107.

SENNET, R. (2012). *Together: The Rituals, Pleasures and Politics of Cooperation*. London/ Yale University Press.

WALLIN S. (2015). *Living Lab Approach in Urban Development and Planning – Conceptual typologies of urban living labs*, Presentation for the SASUI Workshop, Helsinki, Finland.

ZIJDERVELD, A.C. (1999) *The Waning of the Welfare State: The End of Comprehensive State Succor* New Brunswick, Transaction Publishers.

Voor een overzicht van interviews: zie bijlage

Living Labs N16 corridor

Living Labs Denderbeken

Co-evolutive planning met onderzoekers, overheden, burgers en ondernemers voor uitvoerbare ruimtelijke projecten

Living Labs N16 en Denderbeken

Vooraf

In de 'leeswijzer' (net voor H1) staat op enkele pagina's toegelicht welke rubrieken bij elk van de cases telkens aan bod komen (cf. 'analytisch kader'). Wie meer wil weten over de logica en fundering voor het analytisch kader, vindt dit in hoofdstuk 1. Wie interesse heeft voor case-overschrijdende conclusies en beleidsaanbevelingen, nodigen we uit om sectie 2.6 te lezen.

2.1. Living Labs N16 en Denderbekken

De Living Labs N16 en Denderbekken zijn tot stand gekomen als 'ad hoc opdracht' van het Steunpunt Ruimte in 2014 en 2015. De beschrijving van de living labs is gebaseerd op de deelname aan de vergaderingen van het curatorium, op observaties tijdens de ontwikkeling van de living labs (bv. presentatie-momenten in situ) alsook ook op interviews en regelmatige feedback door Marleen Goethals doorheen het proces. Zij nam eveneens deel aan MOS I. Bij MOS II gaf Martin Dumont de toelichting bij de living labs. Er werden reeds verschillende Engelstalige papers over de living labs geschreven, zowel over de vraagstukken (in de Dendervallei) als over de methode van living labs (voor beide living labs):

- KUHK A., SCHREURS J., DEHAENE M. (2014), Het zijn en worden van een 'metropolitane Dendervallei', bijdrage aan de plandag 2014 (22 mei 2014),
- KUHK A., SCHREURS J. (2015), Methodologies for collective future explorations in actor and action-oriented territorial development, Paper for the Real-CORP Congress Ghent (May 2015),
- KUHK A., SCHREURS J., DEHAENE M. (2015), Collective learning experiences in planning: The potential of experimental living labs, Paper for the AESOP-conference 2015 (July, Prague),
- DEHAENE, M. (2015) Suburban Renewal. Grounding Urban Design in a Theory of Urbanizations. Paper for the AESOP-conference 2015 (July, Prague).

Uit onderstaande tekst is deel 2.1.1 ook reeds gepubliceerd in het Nederlandstalige boek over living labs, dat werd voorgesteld op de eindconferentie van het Steunpunt Ruimte (Boelens, Dehaene, Goethals, Kuhk, Schreurs, 2015)¹⁴.

2.1.1. Kadervoorwaarden

De kadervoorwaarden voor de ontwikkeling van living labs zijn enerzijds gerelateerd aan de lokale condities, maar anderzijds ook bepaalt vanuit een bredere, en ook internationale set van toepassingen van de Living Labs methodologie. Het **Living Labs concept** is ontstaan bij de ontwikkeling van concrete gebruiks-voorwerpen, op initiatief van Research & Development-afdelingen. In tegenstelling tot een traditioneel 'laboratorium' worden bij dergelijke experimentele settings de gebruikers al van bij het begin betrokken in het ontwerpproces. Door technieken als rapid prototyping en 3D printing kunnen de voorstellen van gebruikers sneller dan voordien getest worden.

De Zweedse onderzoekers Bergvall-Kåreborn, Eriksson, Stahlbröst en Svensson geven een vrij uitgebreide definitie voor living labs, die niet uitsluitend op productontwikkeling gericht is. Zij beschrijven een living lab als een "user-centric innovation milieu built on every-day practice and research, with an approach that facilitates user influence in open and distributed innovation processes engaging all relevant partners in real-life contexts, aiming to create sustainable values" (Bergvall-Kåreborn e.a., 2009, p. 3). Living Labs zijn met andere woorden gericht op **innovatiepotentiëlen** voor meer duurzame

¹⁴ De specifieke tekstuele bijdragen vanuit WP3 aan dit boek zijn gesitueerd op p. 10-14 alsook p. 84-91.

praktijken, die ontwikkeld worden in concrete, lokale cases met diverse gebruikers. De op ervaring gebaseerde kennis en de directe betrokkenheid van de gebruikers staan hierbij centraal. Inmiddels wordt de living labs aanpak voor een breder gamma van toepassingen en disciplines gebruikt, en wordt het bijvoorbeeld ook ingezet voor actor- en actiegerichte projecten in ruimtelijke planning. Bij de hier ontwikkelde **gebiedsgerichte, en op onderzoek gebaseerde living labs** worden de capaciteiten van lokale actoren gemobiliseerd voor de ontwikkeling van verkenningen en experimenten in real-world situaties. De toepassing van living labs in planning is niet nieuw: de Finse onderzoekster Sirkku Wallin vergeleek in 2015 een 400-tal voorbeelden van zogeheten 'Urban Living Labs', waarbij de living labs benadering werd geïntroduceerd in een planningscontext. Ze maakt een onderscheid tussen verschillende types van Living Labs, met enerzijds benaderingen die gericht zijn op de ontwikkeling en introductie van nieuwe technologieën (zo bv. apps voor klantgestuurd openbaar vervoer), en anderzijds benaderingen die gericht zijn op concrete interventies in een ruimtelijk weefsel, of op de ontwikkeling van visies en samenwerkingsverbanden voor specifieke ruimtelijke vraagstukken (cf. Wallin, 2015, p.2). Dergelijke internationale voorbeelden waren belangrijke referenties bij de ontwikkeling van Living Labs voor het Steunpunt Ruimte.

Bij de Living Labs voor het Steunpunt Ruimte zijn drie universiteiten (Gent, Leuven en Antwerpen) betrokken. Vanuit de ad hoc opdracht waren er **structurele links met de onderzoeksopdracht in WP3**: zo zijn beide promotoren Jan Schreurs en Michiel Dehaene ook lid van het curatorium voor de Living Labs. Michiel Dehaene was daarenboven ook de verantwoordelijke voor het ontwerpstudio Denderstad voor de Master in Stedenbouw en Ruimtelijke Planning, alsook promotor voor de internationale workshop 'de plantage'. Annette Kuhk had een, in tijd beperkte onderzoeksopdracht voor de living labs, met focus op de methodologische ontwikkeling ervan (opdracht van 10%). Onderzoeker Martin Dumont was bij de Living Labs onder meer betrokken voor de ontwikkeling van kanskaarten.

De Living Labs opdracht heeft deels een overlap met het Methodologische Onderzoek in WP3, maar is **ruimer** dan dat. In analogie met de opdracht van Michiel Dehaene was ook Luuk Boelens betrokken bij studio's en als lid van het curatorium. De grootste onderzoeksbijdrage voor de Living Labs lag bij Marleen Goethals, die instond voor de inhoudelijke en organisatorische ontwikkeling, waarbij eveneens naar de synergiën met andere deelstudies werd gezocht (met bijvoorbeeld de inbreng door Frederik Lerouge, Barbara Tempels en Els Terryn). Bij het curatorium van de living labs was ook één medewerker van Ruimte Vlaanderen betrokken (Liesl Vanautgaerden).

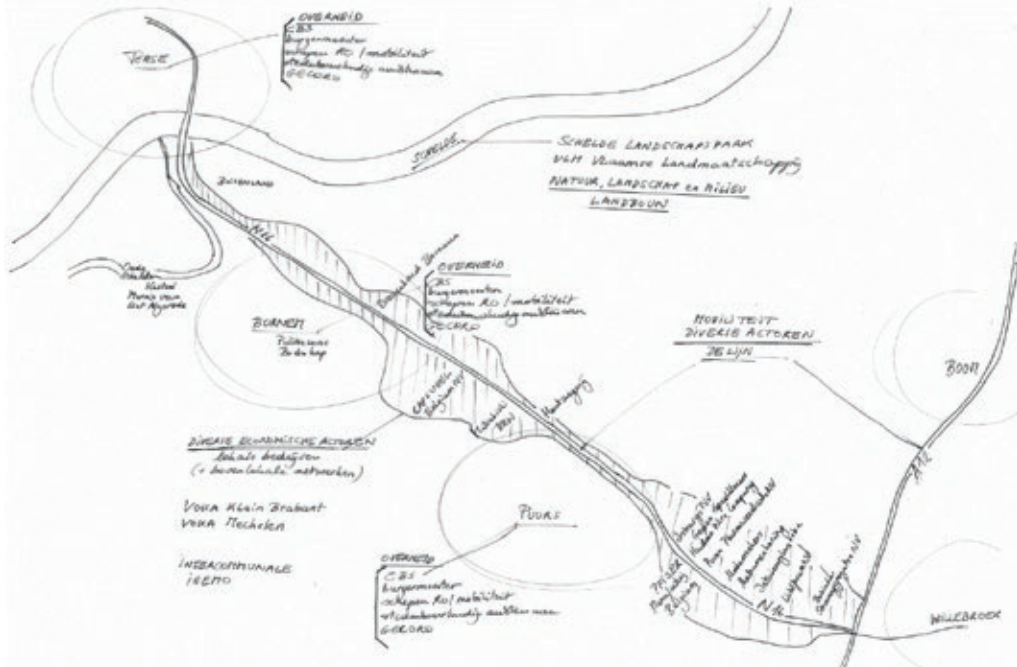
Voor de ontwikkeling van gebiedsgerichte living labs over ruimtelijke vraagstukken spelen ook concrete, **lokale factoren** een belangrijke rol. In de parallele ontwikkeling van twee living labs vanuit het Steunpunt Ruimte konden we dienaangaande enkele belangrijke verschillen detecteren. Deze hebben onder andere te maken met het eigenaarschap over de probleemstelling, maar ook met financiële middelen, met de openheid ten aanzien van innovaties, met de bestuurlijke capaciteit, de aanwezigheid van middenveld, enz. Bijzonder belangrijk hierbij is het al dan niet aanwezig zijn van lokale 'trekkers' die de initiatieven van de living labs verder opvolgen.

2.1.2. Actoren en samenwerkingsverbanden/ coalities

Welke actoren zijn relevant voor de living labs?

De twee living labs voor N16 en voor het Denderbekken hebben een aantal specifieke kenmerken met gevolgen voor de selectie van actoren. Een eerste kenmerk is dat deze living labs werden geïnitieerd en ondersteund vanuit **beleidsgericht onderzoek over ruimtelijke vraagstukken**, dus geïnitieerd door onderzoekers, in opdracht van een overheid. De living labs ontwikkelen dus in een transdisciplinaire setting, met een samenwerking van onderzoekers en praktijkmensen. Voor dit beleidsgericht onderzoek is er een duidelijke opdrachtgever (de gewestelijke overheid) alsook de wens om een duidelijke thematische focus te bepalen (bv. ontwikkeling van peri-urbane ruimtes, gerelateerd

aan onderzoek over veerkracht enerzijds en polycentriciteit anderzijds). Ook zijn er duidelijke 'eigenaren' van de vraagstukken op lokaal niveau. Reeds bij het opzetten van de living labs waren er een aantal gewestelijke actoren betrokken. Ook bij de ontwikkeling van de living labs was er de reflex om niet louter naar de lokale schaal te kijken, maar om eveneens bovenlokale actoren te betrekken. Tegelijk hebben de living labs ook een specifieke en relatief kleinschalige territoriale focus terwijl andere, door Ruimte Vlaanderen geïnitieerde actie- en actorgerichte projecten veelal een ruimer gebied benaderen (zo bv. bij Territoriale Ontwikkelings-projecten of de tien testgebieden voor het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen).

Illustratie 24: Territoriale Actoren Concept Map voor het N16 Living Lab (door Annette Kuhk)

De keuze van actoren is tot stand gekomen op basis van gesprekken met zowel lokale alsook bovenlokale actoren ('sneeuwbaaleffect': een actor verwijst door naar een volgende), naast eigen opzoekingen of suggesties die door de betrokken onderzoekers en studenten werden gedaan. De selectie van actoren was in beide locaties in de loop van het traject erg adaptief: er komen actoren bij, en andere verlaten het traject. Voor het N16-living lab werd relatief vroeg in het proces ook een **'territoriale actor-conceptmap'**¹⁵ opgesteld om na te gaan welke ruimtes en respectieve actoren nog ondervertegenwoordigd waren.

Zo kwam naar voor dat vooral open ruimte-actoren (zowel natuur, landbouw als recreatie) in de vroege fase weinig inbreng hadden. Bij de prille start van het living lab hadden we een verkennend gesprek met de VLM en werden we op de hoogte gebracht van hun projecten in de N16-corridor. De focus op mobiliteit, die we hadden in het begin van de 'joint fact finding and opportunity seeking', bracht echter vooral bedrijven, lokale overheden, De Lijn en de actiegroep 'Haal De Lijn over de brug' als potentiële actoren in het vizier. Dit veranderde met de vaststelling in verkennende gesprekken dat er bij bedrijven belangstelling is voor de energieproblematiek. Dit bewoog ons tot het exploreren van mogelijkheden voor lokale autarkische energieproductie en het mogelijke aandeel daarin van biomassa-reststromen uit

¹⁵ Eigen conceptualisering, als ruimtelijke variant op de actorenkaart/ conceptmap.

de landbouw en het landschap. Lokale landbouwraden, een lokale landbouwadviseur, bovenlokale open ruimte actoren zoals VLM, Agentschap Natuur en Bos, de provincie Antwerpen, de Boerenbond, het Regionale Landschap Lage Kempen met de trekkers van het referentieproject Energieke houtkanten en de agrobeheergroep in Bocholt werden toen belangrijke actoren. Momenteel loopt er een samenwerking tussen het agrobeheercentrum eco2 (onder meer werkzaam in Bocholt) en de lokale landbouwers van de N16-corridor voor het oprichten van een agrobeheergroep in Klein-Brabant.

Welke actoren hebben effectief een bijdrage geleverd?

Bij de actieve deelnemers van de twee experimentele living labs vinden we vertegenwoordigers van een klassieke tripartite: Zijdervelds '**democratische driehoek**' omvat leden van overheden (zowel verkozen beleid alsook administraties), economische actoren alsook vertegenwoordigers van de civiele maatschappij¹⁶ (Zijderveld, 1999). Gezien de kennisinstellingen de initiatiefnemers waren voor deze living labs, ontbreken zij niet als vierde categorie actoren.

Binnen deze vier brede categorieën kunnen nog een aantal **nuanceringen** worden aangebracht. Zo zijn er bij de overheden zowel vertegenwoordigers van het verkozen beleid als van administraties, en de deelname van agentschappen. Niettegenstaande de living labs een duidelijk lokale focus hebben, zijn er zowel lokale alsook bovenlokale actoren betrokken van verschillende domeinen, zo bijvoorbeeld de burgemeesters, schepenen van ruimtelijke ordening, OCMW, milieu, energie, mobiliteit alsook respectieve ambtenaren, gemeentesecretarissen of bijvoorbeeld een coördinator gemeentelijke ontwikkeling, maar ook medewerkers van de Vlaamse Landmaatschappij (VLM), van Waterwegen en Zeekanaal (W&Z), van Ruimte Vlaanderen, of van het Agentschap Natuur en Bos. De focus op ruimtelijke vraagstukken is sturend voor de samenstelling van actoren, maar het beperkt de living labs niet wezenlijk: behalve stedenbouwkundige ambtenaren, ontwerpers of schepenen ruimtelijke ordening zijn er ook vertegenwoordigers van andere sectoren en diverse kennisvelden aanwezig, zo bijvoorbeeld ook landbouwers, natuurorganisaties, zorginstellingen, partners bij mobiliteits- of watervraagstukken. Ook inzake economische actoren zijn er erg diverse ondernemingen betrokken, zo bijvoorbeeld uit de farmaceutische sector (langs de N16: Pfizer, Purna, Capsugel, etc.), uit de zorgsector (bv. woonzorgcentrum Sint-Rafaël Liedekerke), uit de mobiliteitssector (bv. Vipre), uit de landbouwadviessector (bv. Well), of uit de energiesector (bv. Ilanga, ondernemers uit de houtverwarmingssector).

Bij de civiele maatschappij kan er een onderscheid gemaakt worden tussen de georganiseerde belangen-organisaties zoals 'Haal De Lijn over de brug' of de vrijwilligers voor ouderenzorg, en de deelname van (al dan niet gelijkgezinde) burgers die in eigen naam optreden. Niettegenstaande living labs zich inschrijven in de logica van een quadruple helix met bovenop de kennisinstellingen, overheden en economische actoren ook een deelname van diverse **gebruikers**, komt de gerichtheid op gebruikers o.i. nog niet volledig tot dragen. Zo zijn de betrokken gemeenschappen veelal slechts onrechtstreeks betrokken, hebben de niet-georganiseerde bewoners doorgaans geen weet van de ontwikkeling van de living labs, en is er algemeen relatief weinig 'civil society' of middenveld betrokken. Dit was bijvoorbeeld wel het geval bij de aanvang van het living lab Bellebeekbekken. Toen waren er contacten met Afrikaanse nieuwkomers in Liedekerke en Denderleeuw en met vrijwillige en professionele 'integratiwerkers'. Zij waren ook aanwezig op de eerste workshop (5-6 november 2015), maar haakten af voor de tweede workshop (25 november 2015).

Bij de **kennisinstellingen** was er bij de living labs een bijdrage van onderzoekers van de universiteiten Gent, Leuven en Antwerpen. Zij zijn initiatiefnemers en uitvoerders, betrokkenen bij het curatorium of ze leveren een thematische bijdrage bij de ontwikkeling van specifieke ruimtelijke vraagstukken. De inbreng door kennisinstellingen werd verruimd door de betrokkenheid van studenten in drie (ontwerp-) studio's alsook door de inbreng van externen in de Plantage workshop.

¹⁶ Zonder verder onderscheid tussen 'società civile' en 'società politica' (Cf. Gramsci, in: Cox, 1997)

<p>Kennis</p> <p>Living Lab-onderzoeksteam: Luuk Boelens, Marleen Goethals (Ugent), Annette Kuhk (KULeuven)</p> <p>Studiobegeleiders MASRP UGent: Luuk Boelens en Geert Haentjens,</p> <p>Studenten: <u>Energieplatform:</u> Els Belmans, Derkien De Baets, Nick Deham, Elke Dhaenens, Ilse Leijnen, Hans Vandermaelen;</p> <p><u>Mobiliteitsplatform:</u> Floren Bostoën, Wim L'Ecluse, Lisa Stroobandt, Dieter Van den Saffele, Emma Vanderstraeten, Kelly Verhulst en Alexander Vissenaekens</p> <p>Betrokken onderzoekers Steunpunt Ruimte: Kobe Boussaw, Michiel van Meeteren (Ugent), David De Kool (KULeuven), UGent: Dirk Lauwers</p>	<p>Bedrijfswereld</p> <p>Stuurgroep Warmte uit het Landschap van Klein-Brabant: Johan Konings; Christophe Szpyt (Ilanga energiebemiddelaren)</p> <p>Actorennetwerk Vanpools N16-corridor: Joris De Maeyer (Pfizer); Nancy Lantshoght (Alcon); Olivier Van Hoorebeke en Yvan De Leu (Capsugel), Lieven Van den Bosch en Jelle De Parade (Continental Foods); Jos Mens (Vipre Vanpool-bedrijf haven Rotterdam)</p> <p>Bilaterale gesprekken, rondetafels en workshops: Raymond Van Gucht (Purna (pharma); Bart Van Nuland (Pfizer); Willflor; Tom Willems, Ine Swennen (Ecopower); Tom Maes (Eandis); Luc Vande Ryse (SVAl); Bart Van Bree (Ziekenhuis Sint-Jozef Bornem); Mieke Ostyn (I-BUS, manager); Elke Vandenbroucke (Taxistop (Carpool en Minder Mobielen Centrale); Koen Vande Sompele (Traject Mobility Management); Marius Vaneeckhoutte (URA Ontwerpers); Bruno Callaert (ir. Architect); Deborah Anné (Blue Mobility)</p>
<p>Overheid</p> <p>Stuurgroep Warmte uit het Landschap van Klein-Brabant: Gemeentelijk (CBS en administratie): <u>Sint-Amands:</u> Eddy Ceurstemont (schepen Milieu, Landbouw), Kristin Moens (milieuambtenaar); <u>Puurs:</u> Alex Goethals (schepen Milieu, Mobiliteit, Wonen), Etienne Vergauwen (duurzaamheidsambtenaar); Ronny Segers (milieuambtenaar); <u>Bornem:</u> Tom Van Bel (schepen Milieu en Energie); Rudy Crocket (voorzitter Landbouwraad); Fried Van Opstal (landbouwadviseur, voorzitter Milieuadviesraad); Maarten Kegels (duurzaamheidsambtenaar); Herwig Mees (ambtenaar milieu en natuur);</p> <p>Vlaanderen: Samanta Delafaille, Eddy Vermeerbergen (VLM); Hans Van Praet, Hans De Schryver en Johan Foqué (Agentschap Natuur en Bos); Elisa Romeijn-Peeters en Stijn Van Belleghem (Regionaal landschap Schelde-Durme); Dirk Vandenbussche (Provincie Antwerpen), Geert Van den Berge (Igemo)</p> <p>Actorennetwerk Vanpools N16-corridor: Gemeentelijk (CBS): <u>Puurs:</u> Alex Goethals (schepen Milieu, Mobiliteit); <u>Bornem:</u> Liesje Pauwels (schepen mobiliteit)</p> <p>Bilaterale gesprekken, rondetafels en workshops: Gemeentelijk (CBS en administratie): <u>Puurs:</u> Koen Van Den Heuvel (burgemeester), Martine D'Hollander (stedenbouwkundig ambtenaar), Paul Nijs (mobiliteitsambtenaar), Leen Notaerts (Grondzaken); Eveline Van Passel (Sportfunctionaris); <u>Bornem:</u> Luc De Boeck (burgemeester), Greet De Boeck (mobiliteitsambtenaar); <u>Sint-Amands:</u> Peter Van Hoeymissen (burgemeester), Bart De Schutter (eerste schepen); <u>Temse:</u> Luc De Ryck (burgemeester), Lieve Treyme (mobiliteitsambtenaar), Antoine van Hove (hoofdcommissaris politiezone); <u>Willebroek:</u> Eddy Bevers (burgemeester); <u>Bocholst:</u> Jos Plessers (schepen Financiën, Landbouw)</p> <p>Vlaanderen: Ruimte Vlaanderen: Ellen Van de Water (APL Antwerpen; Joke Vanavermaet (APL Oost-Vlaanderen); Jan Zaman; Peter Vervoort; Ivo Palmers, Anneloes van Noordt; Inge Penninx, Kathleen Vermeiren; Stijn Van Acker; Geoffrey Vanderstraeten/ Hans Van Hoof en Bart Seghers (De Lijn); Stef Van Riet, Peter Vleugels, Tom Van Meiren (VLM); Frédéric Achten en Bart De Bruyn (VOKA); Peter De Bruyne, Dieter Somers, Werner Van Hoof, Johan Van Damme (Intercommunale Igemo); Joep Fourneau, Hans Jochems (Twecom, Regionaal landschap Lage Kempen); Jan Maertens (Regionaal landschap Schelde-Durme); Inge Vermeulen, Johan Arnauw en Tine Loomans (provincie Antwerpen); Frank van Goethem (Interwaas)</p>	<p>Burger/middenveld</p> <p>Stuurgroep Warmte uit het Landschap van Klein-Brabant Mathias Vanspringel (Agrobeheercentrum ECO2); Koen Grolus (Natuurpunt); VZW katholieke scholengemeenschap; Evi Van Camp (Boerenbond);</p> <p>Bilaterale gesprekken, rondetafels en workshops: Dirk Smet, Tony Borms, Steven Van Thielen, Chris Van Dijck, Eddy Calle; Flor Van Haegenberg, Pierre Kerremans (Haal De Lijn over de brug /Promobiel actiegroep); Bart Vleeschouwers (Boerenbond)</p>

Illustratie 25: Overzicht betrokken belanghebbenden bij N16 Living Lab (bron: vermelding actoren in colofon van living labs publicatie Boelens e.a., 2015).

<p>Kennis</p> <p>Living Lab-onderzoeksteam: Luuk Boelens, Michiel Dehaene, David De Kool, Martin Dumont, Marleen Goethals, Annette Kuhk</p> <p>Studiobegeleiders MASRP Ugent: Studio 'Denderstad': Michiel Dehaene, Peter Van den Abeele, Tom Broes, Frank Van Hulle</p> <p>Studio 'Brussel en de rand' Luuk Boelens en Geert Haentjens</p> <p>Studenten: Jorrit Barbry, Ann Bral, Elektra Catsoulis, Dimitri De Backer, Aeneas De Baets, Henno Durnez, Ide Hiergens, Servaas Rumbaut, Anja Schepers, Sandra Schippers, Korian Thoma, Charlotte Van Cappellen, Lotte Van den Branden, Taïga Van der Steen, Antonie van Loon, Quinten Vermincksel, Nanda Verduyssen</p> <p>Promotoren masterproeven MASRP UA: Geert De Blust, Johan De Walsche, Marleen Goethals, Stijn Oosterlynck, Studenten: Charlotte Gijs, Hendrik-Jan Roest, Sabine Tonet</p> <p>Betrokken onderzoekers Steunpunt Ruimte: Frederik Lerouge, Elise Schillebeeckx, Barbara Tempels</p> <p>Deelnemers workshop De Plantage 31.5-5.6.15 Andrea Bortolotti, Arie de Fijter, Thais Deroquemaurel, Michiel Dehaene, Bram Denkens, David de Kool, Marta De Marchi, Charlotte Gijs, Marleen Goethals, Annette Kuhk, David Peleman, Hendrik-Jan Roest, Sabine Tonet, Tobias Van Speybroeck, Anja Schepers. Reviewers workshop De Plantage: Jan Schreurs, Nadia Casabella</p>	<p>Bedrijfswereld</p> <p>Raf Bombeek en Karen Lievens (Fokbedrijf Belgian Blue); Luc Buydens (Hof Ten Henne); Karel Vermassen (Rendac); Jeroen Colpaert (Rendac); Pieter en Erik Van Wilderode (Hof te Katterem); Greta De Vrieze (Smulhoeve); Familie Saerens (Hof ter Vrijlegem Mollem Asse); Nicole Vandenborne en Ann Vermeersch (Infano Kinderopvang organisatie); Kurt Steendam (Linea Trovata); Jeroen en Delfien Hemelings-Vereecken (De Seizoenshuur); Sander Van Haver (Bio zoekt boer); Philippe De Keersmaeker (Brouwerij Eylenbosch); Julie Vanden Bulcke, (huisarts bij groepspraktijk Dokter (Dilbeek)); Sarah Thomas (Actiris Brussel); Segers & Balcaen transport; Kristof Mouton (Groep Mouton en Woodenergy); Jeroen Soenens (Ingenium Ir. Expert energy-sites&cities); Kristoff Derveaux, Katrien Moubax (Aquafin)</p> <p>Webra Sociaal Verhuurkantoor West Brabant; SVK Zuid-Oost-Vlaanderen (Sociaal Verhuurkantoor Denderleeuw); Manu Langerock Directeur rust- en verzorgingscentrum Sint-Rafaël; Frank Marchand Woonzorgsector vzw Zorg-Saam Zusters Kindsheid Jesu; Peter De Meuter, Kathy De Metselaer (Makady); Yannick Bontinck (Revive); Bjorn Allary (Urban Link) project 'Dender-express'</p>
<p>Overheid</p> <p>Bilaterale gesprekken, open ateliers, workshop en rondetafels: Gemeentelijk (CBS en administratie): <u>Liedekerke</u>: Luc Wynant (burgemeester), Dorette Heymans (schepen), Marc Mertens (gemeentesecretaris), Jan Van den Bossche (integratieambtenaar), Pascal De Gijnst, Vera Baeyens (stedenbouwkundige ambtenaren), Joëlle Gérard (milieuambtenaar), Margot Van Oudenhove (OCMW), Pieterjan Van Steendam (sportfunctionaris), Paul Couck (diensthoofd infrastructuur); <u>Denderleeuw</u>: Jan De Ridder (vervangend gemeentesecretaris), Benoît Willequet (Stedenbouwkundig ambtenaar), Gert-Jan Staelens (Milieuambtenaar), Marijke Rouckhout (OCMW, sociale zaken), Greet Slagmulder (OCMW-secretaris); <u>Roosdaal</u>: Pieter Geerts Stedenbouwkundig ambtenaar; Dilbeek: Lies Vereecke (OCMW-voorzitter), Piet Vervondel, Ineke De Ruyver (OCMW); Mieke Verschaffel, Nathalie Verlinden, Laurent Coppens, Marrit Volckaert (stedenbouwkundigen)</p> <p>Provincies: Moira Callens (Provincie Oost-Vlaanderen); Saskia Van der Stricht (Oost-Vlaanderen); Daan Demey, Katrien Coremans, (planologen Vlaams-Brabant); Tom Philips, Jana Van Rompaey (POM Vlaams Brabant);</p> <p>Vlaanderen: Ruimte Vlaanderen: Cindy Vandenbogaerde (APL OVL); Ingrid Aesloos (APL VLBR); Jozefien Hermy, Ann Pisman, Peter Vervoort, Inge Penninx // Ingrid Baten, Inge De Jongh, Bram Vogels, Koen Van Driessen (VMM); Micheline Gruwé, Tim Verleysen (W&Z); Stephan Cautaerts (NMBS), Jeroen Reyniers, Liesbeth Vincent (VLM); Diederik Malfroid, Bart Van Camp, Wim Buyse (Agentschap Natuur en Bos); Willy Verbeke, Bert Geeraerts (Inverde forum groenexpertise ANB); Danny Wauters (VLBR Bekkeningenieur Dender - en Benedenscheldebekken); Shana Poppe (SOLVA); Koen De Rijck (Regionaal Landschap Pajottenland & Zennevallei); Pieter Verdonck (Inagro)</p>	<p>Burger/middenveld</p> <p>Bilaterale gesprekken, open ateliers, workshop en rondetafels:</p> <p>Kristof Severijns (Boerenbond)</p> <p>Guy Laurijssens, Henk De Jong, Eric De Tré, Bruno De Bruyn (Natuurpunt)</p> <p>Luc Jonckheere (Samenhuizen)</p> <p>Diane Mbarushimana (Brugfiguur vrijwilliger); Harouna Diop, Anja De Greve (vzw PIN Brugfiguur)</p> <p>Jules Claikens (voorzitter seniorenraad Dilbeek)</p> <p>Ann Vercauteren (Kind & Gezin)</p>

Illustratie 26: Overzicht betrokken belanghebbenden bij Bellebeek-Living Lab (bron: vermelding actoren in colofon van living labs publicatie Boelens e.a., 2015).

Welke rollen nemen actoren waar in het living labs traject?

In de publicatie 'Collectieve learning for transformational change, A guide to collaborative action' hanteren Brown en Lambert (2013) een vijfledige indeling om de rollen van actoren te beschrijven en bespreekbaar te maken. Zij onderscheiden sleutelfiguren, holistische denkers, gespecialiseerde adviseurs, vertegenwoordigers van invloedrijke organisaties alsook getroffen en/of betrokken gemeenschappen. Illustratie 27 situeert de inbreng van verschillende actoren in de twee living labs binnen dit kader.

Terwijl organisatieel-sectorale affiliaties of discipline-specifieke expertises veelal leidend zijn bij de selectie van actoren, is de bijdrage van actoren tijdens overleg en een collectieve leerprocessen ook bepaald door de rol die ze in het specifieke proces innemen. Zo treedt een burgemeester niet per sé als sleutelfiguur op als het over een deelproject gaat (niettegenstaande de centrale rol binnen de gemeente), of is een stedenbouwkundige ambtenaar niet per sé ook een centrale figuur in het overleg rond een deelproject van de living labs (niettegenstaande de expertise waarover deze professional beschikt). Tijdens de living labs werd de rol van sleutelfiguur vooral door schepenen (een schepenen milieu en energie en een schepenen van welzijn en integratie /OCMW-voorzitter), maar ook door een stedenbouwkundig ambtenaar waargenomen.

De classificatie van Brown en Lambert geeft een ander beeld over de actoren dan een klassieke inschatting op basis van organisatorische links. De interpretatie van het belang van actoren in termen van hun respectieve rol bij de living labs heeft tot volgende inzichten geleid:

- De identificatie van **sleutelfiguren** geeft een indicatie van wie als projectregisseur of 'network-builder' kan optreden bij vervolgotrajecten. Niet geheel onverwacht werd in het Denderbekken hierbij gekeken in de richting van de onderzoekers, gezien zij ook in het reeds doorlopen traject sleutelfiguren waren. Bij dergelijke, vanuit onderzoek geïnitieerde living labs is het cruciaal om ook lokale sleutelfiguren te vinden, die in een volgende fase als trekker willen optreden omdat zij eigenaarschap hebben bij een lokale probleemstelling. Eigenaarschap volstaat echter niet: er zijn ook lokale capaciteit en middelen nodig om dergelijke trekkersrol waar te nemen (cf. network-building rond 'warmte uit het landschap Klein Brabant', waarbij een schepenen, een landbouwer, een milieu-ondernemer, VLM-ambtenaren en de Boerenbond/ Agrobeheercentrum eco2 de rol van trekker opnamen). Bij gebrek aan één of meerdere van deze aspecten, kan een externe procesbegeleider mogelijks soelaas bieden (bv. zouden hiervoor subsidies voor projectregisseurs van Vlaamse strategische projecten kunnen ingezet worden) Sleutelfiguren zijn cruciaal voor het tot stand brengen van strategische allianties bij de realisatie van innovaties, zo bijvoorbeeld d.m.v. een bouwgroep, a.d.h.v. een intergemeentelijke regie of een agro-beheersgroep. Zij moeten niet noodzakelijk ook zelf deel uitmaken van die groep, maar wel voor de voorwaarden zorgen waardoor deze allianties tot stand kunnen komen (bv. middelen vinden op basis van een subsidiedossier, begeleiden bij het juridisch kaderen van een samenwerkingsverband, opstellen van een charter dienaangaande, etc.).
- Bij de analyse van de rol van actoren viel ook op dat er relatief weinig actoren waren van betrokken **gemeenschappen**, terwijl het expliciet de ambitie is bij een living lab om gebruikers te betrekken. Dit hoeft niet problematisch te zijn, gezien er een onderscheid gemaakt kan worden tussen 'gebruikers' en 'eindgebruiker'. De uitdrukkelijke bedoeling van een *planning* living lab is dat toekomstige gebruikers participeren in het bedenken en ontwikkelen van planningsinitiatieven. 'Gebruikers' hoeven niet per sé altijd bewoners of 'eindgebruikers' te zijn. Bij een aantal deelprojecten volstaat het om met de eerstelijns stakeholders samen te werken, terwijl er ook een grotere groep (eind-)gebruikers is die baat hebben bij de innovatie. Zo werden bij *van-sharing* en *bikesharing* de eindgebruikers niet rechtstreeks betrokken, en ook bij het Denderstad living lab is dit voor de meeste projecten niet gebeurd.

	Living Lab Bellebeekbekken	Living Lab N16-corridor
SLEUTEL-FIGUREN¹⁷ Key Individuals	Onderzoekers Michiel Dehaene, Luuk Boelens, Marleen Goethals Ook de studentengroepen zijn tijdelijk 'key stakeholder' Lies Vereecke, schepen Dilbeek Miet Verschaffel, stedenbouwkundige Dilbeek	Onderzoekers Luuk Boelens, Geert Haentjens, Marleen Goethals Ook de studentengroepen zijn tijdelijk 'key stakeholder' Tom Van Bel , schepen milieu en energie van Bornem (treedt op als trekker voor het project 'Warmte uit het landschap van Klein-Brabant') samen met VLM, Eddy Vermeerbergen en Samanta Delafaille Ondernemer Fried Van Opstal (Well, milieuadvies) Mathias Van Springel (agrobeheercentrum eco2), Rudy Croket (landbouwer en voorzitter landbouwrapad Bornem)
GESPECIALISEERDE ADVISEURS Specialist advisors	Ambtenaren Liedekerke, Denderleeuw, Dilbeek OCMW Liedekerke, Denderleeuw, Dilbeek VMM, VLM, Agentschap Natuur en Bos, Natuurpunt, WenZ AquaFin (voorstel voor low tech waterhuishouding) Provincie Oost-Vlaanderen en Vlaams-Brabant Landbouwers Bellebeekbekken Ondernemers Korte-keten landbouw en distributie landbouwproducten Deskundigen en ondernemers verwarming door verbranding houtsnippers Deskundigen en ondernemers co-housing Anja De Greve (vzw PIN en Partners Integratie Brugfiguur) ...	Gemeentelijke Milieuraden (Fried Van Opstal voorzitter voor milieuraad Bornem) Gemeentelijke Landbouwraden (Rudy Croket voorzitter Landbouwrapad Bornem) Agrobeheercentrum Bocholt (Mathias Vanspringel) Ilanga (energieondernemer) Boerenbond (Evi Van Camp) VLM Samanta Delafaille en Eddy Vermeerbergen Regionaal Landschap Schelde-Durme Agentschap Natuur en Bos, Natuurpunt Provincie Antwerpen Ambtenaren milieu, mobiliteit , stedenbouw Bornem en Puurs Mobiliteitsdeskundige Dirk Lauwers UGent Vipre (Vanpool-bedrijf haven Rotterdam) Blue-bike,...
HOLISTISCHE DENKERS Holistic thinkers	Onderzoekers; AquaFin kan als holistisch denker optreden bv. bij vergelijking tussen de Vlaamse en Nederlandse situatie (indien water over straat zou lopen: gladde, bevroren voetpaden); Denken op verschillende schaalniveaus	Onderzoekers VLM schepen Van Bel Energieke houtkanten Bocholt, rllk
INVLOEDRIJKE ORGANISATIE S Influential organisations	OCMW Woonzorgcentrum Sint-Rafaël Managers van Rendac	Boerenbond Managers van Pfizer, Purna, Alcon, Capsugel, Intercontinental foods
GETROFFEN/BETROKKEN GEMEENSCHAP Affected communities	Professionele en vrijwillige Integratie-brugfiguren (VZW Partners en Integratie) Diane Mbarushimana (Brugfiguur vrijwilliger, Liedekerkenaar), Harouna Diop (vzw PIN Brugfiguur, Liedekerkenaar) Landbouwers	Organisatie 'Haal de lijn over de brug' Landbouwers

Illustratie 27 (tabel): Rollen van actoren bij living labs (gebaseerd op Brown, Lambert, 2013)

¹⁷ De sleutelfiguren kunnen zowel actoren zijn, van wie volgens de organisationele affiliatie of expertisekan verwacht worden dat zij een centrale rol innemen, alsook figuren die bijvoorbeeld omwille van een specifiek belang, vanuit hun karakteriële eigenschappen of als resultaat van de dynamiek die tijdens het overleg ontstaat.

Verkennen of uitvoeren?

Bij de living labs was het niet evident om personen te identificeren die een rol opnemen van een **holistisch denker**. Mogelijks kan dit er op wijzen dat de lokale en gebiedsgerichte focus dominant is, waardoor weinig ruimte gelaten wordt om systemische effecten, toekomstige valorisaties in andere locaties, impact op planningsinstrumentarium en regelgevend kader, etc. mee op te nemen of alleen nog maar te verkennen.

Gebiedsgerichte living labs bevinden zich dienaangaande in een spanningsveld tussen enerzijds de focus op lokale settings en anderzijds de kritische, systemische reflectie over bovenlokale implicaties. Zo zouden lokale ambities om de mobiliteit langs de N16 efficiënter te maken beschouwd worden als zijnde contraproductief, indien de N16 als productielocatie in vraag gesteld wordt vanuit een ruimer perspectief (t.t.z. gepercipieerd zou worden als een 'historische lock-in'). Er is hierbij nog een tweede spanning: een sterk op uitvoering gerichte logica kan vernieuwing mogelijks in de weg staan. Vanuit een meer exploratieve benadering kunnen holistische denkers hierbij een rol spelen door abstractie te maken van de details van uitvoering. Het is belangrijk om hiermee rekening te houden bij de ontwikkeling van innovaties: actoren verschillen in de 'exploratieve capaciteit' en ook in de 'uitvoeringsgerichtheid'. Wie kan out-of-the-box denken? Wie fungeert als 'helikopter'? Zonder wie lukken bepaalde exploratieve oefeningen niet? Wie daarentegen is sterk gefocust op een uitvoerende agenda?

2.1.3. Kennisproductie

In de rubriek 'kennisproductie' werden drie aspecten onderzocht: de ontwikkeling van kennis rond concrete ruimtelijke praktijken (the 'subject of concern', een gedeelde probleemstelling), de ontwikkeling van kennis over methoden (een gedeelde methodologie) en de ontwikkeling van vormen van collectieve verbeelding.

(Innovatieve) praktijken

Enerzijds is er vernieuwing voor **concrete lokale praktijken**. Zo introduceert het deelproject warmte uit het landschap¹⁸ in de N16 corridor een – althans voor deze plek¹⁹ - nieuwe aanpak: na de investering in installaties en warmtenet levert een coöperatief warmte aan gemeenschapsvoorzieningen en zorgt een agrobeheersgroep voor het onderhoud van de houtkanten tussen landbouwpercelen en langs wegen. De praktijk is ontwikkeld naar analogie met bestaande voorbeelden in Bocholt (Regionaal landschap lage Kempen). Voor de realisatie van dit project waren nieuwe samenwerkingsverbanden nodig. Voor warmte uit het landschap is er een medewerking van volgende actoren: de voorzitter van de landbouwwaad van gemeente Bornem, de schepenen van milieu en energie (Tom van Bel), milieuambtenaren van Bornem en Puurs, ambtenaren van de VLM, de provincie Antwerpen, medewerkers van het Agentschap Natuur en Bos, van het regionaal landschap Schelde-Durme, een medewerker van het agrobeheercentrum eco2 (Boerenbond), zogeheten 'energiemakelaars' die optreden als bemiddelaars (zo bv. voert ILANGA gesprekken met scholen), de stedenbouwkundig ambtenaar van Puurs, en de voorzitter van de milieuraad in Bornem. Het samenwerkingsverband is breed opgezet, en brengt producenten, afnemers, overheid en bemiddelaars samen. Er is ook een samenwerking nodig met 'houtzoekers' (cf. professionele snoeiers van het Regionaal landschap Schelde Durme). Om de kring te sluiten wordt de alliantie nog verder uitgebreid naar potentiële

¹⁸ Niet enkel biomassa reststroom afkomstig van houtkanten, maar ook uit onderhoud bossen, oogstresidu en in beperkte mate korte omloop hakhout en andere biomassateelt.

¹⁹ De concrete lokale innovatieve praktijken spiegelen zich deels aan voorbeelden die reeds elders zijn ontwikkeld (bv. zijn energieke houtkanten nieuw voor de site Bornem-Puurs, maar bestaat er al een – weliswaar veel kleinschaliger- referentievoorbeeld in Bocholt; ook de VAN-pool is nieuw voor de regio,

afnemers (gemeenschapsvoorzieningen zoals ziekenhuis, woonzorgcentrum, scholen, gemeente, zwembad, etc.). In voorbereiding van de oprichting van een coöperatieve en een agrobeheersgroep is het nuttig om eerst een intentieovereenkomst en/of memorandum of understandings te laten tekenen, als eerste, meer geformaliseerde stap in de samenwerking. Andere voorbeelden van lokaal innovatieve praktijken zijn: *van-pools*, co-housing met collectiviteitswinsten voor waterhuishouding, toegankelijkheid voor het Denderpark, zorgwoningen via CLT, waarbij leden van een bouwgroep bouwen hun woningen op gronden die ze huren van een CLT. De huurinkomsten voor de gronden dekken bouw- en onderhoudskosten van wadi, aanleg en onderhoud van collectieve ruimte.

De praktijken die voortkomen uit de living labs tonen een relatief breed spectrum aan innovaties, dat goed overeenstemt met de typologie die door onderzoekster Sirku Wallin beschreven was in haar analyse van een 400-tal urban living labs (Wallin, 2014). Voorstellen zoals *van-pools*, fietsdeelsystemen, een busloop of blue-bike zijn voorbeelden van *technologie-gedreven ontwikkelingen*, terwijl de voorstellen van 'levende linten' in Liedekerke en een 'energie-landschap' langs de N16 sterker inzetten op het *ontwikkelen van inzichten over ruimtelijke structurering* (wat Wallin benoemde als 'urban artefacts'). Bij de collectieve verbeelding van een 'stedelijk metabolisme' of van het Denderbekken als 'plantage' wordt tijd genomen voor *collectieve visievorming* en het *geleidelijk eigen maken van een probleemstelling*, wat strookt met een derde type van urban living labs en respectieve innovaties.

De **potentiële, op korte termijn zichtbare innovaties** van living labs zijn bijvoorbeeld nieuwe duurzame samenwerkingsverbanden (bv. intergemeentelijke regie-opdrachten). Een ander voorbeeld is de ontwikkeling van inzichten en de spreiding van kennis rond (ruimtelijke) vraagstukken, bv. kennis over het inventariseren van houtige reststromen en over het opmaken van landschapsbeheerplannen en landinrichtingsplannen (Bocholt, Europees kennisnetwerk), de verwerking van biomassa, over ecosysteemdiensten, over vernieuwde modellen voor intermodale netwerken, etc. Deze inzichten kunnen in uiteenlopende lokale **natrajecten** worden gevaloriseerd, zo bv. als input bij de herziening van een gemeentelijk ruimtelijk structuurplan, als bijdrage voor een geactualiseerd bedrijfsvervoerplan of als aanzet voor een andere benadering in een ruimtelijke uitvoeringsplan, inrichtingsplan of projectvoorstel.

(Innovatieve) methodes

Behalve de innovaties in lokale praktijken kunnen living labs ook leiden tot methodologische vernieuwing. Ook hier kunnen we een onderscheid maken tussen de lokale setting en een bovenlokale framing met onderzoekers uit universitaire kennisinstellingen en de gewestelijke overheid als opdrachtgever.

De methodologische vernieuwing **voor de lokale setting** is de toepassing van de living labs methodologie zelf: lokale gebruikers komen in contact met een gebiedsgerichte benadering, die geïnitieerd is vanuit onderzoek, in opdracht van de gewestelijke overheid, met de expliciete doelstelling om lokale 'eigenaren' voor de (deel-)problematieken te vinden. Lokale actoren leren een 'living lab' kennen en maken hier zelf deel van uit.

Vanuit een **bovenlokaal perspectief** kan de methodologische vernieuwing op basis van deze twee experimentele, lokale living labs leiden tot een return voor onderzoek (en o.a. een bijdrage over living labs methodologieën²⁰), alsook tot een return voor actuele discussies over planningsbenaderingen. De werkwijzen voor living labs zijn deels geïnspireerd op internationale voorbeelden, maar ze zijn ook beïnvloed door de methodologische bagage van de verschillende betrokken onderzoekers. Het concept van 'living labs' verwijst immers niet naar één specifieke methode, maar veeleer naar een breed spectrum aan gebruikers-georiënteerde methoden die kunnen leiden tot innovaties. In volgende

paragrafen gaan we nader in op de methodologische expertise binnen het living labs onderzoeksteam, op de methodologische discussies en keuzes bij de living labs, en op de implicaties van deze keuzes voor de ontwikkeling van de living labs.

Welke methodologische bagage heeft het living labs-onderzoeksteam?

Living Labs verwijzen niet naar één gestandaardiseerde methode. Het begrip verwijst naar verschillende mogelijke benaderingen, met onder andere een sterk business-georiënteerde logica, een 'lead user' concept (cf. von Hippel, 2005), maar ook een brede participatieve aanpak voor 'crowdsourcing' (cf. Howe, 2008). De introductie van het living labs concept voor een nieuwe context – en hier dus peri-urbane ruimtes en ruimtelijke vraagstukken in Vlaanderen - betekent bovendien dat het concept aan specifieke omstandigheden zou worden aangepast. Dit kan in beide richtingen: ook planning en plannings-benaderingen kunnen veranderen door de introductie van Living Labs: "Planning work is not just about the substance or specific context of issues...It is also about how issues are discussed, and how problems are defined and strategies to address them articulated. Questions of process as a result are as important to local environmental planning as questions of substantive content" (Healey, 1997, p.85).

Bij de twee experimentele living labs over peri-urbane ontwikkelingen in Vlaanderen, waren er slechts een **beperkt aantal leidende methodologische beginselen** bij de start van het initiatief. Een groot deel van de methodologische principes zijn het resultaat van selecties en van onderhandelingen, bijv. in het curatorium. Deze bijeenkomst van de vier hoogleraren en twee senior assistenten (nu en dan bijgewoond door een deskundige van de Vlaamse administratie voor ruimtelijke ordening) werd aanvankelijk circa om de twee maanden georganiseerd. De ontwikkeling van de living labs werd gedocumenteerd in een 'logboek'. De observaties en de reflectie bij de Vlaamse alsook bij internationale voorbeelden lokten discussies uit over methodologische kwesties, zo bijvoorbeeld over het ambitieniveau van de Living Labs, over de openheid en /of inclusiviteit van de living labs, over het valorisatiepotentieel, enz. In het curatorium draagt elke deelnemer bij tot deze discussies op basis van de **eigen ervaringen, kennis, achtergronden en interesses**. De leden van het curatorium hebben onder andere kennis over actor-relationale benaderingen (Boelens, 2009), ervaringen met de toekomstverkenningen en scenario-analyse (Kuhk e.a, 2011), kennis over evolutionaire, cyclische of adaptieve planning (zie Bertolini, 2010; Dehaene, 2013), inzichten over transitie management, systemische benaderingen en strategische territoriale allianties (Coppens, Allaert, red., 2014), kennis over projecten van sociale innovatie (zie Moulaert e.a., 2013), inzichten over collectieve leerprocessen (Kuhk, Schreurs, Dehaene, 2015) of ervaringen met participatieve ontwerpscenario-workshops (Cox ea, 2014).

Reeds bij de eerste onderhandelingen met de opdrachtgevers (RV) werd expliciet verwezen naar actor-relationale benaderingen en naar strategische territoriale allianties. De andere referentiekaders zijn slechts geleidelijk en gedeeltelijk en /of vaak impliciet opgenomen bij de ontwikkeling van de living labs. Illustratie 28 geeft een overzicht van een reeks methodologische beginselen voor de living labs, die op deze insteken voortbouwen.

Welke werkwijzen werden gehanteerd voor de living labs?

De hier vermelde principes zijn verder uitgewerkt in een onderzoekspaper voor de RealCORP conferentie in 2015 (Kuhk, Schreurs, 2015; zie ook Kuhk, Schreurs, Dehaene, 2015). We hebben hiervan in dit rapport enkel een samenvatting opgenomen, gezien niet alle principes bij de verdere uitwerking van de living labs ook zijn geoperationaliseerd. In de living labs publicatie (Boelens e.a., 2015) die in december 2015 werd voorgesteld bij de eindconferentie van het Steunpunt Ruimte vinden we hiervan enkele sporen terug: bij de inleiding van hoofdstuk 3 over het **operationeel framework** staat een verwijzing naar een aantal referentiekaders waarover het brede onderzoeksteam van de living labs beschikt. De verdere uitwerking van het 'operationeel framework' neemt de actor-relationale aanpak als vertrekpunt, met een beperkt aantal, veeleer descriptieve verwijzingen naar andere kaders,

benaderingen en werkwijzen (bv. strategische allianties, evolutionaire planning, scenario's of het gebruik van kansencarten).

Leidende beginselen voor de gebiedsgerichte living labs	Operationele ontwikkeling van deze principes in de living labs	Relatie met verschillende referentiekaders
Focus op gebruikers, aandacht voor iteraties		
Onderzoeksgebaseerde living labs bevatten een (pro-)actieve reflectie over de ontwikkeling van een gezamenlijke methodologie .	Systematische documentatie in een logboek, alsook regelmatige feedbackmomenten in het 'curatorium'	Zie ervaringen met ontwerpprocessen en ontwerpmatig onderzoek (bv. gebruik van logboek bij masterstudenten stedenbouw door A. Kuhk en S. Sterken); eerdere opdrachten beleidsrelevant onderzoek
Living labs starten bij een veelheid en diversiteit van actoren : co-creatie ligt aan de basis voor innovaties, waarbij ook de ontwikkeling van een samenwerkingsverband reeds een innovatie kan zijn bij complexe (ruimtelijke) kwesties.	Bv. samenwerkingsverbanden voor 'energieke houtkanten' met zowel lokale overheden (voor de levering); landbouwers (onderhoud); scholen, een zwembad en een ziekenhuis (energie en warmte consumenten) en het opzetten van een agro-onderhoudsgroep.	Zie actor-relationale benaderingen (Boelens, 2009) en ervaring met Synoikos-workshops in het Europese 'Thought for food' project (Cox ea, 2014, zie SPINDUS-project, Segers e.a., 2013)
Living Labs ontwikkelen als niet-lineaire, cyclische innovatieprocessen , met expliciete aandacht voor iteraties en momenten van consolidatie.	Bv. aandacht voor methodologische triangulatie (bv. door de 'state-of-the-art'-tekst over de probleemstelling opnieuw voor te leggen aan de respondenten die de input hiertoe gaven, om te zien of het om het gedeelde interpretatie gaat)	Zie concept 'open innovatie' (cf. Chesbrough, 2003; Veeckman e.a., 2013), Zie ook literatuur evolutionaire planning (Bertolini, 2010), literatuur over omgaan met onzekerheden en 'wicked problems' (Vandenbroeck, 2012),
Poging om ruimtelijke vraagstukken in hun complexiteit te begrijpen > inzetten op een vierledige analyse (cf. 'tracing, mapping, diagramming and agencying')	Operationeel: Studie van actuele situatie op basis van interviews en documentanalyse, ontwikkelen van kansencarten om potentiële te kennen, inrichten van ronde tafels om verantwoordelijkheden te bespreken.	Zie actor-relationale benaderingen, gebaseerd op Deleuze and Guattari, 1987, zie ook Boelens, 2009.
Reflectie over meer continue, dynamische, strategische en inclusieve planningsprocessen bevorderen	Bv. Bilateral overleg met de opdrachtgevers (gewestelijke overhead/ RV)	Zie literatuur over collectief leren (Kuhk, Schreurs, Dehaene, 2015) an over hybride kennisproductie (Schreurs, Kuhk, 2011)
Systemische benaderingen en strategische ontwikkeling		
Lokale innovaties worden onderzocht m.b.t. effecten in bredere, dynamische, socio-technische regimes alsook in relatie tot bredere, contextuele wijzigingen: Is de innovatie enkel nuttig voor een specifieke plek? Of kan dit tot een systemische innovatie leiden?	Bv. systematische documentatie van de voorstellen i.f.v. een transfer van informatie naar andere cases	Zie hiervoor ook literatuur en toepassingen voor transitiedenken, exploratieve scenario's alsook ontwerpmatig onderzoek (cf. Dehaene, Devree, 2014)
Aandacht hebben voor innovaties in niches (door een beperkt aantal actoren of nieuwe samenwerkingsverbanden).	Bijv. opvolgen van nieuwe praktijken i.v.m. de lokale productie van energie	Zie strategische allianties en transitie management (Coppens, Allaert, e.a. (red.), 2014)

Onderzoeken welk potentieel er is om vanuit een nieuw samenwerkingsverband over te gaan naar een strategische alliantie	Bv. het opschalen van CSAs naar een breder gedragen praktijk met ecosysteemdiensten en een logica van (stedelijke) metabolismen.	Zie strategische allianties en transitie management (Coppens, Allaert, e.a. (red.), 2014)
Identificeren van drempels en padafhankelijkheden voor de ontwikkeling van innovatieve praktijken	Bv. grenzen aan economische haalbaarheid bij de exploitatie van energieke houtkanten	Zie ook scenario-analyse en toekomstverkenningen.

Illustratie 28: Leidende principes bij de ontwikkeling van Living Labs

De **focus op gebruikers en de aandacht voor iteratieve benaderingen** zijn een reactie op de complexiteit en onzekerheid bij planningsvraagstukken. Aandacht voor een *diversiteit* van actoren en hun respectieve perspectieven wordt als mogelijkheid gezien om met deze complexiteit om te gaan, en om wetenschap en praktijk beter te laten aansluiten (zie ook Boelens, 2009, pp. 183-189; zie ook Moulaert, 2013). Een andersoortig antwoord in de omgang met complexiteit en contingente ontwikkelingen vinden we bij toekomstverkenningen en ontwerpmatig onderzoek, waar werkwijzen worden ontwikkeld met aandacht voor *variaties* (cf. scenarisch denken) en openheid voor *experiment*. De focus op innovaties met een diversiteit van gebruikers is ook bij de twee experimentele living labs aanwezig, evenwel zonder een duidelijke doorwerking van bijvoorbeeld onderzoekservaringen met sociale innovatie. Ook het scenarisch denken werd door de onderzoekers en door de begeleiders van de studio's amper geoperationaliseerd.

Een tweede set van methodologische principes voor de twee experimentele living labs bouwde vooral voort op ervaringen in **transitiedenken, systemische verandering en strategische allianties**. Ook van deze methodologische uitgangspunten is de doorwerking eerder beperkt gebleven. Zowel het systematisch documenteren voor een transfer van informatie alsook het onderzoek naar opschalen van lokale praktijken blijven veeleer beperkt, wat mee bepaald is door de beperkte onderzoeksmiddelen en de beschikbare tijd.

Hoe ontwikkelde de (pro-)actieve reflectie over de ontwikkeling van een gezamenlijke methodologie?

Meteen bij de start van de living labs werd een **werkverdeling** afgesproken, met enerzijds de ontwikkeling van de 'subject of concern' (door een senior onderzoeker en respectieve promotor, voor 0,6 FTE gedurende 2 jaar, alsook de bijdragen van studiobegeleiders, studenten en promotoren van masterproeven) en anderzijds de focus op methoden (door een senior onderzoeker en respectieve promotor, 0,1 FTE gedurende 2 jaar, met bijdragen van leden van het curatorium). Deze constellatie vertoont enige analogie met grootschalige projecten waarbij er én een projectleider én een procesbegeleider is. Het biedt enig comfort doordat de verantwoordelijkheden duidelijk zijn, en aansluiten bij respectieve expertises. Tegelijk is er ook nood aan afstemming voor de ontwikkeling van én een gedeelde probleemstelling én een gedeelde methodologie.

De **methodologische vraagstukken** zijn aan bod gekomen bij een aantal sessies van het curatorium, maar ook voorgesteld en besproken op internationale wetenschappelijke fora²¹. Onderstaand vind u een overzicht van enkele belangrijke momenten in de ontwikkeling van methodologische kwesties:

In een vroeg stadium van de ad hoc opdracht wordt bij een curatorium op 20 maart 2014 een discussie gevoerd over uiteenlopende methodologische aspecten. Vanuit een zekere openheid komen uiteenlopende aspecten aan bod:

²¹ Zie bijdragen AESOP 2014, Workshop in Milaan 2014, Workshop in Helsinki 2015, Presentatie in het kader van een Horizon 2020-project 2014, RealCORP 2015 en AESOP 2015.

- Welke betrokkenheid hebben de verschillende onderzoekers? Kan de capaciteit worden uitgebreid door studio's te richten rond de living labs vraagstukken? Wanneer en hoe wordt een selectie gemaakt voor de focus van de living labs? Het voorstel om een 'inventaris' van vraagstukken en ruimte voor 'optimalisaties' te maken mag geen 'exclusieve lijst' zijn: de werkwijze bij living labs is openheid, gerichtheid op lokale stakeholders en gezamenlijke ontwikkeling van een probleemstelling. Er is evenwel een akkoord op enkel die oplossingsrichtingen te selecteren die een bijdrage tot 'duurzame objectieven' van ruimtelijke planning zijn (of die althans ingaan tegen 'lock-ins' van 'onduurzaam gebruik'). Maar ook hier een capaciteitsvraag: Wie maakt een bredere systeemanalyse? Wie kan lock-ins en padafhankelijkheden identificeren? Waarop kan ruimtelijke ordening (niet) sturen? (bv. decretale verankering basismobiliteit).
- Welke rol speelt zelf-organisatie bij living labs? De innovaties in Living Labs komen tot stand als er actoren zijn die een belang hebben bij de nieuwe oplossingsrichtingen, eventueel hebben zij al eerste stappen gezet. In een vroege fase van de living labs wordt getracht om bij actoren kernen van zelforganisatie of niches te identificeren. Bij de uitwerking van de oplossings-richtingen is het vervolgens van belang om duidelijk aan te geven wie de winnaars (degenen die zich herkennen in de voorgestelde richting) en de verliezers zouden zijn bij dergelijke perspectieven. Iteraties zijn belangrijke om verschillende actor-oplossingscombinaties te kunnen kennen. Opnieuw duikt de vraag op over 'premature consensus' en 'vroegtijdig voorsorteren': kunnen innovaties in een lokale setting pad-creërend zijn, of ontwikkelen zij steeds binnen de lijnen van de 'business-as-usual' (BAU)? Wat zijn de innovatiekansen? In hoeverre is een gebiedsgericht, door onderzoek aangestuurd living lab agenderend? Wat is dienaangaande het ambitieniveau?

Tijdens verschillende sessies van het curatorium kwamen methodologische kwesties veelal slechts kort aan bod. In februari 2015 daarentegen werd een curatorium ingericht met exclusieve focus op methodologische aspecten. Hierbij kwamen volgende elementen aan bod:

- Toelichting bij de breedte van het living labs concept, en situering van de eigen praktijk ten opzichte van internationale voorbeelden en onderzoek (cf. Wallin, 2015; Mulder e.a., 2008; Vicini e.a., 2012),
- Discussie over de methodologische beginselen bij de ontwikkeling van de living labs (o.a. open innovatie, iteraties, focus op gebruikers, ruimte voor experiment) en de impact op planning en planningsbenaderingen. Hierbij aansluitend een discussie over de rol en de mogelijke inbreng van de gedifferentieerde expertise binnen het onderzoeksteam (behalve actor-relationale benaderingen ook inzichten uit transitie- en scenario-denken, ontwerpmatig onderzoek, evolutionaire planning, etc.).
- Overleg over de korte en lange termijn valorisaties van living labs (o.a. samenwerking, nieuwe ruimtelijke praktijken, identificatie en wegwerken van drempels, perspectieven voor toekomstige valorisatie, aggregatie of systemische benadering).
- Relatie Living Labs en Methodologische Onderzoeksseminaries.

De **ontwikkeling van een 'gezamenlijke methodologie'** in erkenning van een gedifferentieerde expertise is geen sinecure. Zo bijvoorbeeld werd in het jaarplan voor 2015 teruggegrepen op het oorspronkelijk uitgangspunt van het projectvoorstel: "voor de ontwikkeling van de living labs over ruimtelijke vraagstukken is gekozen voor een getrapte werkwijze, gebaseerd op actor relational approaches (cf. Boelens, 2009)". Ook bij de afrondende publicatie in december 2015 is er weinig ruimte of erkenning ten aanzien van andere benaderingen (Boelens e.a., 2015). Zo bijvoorbeeld is er slechts weinig ingegaan op pogingen om de meer systemische en lange termijn perspectieven mee op te nemen in het operationeel framework voor de door onderzoek geïnitieerde, gebiedsgerichte living labs. Terwijl de notie van een 'what if scenario' en het idee van 'robuuste maatregelen' wel als kiem zijn opgenomen, werden het omgaan met padafhankelijkheden, lock-ins en onzekerheden, het opschalen van niches naar systemische transitie of het situeren van lokale verandering in een ruimere

contextuele wijziging niet expliciet opgenomen als onderdeel van het operationeel framework. De methodologische discussie dienaangaande was eerder fragmentarisch, discontinu of werd niet ten gronde gevoerd (zo bijvoorbeeld heeft ook maar een deel van het curatorium zich ertoe geëngageerd om feedback te geven op basis van onderzoekspapers en/of bijdragen in het logboek). Een voorwaarde voor de ontwikkeling van een 'gedeeld methodologisch kader' is evenwel dat alle deelnemers van een collectief leertraject er de meerwaarde van inzien, wat bij de ad hoc opdracht niet altijd het geval was. Een belangrijk argument dat hierbij werd aangehaald, was een tekort aan tijd (en capaciteit). Ook **bij de opdrachtgever voor het Steunpunt-onderzoek** was de appreciatie voor methodologische ontwikkeling sterk uiteenlopend, met enerzijds concrete vragen over methodologie naar aanleiding van eigen ervaringen (bv. door medewerkers van APL, tijdens de RealCORP conferentie), en anderzijds desinteresse als er bijvoorbeeld tijdens een bilateraal overleg over de living labs ook wordt ingegaan op methodologische kwesties (de medewerkers van APL vertoonden vooral interesse voor de ruimtelijke vraagstukken zelf, zie bilateraal overleg in september 2014). Een engagement voor expliciete reflectie over methodologische aspecten is geen verworvenheid, zelfs niet binnen de groep van onderzoekers en opdrachtgevers (en nog minder bij de ruimere groep van stakeholders die betrokken zijn bij gebiedsgerichte living labs). Nochtans erkent een ruimere, internationale onderzoeksomgeving wel de noodzaak ervan. De methodologie voor een collectief leren traject wordt veelal ad hoc of impliciet ontwikkeld, en onvoldoende 'op maat' van een traject en specifieke site, zonder de nodige handvaten en theoretische onderbouwing (bv. inzichten in sociaal-wetenschappelijke methoden, inzichten in collectieve leerprocessen en didactiek, methodieken van groepsoverleg, etc.). Dit houdt een risico in voor de snelheid waarmee het traject ontwikkelt, maar ook inzake validiteit en legitimatie van het onderzoek, en bijgevolg ook bij de beleidsvoorbereiding (en de beslissingen die hieruit voortkomen).

Welke werkwijzen worden gehanteerd voor de living labs?

Voor de twee experimentele living labs werd een **grote variatie aan werkvormen** gecombineerd. Er werd gestart vanuit een reeks verkennende gesprekken, zowel met onderzoekers alsook met lokale actoren. De input uit deze gesprekken werd vastgelegd in een 'state-of-the-art' discussietekst, die in de loop van de eerste 8 maanden onderzoek steeds weer werd aangevuld en verfijnd. Tijdens 3 studio's met studenten, en één ontwerpatelier met externe experts (Plantage Liederleeuw) werden verschillende vraagstukken voor de twee living labs verder ontwikkeld, steeds in nauwe samenwerking en overleg met lokale en bovenlokale stakeholders. De actor-relatieve benaderingen vormde een belangrijke insteek voor de ontwikkeling van de living labs, met fases van tracing, mapping, diagramming en agencying, die leiden tot een vorm van 'joint fact finding'. Kansenkaarten maken hierbij de potentiële zichtbaar in een specifieke regio's. Vervolgens worden een aantal experimenten en pilootprojecten voorgesteld, zo bijvoorbeeld voor de zijwegen van Liedekerke, een Denderparkrand, een bosverkaveling (zie Fris in het landschap, collectief park), een project van zorgregie, verschillende voorstellen inzake mobiliteit langs de N16, of een voorstel voor energieke houtkanten in Bornem en Puurs. Voor een opvolging voor deze experimenten is enerzijds eigenaarschap en matchmaking nodig (mobilisatie), en anderzijds kennisproductie, zo bijvoorbeeld rond juridische aspecten of inzake doorwerking. De experimenten en voorstellen zijn voorgelegd en besproken bij een reeks rondetafels en focusgroepen.

Bij de living labs waren er **verschillende iteraties**. Zo bijvoorbeeld werd de input uit verkennende gesprekken genoteerd in de state-of-the-art, die op zich een uitgangspunt vormde voor de studio's, waarbij studenten vervolgens de voorstellen op basis van de state-of-the-art en eigen observaties opnieuw voorleggen aan lokale stakeholders. In een latere fase gebeurt dit met de verder uitgewerkte voorstellen bij een presentatiemoment, alsook bij afzonderlijke focusgroepen en rondetafels. Steeds weer is er een proces van articulatie, selectie en consolidatie. Voor wat betreft de methodologische ontwikkeling zijn er vooral iteraties geweest met de leden van het curatorium, met de opdrachtgever en met onderzoekers uit een internationale onderzoeksgemeenschap.

Collectieve verbeelding

Een actorsetting voor een living lab bergt verschillende vormen van diversiteit. Zo is er een inbreng vanuit praktijk en theorie (bv. lokale actoren en academici), vanuit politiek-sociocratische en de meer technocratische benaderingen (bv. verkozen beleid t.o.v. gespecialiseerde adviseurs), vanuit verschillende thematische invalshoeken (bv. verschillende sectoren), met zowel verkennende als op uitvoering gerichte actoren (bv. regionaal agentschap t.o.v. lokaal bedrijf), en nemen actoren deel die actief zijn op verschillende schalen. Dergelijke complexe settings zijn geen uitzondering in ruimtelijk beleid: we vinden dit bijvoorbeeld bij de samenstelling van een plenaire vergadering voor adviezen bij een gewestelijk of lokaal RUP, bij overleg over een projectvoorstel in een beeldkwaliteitskamer, of bij de vele actie- en actorgerichte projecten die door Ruimte Vlaanderen of door lagere overheden worden geïnitieerd. De living labs zijn een poging om in een complexe actorsetting tot een **gedeeld begrip** te komen, wat mogelijks tot een vernieuwende **collectieve agendering** kan leiden, van waaruit gezamenlijke realisaties kunnen voortkomen. Binnen een living lab kunnen actoren deelnemen die erg verschillende ideeën en voorkeuren hebben over de oplossingen. Meer nog zijn er zelfs al verschillende percepties over de probleemstelling. Bij een sterke uitvoeringsgerichtheid worden deze verschillen soms uitvergroot of leidt dit tot conflict, waarbij de neiging bestaat om strenger af te bakenen wie al dan niet deelneemt (bv. door louter te werken met een netwerk van gelijkgezinden, waardoor kans op verarming van de innovatie optreedt).

Bij de ontwikkeling van een gedeelde probleemstelling, agendering en respectieve oplossingsrichtingen heeft het mogelijkheidsonderzoek aan de hand van kansenkaarten, gesprekken met stakeholders en ontwerpmatig onderzoek voor de regio van het Denderbekken **de collectieve verbeelding gevoed rond uiteenlopende thema's**, o.m. vernieuwing van het woonpatrimonium met collectiviteitswinsten (waterhuishouding, ouderenzorg, publieke ruimte, landschapsontwikkeling of landbouwinnovaties); hergebruik van leegstaande handelspanden voor zorg-gerelateerde functies en voorzieningen; zelforganisatie voor lokaal openbaar vervoer; mogelijkheden voor biomassateelt en biomassaproductie; ideeën rond gesloten kringlopen met landbouwers, natuurorganisaties en gemeentes. Bij dergelijke collectieve verbeelding worden verschillende registers aangesproken in een combinatie van visualisaties op kaart, een selectie van referentievoorbeelden, het tekstueel toelichten van voorwaarden, praktijken, investeringslogica's en verwachte uitkomsten, alsook het in kaart brengen van de hiertoe noodzakelijke samenwerkingsverbanden en regie-opdrachten.

Een ander voorbeeld van geslaagde collectieve verbeelding is gedocumenteerd in het deelproject 'warmte uit het landschap' in de N16-corridor: ten opzichte van het huidige gebruik van snippers (wegvoeren of laten liggen als compost) werd als alternatief het idee verdedigd dat een korte-keten toepassing voor hout kan leiden tot lagere emissies en een verduurzaming van het landschap. Het bespreekbaar maken, documenteren en visualiseren van dergelijke korte keten-logica toont eveneens de win-win voor gemeente, boeren en gemeenschapsvoorzieningen. Nota bene zou dit inzicht en die (nieuwe) gevoeligheid ook aanleiding kunnen geven tot het verbeelden van andere korte kringlopen (bv. CSA Community Supported Agriculture, coöperatieven voor energiewinning, korte ketens voor kleine herstellingen, enzovoort).

Het is belangrijk om te beklemtonen dat living labs ontwikkelen in een setting waar niet alleen de uitkomst *niet* gekend is, maar ook de werkwijze en in wezen zelfs het vraagstuk waarrond gewerkt wordt, bij begin nog **open** zijn (Chesbrough, 2006). Ook de wijze van samenwerking, het kader voor ondersteunende kennisproductie of de regels voor selectie en articulatie van specifieke (deel)projecten zijn niet a priori vastgelegd. Het proces wordt dus gekenmerkt door een hoge mate van zelforganisatie. Het collectief opgebouwd proces wordt aldus (in de mate deelnemers zich effectief engageren) feitelijk opgenomen in de collectieve verbeelding.

2.1.4. Drempels en versnellers

Bij de ontwikkeling van de twee living labs hebben we drempels en padafhankelijkheden, maar ook versnellers ervaren op verschillende niveaus, met enerzijds barrières op bovenlokaal niveau (bij de initiatiefnemers, opdrachtgevers en uitvoerders) alsook drempels bij concrete, lokale (deel-)projecten. Over de drempels ten aanzien van de ontwikkeling van een gedeelde methodologie zijn we reeds uitvoerig ingegaan.

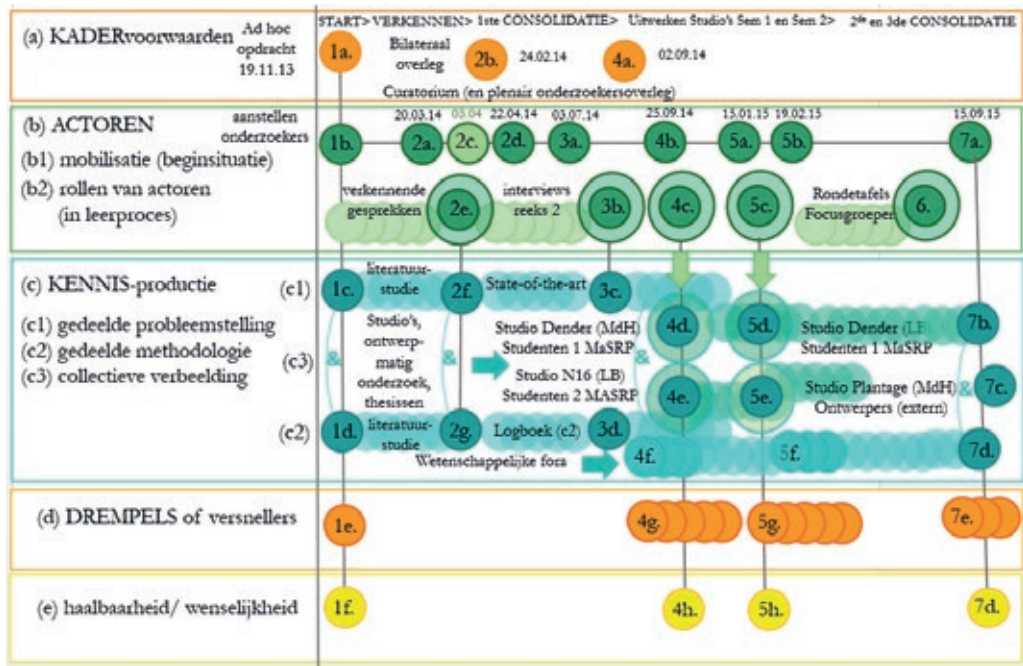
Ook bij de **concretisering van lokale deelprojecten** werden uiteenlopende drempels ervaren. Zo bijvoorbeeld kwam de samenwerking en vernieuwde aanpak voor 'Warmte uit het landschap' niet zomaar tot stand. Er zijn bijvoorbeeld vragen omtrent de technische mogelijkheden in relatie tot de economische haalbaarheid: warmtenetten zijn efficiënter indien deze worden ingericht als een 'cascadesysteem' met eerst de afnemers van de grootste warmte, en verderop in de cyclus de afnemers die minder warme stoom/water kunnen inzetten. De samenwerkingsverbanden kunnen dus best ontworpen worden als clusters voor respectieve cascades. Andere drempels zijn de wettelijke randvoorwaarden (zie ook rapport POW, OVAM beschouwt houtsnippers uit onderhoud van een landschap als afval, en verbiedt de verbranding daarvan). In Bocholt kreeg men een ontheffing van deze regel door te argumenteren dat deze houtsnippers uit reststromen ook als product kunnen beschouwd worden indien je ze 'oogst' om te verwarmen) alsook de ruimtelijke vertaling, bijvoorbeeld voor het toewijzen van ruimtes voor opslag. Omgekeerd is het wel zo dat 'best practices' en/of ervaringen op andere locaties ook een 'versneller' kunnen vormen voor het invoeren van een nieuwe lokale praktijk. Voor het deelproject 'Warmte in het landschap' was de expertise uit Bocholt erg belangrijk.

Lokale stakeholders wezen er meermaals op dat de living labs ook een aantal versnellers tot stand brachten. Zo bijvoorbeeld konden interventies vanuit een onderzoeksmidden steun bieden bij de onderbouwing van nieuwe voorstellen. Het onderzoek bemiddelt in verschillende stappen van concept tot uitvoering, maar kan ook steun bieden om de 'sense of urgency' aan te tonen van specifieke ruimtelijke vraagstukken. Verder bracht de interventie van studenten en de gesprekken met stakeholders een nieuwe dynamiek tot stand brengen (als kiem voor nieuwe samenwerking), en kwamen bij deze ook meer synergetische benaderingen naar voor (bv. rond energie of mobiliteit).

2.1.5. Haalbaarheid en wenselijkheid

Terwijl er bij Living labs de expliciete wens is om lokale innovaties te kunnen ontwikkelen, waarbij de bijdrage enige concreetheit heeft, is het in de praktijk moeilijk en/of tijdsintensief gebleken om over te gaan tot **uitvoering van experimenten en pilootprojecten** (zie hoger: drempels). Eens die stap gezet wordt, is het evenwel gemakkelijker om de praktijk ook op andere locaties te testen. De hier ontwikkelde experimentele living labs hebben immers een link naar gewestelijke overheden en agentschappen (als opdrachtgever, als betrokken partij, gespecialiseerde adviseur of invloedrijke organisaties) en naar universitaire instellingen in Leuven, Gent en Antwerpen. Door dit ruimere kader wordt in sé de mogelijkheid gecreëerd om vanuit de lokale, gebiedsgerichte living labs ook een **ruimere doorwerking** op langere termijn te bekomen, bijvoorbeeld door de inzichten uit deze twee cases systematisch te documenteren en te verspreiden (zo bijvoorbeeld bij de eindconferentie van het Steunpunt Ruimte op 10 december 2015). De hier lokaal ontwikkelde en geteste praktijkinnovaties kunnen dan input geven voor bv. het opstarten van gelijkaardige gemengde burger-overheid-projecten op andere locaties. De lokale experimenten kunnen eveneens bijdragen tot discussies over systemische vernieuwingen, zo bijvoorbeeld over het ingrijpen in gebieden van een 'primitieve stad' om de verduurzaming van het landschap, het respect voor cultuurlandschappen of de mogelijkheden voor recreatief (mede-)gebruik bespreekbaar te maken of op de agenda te plaatsen.

2.1.6. Living Labs als collectief leertraject

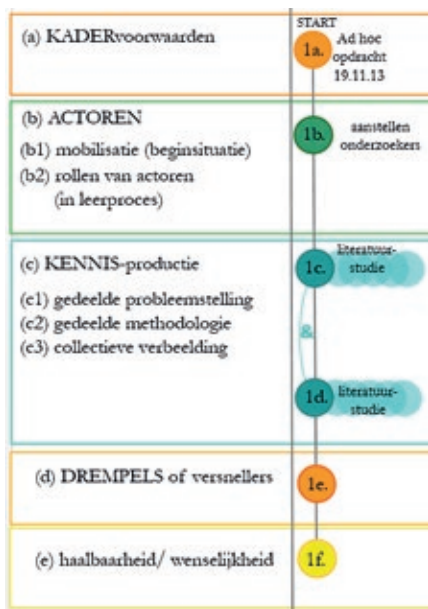

Illustratie 29: Schematische voorstelling van de Living Labs - overzicht

Het living labs traject startte in januari 2014 (stap 1), en het onderzoeksgedeelte eindigde met de publicatie van het living labs boek in december 2015 (stap 7). De eerste zes à acht maanden waren een fase van verkennen en verdiepen in de materie (stap 2). In de zomer van 2014 was er een eerste moment van consolidatie, met een uitgeschreven, voorlopige probleemstelling (cf. state-of-the-art) en verschillende methodologische vraagstukken, uitgeschreven in het logboek en een aantal onderzoekspapers (stap 3). In het academiejaar 2014-2015 werden 4 studio's ingericht (3 voor masterstudenten en 1 voor internationale experts), wat leidde tot concrete voorstellen voor interventies, acties, experimenten en pilotprojecten (stap 4 en 5). Deze werden verder gedetailleerd (en/of ook afgesloten) met stakeholders bij focusgroups en rondetafelgesprekken (stap 6). In de volgende paragrafen gaan we in detail in op de start van de living labs, op de overlegstructuren en op de gelaagdheid van de kennisproductie.

Kick-off voor de living labs: een nieuwe ad hoc opdracht binnen het Steunpunt Ruimte

De living labs zijn tot stand gekomen als ad hoc opdracht binnen het Steunpunt Ruimte. In het verleden was er binnen de formule van Steunpunten doorgaans het overgrote deel van het budget gereserveerd voor langlopende studies gedurende 4 of 5 jaar. Een klein deel van de budgetten zijn voor zien voor ad hoc opdrachten, die op relatief korte termijn worden ontwikkeld. Dit zou de kans bieden om in te spelen actuele beleidsvraagstukken, in aanvulling op het andere, beleidsrelevante onderzoek. De voorstellen voor ad hoc onderzoek kunnen door de overheid zelf – en dus zowel op initiatief van de administratie als op initiatief van een kabinet- worden voorgesteld, dan wel op initiatief van de kennisinstellingen.

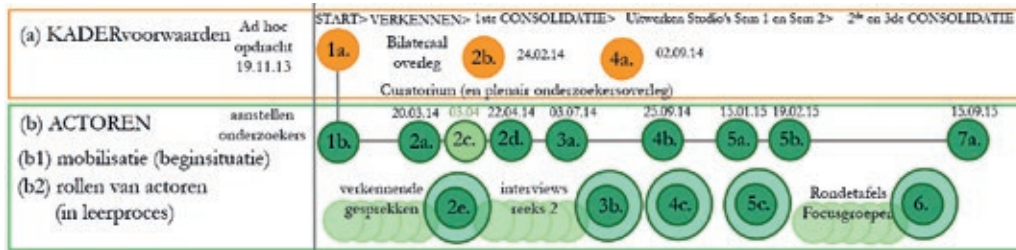
Bij de living labs was er een initiatief vanuit onderzoek, maar uiteraard in overleg met de opdrachtgevers. Met een akkoord over de opdracht op basis van een bilateraal gesprek konden onderzoekers worden aangesteld, en een taakverdeling worden afgesproken. Bij dit overleg was er een discussie over de integratie van resultaten uit de vorige ad hoc opdracht, namelijk het expertpanel (zie 1 e.). Het akkoord was er op 19 november 2013 (1 a.), de opdracht startte op 1 januari, en vanaf 1 februari was het team voor de living labs volledig (1 b.): zowel de subject of concern (1 c.) alsook de methoden (1d.) konden worden ontwikkeld. Van bij het begin van de living labs opdracht werd dit als kans gezien om verbanden met andere onderzoeken binnen het Steunpunt Ruimte te ontwikkelen (1 f.).

Illustratie 30: Schematische voorstelling van de Living Labs - Start

Overlegstructuren

Op de tijdlijn staan er verwijzingen naar veel verschillende vormen van overleg:

- **Stakeholderoverleg:** Het overleg met actoren staat centraal bij Living Labs. Dit ontwikkelt reeds in een vroege fase, te beginnen met verkennende gesprekken (2 e.) en twee reeksen semi-gestructureerde interviews in de eerste 8 maanden van 2014 (3b.), bijkomende gesprekken en interviews tijdens de studio's (al dan niet geformaliseerd, zie 4 c. en 5 c.), beperkte participerende observatie door onderzoekers, in de latere fase ook focus-groepen en rondetafels (6.), en presentaties door onderzoekers en studenten om de feedback van stakeholders te bekomen. Erg belangrijk hierbij is ook de betrokkenheid en de inbreng van stakeholders bij activiteiten van het Steunpunt Ruimte (bv. studiedagen en workshops, 4 c. en 5 c.).
- **Bilateraal overleg met de opdrachtgever,** in aanloop naar de ad hoc opdracht in november 2013, startvergadering op 24 februari 2014, en voor de opvolging op 2 september 2014 (1 a, 2.b, 4.a),
- **Intern overleg met onderzoekers en promotoren,** bijvoorbeeld bij het curatorium (op 20 maart 2014, 22 april 2014, 3 juli 2014, 25 september 2014, 15 januari 2015, 19 februari 2015 en 15 september 2015, zie lijn van 1 b. tot 7 a.), één plenair onderzoekersoverleg op 3 april 2014 (2.c) en quasi maandelijkse bilaterale gesprekken, vooral ook voor de afstemming bij de ontwikkeling van een gedeelde probleemstelling (cf. 'state of the art') en een gedeelde methodologie (cf. 'logboek'), alsook voor de afstemming tussen het living labs onderzoek en de andere deelstudies binnen het Steunpunt Ruimte (zie hiervoor illustratie 32, indicatief aangeduid met een '&' als verbinding tussen gedeelde probleemstelling en methodologie).

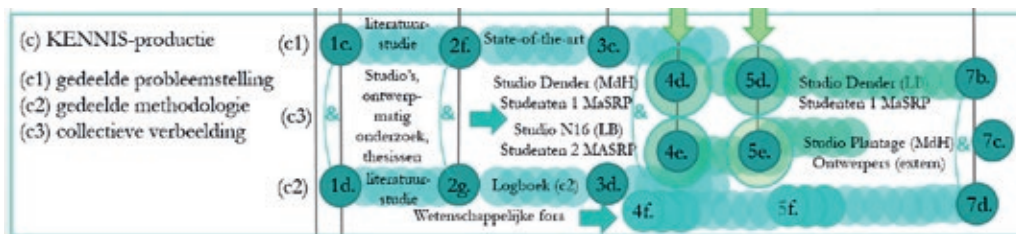

Illustratie 31: Schematische voorstelling van de Living Labs - Overlegstructuren

De finaliteit bij deze overlegstructuren is erg verschillend. Dit verklaart waarom deze in het diagram bij verschillende rubrieken aansluiten: terwijl het bilateraal overleg met de opdrachtgever vooral de kadervoorwaarden scherper stelt, zijn de verschillende vormen van overleg met stakeholders in eerste instantie een manier om actoren te mobiliseren (en daarmee ook hun kennis te delen). Het interne overleg met onderzoekers en promotoren is een afstemming tussen actoren, maar heeft ook een belangrijke functie in het bijeenbrengen van de verschillende lagen in kennisproductie.

Gelaagde kennisproductie

START> VERKENNEN> 1ste CONSOLIDATIE> Uitwerken Studio's Sem 1 en Sem 2> 2de en 3de CONSOLIDATIE

Illustratie 32: Schematische voorstelling van de Living Labs - lagen in de kennisproductie

De kennisproductie is gelaagd doordat er met verschillende bronnen zijn, en doordat er gewerkt wordt rond verschillende thema's en sites. Er is enerzijds de ontwikkeling van de probleemstelling voor de N16 en het Denderbekken (en respectieve deelsites en deelthema's), en anderzijds de ontwikkeling van de methodologie. De aaneengesloten lichtblauwe cirkels in het schema geven weer dat zowel de probleemstelling als de methoden geleidelijk aan ontwikkelen. Dit voortschrijdend inzicht wordt bij de studio's in belangrijke mate bepaald door de input van lokale stakeholders (vandaar de groene kleur: actoren).

Voor wat betreft de **'subject of concern'** wordt gestart vanuit literatuurstudie (1 c.), inzichten uit deelonderzoeken binnen het Steunpunt Ruimte en verkenning met stakeholders (2 f.). In de zomer van 2014 kon voor de studio's gestart worden met een relatief omvangrijke beschrijving van de state-of-the-art (3c.). Diepte-interviews en de verwerking, interpretatie en syntheses bij observaties in tekst, kanskaarten en voorstellen voor interventies leidden tot een tweede en derde moment van consolidatie, waarbij de resultaten van onderzoek en studio's werden voorgelegd aan de stakeholders. Bij 3 studio's (4 d., 4e., 5d.) met studenten en 1 studio met internationale ontwerpers (5 e.) worden de probleemstellingen verder verfijnd, en ook concrete experimenten en pilotprojecten uitgewerkt, waar mogelijk ook inclusief businessplan en overzicht van relevante actoren.

Ook bij de ontwikkeling van de methodologie wordt gestart vanuit de literatuurstudie (1 d.), met enerzijds teksten over living labs benaderingen en anderzijds input vanuit het onderzoek en de achtergrond van de leden van het curatorium (o.a. over actor relationele benaderingen, strategische allianties en transitie-denken, methoden voor toekomstverkenningen, evolutieve planning, participatieve trajecten en ontwerpmatig onderzoek, etc.) (2 g.). Er is regelmatig overleg met de andere onderzoekers over de actuele ontwikkelingen van de living labs (in het schema indicatief weergegeven als '&'). Vanaf de zomer van 2014 worden de tussentijdse resultaten en ontwikkelingen ook voorgesteld op verschillende wetenschappelijke fora, voor feedback en input (zie 4 f. en 5 f., bijdrage voor AESOP 2014, RealCORP 2015, voor een conferentie in Hasselt 2015, AESOP 2015, alsook lezingen voor workshops in Milaan, Leuven en Helsinki).

Op het einde van het living labs traject worden de resultaten voorgesteld in de living labs **publicatie** (zie 7 b. en 7 d., Boelens e.a., 2015, voorgesteld bij de eindconferentie). De resultaten van de Plantage-workshop alsook de vraagstukken rond collectief leren bij het living labs traject worden uitgebreid behandeld in het WP3-rapport (7 c. en 7 d.).

2.1.7. Toekomstvalorisatie/ Transfer/ Bijzondere vraagstukken

Tot welke vernieuwing in planning geven living labs een aanzet?

Op basis van een kritische reflectie over de methodologie konden we verschillende elementen in de werkwijze van living labs identificeren die (kunnen) bijdragen tot vernieuwing van actuele planningsbenaderingen.

Living labs starten in een authentieke, lokale context met een intentie om diverse gebruikers van bij het begin te betrekken, in een proces van open innovatie. De voor living labs kenmerkende focus op gebruikers, en de hier specifieke aandacht voor het gebiedsgerichte zijn niet nieuw in planning: de integratie van sitebezoeken, het gebruik van fotografisch materiaal en verwijzingen naar de lokale discours, het samenbrengen van actoren op een site,... dergelijke vormen van *'situated learning'* (cf. Lave, Wenger, 1991) worden in planning en ontwerp al een hele tijd toegepast. Toch kan de living labs benadering o.i. bijdragen in een inmiddels zes decennia lopend debat over (en bij het toepassen van) participatieve praktijken. Zo heeft de expliciete aandacht voor methodologische vraagstukken onder andere geleid tot discussies over hoe om te gaan met open agenda's in ruimtelijke planning, over de rol en het potentieel van verkenningen en experimenten, alsmede over vragen bij de consolidering voor collectieve leerprocessen. In de volgende paragrafen wordt toegelicht waar precies de vernieuwing gesitueerd is:

- De fundamentele openheid die typisch is voor een living labs benadering is mogelijkwerwijs moeilijk te realiseren in een lokale, concrete setting met een gebiedsgerichte focus. Door een té enge focus op lokale vraagstukken zou hierbij als het ware een vorm van 'bijiendheid' ontstaan (waarbij de openheid om verschillende gebruikers van bij het begin te betrekken, hier tegenin gaat). Indien er toch een vorm van 'myopie' optreedt (en dus een tekort aan openheid), kan dit leiden tot premature consensus, waarbij alternatieve pistes weinig aandacht krijgen. Om in dergelijke constellatie alsnog kansen te creëren voor *'open innovatie'*, is het belangrijk om doelbewust een vorm van 'vervreemding' tot stand te brengen (cf. Halse et al, 2010, p. 66). Zo kunnen bijvoorbeeld door toekomstverkenningen de schijnbaar vanzelfsprekende praktijken in vraag gesteld worden, en kan de agenda opgehouden worden. Bij een open benadering zijn dissensus en conflicterende ruimteclaims, die voortkomen uit verschillende expertise en belangen, dan ook veeleer een verrijking dan een probleem. De bij de living labs betrokken onderzoekers hebben in de praktijk doorgaans slechts één duurzaam alternatief ten aanzien van een bestaande situatie te tonen (en bijvoorbeeld niet meerdere alternatieven, want de facto ingaat tegen het idee van 'open innovatie')

gezien er ook hier reeds vroeg een 'selectie' was). Voorbeelden zijn een andere aanpak voor bosverkaveling, voor de Wolfsgracht en de Zijwegen, een alternatief voor het wegvoeren van biomassa reststromen in Klein-Brabant, patrimoniumvernieuwing i.p.v. het aansnijden van WUG's, etc.

- Tegelijk is er bij een living lab ook de ambitie om een '*incubator voor verandering*' te zijn. De fundamentele openheid, die het vertrekpunt vormt voor living labs, riskeert te verminderen of zelfs verdwijnen bij elk meer *concreet* voorstel voor innovatieve samenwerkingsverbanden en praktijken. Echter, deze beperking en zoom-in is een voorwaarde voor de ontwikkeling van operationele of strategische interventies, en innovaties. De keuze voor specifieke voorstellen in plaats van alternatieve voorstellen (bijvoorbeeld om na de beschrijving van 7+1 'experimenten' voor het Denderbekken verder te werken met 2 of 3 van deze voorstellen, cf. Dehaene M., Goethals M., 2014) gebeurt op basis van een inschatting van de betrokkenheid van partners (m.a.w. is er een natuurlijke trekker? Wie heeft eigenaarschap bij een problematiek?), maar ook op basis van inschattingen over de haalbaarheid van een voorstel, evenals een reflectie over de relevantie en urgentie van interventies. Een aantal pistes die waren voorgesteld bij de living labs zijn terug verlaten bij gebrek aan een 'trekker' of 'netwerk-builder'. In Denderleeuw en Liedekerke bijvoorbeeld ging dit over de voorstellen voor energieopwekking uit landschaps-biomassa en de voedsel hub. Hier was weinig interesse voor bij de landbouwers. In het Bellebeekgebied werden ook de foodprojecten verlaten bij gebrek aan trekker. In het N16 Living Lab werd het spoor van de G-bus verlaten omdat dit volgens stakeholders niet haalbaar zou zijn.
- Het definiëren van een specifieke focus in living labs is van cruciaal belang vanuit een op uitvoering gerichte logica. Indien er *verschillende generaties van living labs* kunnen worden ingericht– naar analogie met de generaties wijkcontracten die sinds 1993 in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zijn ontwikkeld–, kan de keuze voor dat éne voorstel in de plaats van alternatieven in zekere zin gerelativeerd worden: de andere voorstellen kunnen eventueel ook op een later moment nog worden getest. Bij een aantal voorgestelde pistes hebben lokale actoren duidelijke prioriteiten uitgesproken, zo bijvoorbeeld wil het CBS Liedekerke prioriteit geven aan het Zijwegenproject. De gemeente had sowieso plannen om de infrastructuur van de woonwijken te vernieuwen. Bovendien ervaren ambtenaren problemen in deze wijk ten gevolge van de druk op het bestaande sociale leven door de komst van nieuwe bewoners. De problematische woonsituaties waren overigens ook vermeld in kinderarmoede-onderzoek. Het Living Lab heeft hier met andere woorden een momentum gecreëerd om deze infrastructuraanpak te combineren met sociale activatie en het initiëren van een participatief ontwerpproces met bewoners voor de vernieuwing van hun wijk. 'Momentum' betekent dat er een aantal condities samen als versneller hebben gewerkt.
- De ontwikkeling van *lokale experimenten* houdt hierbij het midden tussen 'vrijblijvende' verkenningen en 'strategische' projecten, die een stap zijn naar een veralgemeende praktijk. Terwijl er bij experimentele interventies wel degelijk een concreet engagement gevraagd wordt van lokale actoren, wordt het alsnog benoemd als 'try-out'. Het biedt een antwoord bij situaties met veel onzekerheden (cf. Christensen, 1985), doordat het de volle complexiteit van een ruimtelijk vraagstuk erkent in een open, sociocratische benadering. Tegelijk weerstaat het de verleiding om meteen al alles vast te leggen: indien het experiment niet het gewenste resultaat oplevert, wordt gezocht naar andere werkwijzen of oplossingsrichtingen. Het opzetten van experimenten biedt ook de mogelijkheid om open te blijven ten aanzien van alternatieve discours en oplossingsrichtingen. Bovendien kunnen de actoren die niet meteen eigenaarschap opnemen ten aanzien van een bepaalde problematiek, alsnog op een later moment betrokken worden. Na een eerste try-out willen mogelijks ook andere actoren mee op de boot springen. Het is belangrijk om hierbij te benadrukken dat een experiment kan leiden naar strategische veranderingen, maar dat dit niet principieel zo hoeft te zijn. Het is een try-out, en de evaluatie van de resultaten is een onderdeel van een iteratief

proces. Bij een experiment wordt een alternatieve aanpak als het ware gerepeteerd, en als zodanig ook de nieuwe rollen of relaties van actoren.

- Bij dergelijke iteraties en processen van collectief leren is het belangrijk om ook een aantal 'vastzettingsmomenten' te bepalen teneinde de werkwijzen en de nieuwe praktijken (collectief) te *consolideren*. 'Openheid' en 'consolidatie' zijn hierbij complementair: terwijl een terrain vague - of op zijn minst enige vorm van kritische ingesteldheid ten aanzien van gangbare praktijken- de weg effent voor innovatieve praktijken, is de articulatie en consolidatie bij realisaties, maar ook reeds bij de selectie van voorstellen nodig om te komen tot een gedeeld begrip en draagvlak voor de nieuwe praktijken. Het (her-)bevestigen van gemaakte keuzes is een belangrijke stap in de richting van implementatie. Hiertoe is het essentieel om de stappen bij dergelijk proces ook te documenteren. Dit kan ook geformaliseerd worden, wat geïllustreerd is in het charter 'Warmte uit het landschap van Klein-Brabant'.

Vanuit de ervaringen van twee experimentele living labs willen we beklemtonen dat we ernstige twijfels hebben bij strikt instrumentele 'one size fits all'-methodologieën voor living labs, terwijl dit bijvoorbeeld lijkt te worden voorgesteld in de 'living labs harmonisatie kubus' van Mulder (Mulder et al., 2008). Het geleidelijk aanpassen van werkwijzen bij living labs maakt deel uit van een collectief leerproces, waarbij gestart wordt bij een inschatting van de beginsituaties inzake lokale capaciteiten, en gaandeweg geobserveerd wordt welke verschillen er zijn in hoe een probleemstelling daadwerkelijk wordt opgenomen en lokale capaciteiten dienaangaande ontwikkeld.

Bronnen

BERTOLINI, L. (2010), Coping with the Irreducible Uncertainties of Planning: An Evolutionary Approach, in: Hillier J. & Healey P. (eds.), 2010. The Ashgate Research Companion to Planning Theory: Conceptual Challenges for Spatial Planning. Farnham (Surrey, England): Ashgate Publishing Limited, pp. 413-424. 2010.

BOELENS L. (2009), The Urban Connection, An Actor-relational approach to urban planning, Rotterdam: 010 Publishers. 2009.

BOELENS L., DEHAENE M., GOETHALS M., KUHK A., SCHREURS J. (2015), Living Labs, Co-evolutie planning met onderzoekers, overheden, burgers en ondernemers voor uitvoerbare ruimtelijke projecten, Brussel: Steunpunt Ruimte.

BROWN V., LAMBERT J. (2013), 'Collectieve learning for transformational change, A guide to collaborative action', New York: Routledge.

CHESBROUGH, H. (2006), Open Business Models: How to Thrive in the New Innovation Landscape, Boston: Harvard Business School Press.

CHRISTENSEN, K.S. (1985). Coping with uncertainty in planning. In: Journal of the American Planning Association, 51(1), pp. 63-73.

COX R. (1997), Il pensiero di Gramsci e la questione della società civile alla fine del XX secolo, in Gramsci e il Novecento, vol. I, Roma, Carocci.

DEHAENE, M. (2015) Suburban Renewal. Grounding Urban Design in a Theory of Urbanizations. Paper for the AESOP-conference 2015 (July, Prague).

DEHAENE M., GOETHALS M. (2014), Denderstad, Plantage Liederleeuw, synthesis of the Denderstad-workshop, November 2014 (unpublished paper).

HALSE J., BRANDT E., CLARK B., BINDER T. (2010), Rehearsing the future. Copenhagen: The Danish Design School Press.

KUHK A. (2013) Means for change in Urban Policies, Application of the Advocacy Coalition Framework to analyse Policy Change and Learning in the field of Urban Policies in Brussels and particularly in the subset of the European Quarter. Unpublished Dissertation at the Faculty of Social Sciences (KULeuven, verdediging op 07.01.2013, promotor is Prof. Marleen Brans, Instituut voor de overheid).

KUHK A., SCHREURS J., DEHAENE M. (2014), Het zijn en worden van een 'metropolitane Dendervallei', bijdrage aan de plandag 2014 (22 mei 2014),

KUHK A., SCHREURS J. (2015), Methodologies for collective future explorations in actor and action-oriented territorial development, Paper for the Real-CORP Congress Ghent (May 2015),

KUHK A., SCHREURS J., DEHAENE M. (2015), Collective learning experiences in planning: The potential of experimental living labs, Paper for the AESOP-conference 2015 (July, Prague),

LAVE J., WENGER E. (1991) Situated Learning. Legitimate peripheral participation, Cambridge: University of Cambridge Press.

MULDER I., VELTHAUSZ D., KRIENS M., 2008. The Living Labs Harmonization Cube: Communicating Living Labs Essentials, in: EJOV Executive, The Electronic Journal for Virtual Organisation and Networks, Volume 10, Special issue on Living Labs, November 2008.

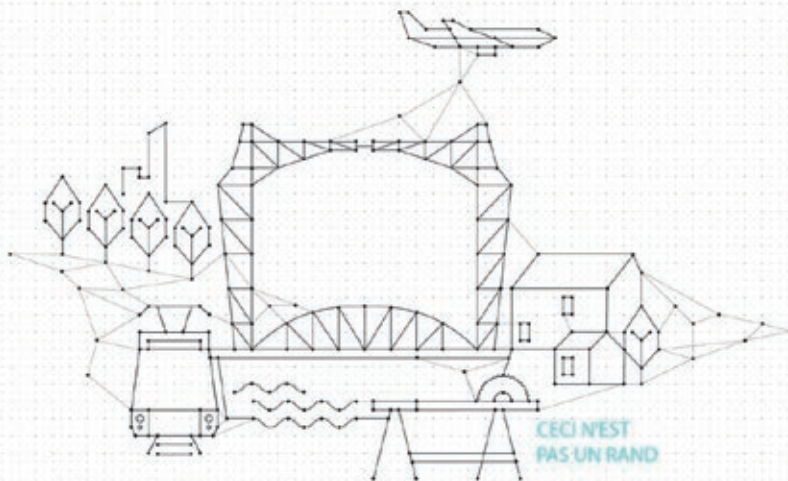
WALLIN S. (2015), Living Lab Approach in Urban Development and Planning – Conceptual typologies of urban living labs, Presentation for the SASUI Workshop, Helsinki, Finland.

ZIJDERVELD, A.C. (1999), The Waning of the Welfare State: The End of Comprehensive State Succor New Brunswick, Transaction Publishers.

T.OP NOORDRAND

TERRITORIAAL ONTWIKKELINGSPROGRAMMA

PROEVE VAN PROGRAMMA

Vooraf

In de 'leeswijzer' (net voor H1) staat op enkele pagina's toegelicht welke rubrieken bij elk van de cases telkens aan bod komen (cf. 'analytisch kader'). Wie meer wil weten over de logica en fundering voor het analytisch kader, vindt dit in hoofdstuk 1. Wie interesse heeft voor case-overschrijdende conclusies en beleidsaanbevelingen, nodigen we uit om sectie 2.6 te lezen.

2.2. T.OP Noordrand

De beschrijving van T.OP Noordrand is gebaseerd op interviews met Wiet Vandaele op 8 april 2015, met Wiet Vandaele en Jan Zaman op 8 september 2015, met Mark Brearley en Jan Zaman op 20 oktober 2015, de input uit MOS II (deelname Wiet Vandaele en Jan Zaman), analyse van documentatie en rapporten van het T.OP Noordrand-traject alsook op participerende observatie (deelname door Annette Kuhk aan 3 werksessies van T.OP Noordrand, deelname aan 2 summerschools van CASS). Belangrijke documenten zijn onder meer:

- DAGELIJKS BESTUUR T.OP Noordrand (2015), T.OP Noordrand, Territoriaal Ontwikkelingsprogramma, Proeve van Programma, Brussel: Dagelijks Bestuur T.OP Noordrand.
- 1010 Architecture Urbanism (2015), De gedeelde vallei, T.OP Noordrand, Deelgebied Kanaalzone tussen Van Praet en Vilvoorde station. Brussel: 1010 architecture urbanism.
- ARTGENEERING (2015), T.OP Noordrand, Deelgebied / Zone A201-E40-Meiser-Nossegem, Brussel: Artgeneering.
- STUDIO_015, Bernardo Secchi- Paola Vigano (2015), Noordrand, Ontwerpend onderzoek, Territoriaal Ontwikkelingsprogramma 'Noordrand' Regionale Visie. Brussel: Studio_015.
- VANDAELE W., LENAERTS M., DE BRUYCKER S. (2014), Ceci n'est pas un rand, in: Ruimte, december 2014.
- Officiële website over T.OP Noordrand (Ruimte Vlaanderen): <http://www.ruimtevlaanderen.be/topnoordrand>
- Online presentaties over T.OP Noordrand: <https://prezi.com/hnaagjt4i-my/top-noordrand/>

2.2.1. Kadervoorwaarden

Toen het Territoriaal Ontwikkelingsprogramma Noordrand werd opgestart (2013), was de 'sense of urgency' slechts relatief zwak, of althans niet erg duidelijk gearticuleerd. Het 'momentum' was vele malen kleiner dan bijvoorbeeld in 1997, bij de sluiting van Renault Vilvoorde.

Nochtans gebeurde en gebeurt er van alles in het gebied. Zo werd in december 2011 het Gewestelijk ruimtelijk uitvoeringsplan voor de **afbakening van het Vlaams Strategisch Gebied** (GRUP voor VSGB) goedgekeurd, waarbij bestemmingen en ook grenzen naar open ruimte duidelijker werden ingetekend. Binnen deze articulatie en afbakening kon nu dan echt met actoren onderhandeld worden. Want tegelijk ontstonden er tal van parallelle, particuliere initiatieven en **lopende projecten** zoals de uitbreiding van de ring, overleg over de NAVO-site, Schaarbeek-Vorming, Neo, enz. (zie ook projectenmonitor), die vanuit het flankerend beleid zouden worden ondersteund. De gesprekken met lokale actoren zijn een leertraject, doordat ze verder gaan dan het relatief abstracte gegeven van de afbakening van het VSGB: bij T.OP Noordrand wordt ook ingezoomd op concrete projecten en besognes.

Feitelijk wordt voor de ontwikkeling van visie en realisaties rekening gehouden met een **samengesteld (boven-)lokaal kader**, met de visie van het groenboek voor het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen (in het bijzonder het gebiedsgericht beleidskader Metropolitain Kerngebied) en het Gewestelijk Plan voor Duurzame Ontwikkeling van het BHB, met de voorwaarden en werkwijzen binnen het GTI

(geïntegreerde territoriale investering, Europese financiering²² voor realisatie van de visie van het Metropolaan Kerngebied), alsook lokale lopende projecten.

Een cruciale vraag bij T.OP Noordrand is de ontwikkeling van vormen van **stedelijke industrie**. Het ontwerp van ontwikkelingsrichtingen voor de productieve stad is een veelgelaagd, maar ook wederkerend vraagstuk: tijdens de ISOCARP-workshop in Antwerpen in 2015 (cf. Kuhk, Geerinck, 2015), maar ook tijdens de Internationale Biënnale in Rotterdam in 2016 krijgt deze **'familie van problemen'** de nodige erkenning. Het herijken van voormalig industriële, en naar functie gemengde, sites in een postindustriële tijdperk (cf. Doevendans, 2008) kan tot verschillende antwoorden leiden, zowel wat betreft de socio-economische en politieke antwoorden alsook qua ruimtelijke vertaling. Gemeenschappelijk voor dergelijke constellaties is evenwel de noodzaak om collectieve leertrajecten op te zetten, ook reeds voor het formuleren van de probleemstelling. Het dagelijks bestuur en projectteam voor T.OP Noordrand benoemt het proces als een **'co-productie'**, en de actoren als 'co-producenten' (DB, 2015, p. 2, alsook <http://www.ruimtevlaanderen.be/topnoordrand>, bij rubriek 'achtergrond').

Geheel in lijn met deze logica (en ambitieniveau) heeft men bij T.OP Noordrand getracht om te starten vanuit een relatief **open agenda**, waarbij economische relance en extra arbeidsplaatsen slechts één van de vele, en bij tijden conflicterende, claims is. Tegelijk was er wel een soort 'bottomline' bepaald met vier doelstellingen, die nog tot in het proeve van programma overeind gebleven zijn. En toch: T.OP Noordrand was opgestart met de ambitie om ook 'buiten of zonder lijnen te kijken' (INT Wiet Vandaele, 8 april 2015). Zo werd er, initieel vanuit de Vlaamse administratie, bijvoorbeeld een opening gezocht voor **gewestgrensoverschrijdend overleg**, met Vlaamse en Brusselse actoren. Dit werd door de Brusselse administratie onthaald op goodwill voor toenadering en constructief overleg. Het gebied voor T.OP Noordrand is een ruimtelijk samenhangend gebied met delen in het Vlaams Gewest alsook in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (DB, 2015). Formeel lijkt er een tegenspraak te zijn in de goodwill voor deelname aan het overleg, als je de officiële website van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest bezoekt, waar geen link is naar het project (geconsulteerd op 10 januari 2016). Daarentegen is er op de website van Ruimte Vlaanderen wel een Franstalige versie van alle teksten ter beschikking (met nagenoeg dezelfde boomstructuur als de Nederlandstalige versie).

Voor een beschrijving van de condities die specifiek zijn voor de Noordrand, kon worden voortgebouwd op de expertadviezen voor het T.OP Noordrand gebied (zie werksessie 1). De doelstellingen voor T.OP Noordrand zijn beschreven in een **projectplan**. Hierin staat onder meer beschreven dat er een beperkt projectteam²³ zou worden opgestart vanuit Ruimte Vlaanderen, onder leiding van een projectleider (Wiet Vandaele), met middelen voor externe experts en dat de opmaak van een programma voor het gebied de voornaamste ambitie is. Inzake procesbegeleiding werd samen gewerkt met Jim Baeten van Trizone alsook met Stef Anrys als moderator. Daarentegen was er voor het programma geen uitgesproken politiek mandaat, of althans niet meer dan de steun voor een verderzetting van VSGB Noordrand, als het ware een 'afbakening 2.0'.

2.2.2. Actoren en samenwerkingsverbanden/ Coalities

Welke actoren zijn relevant?

De stakeholders voor T.OP Noordrand zijn *"iedereen die iets te winnen of te verliezen heeft"* (INT W. Vandaele, 8 april 2015), met **'Vlaamse' en 'Brusselse' actoren**. Hierbij dient opgemerkt te worden dat

²² Verbonden aan het Europees Fonds voor regionale ontwikkeling (EFRO), het Europees Sociaal Fonds (ESF) en het Europees Landbouwfonds voor Plattelandsontwikkeling (ELFPO), zie ook ontwerp Vlaams Operationeel Programma (OP) voor de EFRO-periode 2014-2020, goedgekeurd op 6 juni 2014.

²³ Het projectteam bestaat uit 2,5 FTE (INT Wiet Vandaele, 8 april 2015), de projectleider is Wiet Vandaele (tot 31.12.2015).

'Brusselse actoren' een strikte categorie is als het om overheden gaat. Bij bedrijven daarentegen wordt ook wel eens een verwijzing naar Brussel opgenomen in de naam van de firma, terwijl het bedrijf de facto *buiten* het grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest gelegen is en dus de facto een Vlaamse actor is. Het meest prominente voorbeeld is allicht de in Vlaanderen gevestigde 'Brussels airport company' in het Vlaamse Zaventem.

Vertrekpunt en werkdefinitie voor het bepalen van actoren is een 'quintuple helix' met **economische actoren, middenveld, overheid, kennisinstellingen en investeerders** (cf. INT Wiet Vandaele, met verwijzing naar Jim Baeten, procesbegeleider, 8 april 2015)²⁴. Gezien investeerders ook economische actoren zijn, lijkt het correcter om te spreken van een quadruple helix, met vier categorieën. Anderzijds zijn er ook overheidsinstellingen die optreden als investeerders (zo bv. PMV, de Participatiemaatschappij Vlaanderen), waarbij het nuttig is om deze als afzonderlijke categorie te benoemen en niet in één adem met andere economische actoren.

In de praktijk werd dit "heel ambachtelijk aangepakt. (...) We²⁵ hebben helemaal in het begin eens een lijst gemaakt van belanghebbenden, een lijst van alle organisaties die we kenden, daarbinnen de personen aangeduid die iets te winnen of te verliezen hebben bij ons project. We hebben dat wat verkaveld in vijf gebieden, en daarbij dan beginnen lijsten te maken. En altijd gezegd van 'in deze fase misschien nuttiger om een koepelorganisatie te hebben dan een lokale organisatie" (cf. MOS II, Wiet Vandaele, opdracht 'Tatami').

Welke actoren hebben effectief een bijdrage geleverd?

Voor deze vier categorieën werd vervolgens onderzocht welke organisaties gekend zijn, en wie bij individuele ontwikkelingen betrokken is. Alle actoren rond één tafel is niet mogelijk (cf. INT Wiet Vandaele: 'dan kom je uit bij ca. 3000 personen', 8 april 2015), maar een selectie is wel haalbaar. Illustratie 33) geeft een overzicht van de actoren, die werden uitgenodigd voor de werksessies. Dit is een brede, heterogene groep van belanghebbenden, maar dus minder dan bijvoorbeeld de groep 'gebruikers' die werd uitgenodigd voor het invullen van de burgerbevraging.

Het overzicht illustreert de **heterogeniteit van de werksessies**: de samenstelling was divers en geenszins een club van gelijkgezinden. De werksessies brachten ook actoren samen met tegenstrijdige opvattingen, tegengestelde belangen en/of concurrentiële posities, zo bijvoorbeeld bij NEO en Uplace, open ruimte actoren ten opzichte van stakeholders met hoofdzakelijk economische imperatieven, spanningen tussen verschillende overheden, etc. In een overleg dat dermate heterogeen is, bestaat het risico dat posities zich verder zouden verharden doordat actoren strategieën mobiliseren om de eigen opvatting en belangen te verdedigen (cf. '*cross-coalition coordination*', Kuhk, 2013). Doorgaans zijn dergelijke overlegstructuren weinig stabiel. Ze bieden evenwel de kans op vernieuwing indien het overleg voldoende open en constructief is. Bij de vele lopende projecten in de Noordrand leek het relatief gemakkelijk om veel stakeholders aan tafel te krijgen, in de hoop de regeringen te kunnen overtuigen (INT Wiet Vandaele, 8 april 2015). Verder was de ervaring dat er een constructieve sfeer van overleg was, waarbij niet louter op basis van eigenbelang wordt geredeneerd. Zo bijvoorbeeld in werksessie 3 (Diegem), waarbij de deelnemers zelf konden kiezen voor één van 9 groepen. De samenstelling per groep bracht ook conflicterende ruimteclaims bijeen, niet per sé gelijkgezinden. Dan nog konden de verhalen in een open en ontspannen sfeer geconstrueerd worden.

²⁴ De tijdens het interview vermelde categorieën volgen slechts gedeeltelijk de literatuur: de triple helix vertrekt bij university-industry-government (Etzkowit and Leydesdorff, 2000), en de quadruple helix neemt er vervolgens de 'civil society' bij ("media-based and culture-based public", "civil society", cf. Carayannis & Campbell, 2010). Bij een vijfledige helix wordt eveneens rekening gehouden met de "natural environments of society". Gezien deze laatste component - met name een expliciet sociaal-ecologische benadering- niet is opgenomen bij T.OP Noordrand, lijkt het correcter om hier te spreken van een quadruple helix.

²⁵ Hier: het dagelijks bestuur van T.OP Noordrand.

Kennis ²⁶ (19 organisaties ²⁷)	Bedrijfswereld ²⁸ (23 organisaties)
Faculteit Architectuur (KULeuven/ Sint Lucas Brussel), VUB-Cosmopolis, Erasmushogeschool Brussel, HUB TUDelft/ Faculteit Bouwkunde, KULeuven (Geografie, Architectuur en Planning), UC Louvain, ULB, UA, VUB, VUB Brio, VITO Brussel Studies Institute, VRP, documentatiecentrum De Vlaamse Rand, Flanders smart Hub Development, GECORO Grimbergen en Vilvoorde, i-cleantech Vlaanderen, Waterbus Brussels	Brucargo Air Freight, Brussels Airport Company Brussels Metropolitan (BECl), Bruselse Havengemeenschap, Business & Society Belgium, BVS/UPSI, City Depot, Cofinimmo, CRBE, Deloitte Belgium vastgoed, Euclides, Groep Mestdagh, IRET Development (Tour en Taxis), Kauri vzw, NEO Project management, PSR Brownfield Developers, RESOC Leuven en Halle-Vilvoorde, Re-Vive NV, Royal Haskoning DHV, Uplace, VOKA Metropolitan Unizo Brussel en Vlaams Brabant Financiers Intercommunale Haviland, Novovil NV, PMV NV
Overheid (53 organisaties)	Burger/middenveld (20 o)
Gemeentelijk (CBS en administratie), BHG: Evere, Schaarbeek, Stad Brussel, OCMW Stad Brussel, Vl.: Stad Vilvoorde, Grimbergen, Machelen, Zaventem. Vlaanderen: Stedenbeleid, AWW Vlaams-Brabant, AW, De Lijn Vlaams-Brabant, LNE (bodembeschrijving en infrastructuur), MOW (algemeen; mobiliteit en verkeersveiligheid; luchthavenbeleid), RV (woonbeleid), OVAM, AO, Tri-Vizor, POM Vlaams-Brabant, Provincie Vlaams Brabant (economie, land- en tuinbouw, leefmilieu, mobiliteit, waterlopen, wonen, ruimtelijke ordening), Strategisch project Reconversie Vilvoorde Machelen , Team Vlaams Bouwmeester, VGC, Ministerie Mobiliteit, Ministerie Omgeving, Natuur en Landbouw, Vlabinvest, VLM, VMM, VMSW, Voka, Waterwegen en Zeekanaal. Brussel: ADT/ATO, Bouwmeester, Brussels Hoofdstedelijk Parlement, Citydev Brussels, GOB Economie en Werkgelegenheid, GOB Mobiliteit, GOW Wonen, Haven van Brussel, Leefmilieu Brussel, Ministerie Leefmilieu, Ministerie Mobiliteit en openbare werken, STIB-MIVB, GGC- Gemeenschappelijke gemeenschapscommissie. Franstalige gemeenschap: COCOF Federaal: Belgocontrol; FOD Mobiliteit en Vervoer, Fonds voor spoorweginfrastructuur, Ministerie van Defensie (ivm HQ NATO), NMBS Holding NV, Regie der Gebouwen, TreinTramBus Europees: EC OIB	Vakbonden (ABVV, ABVV Brussel, ACLVB, ACV, ACV Brussel), Middenveld milieu en omgeving (ARAU, BRAL, IEB, BBL, Natuurpunt Asse, Natuurpunt Brussel), Mobiliteit (Komimo - de Vlaamse koepel van mobiliteitsorganisaties en Netwerk Duurzame Mobiliteit, MVV, fietsersbond) Diverse: Boerenbond, Boreas vzw, coördinatie Zenne vzw, De Rand vzw, Groene Gordel vzw, KCVS – interlokale vereniging, La Ferme Nos Pilifs, Platform Kanal,

Illustratie 33: Overzicht betrokken belanghebbenden bij T.OP Noordrand werksessies (bron: op basis van lijst betrokken belanghebbenden, zie <http://www.topnoordrand.be/>²⁹).

De eerste selectie van de organisaties en actoren werd door het projectteam voorgesteld. De ontwerp bureaus waren mee betrokken bij de selectie van actoren, voor de verdere verfijning (bv.

²⁶ Deze ruime categorie bevat universitaire instellingen en onderzoekscentra, overheidsgerelateerde kenniscentra, consultancy firms die gericht zijn op onderzoek, maar ook bijvoorbeeld de voorzitter van een adviesraad zoals de GECORO. Deze indeling gaat voort op het onderscheid dat gemaakt werd in de 'lijst betrokken belanghebbenden' door het T.OP Noordrand team.

²⁷ Verschillende departementen binnen één universiteit worden samengeteld, zo ook verschillende diensten binnen één administratie bij de categorie overheid.

²⁸ Deze ruime categorie bevat zowel bedrijven alsook vzw's en andere organisaties die de belangen van bedrijven behartigen, zo bijvoorbeeld de BM (Brussels Metropolitan).

²⁹ Mits enkele correcties en nuanceringen, zie <http://www.topnoordrand.be/> , achtergrond documenten: lijst betrokken belanghebbenden

aanduiden van specifieke personen binnen een organisatie), waarbij ook individuele initiatiefnemers en eigenaars gecontacteerd werden, hetzij voor interviews of voor werksessies. Deels op basis van hun interviews is de samenstelling van de stakeholdergroep doorheen het proces nog gewijzigd.

Een opvallende afwezigheid bij de werksessies –althans in het publiek van genodigden – waren studie bureaus met een expertise in **ontwerp, stedenbouw en planning**. Deze expertise werd op een andere manier in het proces gehaald, vooral door opdrachten voor ontwerpmatig onderzoek voor de drie bureaus 1010 architecture urbanism, Artgeneering en Studio_015/Secchi-Vigano. Bij de bespreking van de resultaten werd met aanwezige deelnemers dan ook ingezoomd op concrete voorstellen, op de functies en het potentiële gebruik op basis van de ontwerpen (en bijvoorbeeld minder op de specifiek ruimtelijke implicaties, of op de techniciteit van het ontwerp en de uitvoering).

Daarnaast ontwikkelde ook het **CASS-ontwerp-traject**³⁰, met vier ontwerpworkshops, ingericht door een internationaal team van ontwerpers en andere experts (cf. INT Mark Brearley, 20 okt. 2015). Deze, op internationale voorbeelden geïnspireerde perspectieven zijn complementair aan de werksessies: de internationale dimensie was bij deze laatste amper aanwezig, gezien de ambitie er was om dicht aan te sluiten bij lopende projecten en lokale actoren. Nochtans moet het ene het andere niet tegenspreken, en kunnen internationale voorbeelden inspirerend zijn, waardoor je ook een ander debat krijgt: door een zekere afstand van de lokale context kan het debat opener en vrijer ontwikkelen, tegelijk kan de ervaring van een elders reeds ontwikkeld project ook nuances aanbrenge die ontbreken bij een verkennende oefening).

Zowel in de werksessies als bij het dagelijks bestuur en de stuurgroep voor T.OP Noordrand is er een **gewestgrensoverschrijdende samenwerking** tussen Vlaanderen en Brussel tot stand gekomen. Dat is, gezien de politiek-institutionele context, bijzonder te noemen, eens te meer er ook op economisch vlak concurrerende projecten zijn. In de praktijk rijzen er bij dergelijke constellatie vragen: de samenwerking is het initiatief van één van beide kanten en dus niet het initiatief van een bemiddelende derde of een gezamenlijk initiatief. In de feiten was de Franstalige kant ondervertegenwoordigd bij de werksessies, wat mogelijks een gevolg kan zijn van de perceptie dat dit een 'Vlaams initiatief' is. Nochtans was er een grote openheid om diverse actoren rond de tafel te krijgen, en letterlijk ook een accommoderende interpretatie van tweetaligheid: doordat alle teksten en gesprekken vertaald werden, was het een zeer toegankelijke setting (in tegenstelling tot een benadering waarbij de facto van tweetaligheid wordt uitgegaan, geen vertalingen voorzien zijn, en sommige deelnemers uitgesloten of afgeschrikt worden). Bij dergelijk onevenwichtige inbreng kan de vraag gesteld worden naar het draagvlak en de doorwerking van het project aan Brusselse kant. Daarnaast dient gezegd dat er sowieso een zekere asymmetrie is, bijvoorbeeld bij de samenstelling van het dagelijks bestuur, eenvoudigweg omdat de structuren van het BHG en het Vlaamse Gewest verschillend zijn (met enerzijds vertegenwoordigers van de provincie Vlaams-Brabant en anderzijds vertegenwoordigers van ATO/ADT³¹, waarbij beide zonder pendant zijn in het aangrenzende gewest).

De gewestgrensoverschrijdende samenwerking is deels ook geformaliseerd, met enerzijds de samenstelling van het dagelijks bestuur (Ruimte Vlaanderen, Brussel Stedelijke Ontwikkeling, de Provincie Vlaams-Brabant en OVAM) en anderzijds de stuurgroep (Vlaamse en Brusselse administraties Mobiliteit, Openbare Werken, Leefmilieu, Economie en Wonen, Team Vlaams Bouwmeester en de Gedeputeerde voor Ruimtelijke Ordening van de provincie Vlaams-Brabant). Ruimtelijke Ordening is hierbij de trekker (Vlaanderen en Brussel samen).

³⁰ CASS Faculty (deel van de London Metropolitan University)

³¹ Agentschap voor Territoriale ontwikkeling/ Agence de Développement Territoriale

Welke rollen nemen actoren waar in het traject? (cf. Brown, Lambert, 2013)

De interpretatie van het belang van actoren in termen van hun respectieve rol *tijdens* het T.OP Noordrand-traject werd opgemaakt op basis van besprekingen met de projectleider alsook eigen ervaringen door participerende observatie. Het leidde tot volgende inzichten:

Een aantal actoren nemen een **slutelrol** in, hetzij doordat zij aan de basis van het initiatief liggen (Vlaamse administratie en leden van het Dagelijks Bestuur), of doordat zij in staat zijn om het debat over de Noordrand sterk te beïnvloeden. Het gaat dan voornamelijk over het karakteriseren van het gebied in relatie tot Brussel en Vlaanderen, en de intrinsieke en specifieke waarde van het gebied (zo bijvoorbeeld de uitspraak van een schepen van Brussel dat de Noordrand qua karakter 'ni Flandre, nu Bruxelles' is). Dergelijke figuren dragen de collectieve verbeelding uit en/of dragen ertoe bij dat er een collectief gedragen visie kan ontstaan. Voor het T.OP Noordrand traject kwamen ze zowel uit politiek-bestuurlijke kringen als uit academische middens. De projectleider wees er evenwel op dat de politieke sleutelfiguren aan Vlaamse kant pas laat actief werden. Er was wel de deelname van de burgemeesters van Vilvoorde en Machelen, o.a. via het Strategisch project Reconversie Vilvoorde Machelen, maar geen geprefereerd partnerschap vanuit Grimbergen en Zaventem (terwijl het project wel voor voltallig college mocht worden voorgesteld en er een deelname was aan de fietstocht rond de Heizel) (INT Wiet Vandaele, 8 september 2015).

Bij de werksessies waren er, behalve professionals in ontwerp en ruimtelijke planning, ook andere **gespecialiseerde adviseurs** betrokken, zo bijvoorbeeld de key-notes in werksessie 1 (Christian Vandermotten, Carola Hein, Joost Vandenbroele, Eric Corijn en Bart Vander Velpen), de procesbegeleiders en moderatoren Jim Baeten en Stefan Andries, alsook de deelnemers aan het panel in werksessie 4 (Michiel Boodts, kabinetschef Vlaams Minister van Omgeving Joke Schauvliege; Yves Goldstein, kabinetschef van de minister van Ruimtelijke Ordening en Minister-President van het Brussels Gewest Rudi Vervoort; Hans Bonte, burgemeester Vilvoorde en Geoffroy Coomans de Brachène, Schepen van Stedenbouw en Erfgoed van de stad Brussel). Daarnaast vermeldde de projectleider ook een aantal gespecialiseerde adviseurs uit kennis en wetenschappen, met links naar de eigen specialismen. Bij de ontwerp bureaus merkte de projectleider op dat er minder onderlinge discussie en tegenstellingen waren dan initieel verwacht en/of gehoopt (INT Wiet Vandaele en Jan Zaman, 8 september 2015). Dit relateert enigszins de vaststelling dat er bij de deelnemers aan de werksessies relatief weinig vertegenwoordigers waren van ontwerp bureaus, die de resultaten van de drie studie bureaus mogelijks met meer nuance hadden kunnen ontleden inzake ruimtelijke impact en techniciteit voor de voorstellen.

Een aantal deelnemers beschikken over de kwaliteiten van een **holistisch denker**, althans volgens de projectleider (INT Wiet Vandaele en Jan Zaman, 8 september 2015). Hij vermeldde hierbij bijvoorbeeld de bijdragen van Prof. Em. André Loeckx, Paola Vigano, Sybrant Tjallingi, maar ook van Jeroen Reyniers. Vooral de bijdragen van deze laatste werden erg gewaardeerd. Terwijl sommige gespecialiseerde adviseurs een veeleer nauw blikveld hebben, bewees hiergenoemde dat deze gespecialiseerde kennis ook ten voordele van een meer open debat kan worden ingezet. De projectleider wees er evenwel op dat de rollen van de actoren ook wisselden in de loop van het traject, vandaar dat deze categorie eerder in voorzichtige bewoording beschreven wordt (als zijnde 'deelnemers die beschikken over de kwaliteiten van een holistisch denker'). De meerwaarde van deze deelnemers manifesteert zich op verschillende vlakken: "Die holistische denkers, iemand als André Loeckx, die daar een vurig pleidooi voor hield: 'de ring, je moet daar toch nog eens over nadenken'. Ook iemand als Eric Corijn die de discussie regelmatig naar een abstractieniveau hoger trok, en terecht denk ik" (cf. MOS II, Wiet Vandaele, opdracht 'Tatami').

Bij de **invloedrijke organisaties** verwijst de projectleider in eerste instantie naar een aantal economische actoren, alsook de organisaties die hun belangen vertegenwoordigen, en ook doen gelden, zo bijvoorbeeld voor het programma van de CASS summerschool: "Toen we dat lanceerden

naar de stakeholders, kregen we binnen de vijf minuten een telefoon van ons kabinet dat er alarm was geslagen door Uplace, omdat er op hun site zou gewerkt worden bij de workshop en omdat het leek alsof wij hun project in vraag stelden tijdens de summerschool met studenten (...). Jullie mogen werken rondom ons, nadenken over hoe die omgeving er gaat uitzien, waarin dat Uplace dan een groot vliegwieltje voor die omgeving wordt. In hun idee... wij zijn beslist beleid" (cf. MOS II, Wiet Vandaele, opdracht 'Tatami'). Bij de invloedrijke organisatie heeft enkel vzw De Rand, die het Vlaamse karakter van de Vlaamse Rand wil versterken, een duidelijk sociaal-cultureel en politiek profiel. De projectleider wijst er op dat aanvankelijk gevreesd werd dat de impact van invloedrijke organisaties nogal bepalend zou zijn voor het verloop van een debat. In de feiten bleken de discussies doorgaans open en constructief te zijn. Deze indruk kan misleidend zijn indien dit in wezen betekent dat een aantal drempels onbesproken blijven, waardoor het debat riskeert eerder vrijblijvend te zijn. Omgekeerd is evenwel zo dat 'blinde vlekken' bij het ontwikkelen van een gedeelde probleemstelling ook functioneel kunnen zijn om althans over een reeks andere elementen tot een gedeelde visie te kunnen komen.

Tot slot werd ook gevraagd naar de 'affected communities' oftewel 'betrokken gemeenschappen'. Hierbij verwijst de projectleider naar de gelaagdheid van het T.OP traject, waarbij enerzijds het georganiseerde middenveld was uitgenodigd voor de werksessies, en anderzijds 'het brede publiek' kon deelnemen aan een burgerbevraging (november 2014 tot januari 2015). Hierbij werd nagegaan welke plekken aanspreken, welke gebieden voor verbetering vatbaar zijn, en waarom dat zo is? (het volledige rapport met de resultaten is online beschikbaar). Ook de consultatieronde bij het 'Proeve van Programma' is niet selectief, maar in wezen open voor al wie hierop online wil reageren. Voor deze vijfde categorie van actoren was de ambitie bij T.OP Noordrand om een zekere breedte (en dus OOK 'we agree to disagree') te faciliteren. De projectleider verwijst hier naar de 'grammaire de la multitude'(cf. Virno, 2002): bij de 'affected communities' kan ervan uitgegaan worden dat er veel verschillende categorieën zijn, met entrepreneurs, denkers, werkers, artiesten, politici, etc.

<p>SLEUTELFIGUREN Key Individuals</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Vlaamse administratie als initiatiefnemer, - Leden van het Dagelijks bestuur: RV, BHG, OVAM, - Burgermeester Bernard Clerfayt (FDF, Schaarbeek), - Prof. Em. Eric Corijn, - Schepen van Brussel.
<p>GESPECIALISEERDE ADVISEURS Specialist advisors</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Studiebureaus (3 bureaus bij WS2, 3 bureaus bij WS3), - 5 experten bij werksessie 1 (Carola Hein, Christian Vandermotten, Joost VdBroele, Eric Corijn en Bart Vander Velpen) - Studio SURPLUS (veldwerk over de Fabrieksstraat in Zaventem). - Vooral categorie kennis/ Wetenschap, met links naar eigen specialisme: <ul style="list-style-type: none"> o Kobe Boussauw, VUB, Mobiliteit, o Cor Dierickx, - Gemeente Schaarbeek: wel de administratie, geen schepenen of burgermeester - Afzonderlijke categorie bij Gespecialiseerde adviseurs, gericht op procesbegeleiding: moderatoren/ frontman, hier Stef Anrys en Jim Baeten

HOLISTISCHE DENKERS Holistic thinkers	<ul style="list-style-type: none"> - Prof. Em. André Loeckx (tijdens event in KVS en Diegem), - Contacten via studiebureaus met holistische denkers: <ul style="list-style-type: none"> o Paola Vignano (ontwerpbureau Secchi & Vignano, studie Brussel 2040) > Noordrand als 'derde ruimte' (niet de diffuse nevel van Vlaanderen) o Sybrant Tjallingi (theorie over ecopolis) o Jeroen Reyniers (VLM)
INVLOEDRIJKE ORGANISATIES Influential organisations	<ul style="list-style-type: none"> - VOKA + Bedrijven in netwerk aanspreken, - Brussels Metropolitan, - Uplace > jurist, - (Neo) > studiebureau: OVE-ARUP, - VZW Vlaamse Rand.
GETROFFEN/BETROKKEN GEMEENSCHAPPEN Affected communities	<ul style="list-style-type: none"> - niet uitsluitend het 'georganiseerde stakeholderveld', - ook breder en arbitrair: 'een bewoner', 'een filerijder' (bv. via online burgerbevraging).

Illustratie 34: Rollen van actoren in T.OP Noordrand traject (cf. classificatie van Brown en Lambert, 2013)

De positie van de stuurgroep is niet eenduidig in de termen van Brown en Lambert: terwijl een aantal deelnemers een sleutelrol opnemen of ook een holistisch perspectief hanteren, treden andere veel sterker op vanuit hun vertegenwoordigende rol.

Verkenkende of uitvoerende logica's? (1)

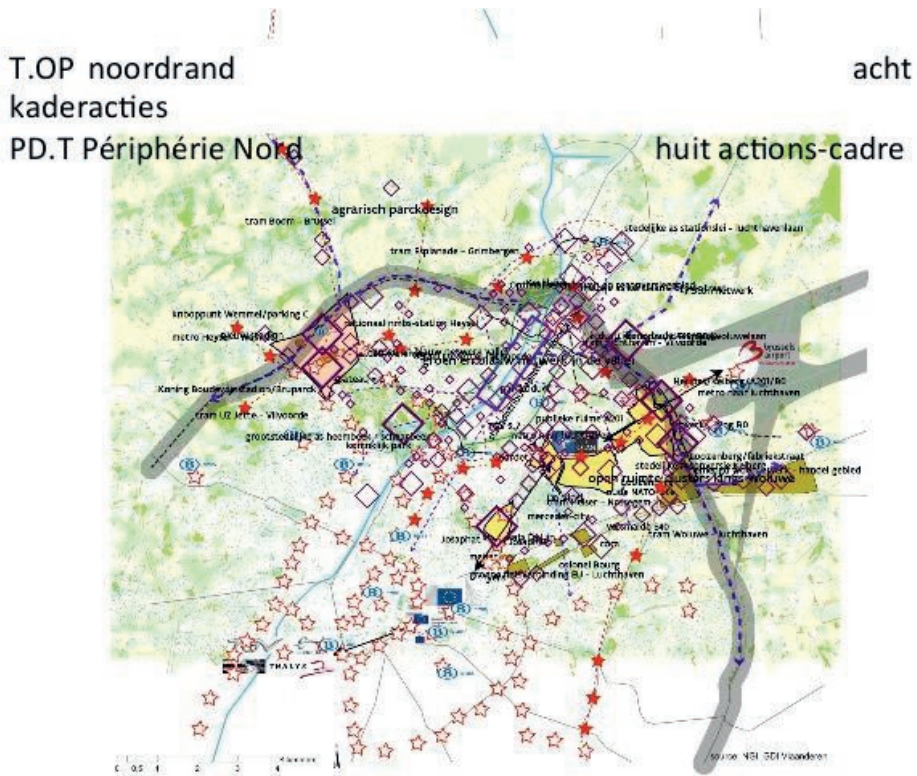
Binnen de groep van deelnemers zijn er zowel actoren met een verkennende attitude, alsook deelnemers met een sterk op uitvoering gerichte logica. Volgens de projectleider vind je de verkennende attitude vooral ook bij de sleutelfiguren en de holistische denkers – de zogeheten 'frisdenkers' (cf. MOS II, Wiet Vandaele, opdracht '13de verdiep'), terwijl de vertegenwoordigers van invloedrijke organisaties en de gespecialiseerde adviseurs sterker op implementatie lijken gericht te zijn. Dit illustreert het volgende voorbeeld: "Ik herinner me een uitspraak van iemand van VOKA op de allereerste workshop, die zei: 'Er is genoeg nagedacht, en visies bestudeerd, de schop moet in de grond. Het moet tot uitvoering gaan hier.'" We zijn toen blijven praten over visie en lange termijn. Maar ik denk dat dit soort interventies er mee toe hebben geleid dat we (...) ons meer zijn gaan heroriënteren naar 'dat we moeten landen met iets dat over concrete acties gaat.' (cf. MOS II, Wiet Vandaele, opdracht 'Tatami'). Ook de deelnemers aan werksessies willen weten tot wat het Territoriaal Ontwikkelingsprogramma Noordrand leidt. Geregeld werd dan ook gevraagd '**can you deliver?**'. Aan de ene kant wijst dit op twijfels tijdens het proces omtrent het politieke mandaat van het traject. Aan de andere kant illustreert dit de druk die sommige actoren leggen op de uitvoeringsgerichtheid van dergelijk territoriaal programma. Nochtans heeft de projectleider niet de indruk dat er onvoldoende ruimte was voor verkenningen, wel in tegendeel: bij de derde werksessie (Diegem) leek het er op een gegeven moment op dat de gesprekken in de 9 groepen terug uitdeinen naar het meer generieke. Hierbij waren er een aantal gespecialiseerde adviseurs die het grotere plaatje bekeken (cf. INT Wiet Vandaele en Jan Zaman, 8 september 2015, Wiet Vandaele: 'van gespecialiseerd naar holistisch'). Mogelijks heeft ook de keuze van de titels voor de werkgroepen bij deze sessie ertoe geleid dat er meer ruimte was voor een holistisch perspectief ten opzichte van eerder gesloten, sectorale reflexen (INT Wiet Vandaele en Jan Zaman, 8 september 2015).

2.2.3. Kennisproductie

In de rubriek 'kennisproductie' werden drie aspecten onderzocht: de ontwikkeling van kennis rond innovatieve praktijken (the 'subject of concern', een gedeelde probleemstelling), de ontwikkeling van kennis over methoden (een gedeelde methodologie) en de ontwikkeling van vormen van collectieve verbeelding.

(Innovatieve) praktijken (cf. c1)

De meerwaarde van T.OP Noordrand ligt in belangrijke mate bij het bijeenbrengen van actoren in reactie op de **demografische druk**, wat een gedeeld verhaal is voor alle stakeholders. Er zijn veel lopende projecten in het gebied, maar deze ontwikkelden doorgaans naast elkaar. Een belangrijke bijdrage van T.OP Noordrand was daarom om een **forum** te creëren waarbij de actoren van verschillende lopende projecten elkaar konden ontmoeten. Zodanig kon ook een andere **'framing'** - en een soort 'reshuffling'- ontstaan voor het gebied en voor elk van de projecten die hierin ontwikkelen. Werken vanuit een gedeeld kader betekent niet noodzakelijk dat er ook een brede consensus is: binnen een dergelijk kader is een veelheid van verschillende projecten mogelijk. De vierde werksessie illustreerde dit treffend in de presentaties van 8 kaderacties:

Illustratie 35: Kaart T.OP Noordrand met weergave van 8 kaderacties (cf. http://www.slideshare.net/RuimteVL/20150324-top-noordrand-workshop-4-deelnemerslijst?next_slideshow=1)

In het meer recente 'proeve van programma' zien we deze acht kaderacties terugkomen onder de noemer van vier strategieën (generieke aanpak) en vier deelgebieden (gebiedsgerichte benadering). Deze zijn het antwoord op vier doelstellingen, die in wezen een situatie beschrijven die - op een aantal punten althans- breekt met business-as-usual (BAU).

4 doelstellingen	4 Strategieën	4 Deelgebieden
<ol style="list-style-type: none"> 1. Demografische groei als hefboom 2. Reductie natuurlijke hulpbronnen en risico's gezondheid 3. Functionele/sociale samenhang 4. Robuuste economische roeping 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Stedelijke ontwikkeling enten op een gelaagd mobiliteitsnetwerk 2. Open ruimte als motor voor stedelijke ontwikkeling 3. Stedelijke ontwikkeling en Ring RO/luchthaven in balans brengen 4. Onderbenutte ruimte activeren. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Europese boulevard Zuidstation –EU-NAVO 2. Internationaal evenementenplateau Heizel ingebed in ontwikkeling van mobiliteit, stad en open ruimte, 3. Grootstedelijke corridor Leuvensesteenweg/ E40 4. Zenne: De gedeelde vallei

Illustratie 36: Doelstelling, Strategieën en focus op deelgebieden bij T.OP Noordrand

Bij de vier generieke en gebiedsgerichte strategieën zijn concrete acties vermeld om deze te realiseren. In de summier beschrijving van de in totaal 97 acties wordt in essentie weergegeven wat de actie inhoudt (titel, omschrijving en type actie), wie de actoren zijn, wat de termijnen en de prioriteiten zijn (een onderscheid in KT en MLT, alsook het verschil tussen 'must have en nice to have'), en wat de relatie is met beslist beleid (met een onderscheid 'conform', 'afwijkend', 'nieuw' of 'mogelijke aanpassing'). Tot slot is ook benoemd waar het idee is ontstaan (bv. in onderzoek, in overleg, in eerdere plannen en beleidsdocumenten).

Zowel de themagerichte strategieën alsook de gebiedsgerichte focus op deelgebieden hebben een gewestgrensoverschrijdende logica, net zoals eerder bij de selectie van de deelnemers voor de werksessies en de samenstelling van het dagelijks bestuur was toegepast. Niettegenstaande er voor diverse projecten dergelijke samenwerkingsverbanden vereist zijn (bv. voor het GEN), ervaren we de bijdrage van T.OP Noordrand als potentieel paradigma-brekend. In de gebiedsgerichte en thematische strategieën wordt de rol van verschillende actoren erkend. De hier opgebouwde kennis –vooral ook door experts die veeleer de morfologisch-typologische samenhang zien dan de politieke-institutionele opsplitsing – kan een duw geven aan gewestgrensoverschrijdende praktijken. Niet onbelangrijk hierbij was de parallelle opstart van het 'Metropolitan Landscapes'-initiatief in 2014, door de Brusselse en de Vlaamse Bouwmeester, de bevoegde administraties van de beide regio's, en een aantal betrokken ontwerpers. Mee hierdoor werden de mindsets verder in richting van gewestgrensoverschrijdende samenwerking gericht. Ook zijn er in het proeve van programma acties opgenomen, die verwijzen naar de projecten in Metropolitan Landscapes (4 projecten: Molenbeekvallei, Weststation-Scheutbos, Brussel-Vilvoorde-Machelen en Anderlecht-Drogenbos, cf. Brussel Nieuws, bericht van 23 januari 2016).

(Innovatieve) methoden (cf. c2)

Van bij het begin was er bij T.OP Noordrand **co-creatie** vooropgesteld. Bedoeling was om een ruim spectrum belanghebbenden en gebruikers te betrekken. Hiervoor werd gewerkt in telkens weer andere groepen:

- a. De breedste groep wilde men bereiken bij de burgerbevraging. Potentieel is dit een grote groep, de respons was met 300 antwoorden veeleer laag.
- b. Bij de werksessies werd met een grote, heterogene groep belanghebbenden gewerkt (een grote groep van de overheid, maar ook aanzienlijke aantallen economische actoren, actoren van het middenveld en uit kennisinstellingen).
- c. Bij sessie drie werd in de voormiddag met een kleinere groep experts gewerkt, en pas in de namiddag werd de grote groep er terug bij gehaald.
- d. Bij de groep belanghebbenden werd verder ingezoomd op de kennis en expertise van enkelingen, bijvoorbeeld bij interviews.
- e. Voor de eerste sessie werd daarenboven beroep gedaan op externe experts. Twee van de vijf externe experts hebben ook de latere werksessies bijgewoond.
- f. Eens de visietekst door het dagelijks bestuur was geformuleerd, door de brede groep deelnemers afgetoetst a.d.h.v. concrete voorbeeldprojecten, en er feedback op gekomen was door een groep experts (cf. sessie 3), was het moment gekomen om hierbij ook de zienswijze van verkozen beleid te kennen (cf. sessie 4). Het principe hierbij was 'De administratie gaat zo ver als mogelijk, de politiek wordt 'zo snel als mogelijk' betrokken.' (cf. INT Wiet Vandaele en Jan Zaman, 8 september 2015).

De methode werd grotendeels 'on the go' ontwikkeld, waarbij gebruik gemaakt werd van de kennis van procesbegeleiders. Zo zijn er bij het T.OP Project ook een aantal werkwijzen geïntroduceerd, die in een gedetailleerd projectplan misschien niet meteen als mogelijkheid waren opgenomen. De projectleider verwijst in deze context naar de 'voting'-oefening in werksessie 3 (waardoor de antwoorden van alle deelnemers gekend waren, een systeem dat ook reeks erg grootschalig was toegepast door 'America Speaks'³²). *Alle* deelnemers is des te belangrijker doordat T.OP Noordrand in een meertalige omgeving ontwikkelt. Een andere noemenswaardige, en ook letterlijk activerende werkvorm was een fietstocht rond de Heizel. Verder verwijst de projectleider ook naar de online burgerbevraging (waarbij je een ballonvaart kon winnen), alsook de openheid die gecreëerd is door het gebruik van online tools. Bijzonder was ook het Diegem Event, waarbij gewerkt werd rond 9 thema's, en er bewust voor gekozen was om de groepen niet op voorhand vast te leggen. Bovendien waren de titels van de sessies zo gekozen, dat het niet evident tot sectorale splitsingen zou komen. Daadwerkelijk waren er dan ook conflicterende ruimteclaims rond de tafels, maar de gesprekken verliepen open en constructief.

Collectieve verbeelding (cf. c3)

Bij het T.OP Noordrand traject zien we verschillende elementen die mogelijks hebben bijgedragen tot de collectieve verbeelding omtrent de site, de probleemstelling en het traject op zich:

- In zekere zin is de **benaming** van het project een foute keuze: vanuit Vlaams perspectief is het gebied Vilvoorde-Machelen-Zaventem immers geen 'Noord-rand' (cf. ARTgeneering, 2015, p. 11). De eerste lokale visie over T.OP Noordrand verscheen onder de naam T.OP Vilvoorde-Machelen-Zaventem. Tegelijk is de term 'Noordrand' ook een goede keuze, omdat van bij begin aan een gewestgrensoverschrijdende samenwerking was gedacht, en voor Brussel deze beschrijving uiteraard wel klopt. Hierbij merkte de projectleider het volgende op: "Er is een omslag geweest in hoe dat gebied is benoemd, lang was dat 'de rand van Brussel', maar Vlaams komt daar helemaal niet in voor" (cf. MOS II, Wiet Vandaele, opdracht '13de verdiep'). Ook het gebruik van het woord '**rand**' heeft zijn doel als zachte provocatie niet gemist: zo waren er veelvuldig discussies waarbij de morfologisch-typologische samenhang beklemtoond werd, en de politieke-institutionele

³² America Speaks heeft voting geprofessionaliseerd, en paste dit bijvoorbeeld toe bij de wederopbouw en het ontwerp van Ground Zero in New York, waarbij 144 organisaties en bijna 5000 deelnemers hun mening konden laten gelden via dergelijke voting (cf. Civic alliance New York).

opsplitsing veeleer genuanceerd (cf. Werksessies 3 en 4). De projectleiders en medewerkers van het BHG namen deze discussies als aanleiding voor het artikel 'Ceci n'est pas un rand' (Vandaele, Lenaerts, De Bruycker, 2014).

- **Bestaande projecten** zoals het strategisch project Machelen-Vilvoorde-Zaventem hebben ertoe bijgedragen om de locatie beter te kunnen situeren. Het strategisch project was een goed vertrekpunt voor de afbakening van het studiegebied voor T.OP Noordrand.
- De benaming 'Noordrand' functioneerde als **werktitel** om actoren uit dit gefragmenteerd landschap rond één tafel bijeen te brengen. Meer en meer ontstaat ook een **eigen identiteit**, wat visueel beklemtoond wordt in de ontwerpstudies: in de beelden bij het onderzoek van ARTgeneering bijvoorbeeld staat de gewestgrens wel nog ingetekend bij de analyse. Bij de prospectieve verhaallijnen en voorstellen daarentegen is deze niet consequent aangeduid.
- Voor de verdere uitwerking van voorstellen is het evenwel belangrijk om de verwijzing naar de actuele planningscontext niet te verliezen, in casu het BRV en het GPDO, maar ook de lokale visies en uitvoerende plannen (GRS en R.U.Ps/ BPAs, alsook GemOP en B.B.Ps).
- De visualisaties ondersteunen wat ook in het gesprek wordt gevoeld: op de lokale schaal, bij concrete projecten en vanuit morfologisch-typologische overwegingen, lijkt de gewestgrens veelal artificieel. Gezien de politiek-institutionele realiteit is het daarom belangrijk om concrete, **op maat gemaakte overlegstructuren** te ontwikkelen met oog op lokale vraagstukken en aandacht voor bovenlokale kaders.
- Hierbij heeft een zekere graad van **formalisering** van processen kunnen bijdragen tot de collectieve verbeelding: het gewestoverschrijdend dagelijks bestuur en de werksessies hebben aangetoond wat wel en wat minder goed werkt bij dergelijke overlegstructuren. Een aandachtspunt hierbij is evenwel de relatieve ondervetegenwoordiging van Franstaligen.
- Ook de veelvuldige **presentaties van resultaten** van onderzoek van de drie studie bureaus (en bij uitbreiding ook van CASS en van Surplus) hebben ertoe bijgedragen dat de eigen identiteit voor dit gebied in de collectieve verbeelding meerdere kwalificaties krijgt: als gebied op de grens van twee gewesten, als gebied in verstedelijkingsprocessen, als sites met herkenbare uitdagingen inzake mobiliteit of stedelijke industrie, enz.
- De concreetheid van **typevoorbeelden** zoals de Fabriekstraat of andere sites met woningen aan één straatzijde en bedrijfslocaties aan de overkant, draagt bij tot de ontwikkeling van een collectieve verbeelding.
- Het gebruik van combinaties van beeld en spraak bleek hierbij zeer efficiënt (cf. ARTgeneering, 2015, p. 94: becommentarieerd beeld over multifunctioneel gebruik en landbouw in de open ruimte, wat ook is overgenomen in het 'Proeve van programma').
- Het **ontwerpmatig onderzoek** was een uitermate belangrijk vehikel om een gedeelde framing te ontwikkelen. Het grootste punt van verschil bij de deelnemers was namelijk de perceptie over het gebied vanuit gewest-specifieke perspectieven. Hierbij enkele voorbeelden: enerzijds is er de perceptie als 'groene gordel' rond Brussel, die op uiteenlopende manieren wat ook wel eens geïnterpreteerd wordt, bijvoorbeeld als een anti-stedelijke reflex van Vlaanderen, als een anti-verfransingsstrategie of een strategie tegen gentrificatie. Anderzijds is er de perceptie als 'perifeer gebied van Brussel', waarbij Brussel de waarin eerder grootschalige projecten voor Brussel een evidente plek vinden, maar of vaak ook door Vlaanderen gecontesteerde projecten in dit soort van gebieden voorziet worden. In het ontwerpmatig onderzoek probeert men hierbij te bemiddelen en/of de ruimte als een gebied met eigen karakteristieken te ontdekken (cf. 'third space' Vignano of 'ni Flandre, nu Bruxelles' door de burgemeester van Schaarbeek). De projectleider van T.OP Noordrand beschrijft dit deel in het proces van collectief leren als volgt:

"Ik denk dat wij ontwerpmatig onderzoek hebben ingezet om te proberen de verschillende framings die er aan beide kanten van de gewestgrens bestond, proberen naar elkaar te doen toegroeien. Als 1010 architects and urbanists bijvoorbeeld spraken van een 'gedeelde' vallei. We hadden hen gevraagd 'doe ontwerpend onderzoek naar het kanaal', en ze zeiden, 'ja, dat kanaal is interessant, maar wat veel bepalender is, is dat het in de

vallei van de Zenne ligt, de samenvloeiing met de Woluwe. Dat is historisch veel belangrijker geweest voor de ontwikkeling van dat gebied' (...) Dit heeft geleid tot de focus op een problematiek van bodemvervuiling, van wateroverlast, en dat is nu bij uitstek het soort van problematieken die je niet gewoon gewest per gewest op te lossen. Want ge riskeert dat ge het probleem gewoon doorduwt naar de andere.

JS: in plaats van de metafoor van de rand aan te houden, heeft het gebiedsgerichte van het ontwerpmatig onderzoek er dan ook voor gezorgd dat het gebied op de kaart gezet is? WvD: ja, en ook van 'wat zijn de dingen die we delen'. Brussel heeft ook last van die bodemvervuiling, laat ons dan tenminste op die zaken werken waar we ook een probleem mee hebben. Als we het dan niet over alles eens zijn, laat ons tenminste samenwerken voor die zaken waar we wel een meerwaarde zien in die samenwerking" (cf. MOS II, Wiet Vandaele, Jan Schreurs, opdracht '13de verdiep')

Het ontwerpmatig onderzoek kan met andere woorden verduidelijken waar er gedeelde opgaven zijn. Maar even belangrijk zijn het standpunt van waaruit gekeken wordt (de rivier in plaats van het kanaal) en de focus waarop wordt scherpgesteld (gewestoverschrijdend in plaats van lokaal). De resultaten van het ontwerpend onderzoek van T.OP Noordrand zijn tentoongesteld tijdens Periferia 2015. De projectleider heeft het traject eveneens toegelicht tijdens een debat in het Renaultgebouw.

- Tijdens het traject van het **territoriaal ontwikkelingsprogramma** is er amper aandacht aan besteed dat er behalve T.OP Noordrand ook een T.OP Limburg bestaat, en een T.OP Kust zou worden opgestart, terwijl ook het instrument op zich een onderdeel van 'collectief verbeelden' kan zijn. De drie trajecten leiden vooralsnog niet tot een gedeelde 'verbeelding' voor een specifiek type planningsinstrument, het zijn afzonderlijke trajecten met een bepaalde eigenheid. Enerzijds is dit begrijpelijk: de drie trajecten hebben een verschillend startpunt met erg diverse settings van actoren en praktijken, en bijgevolg ook uiteenlopende ambities. Door deze verscheidenheid lijken de projecten niet vanuit eenzelfde instrument opgestart, bijvoorbeeld in de perceptie van deelnemers bij diverse stakeholder-meetings. Anderzijds zou het belangrijk zijn om het statuut van dergelijk instrument – ongeacht het specifieke gebied- ter discussie te stellen. De T.OPs lijken een nieuwe werkwijze te introduceren, die past binnen een logica van beleidsplanning veeleer dan structuurplanning. Dit debat is nog niet publiekelijk gevoerd. Er zijn informeel wel uitwisselingen, doch vooral over de meer praktische aspecten. Zo bijvoorbeeld is Mark Brearley vanuit CASS ook betrokken bij T.OP Noordrand nadat hij ook reeds betrokken was bij T.OP Limburg. Bij een debat over het statuut van de T.OPs is er ook de vraag of uniformering van de T.OPs, vooral voor een betere herkenbaarheid, nastrevenswaardig is: net zoals de autonome ontwikkelingsbedrijven of bijvoorbeeld GECORO's geleid worden door professionelen met diverse achtergronden (juristen, economen, planners, ontwerpers, etc.), lijkt het ons ook bij T.OPs nuttig om te differentiëren en maatwerk toe te laten, in antwoord op specifieke noden bij respectieve gebieden.

2.2.4. Drempels en versnellers

Tijdens het T.OP Noordrand traject zijn verschillende drempels en padafhankelijkheden opgedoken. Van de drempels is een deel reeds aangepakt:

- De steun vanuit beleidskant kwam pas laat. Een duidelijk politiek mandaat ontbreekt vooralsnog.
- De betrokkenheid van stakeholders is ongelijk, de groep Franstaligen is ondervertegenwoordigd. Dit kan bijvoorbeeld een effect hebben op het formuleren van een 'gedeelde' probleemstelling.
- De werksessies ervaren mogelijk een (weliswaar tijdelijke) drempel inzake mobilisatie: cruciale spelers komen naar de events enkel indien zij deze als relevant beschouwen. De vraag 'can you deliver?' werd meermaals opgeworpen, bv. in de fase januari tot juni 2015. Naarmate de voorstellen concreter werden, bleek het gemakkelijker om actoren die gericht zijn uitvoering – maar ook politieke actoren - te kunnen engageren.

- Er zijn ook belangrijke drempels m.b.t. de 'subject of concern'. Zo zijn er in de Noordrand tal van padafhankelijkheden door lopende projecten en /of beslist beleid: "Dat is iets waar we voortdurend tegen opbotsen in de Noordrand, er zijn zoveel padafhankelijkheden, zoveel beslissingen die al genomen zijn... de ring gaan we verbreden, Uplace aanleggen, een vergunning voor de heraanleg van de Woluwelaan... dat was altijd een heel moeilijke evenwichtsoefening (..) Welke marges zijn er nog om iets te doen?" (cf. MOS II, Wiet Vandaele, opdracht 'Tatami').

Als 'versneller' bij T.OP Noordrand kwam de opmaak van een inventaris van lopende projecten vermeld, waarbij een aantal actoren via de werksessies met elkaar in contact kwamen. Het concretiseren van projecten kan hierbij ook vermeld worden, gezien dit mobiliserend werkt.

2.2.5. Wenselijkheid en haalbaarheid

Bij T.OP Noordrand werd gestart met een **normatieve exploratie** van de toekomst. De visie voor de Noordrand, met een perspectief 2050, was de aftrap voor een T.OP project. "Het 'klassieke idee' om na de visie voor 2050 over te gaan tot 'terugredentatie' en strategie, om vervolgens te verfijnen naar acties, is onderweg overhoop gegooid." (INT Wiet Vandaele en Jan Zaman, 8 september 2015). Je kunt ook vanuit lopende projecten visie ontwikkelen. De rol van de planner verandert hierdoor.

Verkenningen komen ook aan bod in ontwerpmatig onderzoek, en onder meer bij de CASS-workshops. Er werd hierbij gestart vanuit een 'carefull coding' (= genuanceerd verkennen van de bestaande toestand), op zoek naar de 'lucky finds' in de bestudeerde terreinen (= eerder onverwachte kansen). Vervolgens werd het potentieel van de site verkend in '**mogelijkheidsonderzoek**'³³.

Op verschillende momenten werd gepoogd om het '**out-of-the-box**' denken op een structurele manier te stimuleren. Erg efficiënt hierbij is de inbreng van externe experts (cf. werksessie 1), of de productie van kennis door derden (cf. studies door 1010au, Secchi-Vigano en ARTgeneering). De studie bureaus werden vervolgens ook in hun werkwijze aangemoedigd tot creativiteit, vooral door de vraag om snel op te leveren en dus niet eerst een uitgebreide analyse te doen (maar daarentegen relatief snel te reageren op het onmiddellijk zichtbare).

In de verdere ontwikkeling van T.OP Noordrand was ruimte gecreëerd voor **experiment**, en vooral lokale experimenten. Dit zijn acties waarvoor concrete engagementen van actoren worden gevraagd (zo bv. in de Fabrieksstraat in Vilvoorde). Terzelfdertijd is het een test-setting. De combinatie met kleinschalige, en deels verouderde huisvesting –al dan niet in linten- in onmiddellijke nabijheid van variabel gebruikte sites voor bedrijvigheid en/of industrie komt relatief frequent voor in Vlaanderen. Zowel voor de huisvesting als voor de bedrijvigheid zijn er verschillende denkbare pistes, maar zijn er ook factoren in de ruimere context die mee bepalen hoe deze sites al dan niet kunnen ontwikkelen. Een experiment voor een lokale setting en voorbeeld van dergelijk **hoogfrequent fenomeen**³⁴ is niet vrijblijvend, noch determinerend. Het kan een kentering betekenen in de benadering van dergelijke sites, maar er hangt niet noodzakelijk aan vast dat de hier geplande lokale interventie noodzakelijkerwijs ook de eerste van een reeks wordt. Het is heel letterlijk een 'test' (en dus geen 'pilotproject'). Tegelijk zijn de engagementen van lokale actoren erg belangrijk: de kansen op realisatie worden verhoogd door links met de oorspronkelijke doelstellingen van de projecteigenaren. (INT Wiet Vandaele en Jan Zaman, 8 september 2015).

In de synthesesnota – cf. 'Proeve van programma' – is een lijst van **97 acties** opgenomen. Hiervoor is er ook een idee van een '**matchmaking**'-beurs (= om afspraken tussen actoren te maken voor opvolging), naar analogie met bijvoorbeeld de ISOCARP-conferentie in Rotterdam (2015). Tegelijk is er bij dergelijke concreetheid ook een risico om de 'elephant in the room' niet te zien. In het Noordrand-

³³ Deze tweeledige aanloop met 'carefull coding' en 'potentiality mapping' sluit nauw aan bij de stappen 'tracing' en 'mapping', zoals eerder beschreven door Deleuze en Guattari (1987).

³⁴ cf. 'families van problemen' in het onderzoek naar toekomstverkenningen, zie hoofdstuk 0.

gebied zijn er een aantal dominante actoren en **lock-ins**, die niet of weinig ter sprake komen. Mogelijks moeten deze echter eerst aan bod komen vooraleer te spreken over andre, heel concrete acties (bijvoorbeeld indien acties inzake mobiliteit gepland worden zonder ooit de vraag te stellen of de actuele bestemming –bij veranderde voorwaarden voor productie of distributie- nog wel de goede keuze is anno 2016, cf. INT met Wiet Vandaele en Jan Zaman, 8 september 2015,).

Concrete korte termijn acties zijn niet de enige output. Het T.OP Noordrand programma kent drie niveaus met 1. Lastige vraagstukken op lange termijn (bv. in een MoU, een Memorandum of Understanding), 2. Thematisch georganiseerde clusters met verschillende interventies (bv. Euroboulevard en Josaphat, mobiliteitsknoop Bordet en Da vinci), en dus ook 3. korte termijn acties.

2.2.6. T.OP Noordrand als collectief leren traject

In het T.OP Noordrand traject zijn er verschillende, structurele **feedback-loops** en iteraties opgenomen in het proces, zo bijvoorbeeld werden de resultaten van de werksessies systematisch voorgelegd aan het dagelijks bestuur. Ook is het werk van de studiebureaus gevoed door en voeding voor de werksessies. Door het inrichten van de werksessies, de CASS-workshops en de feedback naar dagelijks bestuur en stuurgroep heeft het T.OP traject een sterke **ritmering**, wat duidelijk naar voor komt uit het overzicht van het traject (met 5 CASS workshops, 4 werksessies, 1 burgerbevraging, en het onderzoek naar de Fabrieksstraat):

CASS Workshop 1

"IN HEYSEL" (26-27 jan. 2014): voorstellen voor 20.000 nieuwe woningen op het Heizelplateau.

SESSIE 1 Werksessie 25 juni 2014

- Inleiding
- Input door experts (Vandenbroele, Hein, Vandermorten, Corijn, VanderVelpen)

CASS Workshop 2

"Embrace Noordrand" (30 juni - 5 juli 2014): mogelijke toekomst voor de Noordrand (lucky finds).

SESSIE 2 Werksessie 10 oktober 2014

- Inleiding
- Presentaties van de drie ontwerpbureaus (1010au, ARTgineering, Studio014)
- Bespreking door de deelnemers van de lopende en andere projecten > de drie gebieden, kansrijke combinaties en tegenstellingen.
- Krijtlijnen van de **visietekst** voorbereid door het dagelijks bestuur
- De deelnemers toetsten resultaten van de vm. aan de visietekst.
- Afsluiting met een toelichting van de volgende stappen

BURGERBEVRAGING (november 2014 tot januari 2015)

SESSIE 3: Werksessie 19 december 2014 (verhaallijnen uitdiepen met experten vm., draagvlak zoeken bij voltallige groep in namiddag), Vilvoorde

- Inleiding voormiddag
- Presentaties van de drie ontwerpbureaus (1010au, ARTgineering, Studio014)
- Bespreking door de deelnemers
- Interviews met enkele belanghebbenden (Sybrand Tjallingii, Jeroen Reyniers, Alain Vandenplas, David Kuborn, Denis Mertens)
- Inleiding namiddag
- Voting over openstaande vragen

- Afsluiting met een toelichting van de volgende stappen

CASS Workshop 3

"Buda" (22-24 jan. 2015): zone 'Buda' in Vilvoorde, versterken van industrie en distributie

SESSIE 4: Werksessie 24 maart 2015: Diegem, acht kaderacties (vm.) en politiek panel (nm.)

- Inleiding voormiddag door dagelijks bestuur
- Presentaties van acties door de drie ontwerp bureaus (1010au, ARTgineering, Studio014)
- Acht kaderacties, gepresenteerd door het dagelijks bestuur
- Panelgesprek (Michiel Boodts, Yves Goldstein, Hans Bonte, Geoffroy Coomans de Brachène)
- Eerste indrukken over T.OP Noordrand door leden van het panel
- Toelichting van de volgende stappen (Peter Cabus en Benoit Périlleux),
- Interviews met enkele belanghebbenden.

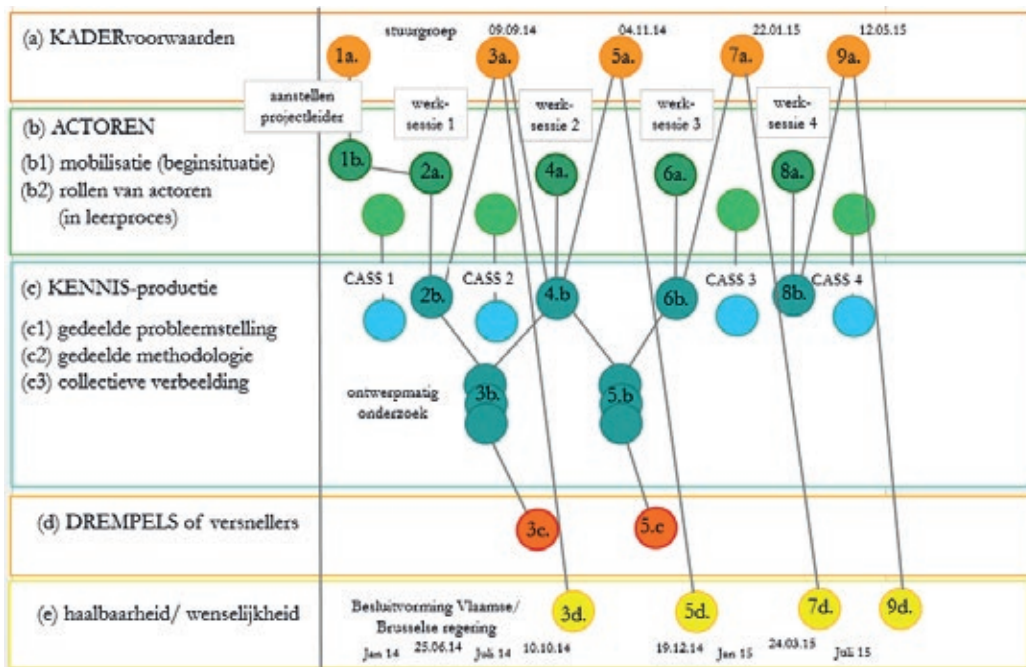
CASS Workshop 4

- "Buda" (6-10 juli 2015): de stedelijke economie in de regio Buda zichtbaarder maken.

CASS Workshop 5

- "Machelen" (2-5 nov. 2015): ruimtelijke en economische mogelijkheden van de realisatie van de nieuwe treinhalte Machelen op de Kerklaan in Machelen en de Broekstraat in Vilvoorde.

"De Fabuleuze Fabrieksstraat": onderzoek door het bureau Studio Surplus over de Fabrieksstraat in Zaventem, studie over identiteit binnen de verstedelijking van de Noordrand rond Brussel.

Illustratie 37: Schematische voorstelling van verbanden in T.OP Noordrand als collectief leertraject

Bovenstaand schema brengt samenhang in de elementen, die voordien afzonderlijk werden besproken, met onder meer een verwijzing naar kadervoorwaarden (a), actoren en samenwerkingsverbanden (b), alsook de innovatieve praktijken en methoden (weergegeven bij (c) kennis-productie: methodologie, probleemstelling en collectieve verbeelding), drempels en aspecten van toekomstvalorisaties (d en e).

In de volgende paragrafen geven we een toelichting bij het procesverloop van dit collectief lerentraject.

Hiervoor is de start van T.OP Noordrand specifieke figuren in het schema:

- Verschillende 'deelnemers',
- De inbedding en flow van de werksessies,
- De gelaagdheid van kennisproductie.

De start van T.OP Noordrand

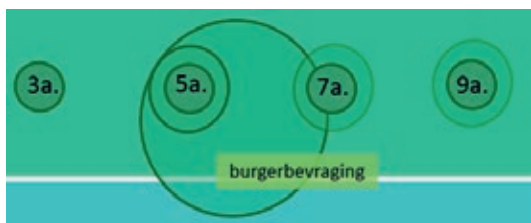
Het proces rond de T.OP Noordrand ontstond niet vanuit kadervoorwaarden, maar juist vanuit een nieuwe coalitie die nieuwe kadervoorwaarden nodig had om tot stand te kunnen komen (1a). De Noordrand van Brussel in een dynamisch gebied waarin veel ruimtelijke ontwikkelingen en initiatieven lopen. Verschillende lokale gebiedsautoriteiten gaven aan daar graag meer samenhang in te willen gaan zien, en namen het initiatief tot een gewestgrensoverschrijdend proces waar een brede groep aan belanghebbenden uit het gebied zou kunnen aanhaken. Het gebrek aan mandaat op hoger politiek niveau (1b), door een zwakke urgentie, was daarbij een drempel. Het slechten van deze drempel, en dus het genereren van dat mandaat was 1 van de doelen van de initiatiefnemers (2a). Met de aanstelling van een projectleider (2b) kon een eerste werksessie worden gepland en ingericht. Ondertussen was er ook een eerste ontwerpworkshop van CASS.

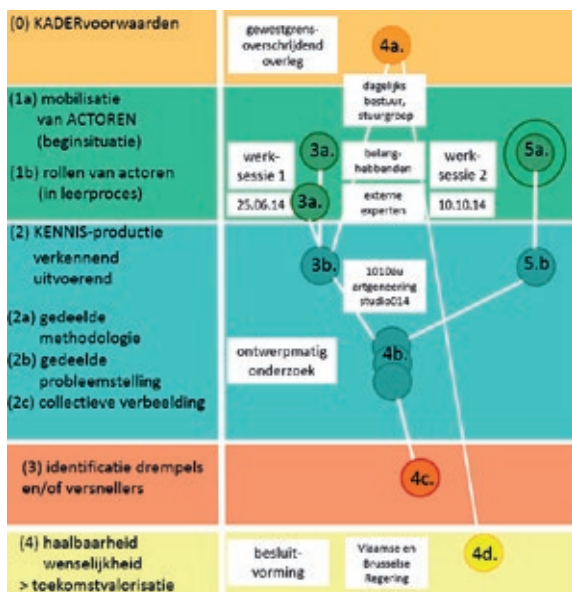
Illustratie 38: Schematische voorstelling van T.OP Noordrand - de start

Betrekken van verschillende groepen van 'deelnemers'

In de loop van het T.OP Noordrand traject varieerde het aantal 'deelnemers'. Enerzijds is er de groep 'belanghebbenden' die deelnemen aan de werksessies, maar waaruit bijvoorbeeld in werksessie 3 een selectie gemaakt werd voor het programma in de voormiddag (de bespreking van de kaders) (7a). Anderzijds is er een ruimere groep 'gebruikers' die uitgenodigd was voor deelname aan de burgerbevraging (5a).

Illustratie 39: Schematische voorstelling van T.OP Noordrand - belanghebbenden en gebruikers

Illustratie 40: Schematische voorstelling van T.OP Noordrand - de flow van werksessies

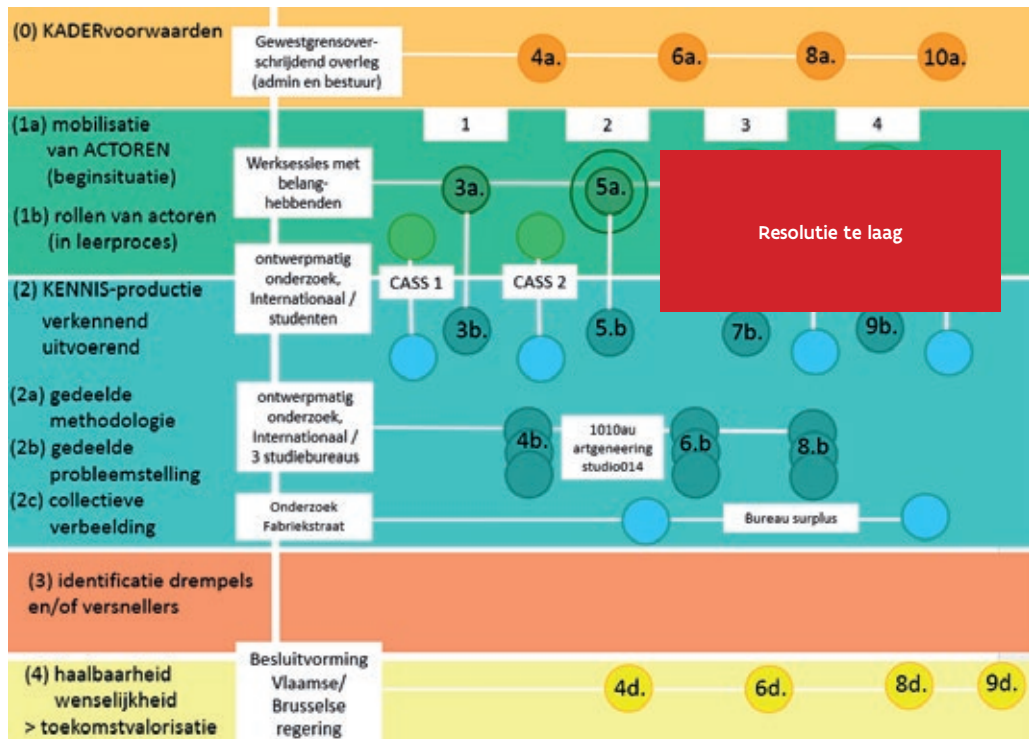
De werksessies

Bij alle werksessies zien we een zelfde 'flow' terugkomen:

- Een werksessie brengt een grote groep belanghebbenden samen (cf. 3a, 5a, 7a, 9a).
- Uit het overleg en een reeks opdrachten, al dan niet in kleinere groepen, wordt geleidelijk aan de probleemstelling scherper, komen er concepten naar voor die het gebied, de praktijken en de instrumenten beter kunnen uitdrukken, en worden er kaders, visies, maar ook acties, experimenten of beleidsmaatregelen voorgesteld om de 'business-as-usual' om te buigen naar een vernieuwende praktijk (cf. 3b, 5b, 7b, 9b).
- De resultaten van overleg worden doorgegeven aan het dagelijks bestuur en aan de stuurgroep (cf. 4a, 6a, 8a, 10a).
- De stuurgroep neemt op haar beurt de voorstellen uit de werksessies mee voor eventuele besluitvorming in de Vlaamse resp. Brusselse Regering. (4d, 6d, 8d, 10d).
- De kennisproductie tijdens werksessies wordt in belangrijke mate gestimuleerd door de input van externen (3a.). Bij werksessies 1 was dit de input door externe experts (niet weergegeven in het eerste schema).
- De output van een werksessie gaat niet alleen naar het dagelijks bestuur, maar ook naar de 3 studiebureaus die zijn aangesteld voor ontwerpmatig onderzoek. Zo ontwikkelt in de volgende

stappen een wisselwerking tussen belanghebbenden en ontwerpers. (4 b, 6b, 8b, 10b, door 1010au, ARTgeneering en Stui014).

- Bij het ontwerpmatig onderzoek – in wisselwerking met het overleg van de werksessies- worden tevens een aantal drempels geïdentificeerd (cf. 4c, 6c, 8c, 10c).
- Het onderzoek levert feedback op de voorstellen tijdens de werksessies, presenteert eigen resultaten en tracht drempels bespreekbaar te maken. Hiermee is de aanzet gegeven voor een volgende werksessie (5a, 7a, 9a).

Illustratie 41: Schematische voorstelling van T.OP Noordrand - lagen in de kennisproductie

De gelaagdheid van kennisproductie en de omgang met onzekerheden

In het T.OP Noordrand Traject is er bij verschillende groepen kennis ontwikkeld over de sites en de specifieke thema's, maar zijn er ook capaciteiten ontwikkeld in een collectief leerproces, en bijvoorbeeld over de omgang met onzekerheden:

- Het **gewestgrensoverschrijdend overleg in het dagelijks bestuur en de stuurgroep** (4a, 6a, 8a, 10a) is er gekomen in antwoord op een structurele noodzaak, namelijk een coördinatie en/of gedeelde visie op een gebied met projecten in aangrenzende gemeenten (en gewesten). Inzake politiek-institutionele kaders is er relatief veel onzekerheid (en weinig concrete afspraken of regelgeving) over dit type overleg.
- De **werksessies met belanghebbenden** (3a, 5a, 7a, 9a) hebben in sé voldoende aan de focus op een gewestgrensoverschrijdend gebied om actoren van twee gewesten rond één tafel bijeen te brengen. Aan de praktische kant en naar opvolging was het echter niet zeker of het overleg in een

tweetalige setting - maar in eerste instantie georganiseerd door de Nederlandstalige taalgroep - opvolging zou krijgen door verschillende taalgemeenschappen.

- Het **ontwerpmatig onderzoek** (4b., 6b, 8b) opereerde binnen een beperkt tijds kader, waardoor de analyses vrij snel moesten gebeuren. Een aantal voorstellen zijn geformuleerd bij relatieve onzekerheid over onderliggende aannames. Het ontwerpmatig onderzoek van CASS is een **parallel spoor** (zie CASS 1 tot 4). Het biedt de mogelijkheid om de discussie 'open te gooien', te vergelijken met de rol voor externe experts bij de eerste werksessie. Binnen CASS is er ruimte voor verkenning en experiment.

Verkenkende en op uitvoering gerichte logica's (2)

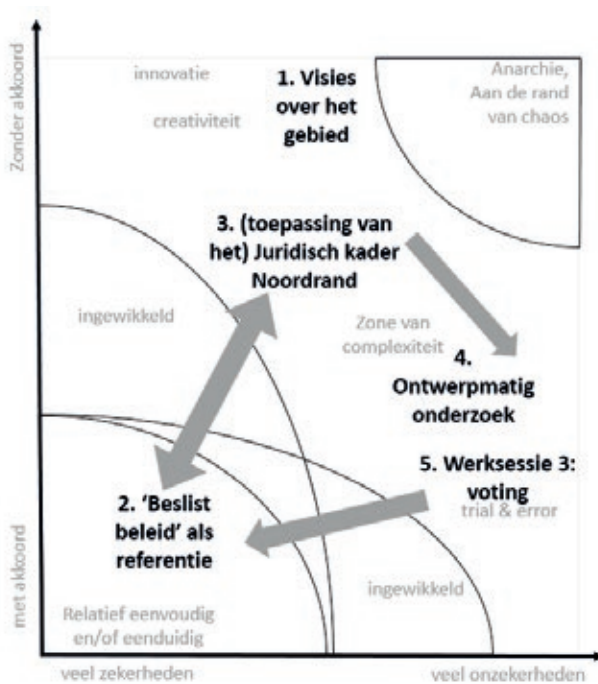
Bij de bespreking van de actoren was er reeds op gewezen dat er in het T.OP Noordrand traject zowel actoren zijn die op uitvoering gericht zijn, alsook actoren die openstaan voor verkenningen. Veelal worden een verkennende benadering gebruikt om een complex vraagstuk beter te situeren en/of om onzekerheden bij de ontwikkeling ervan beter in te schatten. Zo was er bij begin van T.OP Noordrand een poging ondernomen om een visie te ontwikkelen over het gebied (zie illustratie 42, bij 1.). Hierbij is creativiteit gevraagd, en wordt ruimte gegeven aan innovatieve benaderingen. Bij dergelijke open benadering komen verschillende visies aan bod, zonder evenwel meteen ook tot een akkoord te komen. Als er dan reacties komen op basis van concrete taakstellingen en lopende projecten, waarbij actoren betrokken zijn, dan zijn deze vaak gebaseerd op (ervaringen met) beslist beleid (zie illustratie 42, bij 2.). De openheid van een visie-oefening wordt sterk beperkt door de padafhankelijkheid in lopende projecten.

Nochtans zijn ook lopende projecten gekenmerkt door onzekerheden -zo bijvoorbeeld bij de niet geheel voorspelbare **toepassing van het vigerende juridische kader-**, en zijn er wijzigingen mogelijk. Volgens de projectleider van T.OP Noordrand heeft het ontwerpmatig onderzoek hier een belangrijke functie in het omgaan met onzekerheden die inherent zijn aan de ontwikkeling van het gebied (bv. omtrent Uplace of het stadion, zie illustratie 42, bij 3.). Het **ontwerpmatig onderzoek** heeft hierbij een rol gespeeld "om mensen uit die mindset te halen van 'ja, we kunnen eigenlijk niks zeggen, want alles is zo onzeker'. Da's waar, ge kunt niet weten hoe 2050 er uitziet, maar wat we wel kunnen zeggen is hoe we willen dat 2050 er uit ziet, en daar heeft ontwerpmatig onderzoek echt heel veel materiaal aangeleverd dat mensen inspireerde" (cf. MOS II, Wiet Vandaele, opdracht '13de verdiep') (zie onderstaande, bij 4.).

Daartegenover zijn er ook actoren die wijzen op **padafhankelijkheden**, en vasthouden aan beslist beleid, waarmee je in het schema van Stacey in de hoek linksonder beland (zie illustratie 42, bij 2.). De projectleider ziet meerdere actoren zich houden vastklampen aan een idee de 'zekerheid' van juridische kaders en beleids-beslissingen, terwijl er ook (en nog steeds) actoren zijn die weerstand bieden bij deze deelakkoorden: "Bijvoorbeeld bij Uplace die constant in discussies pistes afblokte door te zeggen 'sorry, wij zijn beslist beleid, elk scenario dat ge ontwikkelt moet ons incorporeren'. Of ook de manier waarop sommige lokale besturen kijken naar een instrument als het RUP, zij zien daarin een soort van mogelijkheid om die toekomst toch te gaan vastleggen, om garanties te gaan inbouwen die ge -denk ik- niet kunt inbouwen. Als er één plek is, waar het juridisch kader volatiel is gebleken, dan is het wel de Noordrand" (cf. MOS II, Wiet Vandaele, opdracht '13de verdiep').

De beweging in richting van 'minder onzekerheden' en 'een akkoord' (bv. om beleidsbeslissingen te kunnen nemen) werd volgens de projectleider eveneens ondersteund door de **'voting'**-opdracht tijdens de derde werksessie (zie illustratie 42, bij 5.). De oefening toont de geaggregeerde resultaten (hoeveel stemmen voor of tegen een bepaalde stelling), maar ook de individuele keuzes van de deelnemers. Het kernteam van T.OP Noordrand weet dus wie waarvoor gestemd heeft. De stellingen waren voorgesteld door de ontwerpbureaus, maar aangevuld door het kernteam, vooral om ook een inschatting te kunnen bekomen bij een aantal 'hete patatten' oftewel de 'elephant in the room': "het probleem dat heel bepalend is, maar waar niemand over spreekt. En dat ging over in dit geval de exploitatie van de

luchthaven, wat doe je daarmee op termijn, nachtvluchten, vliegroutes en dergelijke... wat eigenlijk wel heel bepalend kan zijn voor waar je nieuwe woongebieden gaat plannen (...). Zo hebben wij een aantal acties, euh..vragen op de agenda gezet, en dat heeft ons heel duidelijk informatie gegeven over hoe we bepaalde zaken in het programma moesten uiteindelijk formuleren” (cf. MOS II, Wiet Vandaele, opdracht ‘13de verdiep’). De voting tijdens de derde werksessie toonde voor welke keuzes er bij de deelnemers een draagvlak was, en waarvoor er eventueel nog bijkomende maatregelen nodig zijn. De keuzes en de formuleringen in het ‘proeve van programma’ houden hier rekening mee, en zijn hieraan ook aangepast. Zo bijvoorbeeld komt een verplaatsing van de luchthaven niet meer aan bod in dit document (zie illustratie 42, diagonale pijl van werksessie 3 voting in richting van beslist beleid = van relatief onzekere situatie, zonder overeenkomst naar een situatie waar wel een overeenkomst mogelijk is en een aantal onzekerheden kunnen worden uitgesloten).

Illustratie 42: Erkennen van padafhankelijkheden (als zijnde zekerheden) en onzekerheden in de ontwikkeling van de Noordrand.

2.2.7. Valorisatie van het traject en conclusies voor case-overschrijdend perspectief

De beschrijving van het T.OP Noordrand traject is een onderdeel van een ruimer onderzoek naar methodologische kwesties bij collectieve leertrajecten in ruimtelijke planning. In sectie 2.2.7. wordt, in antwoord op deze ruimere vraagstelling, ingegaan op drie vragen:

- Welke eigenheid heeft het project? Op welke punten is het project anders dan andere trajecten?
- Geeft het project een aanzet voor vernieuwing in planning? En ook: Is er in het project zelf gedacht in termen van 'families van problemen' waarbij specifieke cases niet uitsluitend als uniek voorbeeld, maar ook als een typevoorbeeld worden gezien?
- Op welke wijze is er een transfer en doorwerking mogelijk van het project?

Eigenheid van T.OP Noordrand

- Het traject heeft een relatief zwakke 'sense of urgency' doordat er reeds veel verschillende lopende projecten zijn. Tegelijk bestaat er wel de noodzaak (en de erkenning hiervan) om tot afstemming te komen tussen de verschillende initiatieven. Het T.OP Noordrand traject zet hierbij expliciet ook in op gewestgrensoverschrijdend overleg, waarvoor het politieke mandaat evenwel nog moest worden gevonden.
- Het T.OP Noordrand traject kent een ritmering door het inrichten van regelmatige, brede werksessies. Terwijl het overkoepelend traject hierbij erg aanwezig is, gaat ook de lokale 'subject of concern' niet verloren. Door de definitie van 4 doelstellingen, 4 strategieën, 4 deelgebieden wordt getracht om samenhang in veelheid te vinden, terwijl de 97 acties aandacht hebben voor de afzonderlijke deelprojecten. Er bestaat een risico dat 'conflicterende ruimteclaims' van verschillende lopende trajecten ten opzichte van elkaar noch bij de eerder abstracte, noch bij de erg concrete benadering aan bod komen.
- Een ander kenmerk bij T.OP Noordrand is de ontwikkeling van parallelle trajecten, met T.OP en CASS). Dit biedt kansen voor verkenningen, maar houdt het risico in dat deze slechts in beperkte mate doorwerken.

Een aanzet voor vernieuwing in planning

Een aantal kenmerken van T.OP Noordrand zijn mogelijks ook relevant voor andere collectieve leertrajecten alsook andere trajecten in ruimtelijk beleid waarbij omgaan met onzekerheden een belangrijke uitdaging is. Zo zijn er een aantal opmerkelijke, positieve ervaringen in de omgang met complexe vraagstukken. De uitdagingen voor de Noordrand van Brussel lijkt veel padafhankelijkheden te hebben, en m.a.w. een groot 'historisch passief'. Tegelijk is de aansturing in dergelijke context niet gemakkelijk, gezien er ook tal van onzekerheden en contingenties zijn. In de omgang met dergelijke contingenties³⁵ zijn er in T.OP Noordrand een aantal benaderingen getest, die ook voor andere trajecten kunnen dienen: het traject 'balanceert' als het ware tussen verkenningen en implementatie, met enerzijds normatieve exploraties, 'mogelijkheids-onderzoek', en de wens om ook 'out-of-box' te kunnen denken en anderzijds een veelheid van lopende projecten. Beperkte 'experimenten' –ook als insteek voor veelvoorkomende vraagstukken en dus 'families van problemen'- kunnen mogelijks bemiddelen tussen deze twee uitersten. Zo is het onderzoek naar de Fabrieksstraat relevant voor veel sites in Vlaanderen, waarbij de combinaties tussen wonen en bedrijvigheid opnieuw worden geijkt, en het – bij uitbreiding- eigenlijk gaat over vragen van productiviteit van en in de stad.

We zoomen kort in op experimenten als antwoord op onzekerheid: alhoewel het in de relatief gedetailleerde lijst van acties (cf. 'Proeve van Programma') slechts weinig expliciet aan bod komt, is het belang van het **experiment** niet uit het project verdwenen. In de tekst wordt verwezen naar verschillende experimenten, vanuit uiteenlopende motivaties:

- **Nieuwe technologieën en ruimte:** "Het moet niet steeds gaan om grote infrastructurele werken: ook nieuwe buslijnen of experimentele concepten als personenvervoer via het kanaal kunnen op korte termijn oplossingen bieden" (...) "Een intergewestelijk kenniscentrum dat experimenteert met deze nieuwe technologieën zou in de Noordrand een ideale locatie vinden. Nieuwe technologieën kunnen er een toepassing vinden, zoals slimme infopunten over multimodale reismogelijkheden aan belangrijke knooppunten." (DB, 2015, p. 14).
- **Ander ruimtegebruik bij gewijzigde waarden:** "De zones tussen stedelijk weefsel en 'platteland' zijn een uitstekende experimenteerterruimte voor duurzame productie en de ontwikkeling van een

³⁵ M.a.w. een idee over mogelijke ontwikkelingen hebben, zonder de garanties dat deze ook daadwerkelijk zouden of kunnen worden gerealiseerd, te vergelijken met de Latijnse 'potentialis' en 'irrealis' oftewel 'Konjunktiv II' in het Duits.

aantal breed toegankelijke publieke ruimtes waarbij ook marketing en toerisme een rol spelen.” (DB, 2015, p. 20).

- **Aangepaste overlegstructuren en instrumentarium voor ander ruimtegebruik:** “De financiële mechanismen achter de voortschrijdende bebouwing en verharding vereisen een aanpak en hervorming. Onderhandelen in plaats van eenzijdig door vraag gestuurde systemen zullen de basis van samenwerken zijn, bijvoorbeeld via contractbenadering. Hiervoor is ruimte nodig voor experimenten. Dit kan verschillende vormen aannemen: van het creëren van regelluwe zones, over het stimuleren van toe-eigening van onderbenutte ruimte door lokale groepen voor tijdelijke initiatieven tot het toelaten van kunstprojecten.” (...) “De Noordrand vormt een proeftuin voor de verhoging van het ruimtelijk rendement. Het gebied is geschikt om te experimenteren met bijvoorbeeld tijdelijk gebruik van onderbenutte terreinen, het afvoetsen van nieuwe bestemmingen en het flexibel instellen van vraag en aanbod en ruimtegebruik. Financiële mechanismen maken deel uit van het experiment. De overheid werkt aan een juridisch kader om deze pilootprojecten en test cases mogelijk te maken In het Brussels Gewest bestaan ‘pre-care contracten’; in het Vlaams gewest ‘tijdelijke vergunningen’.” (DB, 2015, p. 29-30).

In de tabel komt naar voor dat er rond het statuut van een experiment mogelijks nog verwarring bestaat: zo wordt actie 44 aangekondigd als ‘Experiment in het verhogen van ruimtelijk rendement’, maar vervolgens geklasseerd als ‘pilotproject’. Hiermee is impliciet de verwachting gecreëerd dat het ‘de eerste toepassing’ is, maar dat daarna nog acties volgen die de werkwijze van het actie 44 zouden repliceren. Bij een experiment daarentegen is de toepassing nog open: het is een try-out, maar het kan evenzeer ook niet de gewenste resultaten opleveren.

Nr	Must have / nice to have	Acties		Betrokken actoren	Ter-mijn	Type	Relatie met beslist beleid	bron
		titel	omschrijving					
44	MH	Case: experiment verhogen ruimtelijk rendement	Aan de slag met 1 terrein op grensgebied, bijvoorbeeld Buda, Eventueel aansluiten bij Pilotprojecten “Terug in omloop” van Vlaams Bouwmeester	ATO, Steden-beleid, AO, OVAM, eigenaar, RV, TVB	KT	Piloot-project	nieuw	Werk-sessie 4

Illustratie 45: Actie 44 uit het ‘Proeve van programma’ van T.OP Noordrand (DB, 2015, p.31).

Tijdens het MOS II wordt duidelijk dat verschillende projectleiders de begrippen pilotproject en experiment op verschillende manier invullen. Zo ziet de projectleider van MKL2100 de twee begrippen als zijnde duidelijk verschillend, waarbij een experiment een explorerende functie heeft en gebiedseigen is ten opzichte van een piloot die het vertrekpunt is voor een veralgemeende nieuwe praktijk. Dit onderscheid maakt de projectleider van T.OP Noordrand minder (of zelfs helemaal niet): “Het experiment van de Fabriekstraat is een soort pilot voor andere locaties” (cf. MOS II, Wiet Vandaele, opdracht ‘13de verdiep’).

De doorwerking van T.OP Noordrand is niet beperkt tot de 97 acties. Er is ook reeds een actuele vorm van doorwerking, zo bijvoorbeeld indien sommige VSGB-bezwaarschriften (van de 1700 in totaal) verwijzen naar T.OP Noordrand. Ook ARAU erkent T.OP Noordrand. Een doorwerking is er ook in de discussie over de openbaar vervoer-structuren. Verder is er doorwerking mogelijk in sectoraal instrumentarium (bv. OVAM, Agentschap Ondernemen).

Dat deze doorwerking er al kan komen vooraleer überhaupt een ‘proeve van programma’ was gepresenteerd, heeft er ook mee te maken dat er veel aandacht was voor de socio-digitale omgeving van het T.OP traject. De hiervoor ingerichte **online interface** voor de presentatie van resultaten dient verschillende doelstellingen: het is een vorm van open archivering en documentatie, het laat toe om verschillende ‘sporen’ van het proces door te geven, het geeft de deelnemers de gewisheid over wat al dan niet is opgenomen uit hun input, en het kan als voorbeeld dienen –inzake innovatieve praktijken,

maar ook inzake procesverloop- voor andere, grootschalige projecten. Dit laatste spreekt het idee van maatwerk niet tegen: ook dan kunnen andere projecten als voorbeeld en inspiratie werken.

Voor T.OP Noordrand kunnen m.a.w. volgende **sporen** van het proces worden doorgegeven: de Visietekst 2050, de resultaten uit het onderzoek van de drie studiebureaus (1010au, ARTgeneering, STUDIO_014), de resultaten van de burgerbevraging, de vier edities van de Noordkrant³⁶ (sept 2014, dec 2014, februari 2015, juni 2015), en een inventaris van lopende projecten (projectmonitor, ook online, en gekoppeld aan Google maps). Op de online interface staat verder ook het programma, de presentaties, de lijsten met deelnemers en de samenvattingen van de werksessies, diverse achtergronddocumenten³⁷, informatie over het verloop van de burgerbevraging, of bijvoorbeeld een summier beschrijving van de CASS-workshops. Voorts vermeldt de projectleider dat de Facebook-campagne 'veel resultaat heeft opgeleverd voor weinig geld' (INT Wiet Vandaele, 8 april 2015).

De transfer van resultaten

Bij T.OP Noordrand is er veel geïnvesteerd in het **mogelijk maken van transfer van de resultaten**, terwijl de projectleider opmerkt dat een 'terugkoppeling' oorspronkelijk niet structureel voorzien was. Het uitgangspunt hierbij was "formaliseren waar mogelijk, en het minimum is 'trancheren', dus het doorgeven van resultaten aan departement en kabinet, die vervolgens nagaan welke impact en/of doorwerking de voorstellen kunnen hebben" (INT Wiet Vandaele, 8 april 2015). 'Formaliseren' kan bijvoorbeeld door een online interface voor de presentatie van resultaten. Nog belangrijker voor de doorwerking is het **structureel inbedden van samenwerkingsverbanden**. De doorwerking van het T.OP traject krijgt garanties doordat de resultaten van de werksessies doorgesproken worden bij het dagelijks bestuur, die vervolgens voorstellen kan doen voor de Vlaamse en/of Brusselse regering. Deze links koppelen het T.OP traject aan de formele besluitvorming, wat erg belangrijk is gezien het politieke niveau pas relatief laat interesse toonde voor het project. Volgens de projectleiders werd er inzake doorwerking ook kansen op terrein gemist.

In het 'Proeve van programma' zijn **97 acties** voorgesteld, die een toepassing zijn voor T.OP Noordrand, maar eventueel – als werkwijze of als referentievoorbeeld- ook een doorwerking kunnen kennen voor andere locaties (cf. idee van families van problemen). Wat hier onder de noemer 'acties' wordt vermeld, kent **verschillende gedaantes**. Het kan gaan over de concrete uitvoering van een project; over het opzetten van een pilootproject; het ontwerp en/of de verfijning in het planningsinstrumentarium; een nuancering, aanpassing of zelfs kentering in vigerend beleid; maar ook bijvoorbeeld een opdracht voor bijkomend onderzoek. Terwijl de uitvoering van een project of een pilootproject nauw aansluiten op de lokale context, is er een potentieel om deze acties als referentievoorbeeld en inspiratie voor andere locaties met gelijkaardige vraagstellingen te gebruiken. Een verfijning van het plannings-instrumentarium of beleid impliceert doorgaans een meer generieke benadering.

In dit 'proeve van programma' zijn sporen van **feedback-loops** en **iteraties** te vinden: zo kan bij de 97 voorgestelde acties getraceerd worden waar de ideeën voor acties vandaan komen. Aan aantal acties zijn bijvoorbeeld ideeën uit ontwerpmatig onderzoek van de studiebureaus en/of uit de CASS workshops, uit de werksessies, van bij de stuurgroep, uit het onderzoek door Studio Surplus over de 'Fabriekstraat', of bijvoorbeeld uit specifiek overleg met lokale actoren. Op die manier kan worden gereconstrueerd hoe een voorstel tot actie tot stand kwam, en omgekeerd kunnen actoren **traceren** of hun bijdragen konden doorwerken.

³⁶ De projectleider vermeldt de Noordkrant als een 'weinig actieve vorm van kennisoverdracht' (INT Wiet Vandaele), waarbij de effectieve doorwerking niet gekend is.

³⁷ Schema van het overlegproces, Lijst betrokken belanghebbenden, documenten i.v.m. de Stuurgroep, de voorbereidende documenten van de werksessies, informatie over de Burgerbevraging alsook over de voting van 19/12/2014

Bronnen

1010 Architecture Urbanism (2015), De gedeelde vallei, T.OP Noordrand, Deelgebied Kanaalzone tussen Van Praet en Vilvoorde station. Brussel: 1010 architecture urbanism.

ARTGENEERING (2015), T.OP Noordrand, Deelgebied / Zone A201-E40-Meiser-Nossegem, Brussel: Artgeneering.

CARAYANNIS E., CAMPBELL D. (2010), Triple Helix, Quadruple Helix and Quintuple Helix and how do knowledge, innovation and the environment relate to each other? A proposed framework for a trans-disciplinary analysis of sustainable development and social ecology. In: International Journal of Social Ecology and Sustainable Development 2010,1(1), pp. 41–69.

DAGELIJKS BESTUUR T.OP Noordrand (2015), T.OP Noordrand, Territoriaal Ontwikkelingsprogramma, Proeve van Programma, Brussel: Dagelijks Bestuur T.OP Noordrand.

DELEUZE G., GUATTARI F. (1987), A Thousand Plateaus, Minneapolis: University of Minnesota Press.

DOEVENDANS C. (2008). The emergence of the postindustrial landscape and the challenge of sustainable urban transformation / El surgimiento del paisaje post-industrial y el desafío de una transformación urbana sostenible. In: Schoonjans Y., Martinez A. & Lievens W. (Eds.), Architecture and urban culture in Latin America and Europe: readings on sustainability and heritage (pp. 65-89). Brussels / Rio de Janeiro: School of Architecture Sint-Lucas / Universidade Federal do Rio de Janeiro.

DE BONO E. (1990, reprint from 1970), Lateral Thinking: Creativity Step by Step, New York: Harper & Row.

ETZKOWITZ H., LEYDESDORFF L. (2000), The dynamics of innovation: from National Systems and “Mode 2” to a Triple Helix of university–industry–government relations, in: Research policy 29 (2), pp. 109-123.

KUHK A., GEERINCK G. (2015), How to rework the productive city?, in: Ruimte, december 2015.

RUIMTE VLAANDEREN (2015), T.OP Noordrand, territoriaal Ontwikkelingsprogramma, Proeve van een programma, Brussel: Ruimte Vlaanderen.

STUDIO_015, Bernardo Secchi- Paola Viganò (2015), Noordrand, Ontwerpend onderzoek, Territoriaal Ontwikkelingsprogramma ‘Noordrand’ Regionale Visie. Brussel: Studio_015.

VANDAELE W., LENAERTS M., DE BRUYCKER S. (2014), Ceci n’est pas un rand, in: Ruimte #24, december 2014, pp. 50-57.

VIRNO Paolo (2002) Grammaire de la multitude. Pour une analyse des formes de vie contemporaines, Québec: Editions de l’éclat.

Officiële website over T.OP Noordrand (Ruimte Vlaanderen):

<http://www.ruimtevlaanderen.be/topnoordrand>

Online presentaties over T.OP Noordrand

<https://prezi.com/hnaaqjt4i-my/top-noordrand/>

<https://prezi.com/gsyqckjvshp/top-noordrand-kul/>

Informatie over het project ‘Metropolitan Landscapes’

<http://www.brusselnieuws.be/nl/nieuws/metropolitan-landscapes-wil-rafelranden-stad-maatschappelijke-functie-geven>

- Interviews voor T.OP Noordrand: Wiet Vandaele op 8 april 2015; Wiet Vandaele en Jan Zaman op 8 september 2015, Mark Breauly, 21 oktober 2015,
- Deelname MOS: Jan Zaman bij MOS I en MOS II (bij opdrachten: in zelfde groep als Living Labs/ Marleen Goethals en Martin Dumont), Wiet Vandaele bij MOS II (bij opdrachten: in zelfde groep als Charlotte Geldof, MKL 2100),
- Participerende observatie (Annette Kuhk): deelname werksessie 25 juni 2014 (Vilvoorde), 19 december 2014 (Diegem), deelname CASS juli 2014 (Brussel), CASS juli 2015 (Beaulieu),
- Participerende observatie (Michiel Dehaene): deelname Periferia Festival.

Illustratie 46: Introductienummer Rumte voor Groen, zie <http://www.slideshare.net/RuimteVL/labo-ruimte-en-tops-jan-zaman-ruimte-vlaanderen>

T.OP Limburg

2.3. T.OP Limburg

Vooraf

In de 'leeswijzer' (net voor H1) staat op enkele pagina's toegelicht welke rubrieken bij elk van de cases telkens aan bod komen (cf. 'analytisch kader'). Wie meer wil weten over de logica en fundering voor het analytisch kader, vindt dit in hoofdstuk 1. Wie interesse heeft voor case-overschrijdende conclusies en beleidsaanbevelingen, nodigen we uit om sectie 2.6 te lezen.

De beschrijving van T.OP Limburg is gebaseerd op de input uit interviews en uit het MOS I en II, aangevuld met inzichten uit documentanalyse en participerende observatie (Jan Schreurs nam deel aan de sessies over het Kolenspoor). Belangrijke documenten zijn o.a.:

- 'T.OP Limburg 2014-2015', Projectomschrijving versie 25 september 2014,
- SALK, Territoriaal ontwikkelingsprogramma Limburg, Mededeling aan de leden van de Vlaamse Regering (VR 20914 0905 MED.0244/BIS),
- Ontwerpend onderzoek territoriaal ontwikkelingsprogramma Centraal-Limburg, uitgevoerd door ZUS (Zones Urbaines Sensibles) en maat-ontwerpers,
- Projectvoorstel voor 'European Urban and Regional Planning Awards' (2013-2014),
- T.OP Limburg 01, Ruimte voor Groei, introductienummer.

2.3.1 Kadervoorwaarden

Met de sluiting van **Ford Genk** is de 'sense of urgency' en het 'momentum' relatief sterk in Limburg. De protesten van oktober 2012 en de effectieve sluiting eind 2014 zijn nog vers in het geheugen. Door het verlies van circa 13.000 jobs zijn nieuwe ontwikkelingsperspectieven nodig voor het gebied. De vraag is welk ontwikkelingsperspectief kan volgen op mijnindustrie en automobielsector, en hierbij ook de vraag of dergelijke vrij éénzijdige afhankelijkheid wel houdbaar is.

T.OP Limburg ontwikkelt in een ruimer bovenlokaal kader. Het project is een ruimtelijke pijler van het **SALK-investeringsprogramma** (Strategisch Actieplan voor Limburg in het Kwadraat), van waaruit een duidelijk politiek mandaat gecreëerd is voor een T.OP traject. De perimeter voor T.OP Limburg is evenwel kleiner dan de focus voor het SALK-investeringsprogramma (cf. ZUS, maat, 2015). De agenda was van bij het begin economische relance en extra arbeidsplaatsen. Er zijn koppelingen aan diverse andere (beleids-)initiatieven (zo bv. de opstart van Re-Mine midden 2014, de link met het BRV doordat het Kolenspoor als één van de 10 testgebieden voor de 'relance' fungeert, relaties met strategische projecten NPHK en De Wijers, in uitvoering van het RSV, het Spartacusproject, enz.). Net zoals bij T.OP Noordrand ontwikkelt ook T.OP Limburg in een samengesteld bovenlokaal programma, met o.a. links met het Vlaams materialenprogramma/ OVAM of met het Klimaatpact Limburg.

De projectomschrijving en ook de perimeter van het T.OP Limburg traject zijn in de loop van het project verder verfijnd, en deels ook aangepast. Zo bijvoorbeeld wordt er gekeken naar een groter terrein dan oorspronkelijk gepland was. Er is dus een **zekere openheid** voor de ontwikkeling van het territoriaal ontwikkelingsprogramma. In de projectbeschrijving (versie 2014) wordt T.OP Limburg weergegeven als een traject "om afstemming en win-win te realiseren tussen de SALK doelstellingen, acties en andere lopende initiatieven" en ook een "verzameling van actiegerichte programma's met een overkoepelende ambitie" (Vanautgaerden, 2014, p. 2).

Voor de opvolging van T.OP Limburg is een **projectleider** aangeduid, die volgens de eerste projectbeschrijving gericht is op de ontwikkeling van drie realisatiegerichte programma's (cf. Projectdefinitie 2014), sporen (cf. introductienummer 2015) of **deeltrajecten**, waarbinnen er een veelheid van deelprojecten ontwikkelen:

- POORT/HUB Limburg (Hub Poort Genk, Corda Campus, campus Diepenbeek, Connect met brainport Eindhoven, verbinden Houthalen-Helchteren, scenario's Ford site),
- PARK Limburg (atlas verblijfsparadijs, Terhills verblijfspoor, Zolder verblijfspoor, Groenblauw netwerk,)
- STAD Limburg (bovenlokale samenwerking, Kolenspoor als katalysator, grensoverschrijdende samenwerking Lanaken-Maastricht).

Bij de bespreking van T.OP Limburg tijdens interviews en het MOS werd ingegaan op een aantal van die specifieke **deelprojecten**, met onder andere:

- Het voormalig **Kolenspoor** als lijninfrastructuur langs strategische sites (cf. ontwerpworkshop 'revitaliseren van het Kolenspoor', Conceptstudie en vernieuwde investeringsstrategie), hierbij wordt ingezet op de ontwikkeling van verschillende lokale ambities, maar dan vanuit een gedeelde bovenlokale ontwikkelingsstrategie,
- De uitbreiding van de **Corda** Technologicampus in Hasselt (Masterplanstudie), initiatief van de Limburgse ReconversieMaatschappij (LRM), bij uitbreiding ambitie om betere verbinding met het omliggende woonweefsel te realiseren alsook met andere technologische sites en kennisinstellingen.
- De ontwikkeling van een bovenlokale Verblijfspoor **Terhills** in Maasmechelen (ontwerpend onderzoek): bovenlokale vrijetijdsbestemming, gekoppeld aan Bovenregionaal Limburg Park, bredere visie op ontwikkelingsmogelijkheden via ontwerpend onderzoek.
- De bouw van een **Velodroom** bij Zolder, als onderdeel van de ontwikkeling van de bovenlokale verblijfspoor Zolder (ontwerpworkshop).
- De ontwikkeling van de **Fordsite**, met stad Genk, Agentschap Ondernemen, OVAM en UHasselt als centrale partners (zie werkatlas Ford site, een prospectie in 2015).

2.3.2 Actoren en samenwerkingsverbanden / Coalities

Welke actoren zijn relevant?

De groep relevante actoren voor T.OP Limburg is relatief beperkt, gezien ook het aantal lopende projecten niet erg uitgebreid is, maar veeleer overzichtelijk. Ook de politiek-institutionele onderlegger lijkt op het eerste zicht eenvoudiger dan de enigszins ingewikkelde, gewestgrensoverschrijdende constellatie bij T.OP Noordrand. Nochtans is de lijst van actoren ook bij T.OP Limburg niet kort, vooral omdat er veel verschillende (nieuwe) deelprojecten worden opgestart, met telkens weer andere combinaties van lokale actoren. Van de ruime categorieën van een quadruple helix zijn er vooral veel overheidsactoren, maar ook een aantal kennisinstellingen en een beperkt aantal economische actoren. Het brede middenveld, bewoners en verschillende gebruikers zijn daarentegen veelal niet expliciet vertegenwoordigd. Bij de actoren zijn verschillende schalen aanwezig, bijvoorbeeld met gemeenten, provinciale en gewestelijke actoren, maar er zijn ook links met de Noorderburen alsook aandacht voor de Europese dimensie van de vraagstukken. Een aantal deelprojecten zijn grensoverschrijdend of plaatsen zich in een ruimer, Europees verhaal. De link tussen verschillende Limburgse en Vlaamse partners beoogt een 'branding' van de regio in de ruimere Europese context.

Welke actoren hebben effectief een bijdrage geleverd?

T.OP Limburg wordt uitgewerkt onder regie van Ruimte Vlaanderen. Het traject wordt door verschillende partners samen aangestuurd met behalve Ruimte Vlaanderen ook OVAM, VLM (Vlaamse Landmaatschappij), ANB (Agentschap Natuur en Bos), Agentschap Ondernemen, Provincie Limburg, Stad Genk, LRM (Limburgse Reconversiemaatschappij) en Toerisme Limburg.

Kenniss	Bedrijfswereld
UHasselt, Uantwerpen (zie Connectiviteit HUB Limburg en Brainport Eindhoven), Brainport Eindhoven, VITO, KULeuven (prof. André Loeckx/ projectplan, Prof. Jan Schreurs/ Kolenspoor). Ontwerpers en studiebureaus: Maat ontwerpers, ZUS (ontwerpmatig onderzoek T.OP Limburg), Quares en Technum (Ford site)	Eigenaren van de sites Corda, Thor, C-Mine; (potentiële) investeerders (bv. bij Ford-site, investeerders voor hotel-accommodaties Zolder); Circuit Zolder; lokale maakindustrie; Sibelco (Limburg Park).
Overheid	Burger/middenveld
<p>Gemeentelijk en provinciaal: Stad Genk, stad Hasselt, gemeente Diepenbeek, gemeente Heusden-Zolder, gemeente Beringen, gemeente As, gemeente Lanaken, gemeente Voeren, gemeente Maasmechelen, gemeente Dilsem-Stokkem, Provincie Limburg, POM Provinciale Ontwikkelingsmaatschappij, LRM Limburgse Reconversie Maatschappij, Locate in Limburg</p> <p>Vlaanderen: Ruimte Vlaanderen, Team Vlaams Bouwmeester, Agentschap Ondernemen, OVAM (Vlaams Materialenprogramma), VMM, VLM, ANB, MOW, AWV, nv De Scheepvaart, De Lijn, Flanders Investment & Trade, Vlaamse investeringsagenda, Toerisme Vlaanderen</p> <p>Federaal: NMBS/EIS, nationaal park Hoge Kempen (NPHK),</p> <p>Europees/ Internationaal : Rijkswaterstaat NL (zie connectiviteit HUB Limburg), Europese kaderprogramma's voor subsidies (zei 'Networking for urban vitality'), Ministerie van Infrastructuur en Omgeving (NL), Stad Eindhoven, stad Maastricht, Provincie Noord Brabant (NL)</p>	VRP (voor VRP Lab)

Illustratie 47: Overzicht betrokken belanghebbenden bij T.OP Limburg (bron: op basis van lijst betrokken belanghebbenden, zie projectdefinitie 2014)

Slechts weinig actoren volgen het T.OP Limburg traject in zijn geheel, de overgrote meerderheid is vooral betrokken bij één of meerdere specifieke deeltrajecten. Zo bijvoorbeeld voor het Kolenspoor:

- waarbij VLM, de provincie Limburg, Stad Genk en Ruimte Vlaanderen deelnamen aan de ontwerpworkshop,
- er een link is met subsidies stedenbeleid en stad Genk voor de conceptstudie,
- er een link is met partnerinitiatieven, zo bijvoorbeeld met VRP Lab bij de ontwikkeling van een investeringsstrategie.
- er met gemeenten, Vlaams beleid (Vlaamse Landmaatschappij, Ruimte Vlaanderen), Toerisme Limburg en de Provincie Limburg samenwerkingsverbanden zijn voor de uitvoering,
- Verder wordt, specifiek voor energie samengewerkt met VITO, ontwerpers, RV en de Vlaamse Bouwmeester,
- Voor transport is er dan weer een samenwerking met de Stad Genk alsook met Nederlandse partners (Rijkswaterstaat Nederland).

Welke rollen nemen actoren waar in het traject?

De classificatie van Brown en Lambert³⁸ geeft een ander beeld over de actoren dan een klassieke inschatting op basis van organisationele links. De interpretatie van het belang van actoren in termen van hun respectieve rol bij T.OP Limburg leidde tot volgende inzichten, op basis van besprekingen met de projectleider alsook eigen ervaringen door participatieve observatie:

Bij de vraag naar wie er bij T.OP Limburg een **sleutelrol** waarneemt, vermeldt de projectleider een omvangrijke lijst van partners, die verder reikt dan de centrale actoren die de regie voeren voor het project: behalve de leden van de stuurgroep, de provincie Limburg en Agentschap Ondernemen, vermeldt zij ook de burgemeesters, Curatoren, de directeur van Ruimte Genk, Gouverneur en Deputé. De sleutelrol die zij zelf heeft als projectleider wordt in belangrijke mate bepaald door haar specifieke expertise inzake Europese projecten en financiering, de onderzoeksfocus en kennis over grootschalige projecten (hierbij aandacht voor maatschappelijke overwegingen, netwerkidee, focus op landscape urbanism, dit laatste vanuit de ervaringen aan de ETH Zürich). Al naargelang de specifieke deelprojecten, kan de rol van de projectleider en het type interventie van T.OP Limburg sterk verschillen. Bij de Corda-campus bijvoorbeeld is dit geen sleutelrol, maar veeleer een ondersteunende, adviesverlenende functie. De Corda-technologiecampus in Hasselt zou worden uitgebreid: “daar moeten geen subsidies voor aangevraagd worden, daar moeten gewoon betere ideeën voor aangereikt worden” (MOS II, Liesl Vanautgaerden, Projectleider T.OP Limburg). In dit project zijn reeds veel verschillende actoren betrokken: de beheerder van de Corda technologiecampus, de stad Hasselt, de LRM (Limburgse reconversie maatschappij), stad Genk (omwille van samenwerkingen voor mobiliteit) en ontwerpers. De rol van T.OP Limburg is hier vooral advies-verlenend, als een soort “gatekeepers van een proces waar je een coördinerende rol speelt. En elk van die partijen is dan betrokken op andere niveaus om het handwerk van het project in elkaar te zetten. De LRM is zelf dan in gesprek met bedrijven” (MOS II, Michiel Dehaene, promotor-onderzoeker voor het MOS).

Dit sluit nauw aan bij de rol van de **holistische denkers**. De projectleider ontdekt deze capaciteit enkel bij de ontwerpers, omdat zij de ontwikkelingen vanuit een systeembenadering bekijken. Via ontwerpmatig onderzoek wordt getracht om een deelproject in een ruimere context te plaatsen, om sectorale belangen in een multisectoraal perspectief te plaatsen en om hierbij gericht op zoek te gaan naar synergiën.

Bij de **gespecialiseerde adviseurs** verwijst de projectleider in eerste instantie naar betrokkenen die instaan voor de ‘toets aan de realiteit’. Dit zijn bijvoorbeeld sectorale experts, OVAM, Scheepvaart, Agentschap Ondernemen of ook Prof. Jan Schreurs, vanuit zijn rol bij het Kolenspoor en zijn kennis inzake stadsvernieuwing, conceptsubsidies en ruimtelijke aspecten). Bij de **invloedrijke organisaties** vermeldt de projectleider kennisinstellingen en private actoren, zoals bijvoorbeeld VITO, Energyville of Eandis.

Tot slot zijn er ook de ‘affected communities’ oftewel **‘betrokken gemeenschappen’**. Lokale actoren worden bij T.OP Limburg op twee manieren betrokken: ofwel zijn het de vertegenwoordigers van lokale gemeenschappen (zowel verkozen beleid als administratie van betrokken gemeentes) die partners zijn bij deelprojecten, of het zijn lokale actoren die betrokken worden bij bijvoorbeeld ontwerpmatig onderzoek.

³⁸ Zie publicatie ‘Collectieve learning for transformational change, A guide to collaborative action’: hierin hanteren Brown en Lambert (2013) een vijfledige indeling om de rollen van actoren *tijdens* een collectief leertraject te beschrijven en bespreekbaar te maken. Dit kader was aan bod gekomen tijdens de tweede reeks interviews en de tweede workshop van het MOS-traject.

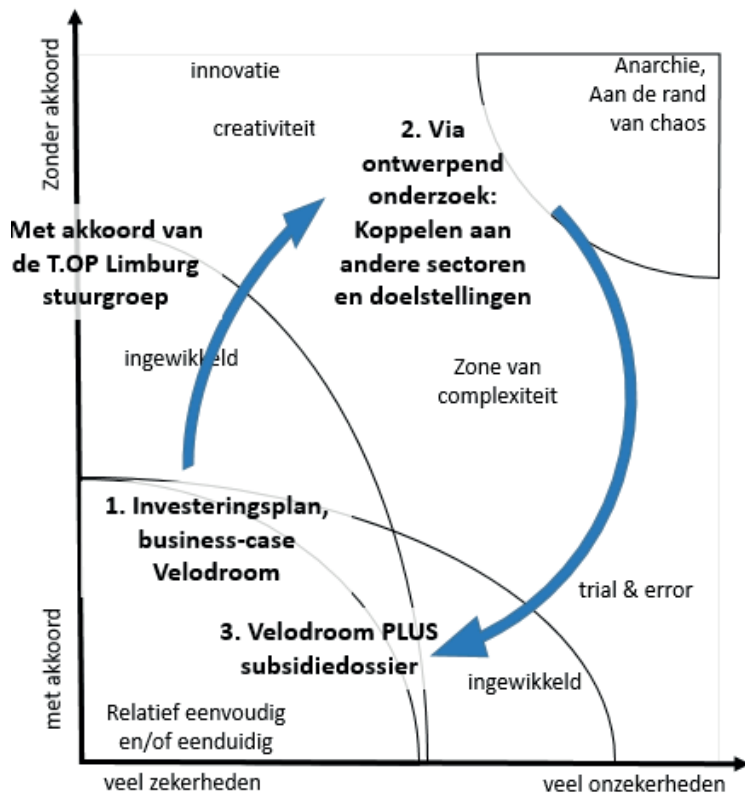
SLEUTELFIGUREN Key Individuals	<ul style="list-style-type: none"> - Projectleider - Burgermeester - Curator - Directeur van Ruimte Genk (Veronique Claessens) - Gouverneur - Deputé - Leden van de Stuurgroep - Agentschap Ondernemen - Provincie Limburg (Ruimtelijke ordening)
GESPECIALISEERDE ADVISEURS Specialist advisors	<ul style="list-style-type: none"> - Sectorale experts - OVAM - Scheepvaart - Agentschap Ondernemen - Jan Schreurs
HOLISTISCHE DENKERS Holistic thinkers	<ul style="list-style-type: none"> - Ontwerpers (bekijken de ontwikkeling vanuit een systeembenadering)
INVLOEDRIJKE ORGANISATIES Influential organisations	<ul style="list-style-type: none"> - Energyville - VITO - Eandis
GETROFFEN/BETROKKEN GEMEENSCHAPPEN Affected communities	<ul style="list-style-type: none"> - Gemeenten, Schepencolleges bv. Houthalen Helchteren - Bedrijven, stad, bevolking (zie ontwerpmatig onderzoek)

Illustratie 48: Rollen van actoren in T.OP Limburg traject (gebaseerd op classificatie van Brown en Lambert, 2013)

Verkennde of uitvoerende logica's?

Bij complexe, gebiedsgerichte trajecten zoals het territoriaal ontwikkelingsproject Limburg komen zowel verkennende benaderingen alsook uitvoeringsgerichte benaderingen aan bod, met daarbij actoren die eerder op uitvoering gericht zijn alsook actoren die open staan voor verkenningen. Terwijl elke werkwijze zijn specifieke meerwaarde heeft, ligt in de koppeling van verkennende en uitvoerende logica's de voornaamste winst voor planning die de complexiteit van de vraagstukken erkent. Dit werd tijdens het MOS II aan de hand van concrete voorbeelden geïllustreerd.

Bij de **Velodroom** was er bijvoorbeeld een (sectoraal) akkoord over een concreet investeringsplan en businesscase. Het dossier stond al een tijd op de agenda, en was er een sectorale overeenkomst (cf. Stacy: 'agreement', zie 1.): "Dat is een zwaar politiek dossier waar een bepaalde minister mee wil scoren, daar kunt ge echt niet op inbreken rechtstreeks, onmogelijk. Maar als dat er komt, verknalt dat de doelstellingen van tien andere partners" (MOS II, Oefening 13de verdiep, Liesl Vanautgaerden). Nochtans, zo merkt de projectleider van T.OP Limburg op, was er ook toen reeds een relatief breed gedragen consensus dat de velodroom er komt, ook door de sectoren die niet meteen betrokken waren. Vanuit T.OP Limburg werd toen –uiteraard met akkoord van de stuurgroep- een proces van ontwerpmatig onderzoek gestart (zie 2.), in erkenning van de desiderata van een ruimere groep actoren (met enerzijds de actoren van de velodroom alsook actoren in de onmiddellijke omgeving van de site). Hierdoor zou het project vanuit een ruimer kader en met een meer integrerende ambitie kunnen ontwikkelen. Het project wordt dus "uit de gekende omgeving getrokken" (ibid.) om een koppeling tussen doelstellingen van de velodroom en andere doelstellingen te realiseren, waarbij een project ontstaat dat ook op een ander schaalniveau speelt. Bij een 'Velodroom Plus'-project wordt er bijvoorbeeld ook gedacht aan een stuk fietsverbinding, een landmark of een onthaalcentrum: "wat daar nu gebeurt, is dat dat project een miljoen en een half extra zou krijgen om dan in zijn inkleding te voorzien en deel te worden van een landschappelijke landmark" (ibid.). Het programma voor de velodroom zelf stond hierbij niet ter discussie, het werd veeleer aangevuld en verrijkt. Het 'samen ontwikkelen' betreft de complementaire programma's.

Illustratie 49: Verkennende en op uitvoering gerichte fases bij de ontwikkeling van het Velodroom-project.

Ook bij de **Fordsite** is er op die manier een complementair paralleltraject ontstaan (met ontwerpmatig onderzoek) dat het bestaande opwaardeert, zonder het traject van het 'masterplan-in-woording'³⁹ in vraag te stellen. Dit complementair traject werd geleidelijk aan geïntroduceerd: "Eigenlijk is er langzaam een openheid gecreëerd, en dus is er ook een openheid voor die vernieuwende aanpak rond die netwerken, energienetwerken, om dat toch eens op een andere manier te bekijken" (MOS II, Liesl Vanautgaerden, Projectleider T.OP Limburg). In de parallelle out-of-the-box verkenning –waarbij 'de deur maximaal open staat' (INT Liesl Vanautgaerden, 23.09.15) werden de 'stromen' van water, energie en mobiliteit op verschillende schalen onderzocht. Op basis hiervan werden experimenten voorgesteld, waarbij verschillende nieuwe trends op één site samengebracht worden. De projectleider benadrukt dat dergelijke verkenningen beter in een parallel traject plaats hebben: "Welke ruimte bieden traditionele werkwijzen zoals een masterplan voor out-of-the-box verkenningen?" (INT Liesl Van Autgaerden, 23.09.15).

In het overkoepelend verhaal rond **Kolenspoor** worden verschillende trajecten van ontwerpmatig onderzoek ingericht. Hierbij wordt telkens naar een ruimer gebied en ruimere thematiek gekeken, bijvoorbeeld naar het idee van het 'fietsparadijs Limburg' en van 'belevingsroutes', met actoren zoals

³⁹ De masterplanstudie wordt geleid door Agentschap Ondernemen.

toerisme Vlaanderen. Op basis van een studie van de bovenlokale schaal bleek bijvoorbeeld dat het parcours Roosterbeek een cruciale link is. Dit was ook reeds vermeld in het ruimtelijk structuurplan van Zonhoven, maar hierrond was nooit actie gekomen. Het ontwerpmatig onderzoek was de opstap naar een project van landinrichting, dat samen met de VLM wordt ontwikkeld.

Net zoals bij de Velodroom wordt ook in de trajecten van de Fordsite of het Kolenspoor ontwerpmatig onderzoek ingezet om een investerings-, project- of verkavelingslogica - die alle sterk op uitvoering gericht zijn - te verruimen. Na de verkenning van ruimere gebieden, thematieken en synergiën tussen projecten of sectoren is het de bedoeling om terug te 'landen' in de uitvoeringsgerichte logica: een bepaalde businesscase wordt hiermee een businesscase 'plus'. De meerwaarde van deze verkenning kan bijvoorbeeld zijn dat inzichten uit referentievoorbeelden worden meegenomen, dat bijkomende financiële middelen gevonden werden, dat een project letterlijk een ruimer programma krijgt (bv. niet alleen het ontwerp van een gemeenschapsfunctie en de onmiddellijke omgeving, maar meten ook de planning van complementaire functies, enz.).

Bij de **financiële middelen** kan het bijvoorbeeld gaan om het vinden van extra overheidssteun bij complexe projecten: "Subsidies binnenhalen is voor mij een cruciale stap om complexe projecten met een hoog ambitieniveau te kunnen realiseren, als je rond energie iets wilt realiseren, dan heb je Europese subsidies nodig.(...) Voor de nieuwste energietechnologie, als je die moet toepassen, dat kun je niet zonder subsidies. (...) Daar krijg je geen privé-investeerders gekoppeld onderling om zoiets te realiseren" (MOS II, Liesl Vanautgaerden, Projectleider T.OP Limburg). Voor het binnenhalen van financiële middelen is ook een bepaalde knowhow nodig, die niet noodzakelijk op lokaal vlak aanwezig is. Ook hiervoor is een verkenning, die ruimer is dan de lokale businesscase, een noodzakelijke voorwaarde.

Dergelijke verkenningen kunnen bijvoorbeeld ook worden ingezet waar beslist beleid tot een impasse leidt, of waarop althans niet de verhoopte uitvoering volgt. Zo bijvoorbeeld is bij de **Terhills**-site een poging ondernomen om te bemiddelen. Bij dit project zijn veel verschillende actoren betrokken, met eigenaren, gemeenten, het nationaal park en ook Vlaamse overheden. Het is een complexe actorsetting met vertegenwoordigers van verschillende sectoren en verschillende beleidsniveaus. De samenwerking verliep niet vlot: "Die samenwerking tussen die actoren is helemaal vastgelopen, en die zijn allemaal teruggegaan op zichzelf gegaan, en proberen om in een uiterst conflictueuze situatie toch hun eigen ding te realiseren" (MOS II, Liesl Vanautgaerden, Projectleider T.OP Limburg). Hier heeft T.OP Limburg zelf een ontwerpmatig onderzoek betaald (na tien jaar provinciaal RUP en erg uiteenlopende visies): "We zijn daar eigenlijk wel in geslaagd om een visie te ontwikkelen waarbij iedereen terug rond de tafel wou zitten. Er zijn een aantal workshops geweest waar iedereen zei van 'Ja, eigenlijk geloven we daarin'" (ibid.). Bij het ontwerpmatig onderzoek is vooral ook duidelijk geworden dat er bij de deelprojecten wel degelijk ook onderlinge relaties en afhankelijkheden zijn, waardoor 'samen ontwikkelen' de betere optie is. Tegelijk dient te worden gezegd dat het met deze verkenning nog niet is opgelost: om te 'landen' moet een nieuw PRUP, of althans een herziening van het bestaande gedaan worden. Ondertussen is er ook een nieuw juridisch instrument – het decreet complexe projecten- waardoor de bemiddeling en het overleg tussen actoren ook een meer formeel kader krijgt.

Al geeft de projectleider ook aan dat de samenwerking langs de **oost-as** (van Dilsem over Terhills en Maasmechelen tot Lanaken) gebaat zou zijn bij een op maat gemaakt protocol: "Voor dat traject heb ik nu toch zoiets van 'we hadden een engagementsverklaring nodig', maar dat verschilt echt van gebied tot gebied" (ibid.). Ontwerpmatig onderzoek kan een bijdrage leveren op conceptueel vlak en om een gedeelde visie te ontwikkelen over een gebied, maar het kan geen dwingende voorwaarden opleggen voor samenwerking. In het ontwerpmatig onderzoek voor deze gebieden en de stappen die daarop volgen, werd achtereenvolgens gewerkt aan het conceptuele, het juridische en het financiële: "Wat we gedaan hebben is eerst een conceptueel idee ontwikkelen waar ze allemaal achter staan, waar ze wel alleszins ook al de ruimtelijke win-win zien, dus eerst het conceptuele ding. Wat we nu gaan doen, is echt een projectomschrijvingsfiche opsturen naar iedereen, waarin heel duidelijk staat 'kijk, het gaat

over dit project, dit is het voorstel, dit is de meerwaarde, niet alleen ruimtelijk maar ook economisch, want er zijn eigendommen van gronden die een ander statuut kunnen krijgen, er zijn de relaties tussen twee gemeenten, mensen kunnen dan mee bewegen'. We proberen op een heel aantal vlakken de meerwaarde van het huidige voorstel te omschrijven, en een tweede nota die we maken nu, is te zeggen van 'okay, hoe kunnen we dat nu realiseren, wat zijn de stappenplannen'? Wat zijn de voorwaarden?" (ibid.). In die tweede stap was ook een 'stromendiagram' opgenomen om aan te tonen welke stappen nodig zijn voor welke realisaties, met een termijn van twee jaar. Een belangrijke stap bleek bijvoorbeeld de samenwerking tussen de Limburgse Reconversie maatschappij en Maasmechelen Village. Om het financiële rond te krijgen is niet alleen een engagementsverklaring, maar ook een model van cofinanciering voor de studie van financiële haalbaarheid nodig.

Bij deze voorbeelden wordt vanuit T.OP Limburg ingegaan op projecten die reeds dicht bij een beslissing staan. De inzet hiervan is verruimen, en dus duidelijk niet om de volgende stappen in een beslissingsproces te verhinderen: "Ik zit niet in de houding om te zeggen 'we gaan u tegenwerken', dat is niet de bedoeling van het huidige beleid" (MOS II, Liesl Vanautgaerden, Projectleider T.OP Limburg).

2.3.3 Kennisproductie

In de rubriek 'kennisproductie' werden drie aspecten onderzocht: de ontwikkeling van kennis rond innovatieve praktijken (the 'matter of concern', een gedeelde probleemstelling), de ontwikkeling van kennis over methoden (een gedeelde methodologie) en de ontwikkeling van vormen van collectieve verbeelding.

Innoverende praktijken

De meerwaarde van T.OP Limburg wordt gerealiseerd door verschillende soorten bijdragen (cf. INT Liesl Vanautgaerden, 30 maart 2015).

- De meerwaarde van T.OP Limburg wordt gerealiseerd door verschillende soorten bijdragen (cf. INT Liesl Vanautgaerden, 30 maart 2015). De bijdragen creëren een kader voor de ontwikkeling van T.OP Limburg (gebied als poort/hub – park – stad), met als prioritaire doelstellingen circulaire economie in combinatie met recreatie, natuur, wonen. Binnen T.OP Limburg werd consequent gewerkt aan een meerschallig en integrerend perspectief. Visievorming komt bij veel deelprojecten aan bod. Telkens weer wordt, bij verschillende deelprojecten, getracht om interventies en **deelprojecten als één systeem** te bekijken. Een concreet voorbeeld hiervan is het samen bestuderen van aspecten van diepe geothermie en energyville, in relatie tot de ontwikkeling van bedrijvigheid en basisinfrastructuur hiervoor, in relatie tot het verhaal van Kolenspoor en de ruimere mobiliteit. Een ander voorbeeld is het samenbrengen van projecten, bijvoorbeeld voor de bovenlokale verblijfspoor Zolder (deelprojecten zijn Bolderberg/ Heusden-Zolder/ duurzaam circuit /belevingsweg/ toegangspoort/ Wijers/ Hotels/ lokale investeerders, etc.)
- Bij dergelijke omvattende en/of systemische benadering wordt het gebiedseigen potentieel en de lokale ontwikkeling **gekoppeld aan Vlaamse en Europese perspectieven**. Hierbij worden de praktijken van Limburgse lokale cases gesitueerd ten opzichte van Europese trends. Een voorbeeld hier is het thema circulaire economie, dat op Europees vlak erg belangrijk is. Zo wil Parijs zich bijvoorbeeld profileren als 'circulaire stad'.⁴⁰
 - Bij het overleg voor de verschillende deelprojecten wordt ruimte gecreëerd voor **verkenningen**, waarbij er een **grote openheid** is in de gesprekken. De ontwikkelde visies zijn dan niet een (absolute) voorwaarde, maar veeleer een omkadering, bijvoorbeeld kwam er ook een visie op Limburg als opslagruimte aan bod, als locatie voor hersteleconomie, met expertise rond afvalverwerking, en met belangrijke sociale component door beschikbaarheid arbeidskrachten.

⁴⁰ zie <http://www.paris.fr/economiecirculaire> .

Illustratie 50 biedt een overzicht van de deelprojecten, en de werkwijzen/output.

Re-Mine HUB Limburg: stedelijke Hub, vernieuwende economieën

Activeren circulaire hub Poort Genk	<ul style="list-style-type: none"> - Onderzoeksrapport overzicht bedrijfslocaties - Prospectieve studie circulaire economie (CE) Genk - Verdere uitwerking cases en instrumenten CE
Verbindingsstrategie Corda campus	- Masterplanstudie
Verbindingsstrategie campus Diepenbeek	- Masterplanstudie (open oproep) in regionaal ontwikkelingsperspectief
Connectiviteit Hub Limburg en Brainport Eindhoven	<ul style="list-style-type: none"> - Vlaams en internationaal samenwerkingsverband - Europese subsidieaanvraag ('networking for urban vitality')
Verbindingsstrategie Houthalen---Helchteren	- Ontwerpend onderzoek strategische verwevingslocaties
Ontwikkelingsscenario's Ford site	- Cartografie en infographics: atlas als tool voor dialoog

Re-Mine PARK Limburg: Van de mijnroute tot de 'great outdoors'

Atlas verblijfsparadijs	- Cartografie de Wijers (verblijfslandschap, ecologisch netwerk, zie ook strategisch project De Wijers)
Bovenlokale Verblijfspoor Terhills	- Ontwerpend onderzoek (verbrede visie, win-win, nieuwe concepten landschappelijke samenhang)
Bovenlokale Verblijfspoor Zolder	- Ontwerpworkshop (verbrede visie, bovenlokaal, link met lokale projecten: Wijers, Zolder, Bolderberg, domein Bovy)
Veerkracht Groenblauw netwerk	<ul style="list-style-type: none"> - Partnerschap de Wijers - Partnerschap Nationaal Park Hoge Kempen - Partnerschap igreen (link met Re-Mine HUB: CE)

Re-Mine STAD Limburg: Stedelijk netwerk als motor van maatschappelijke dynamiek

Bovenlokale samenwerking	<ul style="list-style-type: none"> - Atlasconsultatie gemeenten - Trendonderzoek wonen in grensgemeenten - Behoeftbevraging gemeentelijk woonbeleid
Kolenspoor als gedeelde catalysator	<ul style="list-style-type: none"> - Ontwerpworkshop 'revitaliseren van het kolenspoor' - Conceptstudie 'multiproductief netwerk Kolenspoor' - Ontwikkelen van vernieuwende investeringsstrategieën voor het Kolenspoor als testing ground voor nieuwe technologieën inzake mobiliteit, watermanagement, energie en groene infrastructuur (link met VRP Lab).
Grensoverschrijdende ontwikkeling Lanaken- Maastricht	<ul style="list-style-type: none"> - Consultatieworkshop rond mobiliteit, stedelijke en open ruimte - Onderzoeksrapport 'strategisch verdichten en verdunnen'

Illustratie 50: Overzicht deelprojecten en werkwijzen T.OP Limburg

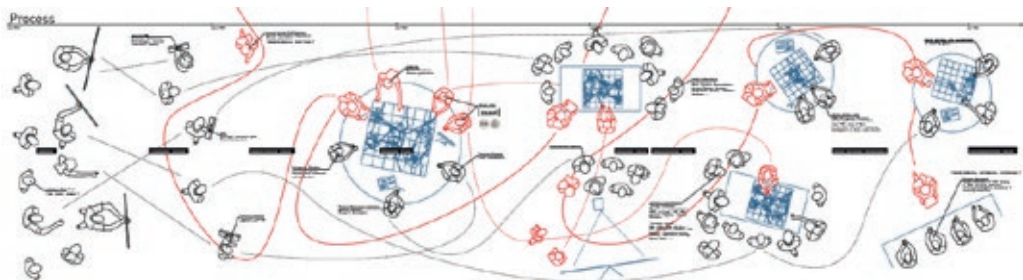
Methodologische vernieuwing

Reeds in de projectdefinitie van 2014 werd duidelijk gesteld dat T.OP Limburg niet 'puur bottom-up', noch louter 'top-down' is. Dit wordt in het interview beklemtoond door de projectleider: "In het T.OP Planningsproces staat de wisselwerking tussen bottom-up en top-down dynamiek centraal." (INT Liesl Vanautgaerden, 30.03.15; 2014, p. 11). Initiatieven van onderuit zijn belangrijke insteek voor het T.OP project, dat aansluiting zoekt bij "al wat er beweegt" (2014, p. 11).

Het T.OP Limburg traject wordt beschreven als een proces van coproductie (INT Liesl Vanautgaerden en 2014, p. 11). Het beeld van Maat Ontwerpers in de eerste projectdefinitie van 2014 illustreert de 'flow' van dergelijk proces van bij de protesten op de Ford site (in 2012) tot aan de communicatie over

T.OP Limburg en het Re-mine programma met de Vlaamse Regering (in 2014). Het beeld toont de flow op het niveau van T.OP Limburg, en zoomt slechts weinig in op de afzonderlijke deelprojecten. Het beeld illustreert enkele stappen en kenmerken in een proces, dat als coproductie wordt voorgesteld:

- Een aantal **actoren**, en uiteraard de projectleider - hier voorgesteld als 'rode draad' - volgen het hele traject. Een deel van de actoren die het proces mee aansturen, wordt ook vermeld, al komen deze actoren niet prominent naar voor in het beeld (LRM en de provincie wel, maar OVAM, VLM, ANB, AO, stad Genk of toerisme Vlaanderen komen weinig expliciet of zelfs helemaal niet aan bod in dit schema). Deze en andere actoren volgen slechts een deel: de setting van actoren wordt steeds weer aangepast (verruimd of versmald). De bandbreedte van betrokken actoren is breed, met lokale, bovenlokale en zelfs internationale deelnemers. De 'flows' in het schema nemen de deelname van de verschillende actoren als uitgangspunt, en bijvoorbeeld niet de doorwerking van resultaten uit één stap naar een volgende stap en/of de momenten van '**consolidatie**' (m.a.w. welke inzichten en beslissingen werken door?) De mededeling aan de Vlaamse regering wordt wel getoond, en is hierop een uitzondering. Door de wijze van illustreren wordt de indruk versterkt dat het om een **open proces** gaat, wat strookt met de beschrijving van een proces dat "Informeel is zolang het niet concreet is, en waarbij formalisering geen prioriteit is. Veel gebeurt op basis van vertrouwen" (INT Liesl Van Outgaerden, 23.09.15). Deze formalisering is wel wenselijk op termijn, zo bijvoorbeeld als samenwerkingsrapport rond Bolderberg om de engagementen voor landinrichting gekoppeld aan financiële steun vast te leggen.
- In het schema zijn slechts weinig verschillende **werkwijzen** voorgesteld. Het overgrote deel zijn overlegmomenten met beperkt groepsoverleg tot zeven deelnemers, maar ook ruimere sessies, doorgaans met ondersteuning door visuele middelen en vooral **cartografie**. Verder worden ook enkele presentatiemomenten getoond. Het beeld toont een afwisseling van fases van onderzoek en consultatie.

Illustratie 51: Flows in het proces van T.OP Limburg (MAAT ontwerpers en ZUS).

Het spectrum aan werkwijzen is breder, maar ook specifiekere dan enkel overleg en presentaties. In de beknopte voorstelling van T.OP Limburg op de website van Ruimte Vlaanderen worden vooral twee werkwijzen naar voor gehaald, namelijk 'ontwerpend onderzoek' (met een link naar Labo Ruimte) en de 'cartografie van de territoriale samenhang en het ontwikkelingspotentieel', als bijdragen aan een 'gebiedsgericht beleidskader'. Net zoals bij het T.OP Noordrand project, werden de methoden 'on the go' ontwikkeld, waarbij werd voortgebouwd op de kennis van de projectleider en de expertise van externe betrokkenen (o.a. studiebureaus). Er waren bij dit traject evenwel geen afzonderlijke, externe procesbegeleiders aangesteld. Tijdens de interviews gaat de projectleider in op specifieke werkwijzen en methodologische kenmerken van het T.OP Limburg traject, alsook op het deelproject Kolenspoor. Belangrijke methodologische aspecten op niveau van het overkoepelende traject zijn onder meer:

- De focus op de **relatief korte termijn** vanuit de urgentie en de timing van SALK: bij T.OP Limburg wordt getracht om haalbare en werkbare acties te plannen tot eind 2019. T.OP Limburg is hierbij vooral gericht op de ruimtelijke aspecten van de economische transformatie.
- Hierbij gaat het vaak om **betrekkelijk complexe projecten**. Ruimtelijke ordening treedt dan op als verticale sector en als ondernemende overheid in een ruimere transitie. In T.OP Limburg worden verschillende actoren, en in eerste instantie overheden samengebracht (bv. ANB – VLM – Stedenbeleid).
- Niettegenstaande de urgentie, de focus op de korte termijn en op implementatie in een actiegerichte planningsbenadering, is er bij T.OP Limburg ook ruimte voor **verkenning, experiment en visie-ontwikkeling voor de middellange en lange termijn**. Zo bijvoorbeeld was er een workshop met sleutelactoren in de regio Genk, als onderdeel van een participatief traject over circulaire economie. Bij het verkennen van potentiëlen is er grote openheid in de gesprekken.
- Op niveau van T.OP Limburg is een **overkoepelend kader** gedefinieerd (3 types netwerken), van waaruit de deelname aan specifieke activiteiten wordt geselecteerd. Het afwegingskader start vanuit een **netwerkidée**, wat eveneens tot uiting komt in de beelden en illustraties die voor T.OP Limburg werden ontwikkeld (o.a. als netwerk van actoren, als netwerk van projecten, ecologische en economische netwerken, etc.).
- Vanuit het overkoepelend kader zijn er een aantal **principes en doelstellingen**, waarover in alle deelprojecten wordt gewaakt, zo bijvoorbeeld zorgvuldig ruimtegebruik, ruimtelijke samenhang en kwaliteit, contrast bebouwd en groen, aandacht voor logistiek en energie.

Voor de verdere toelichting van methodologische aspecten focust de projectleider in het interview vervolgens op het deeltraject '**Kolenspoor**'. In de projectdefinitie wordt de meerledigheid en uitdaging voor deze site duidelijk omschreven: "Op het Kolenspoor worden vandaag dan ook diverse ambities geprojecteerd die niet eenvoudig te combineren zijn. De uitdaging ligt in het concretiseren van een bovenlokale ontwikkelingsstrategie die op creatieve manier inspeelt op de ruimtelijke troeven en de verschillende bestemmingen combineert" (projectdefinitie 2014, p. 10). Van het Kolenspoor wordt bijvoorbeeld verwacht dat het kan functioneren voor zowel personenvervoer (snel en innovatief), als voor goederenvervoer, waar het nu nog steeds gedeeltelijk voor wordt aangewend. Hierbij wordt verwacht dat het als drager kan dienen voor zowel zwaar mechanisch vervoer, maar ook voor functionele en recreatieve verplaatsingen door zachte weggebruikers (fietsers, voetgangers). Niet alleen zou het Kolenspoor ruimte kunnen bieden aan uiteenlopende vormen van mobiliteit, maar ook dienst kunnen doen voor energietransport (bv. warmtenetten, geothermie...). (aanvulling door Jan Schreurs, op basis van participerende observatie).

Illustratie 52: Situering van het Kolenspoor

De projectleider licht de methodologische keuzes bij deze meerschallige uitdaging verder toe in het interview:

- Het idee om van het **Kolenspoor als ruggengraat** voor een verhaal met verschillende deelprojecten in te zetten, wordt o.a. door Z33, PLUSoffice en Delva Landscape architects voorgesteld bij de zevende Biënnale in Rotterdam (IABR gaat door in april 2016, het thema is 'the next economy'). In een ruimtelijke ontwikkelingstrategie (deelaspecten ecologie, energie en mobiliteit) wordt het Kolenspoor er voorgesteld als 'Multiproductieve verbinder die de lokale economie ondersteunt'. (cf. <http://delva.la/nieuws/iabr-2016-the-next-economy/>). Hier worden de resultaten van de concept-studie 'multiproductief netwerk kolenspoor' voorgesteld (recreatie en landschap, economie en transport).
- Om dit narratief te testen op het terrein, met de lokale gemeenschap – en het verhaal te laten 'landen' (INT Liesl Vanautgaerden, 23.09.15)-, zijn er twee **lokale trajecten** ingericht in Houthalen-Helchteren en in Genk. Hiervoor werd **ontwerpmatig onderzoek** ingezet. De ontwerpworkshop 'revitaliseren van het kolenspoor' diende ter ondersteuning van de partnerdialogoog. Terwijl het ontwerpend onderzoek wordt ingezet voor lokale trajecten, is het niet louter op implementatie gericht. Bij het ontwerpend onderzoek worden ook lange termijn scenario's en ruimere verkenningen opgenomen (zie experten-bevraging naar 'game-changing' factoren of workshop met C2C experten en o.a. Mark Brearly).
- Uit deze trajecten komen voorstellen voor **experimenten**, deze zijn voor T.OP Limburg potentieel strategisch (zie eerder ook reeds voorbeeld van Ford Genk). Voor het Kolenspoor werd voorgesteld om de regio integraal als een 'laboratorium voor diverse tests' in te richten, zo bijvoorbeeld voor een zorgcentrum modulair bouwen, met een teststrip voor 'driverles cars' op enkele straten van Genk, met een circuit voor 'driverles cars' in Terhills, voor het testen van Energyville in een regelluwe zone op de TORF-site, evenals een regelluwe zone voor het Waterproject in Maasmechelen. Het schaalniveau van elk van deze deelprojecten is vergelijkbaar met Living Labs. Indien een voorstel concreet genoeg is –waarbij eventueel en bovendien ook een cultuuromslag nodig is-, kan worden overgegaan tot een investeringsproject en/of een aanvraag voor subsidies. Zo werden bijvoorbeeld concrete projecten voorgesteld voor het Nationaal Park Maasmechelen, voor de verdichting én ontsnippering van Lanaken. Dergelijke investeringsstrategie wordt niet alleen voor specifieke deelprojecten, maar ook voor het Kolenspoor in zijn geheel ontwikkeld, als 'collector' van nieuwe technieken voor mobiliteit, watermanagement en energie, met een link naar de regionale identiteit, alsook projecten voor intermodale connectiviteit voor zorg, recreatie en woon-werkverkeer.
- Het Kolenspoor is op zijn beurt ook ingebed en gelinkt aan het ruimere verhaal van BRV, wat geconcretiseerd is doordat er op het Kolenspoor één van de tien **gebiedswerkgroepen** heeft gewerkt. In dit kader zijn er vijf quick-wins voorgesteld, onder de naam 'Het Kolenspoor op het spoor', 'strategisch project Kolenspoor', 'Platform innovatieve mobiliteit', 'Mijnroute' en 'Regelluwe zones' (zie <http://www.beleidsplanruimte.be/>, resultaten van de gebiedswerkgroepen). Deze **quick-wins** hebben uiteenlopende doelstellingen, met onder meer een publicatie, de deelname aan de IABR, een pilootproject voor een 'missing link' in het fietsbelevingsrouten netwerk (Bolderberg Bike Valley), of ook het opzetten van een samenwerkingsverband tussen voormalige mijn gemeenten als voorbereiding voor een dossier als 'strategisch project'.

Collectieve verbeelding

Bij het Territoriaal Ontwikkelingsproject Limburg hebben onderstaande elementen bijgedragen tot de ontwikkeling van een vorm van 'collectieve verbeelding':

- Voor het overkoepelende project T.OP Limburg werden **drie 'ruimtelijke figuren'** ontwikkeld. De ontwerpen tonen en benadrukken de samenhang in het gebied, telkens vanuit een andere thematische insteek, als 'voorwaardenscheppend territorium', als 'Multi-productief stedelijk netwerk' en als 'welvarend, breed verblijfslandschap' (zie projectdefinitie 2014).
- In het Re-mine programma werd op een gelijkaardige manier gewerkt, maar dan vanuit **drie sporen** (zie projectdefinitie 2015, introductienummer). Deze zijn Poort, Park en Stad Limburg, die respectievelijk ingaan op het ondernemingsklimaat en innovatie, op vrijetijdseconomie en op gezonde verstedelijking.
- 'Koppelen' en 'samenhang' zijn sleutelwoorden voor T.OP Limburg, maar evenzeer voor deelprojecten. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in het Kolenspoor-traject, waarbij vooral de **synergie** van verschillende deelprojecten gezocht werd.
- Zo werd bij tal van deelprojecten, vanuit ontwerpend onderzoek, getracht om actoren samen te brengen en een **gedeelde visie** (of althans eenzelfde kijk op de probleemstelling) te ontwikkelen. Het kan hierbij gaan om actoren die voordien weinig met elkaar in contact kwamen maar ook om actoren die zich in een conflictuele situatie bevonden.
- Het **traject van co-constructie** dat hierbij is afgelegd, is op een aantrekkelijke, en duidelijke wijze geïllustreerd in een beeld van MAATontwerpers. Bij deze schets wordt in bovenaanzicht een setting van actoren getoond (in overleg, rond tafels met daarop plannen, als presentator of publiek bij een presentatie, enz.). Met dunne lijnen is het verloop van actoren en events gesuggereerd. Je 'ziet' als het ware de actoren deelnemen en van één naar een volgende stap in het proces 'gaan'. Een variant op de oorspronkelijke schets van MAATontwerpers is opgenomen in het introductie-nummer van 2015, waarbij ook de aanzet voor de drie sporen van het RE-MINE programma wordt getoond.

2.3.4. Drempels en versnellers

Tijdens de interviews en tijdens het MOS gebruikte de projectleider zelf nauwelijks de begrippen 'drempel' en 'padafhankelijkheden'. Onderstaande voorbeelden zijn dan ook een interpretatie op basis van de eigen kennis over het project (op basis van de toelichtingen tijdens het MOS, documentanalyse en participerende observaties bij het Kolenspoor). Drempels en padafhankelijkheden in het T.OP Limburg traject komen o.i. op verschillende wijzen tot uiting:

- Vanuit het verder terug liggende, maar ook vanuit het recente industriële verleden (en de daarmee gepaard gaande nederzettingsstructuur) zijn er sowieso een aantal padafhankelijkheden. Bestaande **infrastructuren** kunnen als vertrekpunt worden genomen (cf. C-mine, Kolenspoor of Ford-site), maar kunnen ook de verdere ontwikkeling hypothekeren (bv. doordat er een nood is om gronden te saneren vooraleer deze te ontwikkelen).
- Een drempel, die T.OP Limburg alvast tracht weg te werken, is de **sterk lokale focus** van projecten, waarbij niet aan synergie met andere projecten en partners wordt gedacht. Vaak is dit het resultaat van tijdsgebrek (en de vrees dat coördinatie vooral tijdsverlies zou zijn), soms ook aan desinteresse - indien een project schijnbaar perfect ook autonoom kan worden ontwikkeld- of simpelweg onwetendheid over projecten in naburige gemeenten. De projectleider maakte dienaangaande een onderscheid tussen de gemeenten in de oostelijke as (van Dilsem over Terhills en Maasmechelen tot Lanaken)
- Voor een aantal projecten is de **haalbaarheid** evenwel gering indien dit autonoom wordt ontwikkeld, en kan net door samenwerking een drempel voor realisatie worden weggenomen. Bij dergelijke samenwerking en nieuwe coalities kan de aanwezigheid van uiteenlopende ambities een drempel zijn. Hier is **creativiteit en inventiviteit** gevraagd, bijvoorbeeld om de aanleg van

ondergrondse structuren (voor geothermie) te laten samen sporen met de aanleg van bovengrondse infrastructuur voor recreatie.

- Ten aanzien van padafhankelijkheden uitte de projectleider ook een positieve waardering: wanneer sterk wordt ingezet op het specifieke **gebiedspotentieel**, en lokale ambities en patronen als uitgangspunt worden genomen, vormen padafhankelijkheden veeleer een kans dan een versmalling van de mogelijkheden. Deze kansen en valorisatiepotentiëlen komen onder andere naar voor in ontwerpworkshops (bv. in deelname van o.a. Ruimte Vlaanderen of van de VLM).
- Het exploratieve karakter van de ontwerpworkshops maken het mogelijk om koppelingen tot stand te brengen die in een business-as-usual praktijk niet of nauwelijks aan bod komen, zo bijvoorbeeld tussen landbouw, biomassa en het thema circulaire economie, of de koppeling van een project aan andere projecten (zie velodroom-traject).

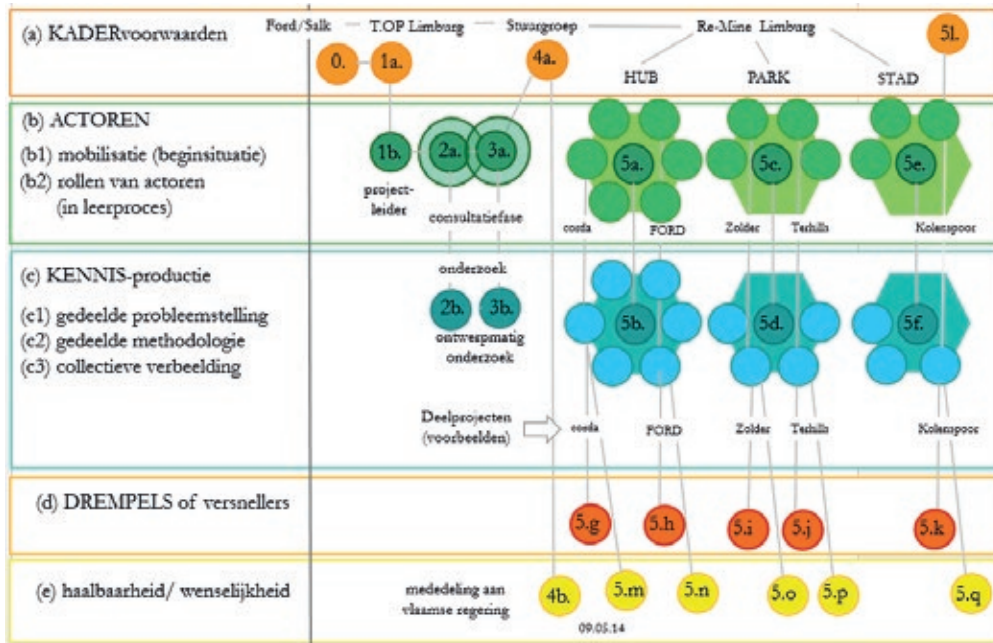
2.3.5 T.OP Limburg als collectief leren traject

De ontwikkeling van T.OP Limburg kan worden voorgesteld op het niveau van het overkoepelend project, maar ook door in te zoomen op de vele deelprojecten.

Een overzicht van het overkoepeld traject

Op overkoepelend niveau waren er volgende stappen:

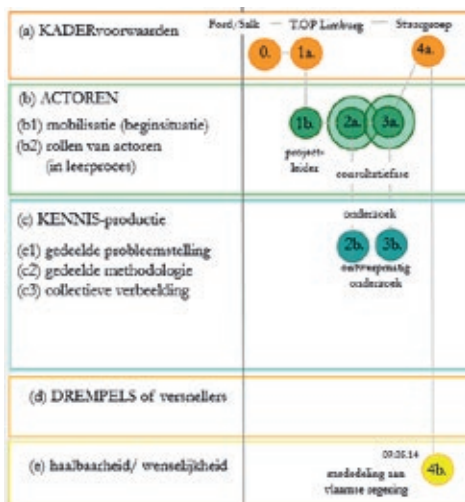
- Kadervoorwaarden: Verspreide acties omtrent de sluiting van Ford Genk (2012- tot begin 2013) > opstart SALK (0.), vervolgens samenstellen van stuurgroep en bijeenbrengen van actoren voor de regio van T.OP Limburg (1a., 1b.),
- Overkoepelende kennisproductie en mobilisatie: Consultatiefase (tot einde 2013) (2 a. en 3 a.) en in parallel een eerste en tweede onderzoeksfase met partners uit de regio en ontwerpers (medio 2013) (2b. en 3b.),
- Terugkoppeling, veranderde kadervoorwaarde en stap naar haalbaarheid: Voorstellen programma Re-mine aan Vlaamse Regering op 9 mei 2014 (4 a. en 4 b.)
- Specifieke kennisproductie en mobilisatie: Start van Re-Mine programma's (Re-mine Stad, Park, Poort/Hub) (fase 5 met onderdelen).

Illustratie 53: Schematische voorstelling van verbanden in T.OP Limburg als collectief leertraject

De start van T.OP Limburg

Op 24 oktober 2012 werd de sluiting van Ford Genk bekend gemaakt. Nog geen twee maanden later was er een taskforce opgestart voor het SALK investeringsprogramma (cf. fase 0. in het schema). Dit zijn belangrijke kadervoorwaarden voor de beslissing om een territoriaal ontwikkelingsprogramma voor Limburg op te starten in 2013 (cf. 1.): T.OP Limburg was in de projectportfolio van SALK reeds mee opgenomen.

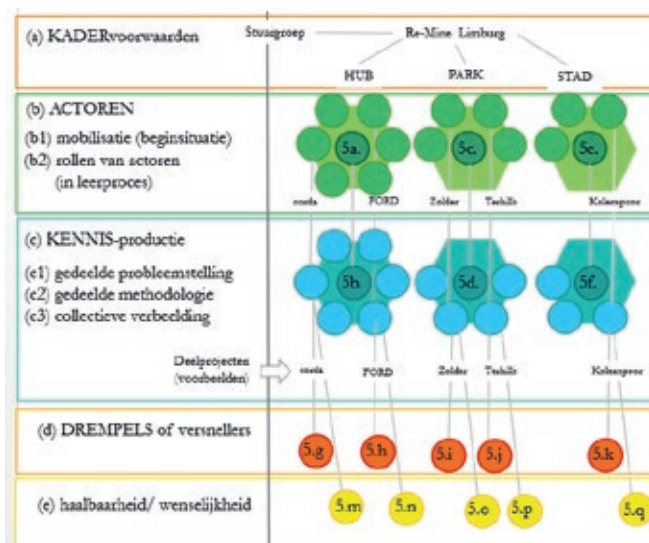

Met de aanstelling van een projectleider kon de eerste fase van het T.OP traject starten, met tegelijk consultaties (cf. 2a en 3a.) en onderzoek (cf. 2b. en 3b). De kennis-opbouw op dit overkoepelende niveau had aandacht voor het procesverloop en methoden bij T.OP Limburg alsook voor de keuze van actoren in de deelprojecten. Deze eerste fase van onderzoek en consultaties leidde tot inzichten omtrent mogelijke coalities en methoden voor het Kolenspoor alsook voor andere deelprojecten. Deze inzichten zijn geconsolideerd in de nota aan de Vlaamse Regering (uiteraard voordien goedgekeurd door de stuurgroep, cf. 4a. en 4b).

Illustratie 54: Schematische voorstelling: de opstart van T.OP Limburg

Deelprojecten

Met de goedkeuring door de Vlaamse regering kon het Re-mine programma van start gaan. Hierbij zijn er respectievelijk 6, 4 en 3 deelprojecten voor de sporen HUB/Poort, Park en Stad. Voor elk van deze deelprojecten is er zowel een vorm van mobilisatie van actoren en de ontwikkeling van kennis. Bij verschillende projecten – hier illustratief aangeduid – werden verschillende drempels ervaren. In het schema worden – exemplarisch – een aantal deelprojecten vermeld, zoals bv. de Cordacampus en de Fordsite bij ‘Poort Limburg’, alsook projecten in Zolder of Terhills voor ‘Park Limburg’.

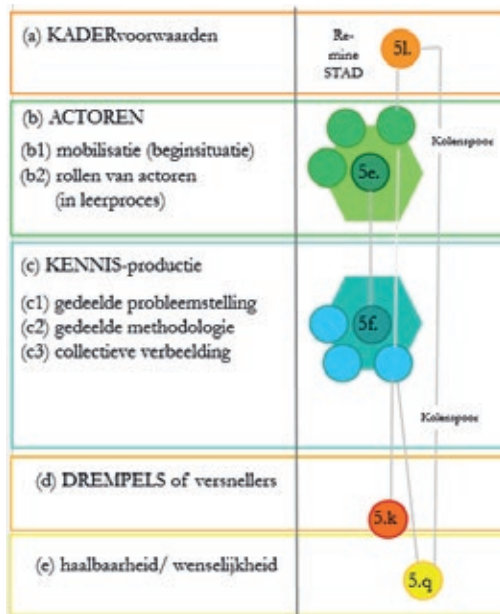

Illustratie 55: Schematische voorstelling: deelprojecten in T.OP Limburg

Het Kolenspoor staat vermeld als deelproject bij Stad Limburg, terwijl het project an sich ook nog eens deelprojecten bevat. De uiteenlopende deelprojecten ontwikkelen rond lokale ambities, en kennen veelal reeds een voortraject: ze werden doorgaans niet pas opgestart in het kader van T.OP Limburg. Zo waren bij het Kolenspoor al meerdere actoren bezig met kennisopbouw en waren er al informele samenwerkingsverbanden.

Het overkoepelende kader is evenwel nieuw: voordien ontwikkelden de deelprojecten veelal afzonderlijk of zelfs in onderlinge concurrentie, zonder visie of collectieve verbeelding over het geheel van projecten. Nochtans is het echte uitschrijven van een visie ook niet de taakstelling van T.OP Limburg: “Er is geen tijd voor visies, er staan wel principes op overkoepelend niveau in samenwerkingsakkoorden.” (INT Liesl Vanautgaerden, 23.09.15). Door tussenkomst van het overkoepelende programma krijgen de deelprojecten een input die ruimer is dan het lokale (zowel inzake verkenningen alsook input voor gericht implementatie), en kunnen er andere kadervoorwaarden geschapen worden. Ook is er kans op een betere afstemming tussen verschillende deelprojecten onderling, want zonder dergelijk overkoepelende programma minder kansrijk is: “Bepaalde goede ideeën gaan in de kast vanaf een bepaalde schaal van complexiteit.” (INT Liesl Vanautgaerden, 23.09.15). Bij T.OP Limburg wordt getracht om een verbindende logica te vinden voor de vele projecten in het gebied Centraal Limburg. Een gedeeld kader helpt om “1) te beginnen, 2) het serieus te maken, 3) naar de uitvoering te gaan” (cf. MOS II, Liesl Vanautgaerden, opdracht ‘innovatiecarroussel’).

Project Kolenspoor

Door het overkoepelende programma wint het project aan belang, zowel lokaal alsook op Vlaams niveau. Zo bijvoorbeeld zijn er gemeenten die budgetten reserveren voor de realisatie van deelprojecten in het kader van het 'Kolenspoor', gezien er momenteel ook niet veel andere opties zijn: "Gebiedsgerichte werking zou baat hebben bij een investeringsfonds voor geïntegreerde ontwikkeling" (INT Liesl Vanautgaerden, 23.09.15). Er ontstaan er nieuwe coalities (5e.), nieuwe kennis (5f.) en ook nieuwe kadervoorwaarden (5l.), zo bijvoorbeeld de conceptsubsidie stedenbeleid en het kader 'lokale agenda'.

Illustratie 56: Schematische voorstelling: Het project Kolenspoor in T.OP Limburg

Bij de ontwikkeling van het Kolenspoor kwamen een aantal drempels naar boven (5k.), die de aanleiding waren om de methode voor samenwerking te wijzigen en ook nieuwe coalities op te starten (naar een nieuwsoortig 'plan d'ensemble' in 2015). Het Kolenspoor traject kent binnenkort ook een vorm van toekomstvalorisatie door deelname aan de Biënnale in 2016 (5q). De IABR is op haar beurt een kans om nieuwe kadervoorwaarden te scheppen en een breder draagvlak voor dit project te creëren. De kadervoorwaarden werden bijgesteld vanwege de deelname aan dit evenement, en als gevolg van de subsidie Strategisch Project.

2.3.7 Toekomstvalorisatie/ Transfer / Conclusies voor case-overschrijdend perspectief

De verdere valorisatie van het T.OP Limburg traject gebeurt op niveau van drie deeltrajecten en 13 deelprojecten, maar dan met de inzichten, coalities en kadervoorwaarden die vanuit het overkoepelende traject werden gecreëerd. In het bijzondere willen we hier het Kolenspoor vermelden, gezien dit ook reeds bij de relance van het BRV is opgenomen, wat leidde tot de identificatie van vijf quick-wins (draagvlak voor het Kolenspoor, strategisch project Kolenspoor, platform innovatieve mobiliteit, Slow track 'mijnroute' en smart track met 'regelluwe zones'). Behalve de concrete uitvoeringsgerichte interventies en acties op terrein is er ook een valorisatie door de kennis die er is geproduceerd, zo bijvoorbeeld met de presentaties voor de Biënnale 2016 over 'The next economy'. Deze vorm van valorisatie kijkt over de grenzen van de T.OP Limburg sites heen, en maakt een transfer van ervaringen en inzichten mogelijk naar andere collectieve leertrajecten. Maar geeft het ook een aanzet voor vernieuwing in planning? Op wijze is er de transfer van verschillende resultaten van het project mogelijk gemaakt? En zijn de cases in het T.OP Limburg traject exemplarisch voor 'families van cases' en vraagstukken die we ook elders zien? Hierop wordt in de volgende paragrafen kort ingegaan.

Hoe gebeurt de transfer van resultaten?

Het proces en de resultaten van het T.OP Limburg traject zijn op een compacte wijze gedocumenteerd in de eerste projectbeschrijving (september 2014). Hierin worden de verschillende trajecten binnen het Re-Mine programma toegelicht. Over de Internationale expertenworkshop en stakeholdersontmoeting voor TOP Centraal Limburg en de vier cases die hierbij aanbod kwamen (2013) is informatie te vinden via de website van het Vlaams Instituut voor Architectuur⁴¹. De vier cases zijn Health City Limburg, Urban Mining Genk, Heat Mining Maasmechelen en Re-Mine Genk.

Gezien T.OP Limburg een ruimtelijke vertaling biedt binnen SALK, is het ook nuttig om desbetreffende mededeling aan de leden van de Vlaamse Regering te raadplegen (VR 20914 0905 MED.0244/BIS). In het kader van het SALK werden eveneens studies uitgevoerd, zo onder meer over de diepe geothermie, door VITO⁴². Ook deze informatie (daterend van januari 2016) is online beschikbaar, en werd ondertussen bijvoorbeeld opgepikt door de gemeente Zutendaal.

Over de inhoud en opties binnen het territoriaal ontwikkelingsprogramma Centraal-Limburg kunnen we eveneens leren in de studie uitgevoerd door ZUS (Zones Urbaines Sensibles) en maat-ontwerpers (2013, 145 pagina's). Een compact overzicht van de voortgang van T.OP Limburg wordt geboden in het 'introductienummer T.OP Limburg 01, Ruimte voor Groei'. Op de website van Ruimte Vlaanderen⁴³ wordt er een goed overzicht geboden van deze, al bij al relatief summiere documentatie over het project. Opmerkelijk is dat ook de cartografie, met hierbij 'atlassen' van het landschappelijk, stedelijk, vrijetijd en energie systeem, online beschikbaar is.

Een deel van de probleemstelling is meer in detail ontwikkeld in tekst in diverse projectvoorstellen en subsidie-aanvragen, zo onder meer het projectvoorstel voor 'European Urban and Regional Planning Awards', al zijn dergelijke documenten veelal niet publiek.

Gezien het Kolenspoor zich ook inschrijft in de logica van de BRV-testgebieden, is ook via deze weg online informatie beschikbaar over dit project, zo bijvoorbeeld in de eindnota Relance BRV voor dit gebied (door de voorzitter Veronique Claessens)⁴⁴. Verder is er ook informatie te vinden in het IABR-traject, gezien de smart energy tracks van Genk worden gepresenteerd bij de Biënnale in Rotterdam (april tot juli 2016)⁴⁵.

Gaat het over singuliere cases of over typevoorbeelden?

Binnen het overkoepelende traject is er getracht om synergiën te vinden tussen verschillende deelprojecten. Het algemeen verbindende thema is het ontwikkelen van productiviteit op perifere locaties, en de ontwikkeling van rurale en peri-urbane locaties.

⁴¹ <http://www.vai.be/nl/internationale-experten-lanceren-het-concept-re-mine-limburg>

⁴² <https://vito.be/nl/nieuws-evenementen/persberichten/resultaten-seismisch-onderzoek-diepe-geothermie-in-centraal-limburg>

⁴³ <https://www.ruimtevlaanderen.be/NL/Beleid/Beleidsontwikkeling/TOPprojecten/CentraalLimburg>

⁴⁴ <http://docplayer.nl/8115862-Eindnota-relance-brv-november-2014-mei-2015-gebied-kolenspoor-voorzitter-veronique-claessens-het-kolenspoor-een-wissel-op-de-toekomst.html>

⁴⁵ <http://delva.la/nieuws/iabr-2016-the-next-economy/>

Bronnen

Ruimte Vlaanderen, Projectdefinitie 2014

T.OP Limburg, Territoriaal Ontwikkelingsprogramma, Ruimte voor Groei, Introductienummer 2015

Aankondiging lezing door MAAT en ZUS, oktober 2015

<http://design.cultuurplatform.be/archief/event/124-t-op-limburg-blik-op-ruimtelijke-ontwikkeling#/details>

Nieuwsbericht op architectura.be over Corda-Campus

http://www.architectura.be/nl/newsdetail.asp?id_tekst=10897&content=Structureel-bouwkundig+hoogstandje+op+nieuwe+Corda+Campus

Quares over de Ford-Site/ Masterplan

<http://www.quares.be/masterplan-ford-genk-site>

Europees Kaderprogramma 'Networking for urban vitality'

<http://nuvit.eu/portfolio/the-t-op-limburg-case-study/>

VRP over Urban and regional Planning award voor T.OP Limburg

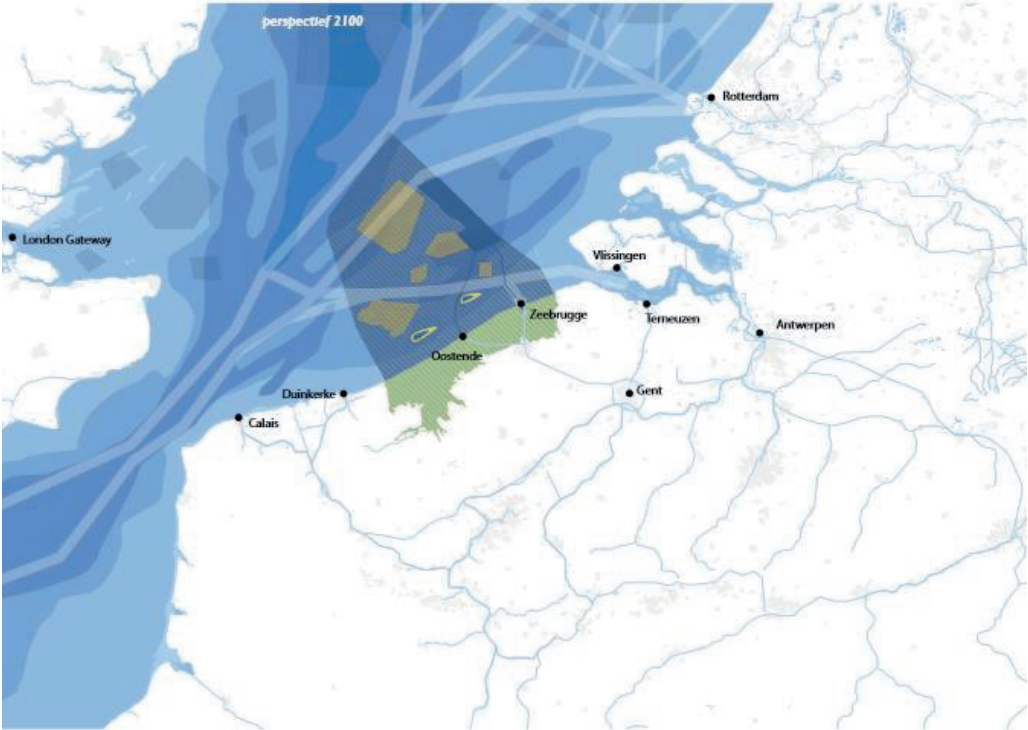
<http://www.vrp.be/nl/ruimte-vlaanderen-maat-ontwerpers-in-de-prijzen/>

Parijs Circulaire Economie

<http://www.paris.fr/economiecirculaire>

Delva landscape architects over Biënale 2016 en Kolenspoor

<http://delva.la/nieuws/iabr-2016-the-next-economy/>

MKL 2100

Vooraf

In de 'leeswijzer' (net voor H1) staat op enkele pagina's toegelicht welke rubrieken bij elk van de cases telkens aan bod komen (cf. 'analytisch kader'). Wie meer wil weten over de logica en fundering voor het analytisch kader, vindt dit in hoofdstuk 1. Wie interesse heeft voor case-overschrijdende conclusies en beleidsaanbevelingen, nodigen we uit om sectie 2.6 te lezen.

2.4. Metropolitaan Kustlandschap 2100

De studie van het traject 'Metropolitaan Kustlandschap 2100' is gebaseerd op de volgende input: verschillende interviews (Charlotte Geldof, op 31 maart 2015, Charlotte Geldof en Jan Zaman op 1 oktober 2015), input tijdens het eerste en het tweede methodologische onderzoeksseminarie (deelname van zowel Charlotte Geldof als Jan Zaman) alsook documentanalyse (Alterra, Buur, 2013; H+N+S e.a., 2013; Alterra, Deltares, 2013; Atelier visionaire kunst, 2014).

2.4.1 Kadervoorwaarden

Het project Metropolitaan Kustlandschap 2100 heeft, zoals de titel reeds aanduidt, de ambitie om een **lange termijn perspectief** te ontwikkelen voor de kustzone. In de studie wordt deze opgave beschreven als verschillende "lange termijn-bouwstenen ontwikkelen voor een duurzame kustregio" (cf. website). Het verbeelden van de divergerende toekomsten en het bestuderen van verschillende mogelijke ontwikkelings-richtingen was bij dit project een expliciete doelstelling⁴⁶. Deze ambitie is complementair aan de doelstellingen van andere lopende onderzoeksprojecten en beleidsprogramma's (zie verder: Vlaamse Baaien, Masterplan kustverdediging, Federaal Marien Ruimtelijk Plan, BRV, detecteren van pilootprojecten voor het Team Vlaamse Bouwmeester, etc.).

Ontwerpmatig onderzoek vormt een belangrijke methodologische component voor de MKL 2100 studie. Het onderzoek ontwikkelde in drie stappen, met eerst een vooronderzoek, vervolgens de formulering van ontwerpogaven en in een derde stap de verkenning van vier divergerende toekomsten. De klemtoon op ontwerpmatig onderzoek heeft consequenties voor de selectie van experts. Enerzijds was er aanvaarding dat ontwerpmatig onderzoek een valide werkwijze is voor lange termijn verkenningen. Anderzijds zijn er bij de partners van bijvoorbeeld Mobiliteit en Openbare Werken (MOW) of Maritieme Dienstverlening en Kust (MDK, afdeling kust) professionals die andere methoden hanteren voor toekomstverkenningen, die nauwer aansluit bij een uitvoeringsgerichte logica. Voor een lange termijn verkenning zouden zij mogelijks eerder teruggrijpen op een traditionele forecasting van data. Dus moest er eerst consensus gezocht worden over de werkwijze. Volgens de projectleider is het gelukt om de aanvaarding voor de methode te verkrijgen net doordat de termijnen zo lang waren, en was dit minder kansrijk geweest bij een studie die maar tot 2030 vooruit kijkt (cf. MOS II, Charlotte Geldof, opdracht '13de verdiep').

Verder dient ook te worden vermeld dat de studie expliciet een **grensoverschrijdend perspectief** hanteert, wat zichtbaar is in de afbakening van het studiegebied, maar evenzeer bij de selectie van de betrokken stakeholders met o.a. ook deelnemers uit Nederland en Frankrijk.

De studie is meer dan een discussie over het kustfront. De '**sense of urgency**' voor dit onderzoek komt voort uit het debat over klimaatverandering, en o.a. de verhoogde kans op verhevigde storm, de stijging van het zeeniveau, wijzigingen inzake neerslag of ook droogte. De resultaten van het onderzoek worden

⁴⁶ Bij de andere hier bestudeerde projecten komt dit minder sterk of helemaal niet aan bod.

daarom ook doorgegeven voor het traject Vlaamse Baaien (door het Departement Mobiliteit en Openbare Werken en het Agentschap Maritieme Dienstverlening en Kust), en voor het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen (door het departement Ruimte Vlaanderen). Verder kunnen de resultaten van dit onderzoek “ook inspiratie bieden voor het langetermijnkader voor bijvoorbeeld het federale Marien Ruimtelijk Plan, de ruimtelijke planningsinitiatieven van de provincie en de kustgemeenten, en vice – versa” (cf. website).

Het **initiatief** voor het MKL2100 onderzoek is genomen door Labo Ruimte, in een open samenwerkingsverband van Ruimte Vlaanderen en het Team Vlaamse Bouwmeester. Van bij het begin was ook het Departement Mobiliteit en Openbare Werken betrokken. In fase 2 en 3 werd ook Agentschap Maritieme Dienstverlening en Kust betrokken, en was er een partnerschap met de provincie West-Vlaanderen. Het ondertekenen van een **samenwerkingsprotocol MKL 2100** (09 aug. 2012) tussen Ruimte Vlaanderen, het Team Vlaams Bouwmeester en MOW markeert het begin van het project. Nadien volgde dan een bilateraal akkoord tussen RV en TVB in de vorm van een globaal samenwerkingsverband 'labo ruimte' (10 febr. 2013). Nadien volgde het algemene protocol met opsomming van de specifieke protocollen voor concrete cases⁴⁷ (INT Charlotte Geldof, 31 maart 2015). Het zoeken naar **formalisering** in de samenwerking - als kadervoorwaarde voor de studie MKL 2100- gaat verder dan het samenwerkings-protocol MKL 2100. Zo wordt ook de relatie tussen de studie MKL 2100 en het traject Vlaamse Baaien geformaliseerd in het protocol, alsook door het overleg in de stuurgroep⁴⁸ (INT Charlotte Geldof, 31 maart 2015). Sowieso zit MOW in de kerngroep voor MKL 2100, wat ook duidelijk is bij de commotie rond de persberichten, die bij de parlementaire commissies MOW (en dus niet Ruimtelijke Ordening) aan bod komen. Een derde element is de formele erkenning van de **regierol van Ruimte Vlaanderen** in dit onderzoek, waarbij ook andere partners middelen ter beschikking stelden (bv. van MOW, van het Team Vlaams Bouwmeester, van MDK, de logistieke en inhoudelijke steun van de provincie West Vlaanderen, bovenop de eigen middelen van RV).

De ontwikkeling van een lange termijn perspectief voor de kustzone is in eerste instantie een **verkennde studie**. Het past in de ambitie van Labo Ruimte in het “voorzien van een ‘vrije onderzoeksruimte’ voor ontwerp en kritische analyse” (cf. website Labo Ruimte⁴⁹). Het begrip van de ‘vrije onderzoeksruimte’ lijkt aan te sluiten bij een ambitie van openheid die we ook in collectieve leertrajecten of bijvoorbeeld bij living labs vinden, met o.a. openheid in de agenda van het project en het formuleren van de probleemstelling, bij de selectie van deelnemers, bij de methodologische ontwikkeling van het project, enz. Terwijl dit zo als ambitie bij de start van het traject werd geformuleerd, kan men zich afvragen of de deelnemende partners ook allemaal even ‘open en vrij’ aan dergelijk traject deelnemen (dan wel dat ze vooral de eigen agenda bewaken).

De uitspraak wordt evenwel ook genuanceerd: “daarbinnen kunnen beleidsvoorbereidende thema’s met een ruimtelijke impact opgestart en getest worden” (ibid.). Ook de studie Metropolitaan Kustlandschap 2100 kent deze gelaagdheid: terwijl de klemtoon sterk op het verkennende ligt, wordt niet uitgesloten dat de studie bijvoorbeeld ook kan “aan de basis liggen van nieuw op te starten

⁴⁷ Het gaat hierbij over Case OI_metropolitaan kustlandschap 2100 (i.s.m. MOW), CaseO2_Energielandschap geothermie (i.s.m. VITO & VLM), CaseO3_Genk — Limburgse Kempen, CaseO4_Vlaamse Rand rond Brussel (i.s.m. VLM) en CaseO5_Deltametropool (i.s.m. College voor Rijksadviseurs NL — Pending).

⁴⁸ Bij de stuurgroep wordt bijvoorbeeld vermeld dat de Vlaamse Baaien via het onderzoeksbudget van VLABA financieel bijdragen aan MKL 2100, en dat er gekeken wordt naar mogelijke verbanden. De projectleider van Vlaamse Baaien (Luc Vandamme) wordt formeel lid van de stuurgroep MKL 2100. (Ook nadat hij op pensioen gaat bij MOW, blijft hij in de stuurgroep.

⁴⁹ <http://www.vlaamsbouwmeester.be/nl/instrumenten/labo-ruimte>

pilootprojecten” (waarmee verwezen wordt naar de pilootprojecten⁵⁰ van het team Vlaams Bouwmeester, cf. website MKL 2100)⁵¹.

Het MKL 2100 project kan vanuit huidig standpunt bekeken worden als ‘een voortraject’ voor een Territoriaal Ontwikkelingsproject, terwijl het niet van bij het begin op die manier geconcipeerd was. Tot de doorstart als T.OP werd ook pas beslist na het opleveren van de studie en de commotie in de pers. Het is pas in oktober 2015 een T.OP aan het worden, terwijl T.OP Noordrand toen bijvoorbeeld al 2 jaar liep (cf. MOS II). Het belang van deze keuze wordt benadrukt door de projectleider van MKL 2100: “Dit traject is goed omdat er zeven jaar niet meer aan de kust in haar totaliteit werd gedacht, niet meer aan de kust in haar globaliteit gewerkt. Het RSV had gesteld ‘stedelijk netwerk Kust’, maar zeven jaar hebben we vanuit deze overheid (red.: vanuit de Ruimtelijke Planning vanop Vlaams niveau) niks gedaan, behalve de afbakening van de stedelijke gebieden en de havens. Maar door dit te doen hebben we dit terug op de agenda geplaatst...” (cf. MOS II, Charlotte Geldof, opdracht ‘13de verdiep’).

2.4.2 Actoren en samenwerkingsverbanden

Welke actoren zijn relevant?

De doelstelling van het project is om een lange termijn perspectief te ontwikkelen voor de kustzone, dat hoofdzakelijk gebaseerd is op ontwerpmatig onderzoek. In principe zijn de relevante actoren dus enerzijds een diversiteit van **lokale en bovenlokale stakeholders** en anderzijds experts. Voor de uitnodigingen voor de grote stakeholder workshop in november 2013 is goed nagedacht over wie precies relevant zou zijn voor dergelijk opzet: “we hebben het anders gedaan, we hebben de mensen benoemd die we moesten hebben -de toekomstdenkers- die we dachten dat we moesten hebben van een organisatie. We hebben dat ook zo benoemd in de brief, in een mail”(cf. MOS II, Charlotte Geldof, opdracht ‘Tatami’). Er stonden hiermee ook mensen op de lijst van uitnodigingen die meestal niet (of althans niet samen) werden uitgenodigd.

Bij de experts denken we o.a. aan experts inzake **ontwerpmatig onderzoek** en aan professionals voor de **procesbegeleiding** bij dergelijk complexe setting van actoren. Bij de ambitie om lange termijn perspectieven te ontwikkelen, zijn er ook diverse inhoudelijk relevante experts uit verschillende disciplines in humane wetenschappen en/of exacte wetenschappen, die de nodige onderbouwing kunnen geven bij vragen over maatschappelijke en technische ontwikkeling.

Welke actoren hebben effectief een bijdrage geleverd?

Bij de effectieve bijdrage kan een onderscheid gemaakt worden tussen partners in de alliantie, externe deskundigen en ontwerpers, en een brede groep stakeholders.

Alliantie/Partners: Het traject is een samenwerking tussen Ruimte Vlaanderen (RV), Team Vlaams Bouwmeester (TVB), Departement Mobiliteit en Openbare Werken (MOW) en Agentschap Maritieme Dienstverlening en Kust (MDK)⁵². De provincie West-Vlaanderen ondersteunt de stakeholders-participatie in dit onderzoekstraject, vanuit de gebiedswerking Kust.

Externe deskundigen (incl. ontwerpers): Als externen zijn onder meer André Loeckx, Joost Schrijnen, Patrick Meire en Luc Van Damme betrokken bij MKL 2100, omwille van hun uiteenlopende, doch complementaire expertises.⁵³ Zij zijn eveneens lid van de stuurgroep van MKL 2100. Inzake

⁵⁰ Deze piste is op heden nog niet belopen.

⁵¹ <http://mkl2100.laboruimte.be/NL/Home/tabid/16447/Default.aspx>

⁵² Evenwel zonder een addendum bij het protocol (van tri- naar vierpartite).

⁵³ André Loeckx is Emeritus KULeuven en voorzitter jury stadsvernieuwingsprojecten van de Vlaamse Gemeenschap. Joost Schrijnen is expert regionale ontwikkeling en voormalig programmadirecteur voor de Zuidwestelijke Delta. Patrick Meire is het hoofd van de Ecosystem Management Research Group Uantwerpen. Luc Van Damme is kustexpert en voormalig projectleider Vlaamse Baaien voor MOW.

ontwerpmatig onderzoek werd beroep gedaan op de expertise van BUUR en Alterra in fase 1, op de inbreng van H+N+S landschapsarchitecten, Deltares en Atelier 1:1 in fase 2 en op de bijdragen en kennis van Architecture Workroom, XDGA architecten, Maat ontwerpers, H+N+S landschapsarchitecten, Deltares en Technum in fase 3. Bij de selectie van de externe deskundigen pleit de projectleider op basis van de ervaring met MKL2100 voor een bredere benadering, althans breder dan de constellatie van bureaus die nu inschreven:

“En daar moeten we op letten als overheid, zorgen als overheid dat er ook know-how ontstaat samen met sociologen, samen met demografen, en zo verder” (cf. MOS II, Charlotte Geldof, opdracht ‘13de verdiep’).

Kennis	Bedrijfswereld
<p>VLIZ Vlaams Instituut voor de Zee; Waterkundig laboratorium, ILVO, INBO, VLM Vlaamse Landmaatschappij, VMM Vlaamse Milieumaatschappij-Secretariaat Bekken van de Brugse Polders, Universiteit Antwerpen (Patrick Meire), KULeuven /Faculteit Architectuur (Hans Leinfelder), Onderzoekers van het CCASPAR-project (Ugent, Hogeschool Gent, KULeuven, UAntwerpen, INBO, Van Hall Larenstein University of Applied Sciences Velp, Telfort Nederland, VUB , Artesis, VRP, TU Delft).</p> <p>Ontwerpers en experts: BUUR, Alterra, H+N+S landschapsarchitecten, waterbouwkundig kennisinstituut Deltares en Atelier 1:1, Architecture Workroom, XDGA architecten, MAAT ontwerpers, Technum, IMDC</p>	<p>VOKA, havenbedrijf, RESOC</p>
Overheid	Burger/middenveld
<p>Vlaanderen: Ruimte Vlaanderen (RV), Team Vlaams Bouwmeester (TVB), Departement Mobiliteit en Openbare Werken (MOW), Agentschap Maritieme Dienstverlening en Kust (MDK), Toerisme Vlaanderen, kenniscentrum Vlaamse steden, Onroerend Erfgoed, De Lijn, VMM, ANB, West Vlaamse intercommunale, VLM, LNE.</p> <p>Provinciaal: provincie West-Vlaanderen (dienst Gebiedsgerichte Werking en dienst Ruimtelijke Ordening, cel leefbaarheid, duurzaam kustbeheer)</p> <p>Gemeentelijk: Stad Brugge, Gemeente Knokke-Heist, stad Oostende, De Panne, Bredene, Blankenberghe, ... (werkateliers fase 3)</p> <p>Federaal: FOD leefmilieu, FOD energie,...</p> <p>Internationaal: Collega's van Region Nord Pas-de-Calais, EGTS, AGUR (Agence Urbanisme Dunkerque), Communauté Urbaine de Dunkerque, Provincie Zuid Holland, Nederlandse Deltacommissie/kust, VNSC Vlaams Nederlandse Scheldecommissie</p>	<p>BBL, Natuurpunt, Vakbonden, Westtour, vervoersorganisaties , Biopluktuin Oostende</p>

Illustratie 57: Overzicht betrokken belanghebbenden bij MKL 2100 (bron: op basis van Int Charlotte Geldof en Jan Zaman)

Verder is er ook een afzonderlijke categorie van **procesbegeleiders**. Bij de grote stakeholder workshop met ca. 90 deelnemers (in 2013) was dit onder andere de journalist Stefaan Kerger van Focus/WTV die het verhaal van de kust goed kende en het debat gevolgd heeft. Hierbij werd ook beroep gedaan op Jim Baeten van Trizone voor het inrichten van de workshop en de keuze van de werkvormen, binnen de doelstellingen die waren bepaald door de projectleider. Bij de tafels werden ook inhoudelijke

tafelbegeleiders ingezet. Dit waren betrokken ambtenaren van de partners, die het project opvolgden. Bij een reeks kleinere workshops in fase 3 waren de opdrachthouders zelf (respectieve ontwerp bureaus) verantwoordelijk voor het proces, al was ook hier gezorgd voor een team van tafelbegeleiders, dus procesbegeleiders voor de dag zelf. Behalve dit 'pakket van ondersteuning' kon ook beroep gedaan worden op de vier structurele partners die overal aanwezig waren in de groepen.

Stakeholders: In 2013 was er voor het traject Metropolaan Kustlandschap 2100 een grote stakeholder workshop georganiseerd. Hieraan hadden 90 mensen deelgenomen van 250 genodigden⁵⁴. De samenstelling voor de stakeholder workshop was gebeurd op basis van een gerichte screening: bij de uitnodigingen werd niet 'een' persoon van 'een' organisatie gevraagd, maar werd een heel specifieke vraag naar een bepaalde persoon gesteld (en informatie verstuurd over het initiatief aan het afdelingshoofd). De deelnemers bij de grote stakeholder workshop verzamelden en verdeelden informatie. Ze gaven input in de workshops, maar gaven evenzeer het toekomstdenken door aan anderen. Naast dit eenmalig initiatief waren er in stap 3 ook een reeks kleinere workshops voor de productie van exploratief ontwerpmatig onderzoek, die georganiseerd waren door Architecture Workroom. Hierbij waren er telkens 30 à 40 deelnemers, met zowel gespecialiseerde adviseurs, medewerkers van administraties als beleidsmensen.

Welke rollen nemen actoren waar in het traject?

In de publicatie 'Collectieve learning for transformational change, A guide to collaborative action' hanteren Brown en Lambert (2013) een vijfledige indeling om de rollen van actoren tijdens een collectief leertraject te beschrijven en bespreekbaar te maken. Dit kader was aan bod gekomen tijdens de tweede reeks interviews en de tweede workshop van het MOS-traject. Tabel 58 illustreert de inbreng van verschillende actoren in MKL 2100 binnen dit kader, met zowel de leden van de stakeholderworkshop als van de kleinere ateliers.

De classificatie van Brown en Lambert geeft een ander beeld over de actoren dan een klassieke inschatting op basis van organisationele links. Een indeling van actoren op basis van hun organisationele affiliaties is de klassieke benadering. Tijdens het traject kunnen echter ook andere factoren mee spelen, wat geïllustreerd is in volgende uitspraken over de grote stakeholder workshop: "Er waren succes tafels en minder succesvolle tafels... we hebben geprobeerd dat evenwichtig (red.: op basis van organisationele affiliaties) samen te stellen naar organisatie, maar dat is niet altijd een succesformule.(...)"(cf. MOS II, Charlotte Geldof, opdracht 'Tatami'). Zo waren er tafels die op papier overtuigend leken door de diversiteit aan organisaties die er vertegenwoordigd waren, maar waar vervolgens in de praktijk van het gesprek geen sleutelfiguur naar voor komt, de deelnemers te sterk aan de organisationele agenda's plakten of niemand een rol van holistische denker opnam om de verkenningen wat open te trekken. De projectleider geeft aan dat de interpretatie van het belang van actoren in termen van hun respectieve rol bij MKL 2100 leidde tot een aantal inzichten, die ook reeds op een vroeger moment nuttig waren geweest. De projectleider kan zich voorstellen dat deze categorieën ook actief gebruikt kunnen worden bij de uitnodiging, om dus bijvoorbeeld op voorhand te vragen of een deelnemer een rol als 'holistisch denker' zou zien zitten.

Met de indeling van Brown en Lambert komen we tot volgende beschrijving van de deelnemers bij MKL 2100 (grote groep van stakeholders bij de workshop in november 2013):

Terwijl dit in de praktijk van multilaterale samenwerkingen niet steeds het geval is, hebben de **partners** voor de MKL2100 samenwerking wel degelijk ook tijdens het proces een **sleutelrol** waargenomen. Respectieve personen zijn Peter Swinnen voor TVB, Charlotte Geldof voor RV, Youri Meerschouts voor

⁵⁴ De projectleider suggereert dat het verschil tussen aantal genodigden en het daadwerkelijke aantal deelnemers ook te vinden is in het feit dat er zoveel 'nieuwe' mensen mee uitgenodigd werden.

MOW, Kathleen Bernaert voor MDK en Stephaan Barbery voor de Provincie West-Vlaanderen. Deze partners zijn met name belangrijk voor het formuleren van ambities (en/of het attenderen op de oorspronkelijke ambities) alsook voor het meegeven en waken over richtlijnen. De partners waken er over dat de oorspronkelijke tijdshorizon (het jaar 2100) behouden blijft, dat er out of the box gedacht wordt, en dat er agenda's konden losgelaten worden (INT Charlotte Geldof, 30 maart 2015). We zien deze en een aantal andere namen terugkomen in de samenstelling van de **stuurgroep**: Joost Schrijnen, Ir. Luc Vandamme (externe experten), Charlotte Geldof, Jan Zaman, Jozefien Hermy (Ruimte Vlaanderen, afdeling Onderzoek en Monitoring), Peter Swinnen, Julie Mabilde (Team Vlaams Bouwmeester), ir. Ellen Maes (projectleider Vlaamse Baaien), ir. Peter De Wolf (Agentschap Maritieme Dienstverlening en Kust), Stephaan Barbery, Rik Samyn, Joachim D'eigens, Anne Vandermeulen (Provincie West-Vlaanderen) en Kathy Belpaeme, Hannelore Maelfait (Coördinatiepunt Duurzaam Kustbeheer).

De projectleider vanuit RV (INT Charlotte Geldof en Jan Zaman) vermeldt bij de actoren die een sleutelrol hebben ingenomen ook de **experten** Prof. Patrick Meire, Jan Mulder (Deltares), Joachim Declerck alsook de ontwerpers van de bureaus die betrokken waren bij de grote stakeholder workshop in 2013. Zo wees prof. Meire, naast zijn pleidooi voor het belang van ecosystemen en de suggestie naar een 'voorwaarde scheppend landschap', ook er op dat we de Nederlandse voorbeelden niet zomaar kunnen overnemen. We moeten ze vertalen naar de Belgische eigenheid. Hij beklemtoonde verder dat we in België best wel goed bezig zijn en daardoor niet moeten onderdoen voor Nederland. De architect Joachim Declerck van AWB wordt hier vermeld als een sleutelfiguur omwille van de synthetiserende capaciteit, waarmee bij verschillende pistes wist bijeen te brengen (INT Charlotte Geldof, 30 maart 2015).

Bij de stakeholdermeeting in november 2013 waren ook een aantal **gespecialiseerde adviseurs** betrokkenen, met name uit wetenschap en ontwerp. Relevante actoren uit **wetenschap** waren bijvoorbeeld medewerkers van VLIZ (Vlaams Instituut voor de Zee, Platform voor marien onderzoek); het waterkundig laboratorium; KULeuven/Faculteit Architectuur (Prof. Hans Leinfelder), ILVO (Instituut voor Landbouw- en Visserijonderzoek), wetenschappers die betrokken waren bij het CCASPAR-project (Climate change and changes in spatial structures Flanders); alsook medewerkers van het INBO (Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek). Voor **ontwerp** vermelden we de ontwerp bureaus in fase 3, waarbij één kleine nuancering dient te worden gemaakt: de Nederlandse partners beschikken over een indrukwekkende expertise in het brede thema kustontwikkeling, alleen miste hier en daar de terrein-specifieke kennis omtrent de Belgische kust.

Voor een verkenning van de lange termijn ontwikkeling in een grensoverschrijdend perspectief is het allicht geen overbodige luxe om een aantal deelnemers uit te nodigen die het ruimere plaatje zien. Deze **rol van holistische denker** werd onder meer opgenomen door Joost Schrijnen (Deltaprogramma T.U Delft, programmadirecteur Zuidwestelijke delta, Nederland), door Hans Leinfelder van de faculteit Architectuur, deels ook door André Loecx van de KULeuven, en door Benoit Guinamard van Nord Pas de Calais⁵⁵ (tevens betrokken bij EGTS, verantwoordelijk voor Frans-Belgische samenwerking). Deze experts ontwikkelden een helicoptervisie vanuit hun gevarieerde professionele expertise, waarbij de kennis van lokale praktijkcases veelal gecombineerd is met een meer omvattende reflectie over deze praktijken. Holistische denkers hebben onder meer een rol doordat zij bij een lange termijn verkenning de andere actoren uitnodigen om de **eigen agenda's los te laten**. Dit is bij dergelijke open oefening noodzakelijk.

Het loslaten van de agenda van de organisatie die een deelnemer vertegenwoordigt, is volgens de projectleider een belangrijke voorwaarde om tot innovatie te komen. Bij de vraag om essays te schrijven

⁵⁵ Zijn functie is beschreven als 'chargé de mission service 'observation et prospective régionale' (direction du développement durable, de la prospective et de l'évaluation conseil regional Nord-Pas de Calais).

in reactie op de grote stakeholderworkshop waren er twee reacties ingestuurd: één reactie ten persoonlijke titel en één reactie in naam van de organisatie (waarbij de projectleider veronderstelde dat dit ook teruggekoppeld was). Het zijn twee benaderingen bij eenzelfde vraag. Voor een lang termijn toekomstverkenning acht de projectleider het erg belangrijk om de agenda's van respectieve organisaties te kunnen loslaten, en vooral vanuit de aanwezig expertise te reageren: " Er moet een marge zijn om zonder mandaat te kunnen schrijven, omdat je dan ook heel sterke elementen kunt laten naar voor komen, en naar vernieuwing kunt gaan. Soms was er in die pool van toekomstverkenningen een sfeer van openheid, en los te gaan van huidig beleid. Op dat moment zou je die dingen moeten kunnen capteren, zelf al zijn ze niet onder beleidsverklaring of nog niet ondersteund. Maar daar kunnen de experts aan werken, en daar kunnen wij ook iets mee. En dan krijg je innovatie denk ik, dat zijn nog embryonale zaken." (cf. MOS II, Charlotte Geldof, opdracht 'Tatami').

Verder vermeldde de projectleider bij de holistische denkers ook Ewald Wouters, medewerker van Technum. Op basis van een zeer goede kennis op technisch vlak kon deze expert faciliteren bij de gesprekken, bijvoorbeeld door **drempels weg te nemen**. Zo bijvoorbeeld wees hij er op dat het 'kustverdedigingssysteem an sich niet sturend is', en hij keerde de logica om 'je kunt het zelf sturen'. Door deze nuancering werd een element dat voordien als 'context' werd beschreven –en dus als eerder statisch en onveranderlijk en/of moeilijk beïnvloedbaar werd gepercipieerd-, naar de 'transactionele omgeving' gebracht. Dit betekent dat het de perceptie wijzigt naar een element dat wel degelijk veranderlijk is, waarop invloed kan worden uitgeoefend.

Tijdens de stakeholdermeeting was er ook een lange lijst van **invloedrijke organisaties** betrokken, zo onder meer BBL, Natuurpunt, VMM, de vakbonden, OVAM, of VOKA. Invloedrijk zijn bijvoorbeeld ook de medewerkers van de partnerorganisaties (MDK, MOW en de provincie), en ook van andere overheden (bv. Stad Brugge of de Gemeente Knokke-Heist). Anderen daarentegen hadden een meer terughoudende of voorzichtige houding (INT Charlotte Geldof, 30 maart 2015).

De categorie 'affected communities' oftewel '**betrokken gemeenschappen**' uit de classificatie van Brown en Lambert (2013) komt niet aan bod bij de studie Metropolaan Kustlandschap 2100, althans niet op een directe manier (bv. als deelnemers van de stakeholdermeeting⁵⁶). Met de krantenartikels die in april 2015 verschenen in de Standaard werd via de pers (en dus indirect) eensklaps een veel groter publiek, en daarmee ook een deel van de potentieel 'betrokken gemeenschappen' bereikt, wat tot enige verwondering leidde bij wie niet eerder betrokken was bij de studie. Bij verkenningen voor de lange termijn wordt doorgaans gewerkt met al bij al beperkte aantallen deelnemers. Hiervoor zijn verschillende redenen denkbaar:

- Bij exploratief (ontwerpend) onderzoek en een verkenning van divergerende toekomst is het uitermate belangrijk om helder en genuanceerd te communiceren, ook over het kader en de doelstelling van dergelijke oefening. Zo is het belangrijk om mee te geven dat een 'verkenning' geen 'plan' is. Een verkenning wil onder meer bijdragen tot een scherpere beschrijving van de probleemstelling, terwijl een plan veeleer gericht is op het voorsorteren en/of selecteren inzake oplossingsrichtingen. Een verkenning zoekt niet per sé 'de oplossing', maar tracht veeleer in beeld te brengen wat de gevolgen zouden zijn bij verschillende beschrijvingen van een problematiek in een ruimere, veranderende context.
- Experts die betrokken worden bij dergelijke oefeningen zijn uitgenodigd omwille van de kennis over een heel specifiek (deel-)domein, dan wel als 'captain of society' met een synthetiserend vermogen (cf. holistische denkers). Zelfs bij een gerichte selectie van experts komt er bij dergelijke oefening reeds een grote groep bijeen (cf. stakeholdermeeting: 90 deelnemers van 250 genodigden en/of werkateliers met 30-40 deelnemers). Het opzet van dergelijke oefeningen is evenwel om de expertise van de deelnemers te mobiliseren voor de verkenning van divergerende toekomst.

⁵⁶ Met uitzondering van de biopluktuin Oostende.

Inzake procesbegeleiding zijn er hierbij limieten inzake aantal deelnemers (en de vereisten naar werkvormen⁵⁷).

- Een derde motivatie zijn de cognitieve drempels die kunnen optreden bij de ontwikkeling van (toekomst-)verkenningen. De ontwikkeling van lange termijn perspectieven voor bijvoorbeeld de Belgische kust is een behoorlijk complexe materie doordat er –in onzekerheid- een aantal aannames worden gemaakt over afzonderlijke elementen (bv. de ontwikkeling van vergrijzing, van landbouw, van havenactiviteit of de impact van klimatologische verschuivingen), maar eveneens aannames over de hoe de verbanden tussen deze elementen zouden kunnen ontwikkelen. Daardoor was het bijvoorbeeld moeilijk om het bestuurlijk niveau zomaar in een latere fase mee te nemen.

<p>SLEUTELFIGUREN Key Individuals</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Peter Swinnen, team Vlaams Bouwmeester - Charlotte Geldof, Ruimte Vlaanderen - Youri Meerschouts, Projectleider Vlaamse Baaien, MOW - Kathleen Bernaert, afdelingshoofd MDK - Stephaan Barbey, Provincie West-Vlaanderen, afdelingshoofd dienst Ruimtelijke planning. - Prof. Patrick Meire, Universiteit Antwerpen: niet alleen naar NL kijken, fier zijn op wat België realiseert, - Jan Mulder, Deltares: pleidooi voor zandige kust aanpak, - Joachim Declerck AWB, brengt verhaal verder: gaat om met verschillende pistes, brengt die samen tot een synthese - Betrokken ontwerp bureaus (bij stakeholder workshop, november 2013)
<p>GESPECIALISEERDE ADVISEURS Specialist advisors</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Wetenschap: VLIZ; Waterkundig laboratorium; Hans Leinfelder (Faculteit Architectuur); ILVO, CCASPAR; INBO - Ontwerpbureaus in fase 3, bij kleinere workshops: MAAT/ Peter Van den Abeele, XDGA, H+N+S, - Alterra WUR : Ingrid Coninckx gaf een lezing over fase 1 op stakeholderworkshop en werkte mee in de workshops.
<p>HOLISTISCHE DENKERS Holistic thinkers</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Joost Schrijnen, NL Delta - (André Loeckx) - Benoit Guinamard, Nord Pas de Calais, ook betrokken bij EGTS, - Ewald Wouters, Technum
<p>INVLOEDRIJKE ORGANISATIES Influential organisations</p>	<ul style="list-style-type: none"> - BBL - Natuurpunt - VOKA - Vakbonden - Deelnemers van MDK - Deelnemers van MOW - Federale diensten (o.a. FOD Economie) en marine - Ook in fase 3, bij kleinere WS: VMM, Mathias Van den Bulcke en anderen - Provincie, gebiedsgerichte werking, Kathy Belpaeme, Hannelore Malfait - Stad Brugge - Gemeente Knokke-Heist

Illustratie 58: Rollen van actoren in het MKL 2100 traject (cf. classificatie van Brown en Lambert, 2013)

⁵⁷ De organisatie 'America speaks' heeft voor de wederopbouw van Ground zero erg grote stakeholdermeetings in gericht, met ca. 4000 deelnemers van meer dan 140 organisaties. Door de nodige technische ondersteuning (o.a. voting-systemen) zijn ze er in geslaagd om de beperkte bijdrage van veel deelnemers op te vragen. Veel nuancerings verdwijnen echter bij dergelijke werkwijze.

Bij het tweede methodologisch onderzoeksseminarie werd aan de projectleider van MKL 2100 de vraag gesteld wie van de actoren gericht is op verkenning, en wie een uitvoeringsgerichte logica inbrengt. Net zoals bij T.OP Noordrand was de gerichtheid op uitvoering vooral aanwezig bij de gespecialiseerde adviseurs en de invloedrijke organisaties (bv. OVAM, VMM, het INBO en ANB): “De specialisten hebben al in de verkennende fase aangegeven dat, als het project verder gaat, zij daar een belangrijke rol in zouden willen spelen.” (cf. MOS II, Charlotte Geldof, opdracht ‘Tatami’). Dat is ondertussen gebeurd: deze partners zijn betrokken in het vervolgtraject, dus in het T.OP dat in oktober 2015 is gestart. VMM en OVAM toonden zich ook reeds erg betrokken bij het MKL 2100 –traject: deze twee organisaties (of althans medewerkers van de organisaties) gingen in op de mogelijkheid om na de stakeholder workshop in november 2014 hun standpunt neer te schrijven in een essay (cf. MOS II, Charlotte Geldof, opdracht ‘Tatami’). Net zoals de projectleider van T.OP Noordrand, ziet ook de projectleider van MKL 2100 een meerwaarde in het combineren van verkennende en uitvoeringsgerichte logica’s. Uitzonderlijk zijn er ook actoren die het evenwicht tussen beiden zoeken: “Bijvoorbeeld Joost Schrijnen⁵⁸, die speelde zijn rol dubbel. Als hij voelde dat het verglijdt naar het realistische, ging hij terug naar toekomstverkenningen. Ging het teveel naar toekomstverkenningen, bracht hij ons terug naar het realistische” (cf. MOS II, Charlotte Geldof, opdracht ‘Tatami’). De projectleider en het team moeten dat ook continu doen. Voor externe procesbegeleiders is het moeilijker om hierin bij te sturen, doordat zij minder goed het ‘subject of concern’ kennen.

2.4.3 Kennisproductie

In de rubriek ‘kennisproductie’ werden drie aspecten onderzocht: de ontwikkeling van kennis rond concrete ruimtelijke praktijken (the ‘subject of concern’, een gedeelde probleemstelling), de ontwikkeling van kennis over methoden (een gedeelde methodologie) en de ontwikkeling van vormen van collectieve verbeelding.

Innovatieve praktijken

De studie Metropoolaan Kustlandschap 2100 is op een aantal punten vernieuwend, of althans uniek in zijn benadering ten opzichte van bestaande studies over de Belgische kust:

- De studie is opgevat als een **systemische benadering, zowel in ruimte alsook in tijd**. Zo bestudeert MKL 2100 zowel kust- alsook poldergemeenten, zowel land- als zeevraagstukken op een structurele manier (zie ook Kustforum, 23 februari 2013, bijdrage Erik Grietens). Ook in tijdsperspectief is de studie ruim: zo gaat de voorstudie uit fase 1 ver terug in de geschiedenis (20 eeuwen) en kijkt het bijna 100 vooruit in de toekomstperspectieven.
- Het onderzoek zoekt **expliciete links met andere projecten en concepten**, zo wordt onder meer de kennis uit CCASPAR en Future Commons 2070 gemobiliseerd, zijn er linken met de studie over Energielandschappen (cf. Sven Stremke), het Masterplan Kustveiligheid⁵⁹ (Maritieme dienstverlening), het project Vlaamse baaien (Departement MOW/ ViA), en het Mariene Ruimtelijk Plan (Federaal Beleidsplan⁶⁰).
- In de **‘vrije onderzoeksruimte’** die gecreëerd is binnen MKL 2100 wordt het business-as-usual (BAU) van de afgelopen 150 jaar ter discussie gesteld. Het BAU zet in op de maakbaarheid en beheersbaarheid van een ‘hold-the-line’ kustverdediging. MKL 2100 onderzoekt de voorwaarden en consequenties van deze **BAU- benadering ten opzichte van alternatieve benaderingen**, zo

⁵⁸ Werkt voor Nederlandse Deltawerken, is betrokken bij MKL 2100 op basis van de suggestie van de Vlaamse Bouwmeester.

⁵⁹ Het project Kustveiligheid is, op twee projecten na, uitgevoerd voor een 1000-jarige storm en zeespiegelstijging tot 2050 (INT Charlotte Geldof, 31 maart 2015).

⁶⁰ Het beleidsplan is om de 6 jaar herzienbaar. Het omvat geen Lange termijn visie, maar wel een aantal grote, ambitieuze verzuchtingen bv. Zeebrugge uitbreiding, het onderzoeksprogramma Energieatol, etc.

bijvoorbeeld een 'managed retreat/ managed realignment', ontwikkeling van 'estuaire gebieden' en een 'hold the zone' veeleer dan één strakke kustlijn, naast de meer 'extreme toekomst' die mogelijks paradigma-brekend zijn. De projectleider beschrijft deze open attitude als volgt: "We zijn bij MKL gestart met een heel open vizier. We wisten dat er belangrijke agendapunten zaten voor klimaatverandering, maar we wilden dat - als er belangrijke agendapunten zaten voor VOKA of voor anderen-, dat die ook konden meegenomen worden" (cf. MOS II, Charlotte Geldof, opdracht 'Tatami'). Een belangrijke voorwaarde voor deze vrije onderzoeksruimte is het 'niet te vroeg willen formaliseren', want dan worden deelnemers meteen ook herinnerd aan de organisationele agenda's, aan respectieve verantwoordelijkheden en aan beslist beleid van nu. De projectleider is genuanceerd: "Mensen zijn vrij... als je hen in een workshop een setting van vrijheid kan geven, dan verlaten ze hun sectoren, dan kan er wel ook horizontaal gekeken worden, ik heb geleerd dat de mensen dat wel willen doen. Maar het moment dat je dan terug begint te formaliseren, dan kom je terug in die posities (...). Als die terug komt op kantoor, en niet meer in die setting is, moet die de kracht hebben om te overtuigen, indien die dat nodig acht te doen." (cf. MOS II, Charlotte Geldof, opdracht 'Tatami').

- Bij de 4 extreme toekomst die de uitkomst zijn van het exploratief ontwerpmatig onderzoek, maakt de projectleider evenwel een kanttekening, met name bij de selectie van de 4 toekomst: "Ja, de toekomst zijn ruimtelijk-vormelijk en daardoor lijken ze uiteenlopend, maar dat is niet zo als je ze screent op maatschappelijk-planologisch oogpunt. (...) Ik denk dat we veel meer uiteenlopendheid zouden bereikt hebben indien er meer sociologen en andere invalshoeken actief betrokken waren geweest bij de opbouw van de toekomst. Uiteraard zijn de architecten bedreven in de sprong in het 'ongewisse' en in het verbeelden van de toekomst." (cf. MOS II, Charlotte Geldof, opdracht 13de verdiep).

Methodologische vernieuwing

Het project kent verschillende fases of stappen:

1. Ondertekenen van een multilateraal **samenwerkingsprotocol** (na een fase van 8 maand voorbereidende gesprekken),
2. **Vooronderzoek:** Verkennende en methodologische analyse (historisch, huidig en potentieel functioneren van de kust, internationale referentieprojecten; september 2012 – februari 2013), door BUUR en Alterra (2013),
3. Formuleren en verbeelden van de **ontwerppogaves** met een 'voorwaardenscheppend landschap' als basislaag, drie thematische insteken (verblijf, mobiliteit en productief landschap) en de toegevoegde waarde van de meer metropolitane ambities, (maart 2013 – juni 2013), opmaak van de ontwerpagenda door H+N+S landschapsarchitecten + Deltares + Atelier 1:1 (2013),

Tussenstap: Stakeholder workshop (14 november 2013) om wetenschappers, middenveld en betrokken overheden te informeren en actief te betrekken, om de ontwerppogaves aan te vullen. Dat althans, was het oorspronkelijke opzet. De output van deze workshop ging verder: "omdat we daar met meer dan 90 mensen aan tafel zaten, daar hebben we eigenlijk de basis gelegd voor de TKV, ongewild of ongekend. We waren daar met heel veel mensen, wat een grote capaciteit had van kennisverwerving." (cf. MOS II, Charlotte Geldof, opdracht '13de verdiep'). Trizone zorgde voor de procesbegeleiding van de workshop.

3. **Exploratief ontwerpend onderzoek** (maart 2014 – december 2014) door 'Atelier Visionaire Kust' (Architecture Workroom, XDGA architecten, Maat ontwerpers, H+N+S landschapsarchitecten, Technum), voor de ontwikkeling van 4 divergerende toekomstbeelden op twee ruimtelijke schaalniveau's voor de kustzone 2100, die onderbouwd worden vanuit gerichte thematische

analyses. Hiertoe werden twee werkateliers ingericht (juni en oktober 2014, in Oostende, cf. Atelier visionaire kust, 2014).

4. **Overleg met kust- en poldergemeentes** over de potenties voor een samenwerkings- en visietraject. Oorspronkelijk was er een tweede stakeholderworkshop gepland in juni 2015 met wetenschappers, beleidsmensen en middenveld. Deze is niet doorgegaan, onder meer door de commotie in reactie op krantenartikelen die verschenen waren in april 2015. In plaats hiervan is een overlegproces gestart om “het draagvlak voor een positief lange termijn traject aan de kust te verbreden” (cf. website). Tijdens de zomer 2015 werden er bilaterale gesprekken gevoerd met alle kust en polderburgemeesters om te peilen naar de bereidheid voor samenwerking in de vorm van een Territoriaal Ontwikkelingsprogramma Kustzone. Dit is zowel bij de kustfrontgemeentes als bij de kustpoldergemeentes positief bevestigd. Tevens was er ook het BRV-Oostkust overleg, naar aanleiding van de Quickwins BRV, dat nu ook zijn vervolg vindt in TOP kustzone. De kust- en poldergemeentes hebben een belangrijke rol in dit ‘bottom-up’⁶¹ traject.

Het MKL2100 traject leidt op verschillende vlakken tot methodologische vernieuwing:

- Zo was er reeds in een vroeg conceptueel stadium een **dialogo over verschillende beleidsdomeinen en over verschillende politiek-institutionele schalen heen**. Zo was er een bijdrage vanuit de domeinen ruimtelijk beleid, maritieme vraagstukken, mobiliteit, landbouw en visserij en bijvoorbeeld onroerend erfgoed, met vertegenwoordigers van het Vlaamse Gewest, vanuit federaal niveau, provincies en gemeenten, alsook een aantal internationale spelers uit de buurlanden Frankrijk en Nederland. Bij de stakeholderworkshop werd deze groep nog verbreed met deelnemers van bijvoorbeeld ANB, INBO, ILVO of vakbonden.
- Bij de verkennende methodologische analyse (september 2012 – februari 2013) alsook in de grote stakeholder workshop (november 2013) werd doelbewust gezocht naar divergerende toekomst, dus **niet louter de verderzetting van de business-as-usual** (BAU = ‘Hold the line’-logica). Door deze **sprong naar de toekomst** (naar het jaar 2100) waren deelnemende actoren in staat om de eigen agenda ook een stuk los te laten. Hierbij kwam bijvoorbeeld ook de ‘managed retreat’-aanpak terug op de agenda. Bij deze toekomstverkenningen was er expliciet ook aandacht voor grote onzekerheden (cf. Ed Dammers), en de keuze voor zogeheten ‘**no-regret**’ maatregelen (m.a.w. maatregelen die een goede keuze blijken te zijn, ongeacht de contextuele wijzigingen). IN het MKL2100-traject is er expliciet voor gekozen om deze verkenningen niet ‘binnenskamers’ van een beperkte expertpanel te ontwikkelen, maar ook om deze bespreekbaar te maken bij een grotere groep van stakeholders (in casu 90 deelnemers bij de workshop in november 2013). Hiermee wordt het leerproces verruimd naar een relatief breed collectief van actoren. Het opzet was om “hen te informeren en actief te betrekken. Tevens verzamelden we hun meningen in essays” (cf. website).
- Het zoeken naar divergerende toekomst werd verder gezet met **ontwerpmatig onderzoek** (in fase 2, om de ontwerpopgave te definiëren, alsook in fase drie, waarbij specifiek gezocht werd naar divergerende toekomst). Het architectuurbureau XDGA maakte hierbij bijvoorbeeld 26 voorstellen, bij wijze van provocatie, om de bandbreedte aan mogelijkheden ten opzichte van een relatief statisch business-as-usual te tonen. Op basis van de verkenningen in deze, nog steeds relatief beperkte expertsetting van zes studie bureaus zijn **4 ‘extreme toekomst’** voorgesteld die

⁶¹ De projectleider refereerde naar dit proces als zijnde een bottom-up traject, omdat hier vertrokken wordt bij het lokale niveau. We hebben dit begrip overgenomen, terwijl dit bij de studie van participatieve trajecten doorgaans een andere betekenis heft: ‘Bottom-up’ verwijst naar een proces dat op initiatief van lokale actoren ontstaat, en doorgaans op initiatief van belangrenorganisaties. Bij T.OP Kustzone is het eerste initiatief daarentegen door een bovenlokale actor genomen, en ook de lokale actoren zijn in eerste instantie overheden.

allen al 'even onmogelijk' zijn ('zone', 'archipel', 'bipool', 'mozaïek'). Dergelijke oefening geeft een scherper beeld van de maatregelen en de consequenties, en verduidelijkt welke positieve en negatieve gevolgen verbonden zouden zijn aan systemische shifts inzake kustverdediging (beredeneerd als backcasting: eerst schetsen hoe de kustzone er in 2100 zou kunnen uitzien, en vervolgens re-construeren welke stappen nodig zijn om tot die situatie te komen). Het dient een dubbele doelstelling: enerzijds vormt het de aanleiding voor verder overleg (bv. voortgezet in het T.OP Kustzone project), anderzijds geven de resultaten van ontwerpend onderzoek een kader en aanzet om vervolgens concrete projecten te ontwikkelen.

- MKL 2100 startte bij een **'labo' en 'experiment'**, en gaat geleidelijk over naar een **'ontwikkelingsprogramma'**. Hiervoor waren er in fase 3 (in twee kleinere werkateliers in juni en oktober 2014) 10 kustgemeenten en 9 poldergemeenten betrokken. In aanloop naar het T.OP Kustzone, en na de perscommotie, was er in mei 2015 een **kustburgemeesteroverleg**, in de voorbereidingsfase naar een nieuwe brede stakeholdersmeeting. Daarop werden de opdrachthouders gevraagd om toe te lichten. Alle partners waren aanwezig⁶².
- Op basis van dit overleg in de twee werkateliers waren er ook een aantal gedeelde persberichten, waarbij de nadruk gelegd wordt op een meer systemische benadering bv. voor waterproblematiek. MKL 2100 geeft dienaangaande suggesties naar volgende stappen. Het meest concrete is het oprichten van een overlegorgaan/organisatie of 'loket' zoals AWB dit noemt. Dit wordt verder opgevolgd in het kader van het T.OP Kustzone. Het ontwikkelingsprogramma krijgt meer concreetheid door de gerichte selectie van pilootprojecten en de vertaling naar nieuwe onderzoeksprojecten, zo bijvoorbeeld om het vraagstuk van land land-zee-interactie verder te ontwikkelen, het vraagstuk duinen westkust, havensystemen, Oostende als schakel, een zoet-zoute IJzer vlakte, de samenspraak Kustverdediging-stedelijk functioneren-seizoensgebondenheid, etc. Deze lijst wordt mogelijks nog verder aangevuld.
- Bij het MKL2100-traject werd gezocht naar **activerende werkvormen vanuit open agenda's**, zo bijvoorbeeld bij de ruime stakeholderworkshop in november 2014. Hierbij werd aan de deelnemers gevraagd om een 'brief' te schrijven vanuit het jaar 2100 en deze aan elkaar voor te stellen. De belangrijkste elementen werden vervolgens op kaart getoond, wat aansluit bij een mapping-oefening en het schrijven van een meer omvattend 'essay'. De projectleider merkt een onderscheid op ten aanzien van de kleinere workshops (cf. werkateliers in 2014): "Bij de werkvormen voor de Stakeholder Workshop waren we zelf sturend, bij de kleinere Workshops waren dit de werkwijzen van de ontwerpbureaus – doorgaans erg klassiek." (INT Charlotte Geldof en Jan Zaman, 1 oktober 2015).

⁶² Bij dit overleg werd de focus op het denkkader via toekomst door één deelnemer volledig van tafel geveegd (als zijnde onwetenschappelijk).

Collectieve verbeelding

Inzake collectieve verbeelding heeft het onderzoekstraject MKL 2100 in essentie bijgedragen op twee manieren:

- Enerzijds is door het project verworven dat de **land- en zee kant samen en de kust- en poldergemeenten ook samen** worden benaderd, en dat het kustlandschap als 'één systeem' wordt benaderd.
- Anderzijds is er door het project opening (maar ook discussie en zelfs contestatie) ontstaan voor het verkennen van **paradigma-brekende benaderingen inzake kustverdediging**.

Beide elementen zijn gedocumenteerd in de beknopte projectsituering op de MKL2100/LR-website:

“De kust verandert

(...) de kust vormt een unieke omgeving. Die biedt zowel zicht op een eindeloze zee als op een open polderlandschap. (...) Omwille van het unieke zicht op zee, werd jammer genoeg de scheidingslijn tussen land en zee sinds de jaren '60 steeds verder uitgebouwd met appartementen, en daarmee de facto 'vast gebetonneerd'. Historisch gezien had de Belgische kust echter een variabele grens, onderdeel van een dynamisch kustsysteem dat op natuurlijke wijze voortdurend in beweging is. De huidige investeringen in kustbescherming houden de historisch gegroeide kustlijn aan. De verwachte stijging van de zeespiegel tot 2100 waar de studie van uit gaat, zal de aanblik van onze kustlijn ingrijpend beïnvloeden, net zoals het bijhorende ontwikkelingsmodel voor vastgoed met zicht op zee.

De impact van de klimaatverandering beperkt zich trouwens niet tot de strand- en duinzone aan de zee. Ook tot ver landinwaarts dreigt een combinatie van periodiek verhoogde regenval en langdurige periodes van droogte te zorgen voor wateroverlast, problemen bij het functioneren van de havens en verdroging en verzilting van de grond. De risico's die moeten worden aangepakt, beslaan dus een brede zone van woon- en landbouwgebieden, bedrijventerreinen, recreatiegebieden en waardevolle ecologische gebieden.

Het kustlandschap is één systeem

Niet enkel de klimaatverandering vormt een uitdaging voor onze kust, ook andere vraagstukken hebben nood aan een antwoord op lange termijn: demografische evoluties zoals vergrijzing en ontgroening, de vraag naar kwaliteitsvol en betaalbaar wonen, de omgang met het patrimonium en de unieke gebouwtypologie, specifieke uitdagingen gekoppeld aan tweede verblijven en een seizoensgebonden dynamiek, evoluties in zorg en toerisme, uitdagingen op vlak van armoede, tewerkstelling en economie, de ontwikkeling van de havens, de rol van de zee bij hernieuwbare energieproductie en -opslag, mobiliteit en bereikbaarheid van de badplaatsen onderling en de kust als bestemming... Deze uitdagingen kunnen niet los van elkaar gezien worden. Ingrijpen in één sector of beleidsdomein staat steeds in relatie met andere sectoren, met positieve of negatieve gevolgen. Het kustlandschap werkt dus als één systeem, dat verschillende sectoren en projecten samenbrengt.

Het unieke karakter van onze kust en de noodzaak tot een duurzame ontwikkeling die inspeelt op de klimaatverandering, zijn dus een opportuniteit om op een fundamenteel andere wijze na te denken over de ruimtelijke planning van onze kustzone, en een gedeelde ontwikkelingsvisie uit te werken voor de gehele kust.”

Tijdens het tweede MOS vraagt Jan Schreurs na bij de projectleider van MKL 2100 hoe dergelijke verbeelding ontstaat: “Vanwaar komt het beeld dan voor een bepaald gebied? Hoe brengt men de **collectieve verbeelding in werking?**”, waarop deze antwoord “Door onderzoeken te doen en andere actief op te volgen. Door met stakeholders samen te zitten, door continu dingen in vraag te stellen, door parallel mee te lopen met de herziening van het Provinciaal Ruimtelijk Structuurplan, door acties te realiseren zoals de opmaak van een verdichtingskader, door wetsvoorstellen op de voet te volgen, ..

we negeren deze dingen niet..” (cf. MOS II, Jan Schreurs, Charlotte Geldof, opdracht ‘13de verdiep’)⁶³. Het antwoord verwijst enerzijds naar de veelheid van werkwijzen, naar het belang van mobilisatie, maar anderzijds impliciet ook naar de belangrijke taak van het kernteam.

2.4.4 Drempels en versnellers

Illustratie 59: Schematische voorstelling van MKL 2100 - drempels tijdens het proces

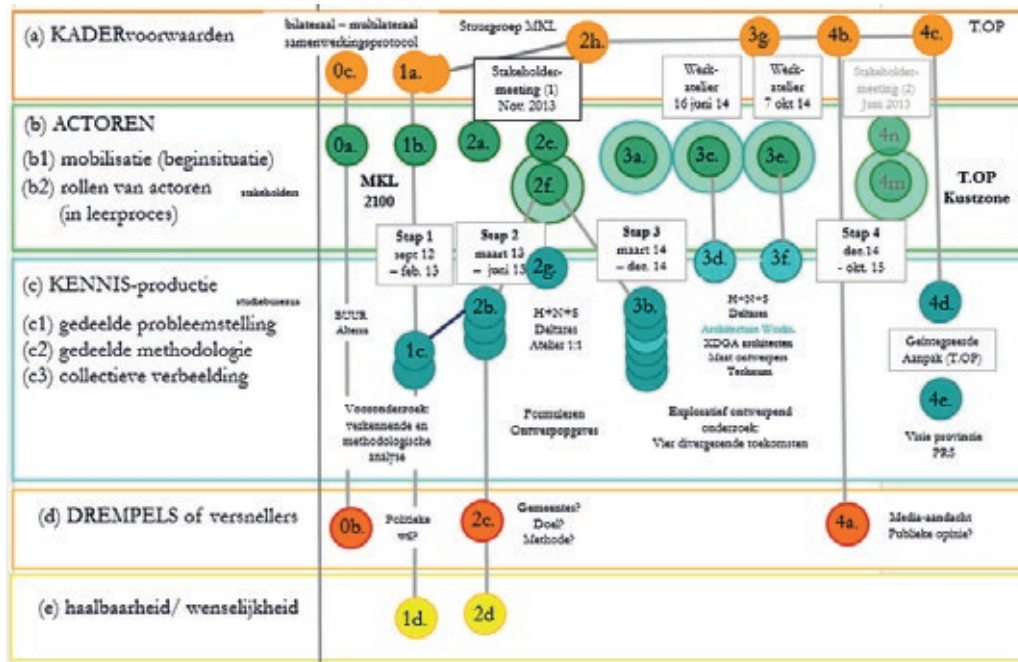
In het onderzoekstraject MKL 2100 werden op verschillende momenten drempels ervaren. Een aantal van deze hindernissen kon worden weggewerkt:

- Zo was bij begin van het project een lange aanloopfase nodig voor de totstandkoming van een **samenwerkingsprotocol**. In deze fase '0' werd onder meer de relatie tussen de beleidsdomeinen MOW, TVB en RV (op langere termijn) besproken. Doorgaans starten dergelijke akkoorden voor samenwerking met een bilaterale overeenkomst (wat de zaken minder complex en haalbaar maakt, maar tegelijk ook vertragend kan werken).
- Toen het ontwerpmatig onderzoek van start ging, waren er een aantal **methodologische kwesties** aan de orde. Zo bijvoorbeeld waren actoren niet steeds bereid om de eigen agenda los te laten voor een toekomstverkenning. Ook verschilden de tijdsaders die in uiteenlopende discours worden gehanteerd. Architecten en urbanisten beschouwen een termijn van 15 à 30 jaar reeds als een lange termijn toekomstplanning, terwijl de systemische benaderingen voor de studie van klimaatveranderingen gericht zijn op termijnen van 80 à 100 jaar. Terwijl bovenlokale autoriteiten hun akkoord hadden verleend om deel te nemen aan deze toekomstverkenning, kwam het er in stap 2 vooral ook op aan om de lokale overheden hierbij mee aan boord te krijgen (en opnieuw in stap 4 na de media-aandacht voor het project).
- Een blijvende uitdaging is de **kennisoverdracht** tussen verschillende fases. Nochtans werd geïnvesteerd in de bekendmaking en spreiding van de resultaten bij het afronden van een fase.

De media-aandacht die het project kreeg toen in april 2014 enkele artikels verschenen met de afbeelding van 1 de vier toekomst, - en voorgesteld als een scenario, in het groot vooral de afbeelding van de 'bipool' met een laag-dynamische oostkust en een hoog-dynamische westkust- kan als drempel gezien worden, doordat het relatief felle reacties uitlokte (4a.). De interpretatie door de projectleider tijdens het MOS II is evenwel “dat het ook een **wake-up call** was voor de mogelijke gevolgen van klimaatverandering” (cf. MOS II, 5 oktober 2015, Charlotte Geldof, opdracht ‘Tatami’). De publicatie kan dus zowel als een drempel als een ‘versneller’ gezien worden.

⁶³ De projectleider vulde deze quote uit het MOS aan met twee voorbeelden (bij het nalezen van het rapport).

2.4.5 MKL 2100 als collectief leertraject

Illustratie 60: Schematische voorstelling van verbanden in MKL2100 als collectief leertraject

Bovenstaand schema brengt samenhang in de elementen, die voordien afzonderlijk werden besproken, met onder meer een verwijzing naar kadervoorwaarden, actoren en samenwerkingsverbanden, alsook de innovatieve praktijken en methoden (als elementen van kennis-productie), over drempels en toekomstvalorisaties.

Illustratie 60 tracht om de verschillende stappen in MKL2100 in beeld te brengen:

- fase 0, ondertekenen van een samenwerkingsprotocol (van 0 a. tot 1 a., duurde 8 maanden),
- fase 1 vooronderzoek (zie 1 a. tot 2 a., september 2013 tot februari 2013),
- fase 2 formuleren van ontwerpogaves (zie 2 a. tot 2 h., maart 2013 tot juni 2013), met daarbij ook de stakeholderworkshop in november 2014 (als sleutelmoment om van fase 2 naar fase 3 te gaan, zie 2 f.),
- fase 3 exploratief ontwerpend onderzoek (zie 3a. tot 3 g., maart 2014 tot december 2014),
- en fase 4 verbreding en/of inkanteling tot T.OP Kustzone⁶⁴ in maart 2016.

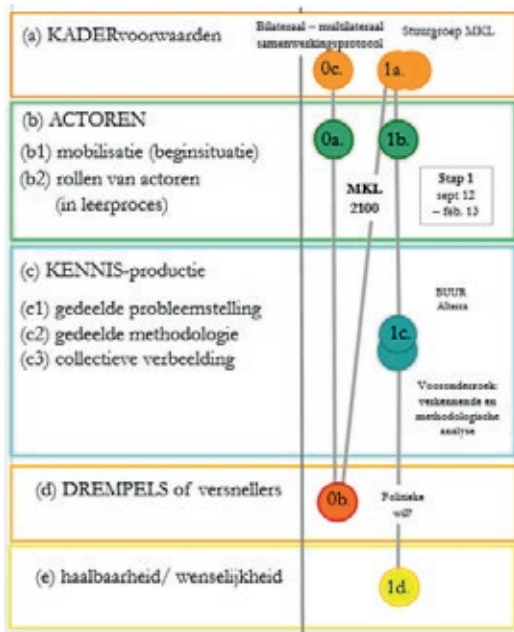
In de volgende paragrafen geven we een toelichting bij specifieke aspecten van het procesverloop bij dit collectief lerentraject. Hiervoor focussen we op een aantal specifieke figuren in het schema:

- De start van MKL 2100,
- De bandbreedte en timing in de deelname van verschillende actoren.

⁶⁴ MKL 2100 liep tot eind december 2015, T.OP Kustzone startte op in maart 2016.

De start van MKL 2100

Net omdat de studie MKL 2100 een verkenning is, is de totstandkoming van een formeel samenwerkingsakkoord van belang. Hierin staat afspraken rond het genomen engagement, en wordt de rol van Labo Ruimte voor MKL 2100 geconsolideerd⁶⁵.

De relatief kleine groep van mensen (0a.), met daarbij Team Vlaams Bouwmeester, Ruimte Vlaanderen en later ook het departement Mobiliteit en Openbare Wegen bereidde de samenwerking voor (0c.). Het MKL 2100-traject startte bij de vaststelling door deze kleine groep dat er voor dergelijk onderzoekstraject geen politiek mandaat aanwezig is (0b.), wat bij een verkenning een belangrijk element is. Gedurende 8 maanden was er regelmatig overleg en een 'aftasten' (wegwerken van mogelijke drempels: 0 b.). In september 2012 werd dan het samenwerkingsprotocol MKL 2100 getekend (0 c. – 1 a.), wat de aftrap was voor de voorstudies.

Illustratie 61: Schematische voorstelling van MKL 2100 - de start

Bij een project met een duidelijk uitvoeringsgerichte agenda hebben de actoren een direct en zichtbaar belang om deel te nemen, terwijl het specifieke belang van actoren bij een lange termijn verkenning moeilijker te traceren valt. En omdat respectieve belangen hierbij niet eenduidig, expliciet of altijd even tastbaar zijn, is de kans groter dat er wordt afgehaakt omdat het als een 'vrijblijvende' oefening wordt geïnterpreteerd.

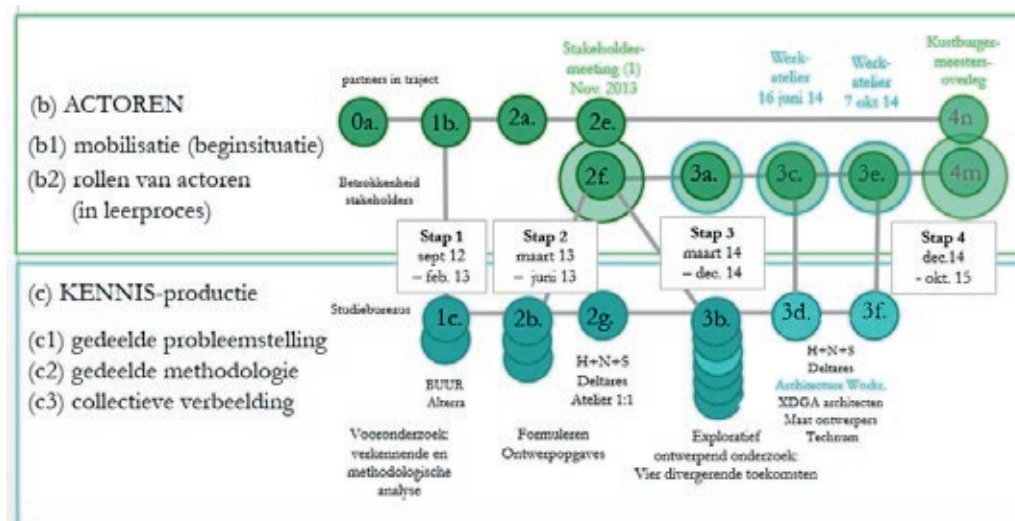
De stuurgroep (1b.) volgde nauwgezet de verschillende fases van het onderzoekstraject op, van bij het begin van het traject. Pas na het ondertekenen van een akkoord voor samenwerking (0c., zie ook bestek⁶⁶ voor de studies, uitgeschreven door het Team Vlaams Bouwmeester) konden ook externe studiebureaus worden aangesteld voor het vooronderzoek (cf. 1c. Kennisopbouw methode en kennisopbouw praktijken).

Al vroeg werd duidelijk dat een geïntegreerde aanpak (bv. verschillende sectoren, schalen, land en zee) een belangrijke voorwaarde is voor de volgende stappen in de ontwikkeling van ontwerpmatig onderzoek (1d.). De brede stakeholderworkshop tussen stap 2 en stap 3 zet deze ambitie om in de praktijk. In principe was in stap 4 een tweede brede stakeholderworkshop gepland voor juni 2015 (cf. groene lijn), maar deze ging niet door na de perscommotie in april 2015. In de plaats daarvan is er in mei 2015 kustburgemeesters-overleg ingericht (cf. 4 m.), als aanloop naar T.OP Kustzone. Dit was een bilateraal overleg met Ruimte Vlaanderen alsook kust- en polderburgemeesters.

⁶⁵ Het was de eerste samenwerking tussen Labo Ruimte/ Team Vlaams Bouwmeester en Ruimte Vlaanderen met een aanzienlijk financieel engagement.

⁶⁶ Uitgeschreven als onderhandelingsprocedure zonder voorafgaande bekendmaking, waarbij 9 bureaus werden aangeschreven (dus nog geen publieke, algemene bekendmaking).

Betrekken van verschillende groepen van 'deelnemers'

Illustratie 62: Schematische voorstelling van MKL2100 - bandbreedte van deelnemers in drie fasen (+ opstap naar T.OP Kustzone met kustburgemeestersoverleg)

In het onderzoekstraject MKL2100 zijn er verschillende samenwerkingsverbanden, met onder meer:

- De **relatief kleine groep van betrokkenen van TVB en RV en later ook MOW** die de doelstellingen bewaakt en het proces vormgeeft, al dan niet bijgestaan door procesbegeleiders (cf. Stakeholderworkshop 2013),
- Het initiële samenwerkingsverband van Labo Ruimte en de verruimde coalitie met drie **partners** van het project die het samenwerkingsakkoord tekenden (MKD ook partner vanaf stap 2),
- De leden van de **stuurgroep** (enerzijds partners en anderzijds externe experts, ook hier een uitbreiding in stap 2 door deelname van Luc Van Damme)⁶⁷,
- De grote groep **stakeholders** die waren uitgenodigd voor de workshop in november 2013,
- De (verschillende) **ontwerpbureaus** in de drie fasen,
- Een **selectie van stakeholders** die deelnamen aan de werkateliers in 2014,
- Een groot aantal lokale actoren (**burgemeesters van kust- en poldergemeenten**) die deelnamen aan het overleg in mei 2015.

Daarnaast is er ook een virtuele groep van **'gebruikers'** van de Kustzone, die enkel sporadisch en/of op eigen initiatief op de hoogte waren van het onderzoekstraject. Het aantal actoren is, met 90 deelnemers, het grootst bij de stakeholderworkshop in november 2014. Uit deze groep worden 30 à 40 personen geselecteerd, die ook in fase 3 deelnemen aan de twee werkateliers. In die fase zijn er evenwel veel meer experts betrokken inzake ontwerpmatig onderzoek.

⁶⁷ In fase 3 wordt er bovendien een 'kernteam' ingesteld (o.a. opdat praktische zaken niet altijd ook op de Stuurgroep moeten verschijnen, is een soort 'vooroverleg' tussen de partners). In het kernteam werd ook een voorbeoordeling gemaakt van de presentatie.

De keuze van deelnemers weerspiegelt de ontwikkeling van verschillende **capaciteiten**:

- De **procesbegeleiding** en de **methodologische ontwikkeling** voor het onderzoekstraject MKL2100 is een gedeelde opgave: het kernteam en de projectleider houden de touwtjes in handen voor heel het traject, maar worden daarbij ondersteund door Trizone voor het inrichten van de stakeholder workshop (november 2013) en door Architecture Workroom voor de 2 werkateliers in fase 3 (exploratief ontwerpend onderzoek). Voor de ontwikkeling van toekomstverkenningen (4 divergerende toekomsten) wordt beroep gedaan op de expertise van ontwerp bureaus en de aanwezige expertise binnen het kernteam. Er worden hierbij geen andere externe experts betrokken (bv. professionals met ervaring bij exploratieve scenario's, horizon-scans of andere foresight-studies).
- Voor de opbouw van **kennis over mogelijke lange termijn ontwikkelingen van de kustzone** is een breed gamma aan specialisten betrokken, dus niet alleen ontwerp, maar ook de specialistische kennis omtrent kustverdediging, landbouw in poldergebieden, havenuitbating, ruimtelijke ontwikkeling, ecosysteemdiensten, water of toerisme. Ook hier is een selectie gemaakt, waarbij bijvoorbeeld de expertise inzake demografische ontwikkeling of energieproductie en -netwerken in deze fases in mindere mate vertegenwoordigd waren. Ook de economische actoren en de civiele maatschappij zijn bij dit project naar verhouding weinig aan bod gekomen.

Verkennen of uitvoeren? Consensus en zekerheid?

Het MKL 2100 traject was "eigenlijk niet op actie gericht, maar vooral verkennend"(INT Charlotte Geldof, 31 maart 2015). Bij toekomstverkenningen wordt naar verwachting rekening gehouden met diverse onzekerheden, en is het tegelijk moeilijk om een consensus te vinden over assumpties ten aanzien van mogelijke en plausibele ontwikkelingen (en ook al om consensus te vinden over het gebruik van de methode van toekomstverkenningen an zich). Nochtans zijn er bij het MKL2100 traject verschillende stappen, die ook in Stacey's matrix⁶⁸ van 'agreement' en 'certainty' op verschillende manieren gesitueerd zijn:

- De 'verkennende' en methodologische analyse in het vooronderzoek geeft een gekende, en algemeen aanvaarde interpretatie of inventaris over de historische ontwikkeling, de huidige situatie en het potentieel functioneren van de kust. Het toont een beeld waarin veel actoren zich kunnen vinden, een schets van een 'business-as-usual'-scenario. Veel actoren nemen dit impliciet als vertrekpunt, vandaar dat de resultaten van het vooronderzoek veeleer gesitueerd worden bij 'close to certainty' en 'high level of agreement'⁶⁹.
- Met het formuleren van de ontwerpgegevens in stap 2 is de zekerheid van het BAU in vraag gesteld, waardoor ook de consensus verdwijnt: de openheid om ook andere benaderingen in kustverdediging te overwegen heeft tot intense discussies geleid (cf. dichter bij 'disagreement' en 'uncertainty'). Dergelijke discussies ontstaan bijvoorbeeld als actoren de indruk hebben dat er wordt teruggekomen op beslist beleid, zo bijvoorbeeld bij het masterplan kustveiligheid van 2011, dat rekest met een 1000-jarige storm, en zachte maatregelen voorstelt in het kader van hold the line. Terwijl de ontwerpgegevens en de maatregelen die in de vervolgstappen getekend worden hieraan voorbij gaan en/of dit in vraag stellen: "Is 'Hold the line' nog een manier om in de toekomst te doen aan kustverdediging? Moeten we niet naar andere types van kustverdediging gaan (...)? Het is heel goed dat we dat samen met onze partners gedaan hebben die dit beslist beleid geschreven hebben. Maar het is zeer onzeker hoe zij verder gaan reageren op verderzettingen van de uitkomsten van

⁶⁸ Voor toelichting hiervan: zie hoofdstuk 1.

⁶⁹ Dit moet niet overschat worden: tussen historici zijn er bijvoorbeeld duidelijk verschillende standpunten.

MKL2100. In welke mate zullen wendingen op dit beslist beleid in de toekomst naar voren komen. Dit is onduidelijk.” (cf. MOS II, Charlotte Geldof, opdracht ‘13de verdiep’)⁷⁰.

- Bij de grote stakeholderworkshop werd deze keuze voor een meer open benadering evenwel geconsolideerd: “Zij hebben eigenlijk gezien, al die mensen die aanwezig waren, wetenschappers en mensen uit verschillende beleidsdomeinen beginnen te snappen... als we op heel lange termijn kijken, dat we toch in 2100 naar andere, naar een ander type maatregelen zou moeten gaan” (cf. MOS II, Charlotte Geldof, opdracht ‘13de verdiep’).
- Het rapport over de 4 toekomstverkenning ligt terug dichterbij de onzekerheid en verder van een akkoord: de voorstellen van de ‘ateliers visionaire kunst’ zijn slechts met een relatief kleine groep stakeholders geconsolideerd.
- De verdere ontwikkeling als T.OP Kustzone tracht akkoorden te vinden voor gerichte acties (die naar waarschijnlijkheid ook kunnen worden uitgevoerd). De projectleider van MKL2100 geeft tijdens het MOS II een persoonlijke inschatting van hoe T.OP verder zou kunnen ontwikkelen: “We zitten met T.OP nu hier (...). En we gaan een proces hebben, m.i. met veel goede en noodzakelijke acties in die zone (links onder) en ook wellicht enkele satellieten zoals bv. kleine experimentele realisaties in de trial en error zone (wijst naar het midden van de grafiek, met consensus). Dat zou vernieuwend kunnen zijn.” (cf. MOS II, Charlotte, opdracht ‘13de verdiep’)⁷¹.

De projectleider van MKL 2100 beschouwt verkenningen en op actie en implementatie gerichte stappen als onlosmakelijk met elkaar verbonden: “Het meest verkennende is begonnen in de Stakeholder Workshop (...) de opdracht was ‘schrijf een brief naar uw tante, u leeft in 2100’, door die structuur en die concrete workshop.. om te zetten in kaarten, te linken naar problematiek van metropolitaan kustlandschap, zo hebben we heel veel materiaal gekregen vanuit verschillende beleidsdomeinen die eigenlijk ver-rijkerder en vrijer waren dan de traditionele standpunten, ik denk dat zij ook een basis kunnen vormen voor het vervolgtraject van de T.OP waar we tot realisatie moeten komen” (cf. MOS II, Charlotte Geldof, opdracht ‘13de verdiep’). De projectleider geeft ook mee waarom de output van de stakeholderworkshop zo belangrijk was: “ Voor de vier toekomstontwikkelingen zijn er twee workshops (red. Zie ‘werkateliers’ in juni en oktober 2014) geweest met verschillende beleidsdomeinen die daaraan gewerkt hebben, maar het is meer het werk van een studiebureau. Terwijl *dit* (red. de projectleider wijst naar het rapport van de stakeholderworkshop) het product is van de mensen die daar gewerkt hebben, en ik denk dat we eerder gaan hierop terugvallen in het traject naar realisatie toe” (cf. MOS II, Charlotte Geldof, opdracht ‘13de verdiep’). Niet alle actoren interpreteren de verbanden tussen verkenningen en concrete acties op deze manier: “Een burgemeester heeft gezegd ‘Dit is geen studie. MKL is geen studie. Waar is de wetenschappelijke basis? MKL is een intellectuele oefening. Want studies leggen de basis voor acties’, en hij wou dat echt wel duwen in het gebied van ‘niet plausibel’, eigenlijk geen traditionele studie” (cf. MOS II, Charlotte Geldof, opdracht ‘13de verdiep’).

⁷⁰ De hier opgenomen quote strookt inhoudelijk met de oorspronkelijke uitspraken bij het MOS II, maar zijn door de projectleider bijgesteld voor verduidelijking (de projectleider was ook lector voor dit hoofdstuk van het rapport).

⁷¹ Zelfde opmerking als bij vorige voetnoot.

Illustratie 63: consensus en zekerheden in het MKL 2100 traject (toepassing van Stacey's matrix: agreement and uncertainty).

2.4.6 Valorisatie van het traject en conclusies voor een case-overschrijdend perspectief

Het MKL 2100 traject was afgerond in december 2015. Inmiddels is het T.OP Kustzone gestart, in maart 2016. Hierbij gebeurt ook een deel van de valorisatie van de resultaten van MKL 2100, met onder meer een stakeholderworkshop die gepland is voor september 2016 (tbc) en een publicatie (momenteel nog in bespreking). Er zijn ook andere pistes voor valorisatie denkbaar. Zo kan de ervaring van MKL 2100 o.i. ook een insteek bieden voor vernieuwing in planning, en zijn er vraagstukken die niet exclusief aanwezig zijn in de kustzone, maar waarbij de ervaringen ook relevant zijn voor andere locaties. De volgende paragrafen gaan hier op in. Tot slot bespreken we kort welke inspanningen er geleverd zijn voor een transfer van kennis vanuit het MKL 2100-traject.

Tot welke vernieuwing in planning geeft het een aanzet?

Het MKL 2100-traject heeft ten opzichte van de andere, hier bestudeerde cases, een bepaalde eigenheid doordat het sterker de nadruk legt op verkenningen en op het ontwikkelen los van bestaande agenda's (althans als initiële ambitie). Als onderzoekstraject in een 'vrije onderzoeksruiimte' bevat MKL 2100 mogelijk ook een kern voor een vernieuwing in planning en planningsbenaderingen. We zien hiervoor aanzetten in volgende elementen:

- De **structurele koppelingen** die tot stand gebracht zijn tussen verschillende beleidsdomeinen resulteert in een andere intensiteit dan de traditionele 'geïntegreerde werking' waarbij op initiatief van één domein ook andere domeinen worden geconsulteerd. Belangrijk hierbij is het onderscheid

tussen een 'gedragen visie' en een '**geïntegreerde aanpak**'. Terwijl de eerste benadering consensus nastreeft, is er bij de tweede ruimte voor **dissensus**. Zo ook bij MKL 2100: de doelstelling was niet om voor de éne dan wel de andere oplossingsrichting te kiezen, maar veeleer om de voorwaarden en consequenties van verschillende ontwikkelingsrichtingen beter in kaart te brengen.

- Voor Ruimte Vlaanderen, maar ook voor andere domeinen is het eerder uitzonderlijk te noemen dat er voor **toekomstverkenning** ook een structurele, en beleidsdomein-overschrijdende **verankering** tot stand komt. Hierdoor was de betrokkenheid van diverse overheden hoger dan bij meer academische toekomstverkenningen. De hier verleende steun voor werkwijzen die op de lange termijn gericht zijn, strookt met de ambitie van Labo Ruimte om ruimtelijke ordening niet louter reactief, maar vooral ook proactief in te zetten voor ruimtelijk urgente thema's (cf. website van Labo Ruimte).

Gaat het over singuliere cases of over typevoorbeelden?

Ten laatste met MKL 2100 staat de kust terug op de agenda van Ruimtelijke Ordening (cf. regeerakkoord). De hier behandelde thema's zijn veelal uniek voor deze locatie. Het gaat over specifieke vraagstukken rond kustverdediging, landbouw in poldergebieden, havenuitbating of waterkwesties in deze gebieden, maar ook om ruimere vraagstukken in ruimtelijke ontwikkeling, over ecosysteemdiensten, of toerisme, die evenzeer op andere locaties ter discussie staan. Dit kan trouwens nog gekoppeld worden aan andere aspecten, zoals bijvoorbeeld de ruimtelijk-sociale implicaties van vergrijzing, juridische vragen in de omgang met onzekerheden of de lange termijn visie op landbouw. Ook de uitdaging om verschillendsoortige onderwerpen en respectieve beleidsdomeinen, actoren en middelen met elkaar te verbinden, zien we op andere locaties terugkomen.

Hoe gebeurt de transfer van resultaten?

De transfer van resultaten verloopt langs **twee sporen**. Enerzijds is er de (online) beschikbare **documentatie** voor elke stap van in het onderzoekstraject, anderzijds is van bij het begin van het traject ingezet op het tot stand brengen van **koppelingen** met andere lopende trajecten in onderzoek en beleid⁷². Terwijl het eerste aspect een eerder klassieke vorm van transfer is (met een eerder beperkte doorwerking), is de tweede vorm veel actiever en directer. De actoren van parallelle trajecten waren immers ook deelnemers bij het MKL 2100 project, waardoor de kans op collectief leren werd verhoogd.

Uit de interviews, maar ook uit het MOS II kwam duidelijk naar voor dat het MKL-team en met name de projectleider actief zoeken naar manieren om de inzichten ook te consolideren. Zo werd bij de Stakeholder Workshop de mogelijkheid gegeven om a posteriori een essay te schrijven: "Uiteindelijk komt er bij zo'n project heel veel informatie uit, waar we een ganse dag met de stakeholders samen gezeten hebben en toekomst uitgetekend hebben. (...) je moet op een bepaalde manier een terugblik kunnen hebben, enkele essenties eruit te kunnen halen, om te weten wie wil nu wat doen. Die essay is een manier om a posteriori nog iets te doen. Het is een actie om te weten wat beklijft en te weten wie wil verder gaan, maar de vorm is te log... een essay...dat is lamentabel... ik hoor graag welke technieken we wel kunnen gebruiken na zo'n heel brede workshop. (...) hoeft ook niet alles verslagen te worden... maar als iemand die iets interessants en vernieuwends gezegd heeft, daar ook achteraf met ons kan over communiceren, en die kan dat neerschrijven in een essay of zo, dan hebben we dat vast, en kunnen we er verder op bouwen" (cf. MOS II, Charlotte Geldof, opdracht 'Tatami').

⁷² Zo bijvoorbeeld een link met het BRV-traject (waarbij er ook kustlocaties waren opgenomen voor het ontwikkelen van quick-wins), of een link met het project Vlaamse Baaien.

Bronnen

ALTERRA + BUUR (maart 2013), Verkenkende en methodologische analyse van de Belgische Kust (hoofdrapport en appendix stap 1), Brussel.

ALTERRA, DELTARES (2013), Resultaten van de Stakeholderworkshop op 14.11.2013 (de presentatie van ALTERRA bij oefening 2, de presentatie van DELTARES bij oefening 3, de samenvatting van de resultaten van de oefeningen, de essays van de deelnemers), Brussel

ATELIER VISIONAIRE KUST (december 2014), Metropolitaan Kustlandschap 2100, Eindrapport Fase 3 – DEEL 1, Exploratief ontwerpend onderzoek, Brussel.

H+N+S, DELTARES, ATELIER 1:1 (juni 2013), Metropolitaan Kustlandschap 2100, De ontwerpogaven (Eindrapport stap 2), Brussel (online beschikbaar via www.vlaamsbouwmeester.be).

MKL2100/ Labo Ruimte (Team Vlaams Bouwmeester)
<http://mkl2100.laboruimte.be>

<http://www.maatontwerpers.be/projecten/mkl-2100>

Ruimte Vlaanderen/ Metropolitaan Kustlandschap 2100
<http://www.ruimtelijkeordening.be/NL/Diensten/Onderzoek/articleType/ArticleView/articleId/8692/Stakeholdersworkshop-MetropolitaanKustlandschap-2100>

Team Vlaams Bouwmeester/ LABO Ruimte
http://www.vlaamsbouwmeester.be/instrumenten/labo_ruimte/opzet.as

MOW / Vlaamse Baaien en geïntegreerd kustveiligheidsplan
<http://www.mow.vlaanderen.be/vlaamsebaaien/>

<http://www.kustveiligheid.be/>

Ruimte Vlaanderen/ Afdeling onderzoek en monitoring
<http://www.beleidsplanruimte.be/teamonderzoek>

Illustratie 64: beeld bij tentoonstelling STADBuitenSTAD in de Singel (feb – juni 2015), bron: <https://desingel.be/nl/programma/architectuur/stadbuitenstad-tentoonstelling>

Labo XX

Vooraf

In de 'leeswijzer' (net voor H1) staat op enkele pagina's toegelicht welke rubrieken bij elk van de cases telkens aan bod komen (cf. 'analytisch kader'). Wie meer wil weten over de logica en fundering voor het analytisch kader, vindt dit in hoofdstuk 1. Wie interesse heeft voor case-overschrijdende conclusies en beleidsaanbevelingen, nodigen we uit om sectie 2.6 te lezen.

2.5. Labo XX

De beschrijving van het Labo XX traject is gebaseerd op interviews met Michiel Dehaene (18 april 2015), alsook met Isabelle Verhaert en Veva Roesems (28 september 2015). Michiel Dehaene heeft voor Labo XX deelgenomen aan MOS I en MOS II. Hij is als onderzoeker en promotor betrokken bij het Steunpunt en hij was, samen met de projectleider Isabelle Verhaert, betrokken bij de inhoudelijke coördinatie voor Labo XX, waardoor hij ook jurylid was voor de selectie van de ontwerpteams. Voor het project Labo XX-Lage weg was hij lid van de stuurgroep.

Voor het Labo XX-traject waren er ook andere kansen voor participerende observatie, zo bijvoorbeeld bij de workshop voor Labo XX-Werk op 27 augustus (deelname door Annette Kuhk) alsook bij de samenwerking met Labo XX voor de ISOCARP-conferentie met een workshop over 'how to rework the productive city?' (zie ook Kuhk, Geerinck, 2015)⁷³. Het traject is uitgebreid gedocumenteerd in de publicatie 'Labo XX, Kiezen voor de twintigste eeuwse gordel' (Projectteam Labo XX, 2014), die trouwens ook in het Engels verschenen is en online beschikbaar is. Via de website van Stad Antwerpen zijn er voorts ook drie voorstudies voor Labo XX opgenomen (Bevolkingsprognoses voor Antwerpen, de Analyse van de stadsregio alsook de data-analyse Antwerpen en regio). Behalve het bestek en de projectdefinitie voor Labo XX vindt je er ook de eindresultaten van de 4 ontwerpteams uit de eerste fase (met Buur, Palmbout, Maat ontwerpers en 51N4E als trekkers voor vier consortia).

Disclaimer: Deze laatste case is minder uitgewerkt dan de andere cases, en kan ook pas worden gepubliceerd als de feedback is bekomen van de projectleiders (besprekingen in het kader van de Labo XX Werk publicatie).

2.5.1. Kadervoorwaarden

Labo XX is er gekomen op initiatief van stad Antwerpen en van de (vorige) Antwerpse Bouwmeester. Labo XX houdt verband met de geplande **herziening van het RSA** (Ruimtelijk Structuurplan Antwerpen)⁷⁴, alsook met de 2de beleidsnota van Kristiaan Borret, toenmalig bouwmeester voor de Stad Antwerpen. De actualisatie van het RSA dringt zich onder meer op door gewijzigde bevolkingsprognoses (met een grotere toename ten opzichte van wat was verondersteld bij de opmaak van het RSA). Het project '50.000 logements' in Bordeaux was hierbij een belangrijk voorbeeldproject.

Bij de opstart van het Labo XX traject was er momentum vanuit verschillende, parallelle acties om de **ontwerpcapaciteit** bij de stad Antwerpen te versterken (INT Michiel Dehaene, 18.04.15). Zo wilde de toenmalige burgermeester Patrick Janssens investeren in de regio voor AG Stan/Strategische

⁷³ Deze samenwerking wordt in 2016 voortgezet door een bijdrage voor een publicatie over Labo XX_Werk.

⁷⁴ Zie ook evaluatiestudie s-RSA door Omgeving en het Instituut voor de Overheid/KULeuven, goedgekeurd door het CBS op 19 december 2014.

projecten, naar aanleiding van de aan de Kaaien (rechteroever)⁷⁵. Op datzelfde moment kreeg Vectris een opdracht voor een studie over de mobiliteit in de stadsregio, was er een traject vanuit stedenbeleid en een opdracht van Ruimte Vlaanderen op stadsregionaal niveau.

Het Labo XX-project is voortdurend geëvolueerd in het **institutioneel, beleidsmatig en ambtelijk traject** (INT Michiel Dehaene, 18.04.15), op basis van op voortschrijdend inzicht (INT Isabelle Verhaert, 27.09.15). Labo XX is ontstaan uit het politieke momentum n.a.v. bevolkingsprognoses voor 2030. De verwachting was dat er, bovenop de ca. 200.000 inwoners in de stedelijke kern en de 300.000 inwoners in 20ste-eeuwse gordel, nog 100.000 inwoners zouden bijkomen in Antwerpen. In reactie op deze prognoses nam de Stad Antwerpen het initiatief om na te denken over een ruim gebied, inclusief de 20ste-eeuwse gordel. In het collegebesluit dat de opdracht van Labo XX goedkeurt wordt hiernaar verwezen (zie ook bestek voor de opdracht van de studiebureaus, en projectdefinitie). De opdracht voor de studiebureaus wordt in het bestek als volgt beschreven: “Deze opdracht heeft als onderzoeksvraag waar en hoe deze nieuwe ontwikkeling opgevangen kan worden, op een wijze die de structuur van de stad en haar regio versterkt.(...) Labo XX is een ontwerpend onderzoek dat twee doelstellingen bijeenbrengt: een verdichtingsstrategie uitwerken met het oog op de bevolkingsgroei in Antwerpen en een ruimtelijke visie ontwikkelen voor de stadsvernieuwing van de 20ste-eeuwse gordel”. Het traject was oorspronkelijk bedoeld als studiewerk van de cel bouwmeester, toen nog Kristiaan Borret. Het traject is gecoördineerd en uitgevoerd door de cel ontwerpmatig onderzoek van de stad Antwerpen. Deze cel sluit aan bij de dienst Stadsontwikkeling (diensthoofd: Katlijn Vanderveken), en is geen onderdeel van het team van de stadsbouwmeester. De beslissingen over het proces en de aansturing voor Labo XX gebeurden op basis van reflectiemomenten bij klankbordgroepen, stuurgroepen, het projectteam zelf of bijvoorbeeld de begeleiding van Vito (zie traksis, een ‘referentiekader gericht voor stedelijke transitie-initiatieven gericht op duurzame systeeminnovatie’, cf. <http://www.intransitie.be/traksis/node/2>).

Binnen het traject zijn er verschillende fases, die gekoppeld zijn aan verschillende actor-constellaties. Labo XX startte met een fase van ontwerpmatig onderzoek, met vier ontwerpteams. Daarop volgde de fase Labo XX_werk, met deels andere ontwerpteams. Bovendien is er ook een reeks specifieke pilootprojecten, die ontwikkelen binnen het kader van Labo XX of LaboXX_Werk, zo onder meer het pilootproject Lageweg, de site Supermarkt Carrefour, de GM site of een initiatief in het kader van URBACT.

2.5.2. Actoren en samenwerkingsverbanden/ Coalities

Welke actoren zijn relevant?

De lokale overheid (hier Stad Antwerpen) geeft de opdracht voor ontwerpmatig onderzoek. Sowieso zijn hierbij dus publieke en private actoren betrokken. Bij de ontwerpteams voor Labo XX komen verschillende disciplines samen: “Het team moet bestaan uit ruimtelijke ontwerpers met stedenbouwkundige ervaring, aangevuld met minimum één andere discipline die relevant is voor de invalshoek uit de gevraagde visienota” (cf. bestek). Deze eerste fase van onderzoek naar de 20ste-eeuwse gordel is door een beperkt aantal experts aangestuurd, pas bij de pilootprojecten en het LaboXX_Werk-programma komen ook lokale stakeholders aan bod.

Welke actoren hebben effectief een bijdrage geleverd?

Labo XX startte als aangestuurd project vanuit de stad Antwerpen met één projectleider. Inmiddels omvat Labo XX een netwerk van initiatieven met regelmatige terugkoppelingen, waar kennisoverdracht samen evolueert (INT Isabelle Verhaert, 27.09.15). Er is **procesorkestratie met een veelheid aan**

⁷⁵ (context: AG Stan trekt een project rond de Kaaien/rechterover, gaat voort op Sigmaphan, met WNZ, is projectregisseur; terwijl cel Ontwerpmatig Onderzoek werkt op Linkeroever; AG Stan ‘bestelt’ onderzoek bij cel OO).

actoren: de inzichten uit de projecten worden systematisch ook voorgelegd en besproken met het Labo XX projectteam (Isabelle Verhaert, Toon Vanopbbergen, Virge Smets⁷⁶). Bovendien is er de feedback, maar ook de inhoudelijke coördinatie en/of mediatie voor dit collectieve onderzoekstraject door Katlijn Vanderveken (Stad Antwerpen) en Michiel Dehaene (UGent). Deze laatste volgde na 2 maanden werking de toenmalige stadsbouwmeester Kristiaan Borret op voor het Labo XX traject. Daarenboven is er een ruime begeleidingsgroep⁷⁷ met een 20-tal mensen die betrokken zijn bij de pilootprojecten en/of werken bij de stedelijke diensten in Antwerpen, en een al even ruime klankbordgroep met vertegenwoordigers uit academische middens en verschillende andere experts.

Kennis	Bedrijfswereld
<p>Begeleiding Labo XX: Michiel Dehaene (Ugent), Klankbordgroep: Ann Verhetsel, Stijn Oosterlynck, Maarten Van Acker, Karel Neels (UAntwerpen), Jef Van den Broeck (KULeuven), Willy Miermans (UHasselt), Maarten Van Tuijl, Tom Bergevoet (temp Architecten), Stefan Devolder (team Vlaams Bouwmeester), Linda Boudry (Kenniscentrum Vlaamse Steden)</p> <p>Ontwerpteams bij LABO XX (initiatiefnemers voor de consortia zijn de ontwerp bureaus BUUR, Palmbout, MAAT, 51N4E): Annaik Deceuninck, Bart Van de Putte, Berdie Olthof, Charlotte Deckers, Diego Luna, Dieter Leysen, Els Nulens, Emile Revier, Endry Van Velzen, Erik van den Berg, Freek Persyn, Jan De Visch, Jeroen Ruitenbeek, Johan Van Reeth, Kai Van Hasselt, Kathleen Van de Werf, Kevin Penalva, Laura Nagels, Leonie Rupert, Marianne Lefever, Maritza Toro, Peter Vanden Abeele, Roser Igual, Sarah Van Appeldoorn, Simona Paplauskaitė, Toon Manders,</p> <p>Ontwerpteams bij LABO XX_Werk: BUUR, MAAT, PLUS_office</p> <p>Auteurs publicatie Labo XX: Arnold Reijndorp, Isabelle Verhaert, Kristiaan Borret, Michiel Dehaene, Reinhard Stoop, Stijn Oosterlynck, Tom Broes, Tom Naegels, Toon Vanopbbergen, Virge Smets; Redactieraad publicatie Labo XX: Christoph Grafe, Isabelle Verhaert, Katlijn Van der Veken, Kristiaan Borret, Linda Boudry, Michiel Dehaene, Valerie Van de Velde</p>	<p>Concrete engagementen uit de bedrijfswereld pas bij pilootprojecten: Lageweg (20 eigenaren), de site Supermarkt Carrefour, de GM site of een initiatief in het kader van URBACT.</p> <p>Financiers Intercommunale</p>
Overheid	Burger/middenveld
<p>Gemeentelijk (administratie): Stad Antwerpen (team stadsbouwmeester, cel ontwerpmatig onderzoek en dienst stedenbouw)</p> <p>Projectteam Labo XX: Isabelle Verhaert, Toon Vanopbbergen, Virge Smets</p> <p>Begeleiding Labo XX: Katlijn Van der Veken, Kristiaan Borret</p> <p>Begeleidingsgroep stad Antwerpen: Bram de Pooter, Christoph Pyliser, Elsebie Huybrechts, Esther Jacobs, Greet De Roey, Griet Lambrechts, Guido Meulenaer, Guy Mertens, Ivan Demil, Karina Rooman, Katrien Embrechts, Kristof Peeters, Liesbeth Lanneau, Lieve Custers, Marlies Lenaerts, Miryam Bak, Rozemie Claeys, Sarah Lagrillière, Veva Roesems</p> <p>Organisatie workshops, communicatie en participatie: Daisy De Backer, Elke Van de Mosselaer, Katherine Meersman, Katrin Naert, Machteld Boschaert, Petra Panis, Valerie Van de Velde</p> <p>Genodigden bij publieke presentatie (april 2014): medewerkers van Vespa, van de dienst mobiliteit, de dienst stedenbouw, de dienst vergunningen, de kabinetten van schepenen, en enkele externen uit de stuurgroep</p> <p>Gewest: Ruimte Vlaanderen en OVAM (samenwerking voor Labo XX_werk)</p>	<p>Klankbordgroep: Geert De Blust (INBO)</p> <p>Genodigden bij de opening van de LaboXX tentoonstelling in de Singel: “de lezer van de knack” (tentoonstelling is daarna naar de districten gegaan)</p>

Illustratie 65: Overzicht betrokken belanghebbenden bij Labo XX (bron: publicatie Labo XX).

⁷⁶ In de publicatie worden enkel drie medewerkers vermeld, waarbij er bij de voorstudies ook andere medewerkers betrokken waren, zo bijvoorbeeld ook Tom Broes bij de stadsregionale analyse.

⁷⁷ Terwijl er in de publicatie verwezen wordt naar een ‘begeleidingsgroep’, wordt dit tijdens de interviews benoemd als ‘Stuurgroep’.

Aanvankelijk was gepland dat de stadsbouwmeester een 'go-between' zou zijn tussen beleid en ontwerp (zie ook opzet en methodiek RSA). Uiteindelijk was het de cel ontwerpmatig onderzoek die het proces en project vorm geeft. OVAM en het kenniscentrum zijn pas laat partners geworden. De projectleider stelt dat pas als er een engagementverklaring getekend wordt (= mijlpaal), zichtbaar is wie eigenlijk de betrokkenen zijn.

De eerste fase van dit collectieve onderzoekstraject is '**expert-driven**'. Zo is ook de 'publieke presentatie' in april 2014 beperkt tot genodigden. Dit zijn bijvoorbeeld medewerkers van Vespa, van de dienst mobiliteit, de dienst stedenbouw, de dienst vergunningen, de kabinetten van schepenen, en enkele externen uit de stuurgroep. Het publieksmoment bij de opening van de tentoonstelling is daarentegen veel breder (en volgens de singel zelfs gericht tot een groep die even breed is als "de lezer van de knack"). De panelen zijn na afloop van de tentoonstelling ook getoond in de districten.

Voor **Labo XX** hebben volgende vier **ontwerpteams** -met in totaal een 30-tal ontwerpers- bijgedragen, elk met een specifieke focus (INT Michiel Dehaene, 08.04.15):

- BUUR - Futureproofed (focus op 'vertramming'),
- Palmbout Urban Landscapes - De Nijl Architecten - Blauwdruk Stedenbouw - Feddes Olthof Landschapsarchitecten (focus op samenhang in de groenstructuren),
- MAAT Ontwerpers - Posad Spatial Strategies - 3E - Shinsekai Analyses (focus op voorzieningenniveau),
- 51N4E - Connect & Transform, (focus op alternatieve financiering voor stadsvernieuwing).

De ontwerpteams werden geselecteerd uit een 30-tal inzendingen die thematisch waren voorgesorteerd (INT Michiel Dehaene, 08.04.15), door een commissie met afgevaardigden van de dienst stadsontwikkeling, van AG stadsplanning, van het team Stadsbouwmeester en het team van de Vlaamse bouwmeester. Labo XX was geen samenwerking met de Vlaamse Bouwmeester, al was er dus wel een vertegenwoordiger bij de klankbordgroep en bij de selectie van de ontwerpteams. Voor Labo XX_Werk is er een samenwerking tot stand gekomen met Ruimte Vlaanderen en het Kenniscentrum Vlaamse Steden. Voor het pilootproject Lageweg is er een specifieke samenwerking met OVAM. Bij **Labo XX_Werk** waren drie ontwerpteams betrokken, met opnieuw MAAT ontwerpers en BUUR, maar ook het studie bureau PLUS Office, dat voordien niet betrokken was.

De **pilootprojecten** worden geselecteerd als bottom-up initiatieven met lokale actoren. Tegelijk zijn het wel de diensten van de stad Antwerpen die bepalen over welke perimeter het gaat en met welke actoren het project start. Zo bijvoorbeeld werd voor **Lageweg** een ruimere perimeter gekozen en benadrukten de stadsdiensten het belang van differentiatie bij actoren en eigenaars (INT Isabelle Verhaert, 27.09.15). In de lokale setting waren er een aantal actoren die het project Lageweg met een kleine groep wilde ontwikkelen, met als enige doel het maximaliseren van de grondwaarde. Door te werken met een grotere groep actoren, met onder andere een school en bestaande bedrijven, kwamen verschillende ambities op tafel, en was er veeleer een "evenwicht in doelstellingen" (INT Isabelle Verhaert, 27.09.15). Bij het project Lageweg zijn er, behalve lokale actoren en de stad Antwerpen, ook een aantal bovenlokale actoren betrokken, zo onder meer het kenniscentrum stedenbeleid, OVAM en Febelfin. De stad ervaart een druk om het aantal actoren te verkleinen, met name ook door een eigenaar die centraal in het gebied 30 ha bezit.

Het vraagstuk van de, naar eigendommen versnipperde, Lageweg is een herkenbare constellatie, ook voor andere locaties in en buiten Antwerpen. Enerzijds zijn er de actuele, individuele grondposities en de daarmee verbonden ontwikkelingsmogelijkheden, die veelal echter beperkt zijn en/of gericht op de relatief korte termijn voorgesteld worden. Anderzijds zijn er ook alternatieve ontwikkelingsmogelijkheden voor de langere termijn, waarbij dan bijvoorbeeld de overheid de regie voert, en er met andere partners wordt gewerkt. Dergelijke waardecreatie gebeurt niet noodzakelijk met de huidige constellatie van eigenaren. Er is ondertussen wel interesse voor de ontwikkeling van de 20ste-eeuwse gordel, maar zijn de geïnteresseerde ontwikkelaars ook de providers van nieuwe modellen die de lange

termijn doelstellingen kunnen dienen? Wat bijvoorbeeld zijn de mogelijkheden voor woonzorgbedrijven of sociale verhuurkantoren? Welke financieringsmodellen en/of retentiesubsidies worden hierbij als uitgangspunt genomen? Welke rol heeft de overheid bij de ontwikkeling van de 20ste eeuwse gordel? De overheid is hierbij niet per sé degene die zelf ontwikkeld, al dient te worden erkend dat de kost op lange termijn en de negatieve externaliteiten allicht wel naar de overheid terug komen. Daarom zou de overheid er ook een belang bij moeten hebben om die lange termijn doelstellingen te bewaken.

Welke rollen nemen actoren waar in het traject?

In de publicatie 'Collectieve learning for transformational change, A guide to collaborative action' hanteren Brown en Lambert (2013) een vijfledige indeling om de rollen van actoren *tijdens* een collectief leertraject te beschrijven en bespreekbaar te maken. Dit kader was aan bod gekomen tijdens de tweede reeks interviews en de tweede workshop van het MOS-traject. Illustratie 20 situeert de inbreng van verschillende actoren in Labo XX binnen dit kader, voor het project Lageweg. De interpretatie van het belang van actoren in termen van hun respectieve rol tijdens het proces leidde tot volgende inzichten:

De stad Antwerpen voert de regie bij de pilootprojecten, met Veva Roesems als projectleider voor het project Lageweg. De initiatiefnemer heeft een **sleutelrol** bij het pilootproject. Bij het overleg zijn in eerste instantie de eigenaren betrokken, en dus niet projectontwikkelaars. Bij de tien eigenaars van de verschillende gronden is er één dominante figuur. Met een grote grond van 30 ha, die centraal gelegen zijn in het gebied, speelt deze actor zijn sleutelpositie uit. Bij het overleg neemt een gemandateerde voor het bedrijf deel (het bedrijf is onder vereffening). Deze sleutelfiguur vertrekt van de hypothese dat een oplossing gemakkelijker te vinden is indien zijn grond afzonderlijk bekeken wordt. Hij is er daarom ook voorstander van om het aantal stakeholders in het overleg met de Stad Antwerpen sterk te beperken, en om vooral te focussen op die éne leegstaande fabriek vanuit een logica van vereffening.

Bij de '**gespecialiseerde adviseurs**' vermeldt de projectleider voor het pilootproject Lageweg de leden van de stuurgroep, maar ook medewerkers van verschillende ontwerp bureaus. Zo heeft 51N4E en het Bureau Connect & Transform een expertise inzake financiële modellen ontwikkeld. Ook het werk van het ontwerp bureau MAAT/Posad uit de eerste fase kan als input van gespecialiseerde adviseurs dienen, bijvoorbeeld de inzichten over criteria voor micro-centraliteiten. Verder vermeldt de projectleider ook OVAM bij deze categorie van actoren. Nota bene ziet de projectleider de eigen rol eerder aansluiten bij deze categorie (ook omwille van de expertise inzake projectregie), en dus niet per sé als sleutelfiguur. Bij het Labo XX traject werden professionelen zeer sterk betrokken en bevrraagd: administratie van de stad, experts, andere steden e.d.

Bovendien ziet ze zichzelf, samen met de projectleider voor Labo XX (Isabelle Verhaert) in een rol als '**holistische denker**': zij kennen de desiderata op projectniveau, maar evenzeer de relevantie ervan ten aanzien van maatschappelijke doelstellingen. Ook de stuurgroep doet dienaangaande enkele suggesties, die in de lokale setting anders niet waren vermeld, zo bijvoorbeeld het voorstel voor een retentiesubsidie of voor collectieve renovaties. Eenzelfde ruime blik en holistische benadering ziet de projectleider bij Michiel Dehaene en bij Linda Boudry, respectievelijk aangesteld voor de begeleiding van Labo XX en als lid van de klankbordgroep.

De lijst met **invloedrijke organisaties** is vrij kort: VESPA wordt vermeld als eigenaar van een deel van de gronden. Zij zijn projecthouder voor een gebied waar de Stad Antwerpen een RUP over opmaakt. Verder vermeldt de projectleider dat ook de Provinciale Ontwikkelingsmaatschappij (POM), maar ook Natuurpunt een rol zouden kunnen spelen als invloedrijke organisatie, maar dat hun standpunten vooralsnog niet worden meegenomen in het proces (ze zijn wel gekend).

Bij het project Lageweg zijn de 10 eigenaars van de grootste stukken grond betrokken, daarnaast ook vertegenwoordigers van een school en van één familie. Door het ontwerp team 51N4E was er slechts een beperkte aftoetsing met de bevolking zelf (slechts één maal, met 3 buurtbewoners). Nochtans

beklemt de projectleider, met betrekking tot het pilootproject, het belang van betrokkenheid van de lokale gemeenschap: "Wat is de meerwaarde als de belangen van de omwonende niet verzekerd zijn?".

Voor LaboXX kunnen de **gemeenschappen** worden gesitueerd aan de hand van data (kwantitatieve survey) en op basis van de antwoorden bij een bevragsingsronde. Bovendien was ook overleg in verschillende mind-opening dialogues, waarbij 4 verschillende ambities, telkens voor 3 verschillende tijdshorizonten werden besproken. Inzake stakeholder betrokkenheid is er een groot verschil tussen Labo XX en Labo XX_werk (INT Isabelle Verhaert, Veva Roesems).

SLEUTELFIGUREN Key Individuals	Vertegenwoordigers van stad Antwerpen (projectleider Veva Roesems) Één dominante eigenaar.
GESPECIALISEERDE ADVISEURS Specialist advisors	Stuurgroep Ontwerpbureau 51N4E Bureau Connect & Transform (Jan de Vis) Link met werk van ontwerpbureau MAAT/Posad OVAM Projectleider Lage Weg (Veva Roesems, projectregie)
HOLISTISCHE DENKERS Holistic thinkers	Projectleider Lage Weg (Veva Roesems/ Arch en Stedenbouw), Isabelle Verhaert (Arch/ Human Settlements). Stuurgroep Michiel Dehaene Linda Boudry
INVLOEDRIJKE ORGANISATIES Influential organisations	VESPA POM en Natuurpunt zouden hier een rol kunnen spelen
GETROFFEN/ BETROKKEN GEMEENSCHAPPEN Affected communities	Labo XX: data over gemeenschappen (kwantitatief) + bevragsingsronde (kwalitatief) + overleg (kwalitatief, cf. Mind-opening dialogue). Lageweg: 10 eigenaars van de grootste stukken grond + één familie + één school

Tabel 66: Rollen van actoren in het Labo XX traject/ hier: toegepast voor Lageweg (gebaseerd op classificatie van Brown en Lambert, 2013)

Volgens de projectleider heeft de **'week van de dialoog'** aangetoond dat de bevolking niet geïnteresseerd is in participatie op basis van beleidsdocumenten. Hier komen enkel professionelen of enkele semi professionele burgerorganisaties op af. Het is veeleer een actorenbevraging i.p.v. een bevolkingsbevraging. Voor dergelijke communicatie en interactie is er immers al een heel deel kennis en gemeenschappelijke taal vereist. Volgens de projectleider kan er pas bij concrete pilootprojecten aan echte participatie worden gedaan met de bevolking.

2.5.3. Kennisproductie

Net zoals bij de andere cases in het MOS-rapport, werd ook bij Labo XX-traject getracht om na te gaan welke innovatieve praktijken, methoden en een vorm van collectieve verbeelding er werden ontwikkeld.

De projectleider stelt dat innovatie geen doel op zich mag zijn. Bij experimenten kan het evenwel een belangrijke motivatie zijn om hiermee 'buiten de box' te denken en tot innovatieve oplossingen te komen. De klemtoon bij het overkoepelende traject ligt veeleer op de kritische en continue reflectie van de methode, het proces en de resultaten. Innovatie kan een resultaat zijn, maar het is geen doel op zich.

(Innovatieve) praktijken en collectieve verbeelding

Op niveau van het overkoepelende **Labo XX-traject** is de opmaak van een 'atlas' van de regio een innovatie. In deze worden de resultaten van de stadsregionale analyse weergegeven. Behalve een weergave van de morfologische, fysieke structuren omvat de atlas ook een potentiekaart voor **verdichtingslocaties**, dat een beeld geeft van de ontwikkeling over lange termijn. Uitgangspunt voor de atlas is de demografische ontwikkeling: deze kans is een opgave waarbij verdichting en vernieuwing aan elkaar gekoppeld worden. De vernieuwing van deze atlas is de focus op de 20ste-eeuwse gordel van de stad Antwerpen. Hiermee wordt een leertraject over stadsvernieuwing ingezet voor 'ruimtes die al een eerste keer bezet zijn'. Het Labo XX traject is het begin voor een lang traject tot consolidatie van stadsvernieuwing in de 20ste-eeuwse gordel. Deze opgave is een lange termijn opdracht, omdat er ook een nieuwe waardesetting nodig is, zo bv. over wat er al dan niet mag afgebroken worden, vanuit een niet louter technische of budgettaire redenering, maar veeleer vanuit een discussie over wenselijke ruimtes en concrete omgevingen. Tegelijk is het ook geen volledig open agenda: de ambitie is verdichten in de 20ste eeuwse gordel. Het traject focust op herontwikkeling, nieuwbouw en collectivisering (cf. p. 82). In de potentiekaarten zijn 'transformatievelden' aangeduid voor een 'mix and match' van elementen uit een ruimere omgeving (cf. p. 79). Het Labo XX traject wil bijdragen tot een 'retooling', dus een ontwikkelen van nieuwe planningsbenaderingen en instrumenten. De verschillende ontwerp bureaus en consortia ontwikkelden hierbij elk een eigen focus:

- BUUR richtte de aandacht op de mogelijkheden van een **tram**-netwerk, de zogeheten 'vertramming' om te komen tot verdichting (cf. P. 72: tramhaltes als zoekzone voor verdichtingslocaties)
- Palmbout focuste op de samenhang in de **groenstructuren**, vanuit een idee dat de verdichting vooral langs openbare, groene corridors kan ontwikkelen (zie ook onderscheid hoog- en laagdynamische locaties in het ecopolis-model van Tjallingi, waarbij het residentieel potentieel wordt bepaald i.f.v. de draagkracht van het publiek domein). Mogelijks kan dit ook bekomen worden door het 'omdraaien van de stad', waarbij groen wordt ingepland achter de eerste rij woningen.
- MAAT vertrok vanuit het **voorzieningsniveau**, want ook hieraan kan verdichting worden gekoppeld. Uitgangspunt is dan dat de 'verdichting vanzelf gebeurt' bij het opkrikken van het voorzieningsniveau. Het voorstel hier is om een nieuw niveau van micro-centraliteiten in te richten 'tussen' het monocentrisch verhaal van de binnenstad en een polycentrisch verhaal (in crisis) van de districten met elk een eigen masterplan. Zo zou een systeem van meervoudige, goed toegankelijke voorzieningen worden ontwikkeld.
- Het ontwerp bureau 51N4E onderzocht de **financiering** voor stadsvernieuwing, ervan uitgaand dat verdichting ook een opportuniteitskost met zich meebrengt. Van daaruit kunnen nieuwe pistes gezocht worden om locaties te 'activeren', zo bijvoorbeeld de herontwikkeling en stadsvernieuwing in een grootkorrelige eigendomsstructuur, het verdichten op grote individuele eigendommen zoals bv. supermarkten van Colruyt met een winkel op het gelijkvloers, maar woonfuncties op hogere verdiepingen, het verdichten in belle etage-wijken waar een overcapaciteit van infrastructuur is (v/t verhogen, koppeling met alternatieve providers in een keteneconomie, waardenketens i.p.v. grondgedreven logica)

De focus voor **Labo XX werk** is niet in eerste instantie op verdichting, maar op de productieve stad. De projectleider wijst er op dat de keuze van actoren nogal bepalend is voor de focus. De centrale vraag is: "Hoe kun je ervoor zorgen dat door de stadsvernieuwing niet systematisch de productieve component van de stad verdwijnt?". Ook hier is er een belangrijke opdracht rond instrumentarium. De concrete uitwerking wordt veelal pas zichtbaar en tastbaar bij specifieke pilootprojecten, zoals bijvoorbeeld het **pilootproject Lageweg** in het Hoboken. Op deze site zijn grote bedrijven weggetrokken. De omgevingsanalyse (zie masterplan) maakt zichtbaar hoe anders deze site tussen Kiel en Hoboken wel is: het is een stuk stad dat veel minder geconsolideerd is. De stad Antwerpen heeft voor de plek een hogere ambitie -en dus niet simpelweg een verkaveling van huisjes en tuintjes-, en wil werken aan ruimtelijke kwaliteit én een ander financieel model. Het is een poging tot doorbreken

van een status quo. In dit pilootproject wordt de ontwikkeling van een ruimtelijk plan meteen aan een financieel gezonde regeling gekoppeld. Een aantal knelpunten, die bij een traditionele aanpak hinderlijk zouden zijn, worden getracht om in het proces mee aan te pakken. Zo wordt er bijvoorbeeld gewerkt vanuit een perceelsoverschrijdende samenwerking. Deze nieuwe 'coalitie' is er nog vooraleer de visie op tafel ligt, en ontwikkelt deze samen. Zo wordt er bij Lageweg getracht om een uitvoeringsproces met een gemeenschappelijk financieel model te ontwikkelen. Het is een lerend proces voor zowel de betrokken eigenaren alsook voor de overheid, die een minder sturende, maar veeleer faciliterende rol lijkt te spelen. Sowieso is het ook een project met weinig overheidseigendom. Via een aangepast RUP kunnen weliswaar een aantal lasten geëist worden van de projectontwikkelaar. Mogelijks zijn er voor de transformatie van deze sites ok tijdelijke invullingen nodig. De lokale overheid houdt er rekening mee dat er mogelijks reacties kunnen komen in openbaar onderzoek en/of de tegenkanting van de bevolking.

De tentoonstelling in de Singel geeft de aftrap voor een collectieve verbeelding en discussie over het omgaan met de 20ste eeuwse gordel(s). De publicatie bij Labo XX is verschenen in het Nederlands en in het Engels, de publicatie voor Labo XX_werk is in de maak.

(Innovatieve) methoden

In het LaboXX-traject zijn er zowel gelijktijdige sporen alsook volgordelijkheid. Enerzijds zijn er de parallelle, complementaire studies van de vier ontwerpteams (geleid door BUUR, Palmhout, MAAT en 51N4E) die elk een verdichtingsstrategie voorstellen op basis van analyse en visie voor de 20ste-eeuwse gordel. Anderzijds is er een getrapte ontwikkeling, startend vanuit een stadsregionale analyse (voorstudies), die de 'onderlegger' vormt voor de projectdefinities voor de vier studiebureaus. De uitkomsten van het mogelijkheidsonderzoek en de verkenningen binnen LaboXX zijn op hun beurt een kader voor de ontwikkeling van het LaboXX-werk-traject en de verschillende pilootprojecten. De pilootprojecten zijn een test, maar tegelijk zijn het ook (strategische en) uitgewerkte projecten. Pilootprojecten zijn niet vrijblijvend, in tegenstelling tot bv. het bespreken van cases uit Labo XX met de buurt. Er zijn hierbij ook een aantal 'mind-opening dialogues' gevoerd, waarbij zowel naar de korte als naar de lange termijn is gekeken.

Bij deze werkwijze wordt gelijktijdig gewerkt aan de ontwerpcapaciteit en beleidschapaciteit. Bij de betrokkenen zijn er verschillende capaciteiten en zijn er verschillen in kennis, bijvoorbeeld bij het pilootproject Lageweg over het uitvoeringsdossier, de financiering, aspecten zoals vervuiling, etc. De projectleider beschouwt het als een deel van de opdracht om 'op te leiden' en het ontwikkelen van een gemeenschappelijke taal. Actoren 'bewegen hierbij niet continu samen' (INT Isabelle Verhaert, Veva Roesems). Al even belangrijk is de procesbegeleiding, bijvoorbeeld om ervoor te zorgen dat de actoren hun betrokkenheid blijven behouden voor de samenwerking en het overleg (bv. om 'gefrustreerde actoren' te vermijden).

In het LaboXX project, en vooral ook bij het Lageweg pilootproject, ontwikkelen het proces en de werkwijze op basis van voortschrijdend inzicht, is niet van bij begin gekend. Zo bijvoorbeeld werd er op een gegeven moment geopperd dat er naar een ander type masterplan zou kunnen worden gegaan.

Verkenning of uitvoering?

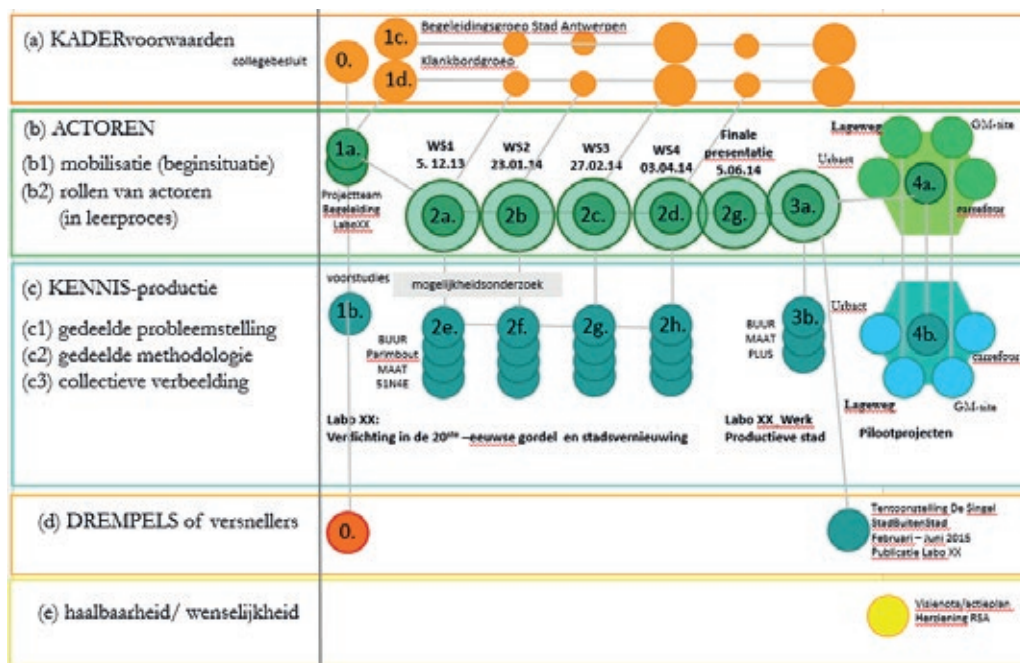
In de verschillende onderdelen van het LaboXX-traject zijn er stappen met veel ruimte voor verkenningen, maar ook stappen die sterker gericht zijn op uitvoering. De projectleider geeft aan hierin een 'evenwicht' te willen behouden. Labo XX kon worden opgestart nadat het college een besluit heeft getekend waarin de wenselijkheid om een studie uit te voeren is beschreven. In dit besluit zijn er een aantal principes beschreven, zo bijvoorbeeld om zo weinig mogelijk greenfields aan te snijden of om

voorzieningen niveau op peil houden. In het bestek lezen we volgende, eerder algemene bewoording: "Labo XX is een ontwerpend onderzoek dat twee doelstellingen bijeenbrengt: een verdichtingsstrategie uitwerken met het oog op de bevolkingsgroei in Antwerpen en een ruimtelijke visie ontwikkelen voor de stadsvernieuwing van de 20ste-eeuwse gordel." Op dat moment is er nog geen akkoord over de graad van verdichting of over de vraag voor wie die verdichting gerealiseerd zou worden (welke doelgroepen). De discussie over deze normatieve vragen wordt vooralsnog geëvacueerd: de studie moet vooral meer helderheid en zekerheid brengen over de in te zetten middelen. Wel wordt er vrij vroeg in het project een belangrijk referentie-voorbeeld benoemd, namelijk het voorbeeld van "50.000 logements" van Bordeaux (CUB). Dit werd kritisch bekeken, vooral vanuit een bezorgdheid om de samenwerking tussen de teams en de stad te verbeteren. De methodologie met de workshops en de wisselwerking tussen visie en cases laat toe om zowel heel breed als diepgaand te gaan. Maar de eerste fase van Labo XX is vooral verkennend, en nog slechts weinig gericht op concrete uitvoering.

Ten opzichte van de eerste fase lijkt het traject LaboXX_Werk te vertrekken vanuit een grotere normatieve consensus of doelgerichtheid, namelijk de wenselijkheid om werkgelegenheid te behouden en/of te creëren. De onzekerheid over mogelijk in te zetten middelen daarentegen is groter: bij Labo XX was het op zijn minst duidelijk dat het om een verdichtingsonderzoek ging. Bij een concreet pilootproject zoals Labo XX Lageweg is het traject veel duidelijker gericht op uitvoering. Al is er bij Lageweg bij aanvang geen consensus over doelen of middelen, het is wel duidelijk dat het hier om een concreet initiatief gaat. Er wordt gezocht naar een bereidheid om te handelen en concreet engagement, ook al zijn er nog onzekerheden omtrent de ontwikkeling van de site.

2.5.4. Labo XX als collectief leertraject

1. Demografische prognose voor Antwerpen: bevolkingsgroei, aanvankelijk gezien als 'padafhankelijkheid' en factor uit een contextuele omgeving > collegebesluit om een studie over de verdichting in de 20ste eeuwse gordel in opdracht te geven.
 - 1.a Samenstellen van een projectteam en een beperkt team voor de begeleiding van Labo XX 1
 - b. Opdracht voor voorstudies Labo XX (stadsregionale analyse, alsook de data-analyse Antwerpen en regio)
 - 1 c. Opstart Begeleidsinggroep Stad Antwerpen en Klankbordgroep
2. Labo XX > verdichting in de 20ste eeuwse gordel
 - 2a.-2 e. eerste workshop met vier ontwerpteams (trekkers: Buur, Palmbout, Maat, 51N4E) 2b.-2f. tweede workshop LaboXX
 - 2c.-2g. derde workshop Labo XX
 - 2d.-2h. vierde workshop Labo XX
3. Labo XX_werk met Buur, Maat en PLUSoffice
Tentoonstelling over StadBuitenStad in de Singel
4. Deelprojecten met o.a. het Pilootproject Lageweg.

Illustratie 67: Schematische voorstelling van verbanden in Labo XX als collectief leertraject

Disclaimer: Deze laatste case is minder uitgewerkt dan de andere cases, en wordt ook pas gepubliceerd als de feedback is bekomen van de projectleiders (besprekingen in het kader van de Labo XX Werk publicatie).

2.6.7 Toekomstvalorisatie/ Transfer

Bij de presentatie van het witboek stedenbeleid kondigde Linda Boudry een focusverschuiving aan van 19de eeuwse wijken naar de 20ste eeuwse gordel. Dat was in 2003. In Antwerpen is deze oproep nu opgenomen, in vorm van het Labo XX project. Wie zich de discussies over stadsvernieuwing voor de 19de eeuw herinnerd, weet ook dat dergelijk debat niet in één of twee jaar gevoerd is. Labo XX is de aftrap voor een debat over stadsvernieuwing met nieuw elan, en reeds nu is duidelijk dat het allicht zinvol zo niet noodzakelijk zal zijn om het LaboXX-label langer 'in de lucht' te houden, en als labo te laten bestaan. De focus van de discussie ligt nu vooral op verdichting en op de productieve stad, maar dat kan in de toekomst ook verschuiven naar andere problematieken.

De opdracht voor Labo XX alsook voor Labo XX-werk zoekt expliciet een ruimte voor mogelijkheids-onderzoek op, waarbij het onderzoek zich kan permitteren om ruimer te denken dan bijvoorbeeld in het kader van de opmaak van een masterplan. Niet alleen het *ramen* van de vraagstukken, maar ook de manier van werken staan ter discussie: het pilootproject Lageweg lijkt aan te tonen dat er wel ruimte is voor experiment en voor het verkennen van alternatieve handelingsruimten. Bij dit project wordt niet de klassieke weg van masterplan en strategie naar uitvoering gegaan. In een klassieke, lineaire projectlogica komen financieringsmodellen veelal pas in een later stadium aan bod, en ligt er dan al een masterplan op tafel, terwijl dit bij Lageweg het startpunt is. Leidt deze insteek tot vernieuwing in planning (of vernieuwing in planningsbenadering)?

De projectleider verwijst dienaangaande naar volgende elementen:

- Bij Labo XX is er grondig nagedacht over de rol van de overheid en over de vernieuwing van planningsbenaderingen. Het pilootproject Lageweg bijvoorbeeld vertoont een aantal pertinente ken-merken van een living lab aanpak: zo wordt er in deze 'real-world setting' al in een vroeg stadium overlegd met lokale stakeholders, in casu de verschillende eigenaren langs de Lageweg. Ook is er een **openheid voor innovaties**, wat bijvoorbeeld geïllustreerd wordt in de discussies over de financierings-modellen voor de ontwikkeling van deze en gelijkaardige sites.
- Het project Lageweg is een **experiment** in de ware zin van het woord, met de openheid om een nieuwe aanpak inzake financiering en nieuwe rollen voor de overheid te testen. Na die test kan het mogelijks ook bij andere sites worden toegepast (of ook niet, indien blijkt dat het experiment niet voldoet aan de verwachtingen). Tegelijk is het voor de Lageweg wel een strategisch en uitgewerkt project, en dus niet vrijblijvend.
- Bij het project Lageweg neemt de stad Antwerpen een **regierol**, waarmee in wezen een aanzet gegeven wordt om de doelstellingen van stadsvernieuwing opnieuw te ijken. Door de verschillende actoren kennis en connecties te geven gaan zij ook initiatieven nemen. Dit wordt door de betrokken stadsdiensten als rijkdom gezien, niet als bedreiging, maar het vraagt een **andere regie**: voor een deel betekent het het loslaten van controle en initiatie.
- Voor die nieuwe rol zijn er ook **andere tools** nodig, waarbij sneller de betrokkenheid van lokale actoren gezocht wordt. Tegelijk wordt er rekening mee gehouden dat deze actoren niet noodzakelijk ook de partners voor de lange termijn zijn. Er wordt gezocht naar benaderingen waarbij de plancapaciteit niet langer focust op risc-averse, controlerende logica's, maar verlegd wordt naar het organiseren van een 'speelveld' dat gestructureerd naar de markt wordt gebracht.
- De overheid neemt zijn verantwoordelijkheid sterker dan voordien bij de opmaak van **kadervoorwaarden**. Hiertoe behoort ook het uitwerken van specifieke, gebiedsgerichte experimenten.

Bij de interviews alsook bij het MOS werden –vanuit een houding van kritische zelf-reflectie- een aantal vragen geopperd ten aanzien van de gewijzigde rol van de overheid: Welke capaciteiten heeft de overheid momenteel om dergelijke benaderingen te ontwikkelen? Hoe kunnen de diensten van de stad Antwerpen mogelijks worden ingebed, ondersteund of versterkt om dergelijke taken op zich te nemen?

Hoe gebeurt de transfer van resultaten?

Van het Labo XX-traject zijn er diverse sporen, met onder andere de publicatie 'Kiezen voor de twintigste-eeuwse gordel', die ook reeds in het Engels verscheen, en de tentoonstelling StadBuitenStad in de Singel. Bij de start hiervan was er ook een publieksmoment. De tentoonstelling toont de *context* voor projecten, niet projecten zelf. Hierbij werden onder meer voorbeelden van 'ontspannen verdichting' getoond.

Het natraject van Labo XX is sterk veranderd: oorspronkelijk was gepland om de resultaten van het onderzoek van de 4 studiebureaus terug te koppelen naar de cel ontwerpmatig onderzoek van de stad Antwerpen, om dit verder te ontwikkelen in samenspraak met de bouwmeester. Bij de reorganisatie van het team van de bouwmeester is ook het natraject gewijzigd, tegelijk blijft de thematiek van de 20ste eeuwse gordel wel op de agenda (zie collegebesluit na LaboXX).

Gaat het over singuliere cases of over typevoorbeelden?

Terwijl het huidige traject kan geven dat er vanuit een brede kijk steeds verder is ingezoomd tot aan concrete deelprojecten, is deze perceptie misleidend: een pilootproject zoals Lageweg is een experiment en op zich ook een leermoment. Het is daarom ook geen eindpunt, maar veeleer een begin voor het op gang trekken van een discussie over stadssvernieuwing 2.0. Het eigenlijk 'leertraject' hierover moet dus nog komen, en dat stadsdebat kan nog wel 10 jaar duren als het dan ook gaat over

welke publieke ruimte er wenselijk en mogelijk is, over de vraag naar (bijkomende, andere of misschien zelf 'minder' (of ook 'minder zichtbare') infrastructuur. Het maatschappelijk debat over de 20ste eeuwse locaties moet nog komen, en simultaan hiermee negotiaties bij het selectief verdichten in deze gefragmenteerde ruimtes.

2.5.8. Bibliografie

Verwijzing naar Labo XX in het Structuurplan Antwerpen:

<http://www.ruimtelijkstructuurplanantwerpen.be/main.aspx?!=07.02>

Traksis, referentiekader gericht voor stedelijke transitie-initiatieven gericht op duurzame systeeminnovatie

<http://www.intransitie.be/traksis/node/2>

Voorbeeldproject 50.000 logements (Bordeaux)

<http://50000logements.bordeaux-metropole.fr/>

Publicatie 'Kiezen voor de 20ste eeuwse gordel'

<http://www.vai.be/nl/publicatie/labo-xx-kiezen-voor-de-twintigste-eeuwse-gordel>

2.6. Samenvatting van resultaten uit het MOS-traject

Doordat de planning en de realisatie van ruimtelijke vraagstukken veelal over lange termijnen lopen, moeten beleidsmakers rekening houden met het 'ruimere plaatje' en verschillende invloedfactoren die een onzekere ontwikkeling kennen. Bij dergelijke complexe vraagstukken is ruimtelijk beleid uitgedaagd om collectieve leerprocessen in te richten, waarbij ruimte is voor zowel verkenning alsook de op uitvoering gerichte ambities. Uit het MOS-traject blijkt het belang van kritische methodologische reflectie bij dergelijke complexe, vernieuwende projecten en processen. Het is aangewezen om dergelijke initiatieven niet enkel op een systematische wijze op te zetten, uit te bouwen, uit te voeren, maar ze ook methodologisch te evalueren. Dergelijke evaluatie kan haar voordeel doen door te leren uit soortgelijke initiatieven. Bovendien is een dergelijke evaluatie een krachtig instrument tot bijsturing indien de methodologische evaluatie tussentijds in het proces gebeurt, als formatieve evaluatie waarbij de oorspronkelijke intenties (doelstelling en doelgerichtheid) geconfronteerd worden met de uitkomsten.

De conclusies en beleidsaanbevelingen vervullen een dubbele rol: ze trachten relevant te zijn voor de teams en stakeholders die betrokken zijn bij respectieve trajecten (retrospectief), maar evenzeer voor wie een nieuw traject wil opstarten of bij een andere case met gelijkaardige complexiteit betrokken is (prospectief).

(a) KADERvoorwaarden	In sectie 2.6 bieden we u een case-overschrijdende samenvatting van de bevindingen bij de studie van verschillende collectieve leertrajecten. Hiervoor werden een reeks terugkerende rubrieken uit het analytisch kader (zie hoofdstuk 1) bestudeerd bij verschillende trajecten (zie hoofdstuk 2), met onder meer de door kennisinstellingen geïnitieerde living labs en de door de overheid opgezet trajecten zoals T.OP Noordrand, T.OP Limburg, MKL 2100 en Labo XX.
(b) ACTOREN	
(c) KENNIS-productie	
(d) DREMPELS of versnellers	
(e) Haalbaarheid/ wenselijkheid	

Illustratie 68: Terugkerende rubrieken bij de analyse van collectieve leerprocessen

De opbouw van dit kader is structurerend voor de beschrijving van de afzonderlijke cases, en wordt eveneens hernomen voor de case-overschrijdende conclusies. De analyse gaat in op verschillende, meer specifieke deelvragen en ambities van het MOS-onderzoek, met onder meer de analyse van actoren en werkwijzen bij complexe vraagstukken in ruimtelijke planning, de vergelijking van trajecten (maatwerk of een zelfde basisstramien?), de rol van verkenningen en de omgang met normatieve, transactionele en contextuele onzekerheden, de valorisatie en resultaten van de collectieve leerprocessen, en vooral ook een kritische evaluatie van de methodologie en **processen bij de verschillende trajecten**. Op basis van deze analyse wordt een aanzet gegeven voor een ruimere discussie over planningsbenaderingen bij complexe ruimtelijke vraagstukken. De case-overschrijdende conclusies start bij de rubrieken van het analytisch kader.

Kadervoorwaarden

Kadervoorwaarden zijn de lijnen waarbinnen de projecten ontwikkelen. Hiertoe behoort een brede categorie van modaliteiten, met onder andere een (al dan niet uitgeschreven) projectplan, het (ontbreken van een) politiek mandaat, verbanden met andere programma's en/of projecten, links met beleidsnota's, het al dan niet aanwezig zijn van momentum, windows of opportunity, crisis of 'sense of urgency', de beschikbaarheid van middelen, het profiel van de projectleider, de

projectteamdoelstellingen, de gerichtheid op een specifieke transformatie, enzovoort. Bij de interviews en de twee methodologische onderzoeks-seminaries worden onder meer volgende elementen expliciet vermeld: wettelijke kaders, al dan niet geformaliseerde samenwerkingsverbanden (bv. met Labo Ruimte) als één van de projectvoorwaarden, links met lopende onderzoeks- en beleidstrajecten (zowel bovenlokaal als projectgewijs), maar ook invloeden van de publieke opinie. Als kadervoorwaarden worden dus zowel elementen uit een ruimere, contextuele omgeving als elementen uit de directe, transactionele omgeving vermeld, dus zowel bovenlokale kaders als specifieke projectvoorwaarden.

Samengestelde (boven-)lokale kaders: transactionele en contextuele omgeving.

Bij de identificatie van kadervoorwaarden werden zowel lokale condities alsook factoren uit een ruimere context onderzocht. Bij complexe ruimtelijke vraagstukken is dit relevant: de lokale condities lijken voorwaarden waar actoren zelf nog enigszins een impact op hebben (de 'transactionele omgeving'), terwijl een aantal bovenlokale aspecten veeleer aan de invloed lijken te ontsnappen (de 'contextuele omgeving').

In die ruimere context kan bijvoorbeeld een '**sense of urgency**' ontstaan, die mobiliserend kan werken voor een lokale setting. Zo is het actuele klimaatdebat een kader waarbinnen de actoren van polder- en kustgemeenten gemotiveerd worden om de ambities op de lange termijn te bestuderen (cf. MKL 2100), is de prognose van de bevolkingsgroei in Antwerpen de aanleiding om het potentieel van de 20ste-eeuwse gordel te (her-)bekijken (cf. Labo XX-traject), en creëerde de sluiting van Ford Genk –als effect van globale veranderingen in de automobiel-sector- het momentum waardoor actoren in centraal Limburg rond één tafel zitten (cf. TOP Limburg). Deze elementen uit de contextuele omgeving – klimaatverandering, demografische verschuivingen of economische ontwikkelingen – zijn belangrijke voorwaarden voor de lokale ontwikkeling. Bij toekomstverkenningen worden deze factoren benoemd als '**key drivers**'. Het zijn de politieke, economische, sociale, technologische, ecologische en juridische factoren (zogenoemde PESTE-analyse, zie ook 'drivers of change' door Foresight ARUP⁷⁸), waardoor actoren in hun handelen beïnvloed worden. Het gaat hierbij doorgaans over geleidelijke veranderingen en verschuivingen, die echter door de publicatie van een rapport of de sluiting van een bedrijf ineens veel concreter en tastbaarder worden (cf. Timemaps door de socioloog E. Zerubavel, 2003 : deze momenten kunnen worden geïnterpreteerd als een 'sprong' en 'discontinuïteit' in een proces dat al langer aan de gang is). Zowel de geleidelijke ontwikkelingen als de acute aanleidingen vormen een belangrijk kader voor de ontwikkeling van collectieve leerprocessen.

Niet bij alle complexe ruimtelijke vraagstukken is er de aanleiding om een collectief leertraject op te starten even tastbaar. Maar ook zonder deze tastbare aanleiding - of een interpretatie in termen van '**acute crisis**'- wordt bij de verschillende collectieve leertrajecten een poging ondernomen om **langer lopende ontwikkelingen** te duiden en om te komen tot een gedeelde beschrijving van de probleemstelling, in relatie tot een wijzigende context. Zo zijn er bijvoorbeeld de uitdagingen van peri-urbane ruimtes 'tussen' voortschrijdende verstedelijking en bedreigde open ruimtes (cf. Living Labs), of de uitdaging van stedelijke productie in een postindustriële tijdperk (cf. T.OP Noordrand, Labo XX en T.OP Limburg).

Veelal zijn er voor deze ruimere uitdagingen ook **bovenlokale kaders** ontwikkeld, zo bijvoorbeeld met het SALK-investeringsprogramma, het Klimaatpact Limburg, Europese programma's inzake klimaat, energie of bijvoorbeeld tewerkstelling.

Op basis van hypothesen uit het Advocacy Coalition Framework (Sabatier, Weible, 2007), waarbij een onderscheid gemaakt wordt tussen 'policy change' en 'policy learning' oftewel de radicale wijziging ten opzichte van het meer incrementele leren, zou je kunnen verwachten dat de trajecten met een concrete

⁷⁸ <http://www.driversofchange.com/tools/doc/>

aanleiding (en 'crisis') mogelijks sneller tot beleidsinnovaties overgaan. Dit kon niet worden bevestigd vanuit de cases: bijvoorbeeld ontwikkelt het MKL 2100-traject zonder acute, directe aanleiding, maar met een **contextuele framing** vanuit het langlopend klimaatdebat en de eerder geleidelijke klimatologische ontwikkelingen (waar sceptici de sense of urgency in vraag stellen). Desalniettemin is men erin geslaagd, via verkenningen en ontwerpmatig onderzoek waarbij een lange termijn werd vooropgesteld, om te komen tot paradigma-brekende inzichten en radicale wijzigingen in het discours.

De 'P' van de key drivers – het politieke- is hier nog niet expliciet aan bod gekomen, terwijl dit in de praktijk een erg belangrijke voorwaarde is. De **politiek-institutionele kaders** markeren veelal een onderscheid tussen de transactionele en de contextuele omgeving, tussen het eigen domein en andere sectoren, schalen of disciplines. De actoren die deelnemen bij de trajecten hebben zelf bovendien verschillende kaders: bij de ene is de bestuurlijke capaciteit en/of invloed beperkt tot het lokale, bij de andere gelegitimeerd en gerelateerd aan het regionale niveau. De 'afbakeningen' van transactionele en contextuele omgeving zijn in de praktijk relatief liquide. We zien in de praktijk bijvoorbeeld pogingen om via overleg en samenwerking de transactionele ruimte te verruimen, om m.a.w. invloed te kunnen nemen op ontwikkelingen die nauw aansluiten bij het eigen domein, maar er de facto formeel net buiten liggen. Zo bijvoorbeeld heeft Ruimte Vlaanderen in samenwerking met het Team Vlaams Bouwmeester of met bovenlokale agentschappen vaak niet de formele legitimiteit om bij lokale projecten te interveniëren (omwille van regels m.b.t. subsidiariteit en lokale autonomie), maar is er wel een aanvaarding door lokale partners voor dergelijke initiatieven. De regionale actoren worden gewaardeerd omwille van hun expertise of netwerk. Ze hebben bijvoorbeeld contacten met collega's in andere gewesten (cf. T.OP Noordrand) of in het buitenland (cf. MKL 2100 en T.OP Limburg). Ze beschikken over de kennis over andere lokale projecten of kunnen mogelijks de lokale vraagstukken beter duiden in een ruimere context.

Projectvoorwaarden

Behalve de kadervoorwaarden uit een ruimere context, zijn er ook een reeks voorwaarden die inherent aan zijn aan de trajecten of verbonden zijn aan een lokale context. Zo bijvoorbeeld verschillen de cases inzake **initiatiefnemers**: terwijl het bij T.OP Noordrand, T.OP Limburg en MKL 2100 om initiatieven gaat van een gewestelijke overheid⁷⁹, is Labo XX opgestart door de stad Antwerpen. De Living Labs en het MOS-traject daarentegen zijn initiatieven van universitaire onderzoeksinstituten, die tot stand komen in het kader van het onderzoek van het Steunpunt Ruimte, met regionale opdrachtgevers uit de Vlaamse overheid. Enerzijds komen de initiatieven tot stand binnen specifieke beleidsdomeinen met behalve ruimtelijke planning ook bijvoorbeeld mobiliteit of maritiem beleid, anderzijds vanuit specifieke disciplines. Bij het Steunpunt Ruimte zijn er bijvoorbeeld planners en geografen die kennis hebben over de ruimtelijke vraagstukken, en ook de expertise over beleidsprocessen is er aanwezig. In mindere mate vertegenwoordigd zijn experts in leertrajecten en pedagogisch-didactische vraagstukken.

Ook de **lokale voorwaarden** verschillen sterk, en zijn veranderlijk in de loop van een traject. De handelingsruimte bij collectieve leertrajecten staat of valt met de steun van lokale besturen, de aanwezigheid van middelen of 'trekkers' (zie verder: actoren). Gelijklopend voor alle trajecten is, dat ze proberen op de één of andere manier aansluiting te vinden, complementair te zijn of op zijn minst rekening te houden met **lopende lokale en bovenlokale projecten**. Zo is er bij MKL 2100 de samenwerking met Vlaamse Baaien, werd er bij T.OP Noordrand een inventaris van lopende projecten gemaakt, en tracht T.OP Limburg verschillende deelprojecten - ook de lopende projecten- te integreren in een ruimer perspectief. Ook Labo XX of de living labs starten niet vanuit een wit blad, al zijn er wel

⁷⁹ Ook de 10 testgebieden van het BRV en het AGNAS-programma zijn geïnitieerd door de gewestelijke overheid.

verschillen. De plannen van de eigenaren voor het Lageweg-pilootproject bijvoorbeeld hadden al enige concreetheid, waarbij het Labo XX-team er wel in slaagt om andere accenten te leggen en de ontwikkeling sterker vanuit een gezamenlijk perspectief op de financiële kant te bekijken. Bij de living labs lijken de voorgestelde experimenten in mindere mate gebonden aan specifieke, reeds lopende projecten. De opdrachten van de collectieve leertrajecten kunnen veelal in termen van **complementariteit** worden beschreven, zo bijvoorbeeld als 'ruimtelijke poot' bij het SALK-programma voor T.OP Limburg, als 'integrerend perspectief' ten opzichte van een veelheid van relatief autonome, lopende projecten voor T.OP Noordrand, als lange-termijn verkenning die complementair is aan de lopende onderzoeksprojecten en beleidsprogramma's bij MKL 2100, of als 'relatief vrije en experimentele ruimte' voor de ontwikkeling van de 20ste eeuwse gordel bij Labo XX. De articulatie van complementariteit kan aan de onderzoeks- en beleidstrajecten ook legitimiteit verlenen, ook reeds vooraleer er een duidelijk politiek mandaat is (dit komt verder aan bod bij de bespreking van de 'drempels'). Tegelijk houdt het ook een oproep in voor overleg en afstemming met bestaande programma's.

Actoren en samenwerkingsverbanden/ Coalities

Het overleg met verschillende actoren kan zowel **een voorwaarde alsook een resultaat** zijn van een collectief leertraject bij complexe ruimtelijke vraagstukken. Zo bijvoorbeeld werd er bij MKL 2100 in eerste instantie voor gezorgd dat er met relevante actoren een akkoord was over het nut en de noodzaak van dergelijk traject, alsook over de respectieve engagementen. Bij andere trajecten komt een samenwerking en nieuwe 'coalitie' pas in de loop van het traject tot stand, en is het een uitkomst veeleer dan een voorwaarde.

Selectie van actoren

Bij alle cases zijn er **actoren van verschillende schalen** betrokken. Er zijn zowel lokale alsook bovenlokale actoren met enerzijds bijvoorbeeld administraties, verkozen beleid, belangengroepen of economische actoren uit specifieke gemeenten of lokale samenwerkingsverbanden (bv. intercommunales), en anderzijds ook vertegenwoordigers van provincies, van gewestelijke administraties en agentschappen of zelfs nationale en internationale actoren. Inzake territoriale focus zijn de living labs gericht op kleinere gebieden dan de andere cases, al zijn er bijvoorbeeld bij territoriale ontwikkelingsprojecten of de testgebieden voor het BRV ook deelprojecten met een vergelijkbare schaal.

Voorst zijn er bij de verschillende trajecten van collectief leren ook actoren uit **verschillende categorieën** aanwezig. Bij alle cases waren er overheden en economische actoren betrokken, en doorgaans ook experts uit kennisinstellingen en academische middens, of studie bureaus. In deze combinatie herkennen we de 'triple helix' (Etzkowitz and Leydesdorff, 2000). Indien er behalve overheden en economische actoren ook vertegenwoordigers van de civiele maatschappij aanwezig zijn, is er sprake van de klassieke 'democratische driehoek' (cf. Zijdeveld, 1999; zie ook 'quadruple helix', Carayannis & Campbell, 2009). De bestuurskundigen Howlett en Ramesh hanteren een nog ruimere kijk op 'politieke actoren' als zijnde 'de actoren die invloed nemen op beleid' (Howlett, Ramesh, 1999): zij vermelden behalve middenveld, kennisinstellingen, economische actoren, verkozen beleid en administraties ook de traditionele media als belangrijke spelers in het veld (t.t.z. kranten, televisie of radio).

Een enkele keer werd tijdens de interviews ook verwezen naar het concept van de 'quintuple helix', waarbij in principe ook de 'natuurlijke omgeving van een maatschappij' aanzien wordt als een actor, die

kan worden vertegenwoordigd, en eigen rechten heeft⁸⁰. In sé lijkt de SES-benadering (Socio-ecological systems approach, cf. McGinnis en Ostrom, 2014) naar eenzelfde soort categorieën te kijken, maar de onderliggende logica verschilt fundamenteel van de quintuple helix: terwijl de helix vertrekt bij sterke actoren zoals economische spelers, overheid en kennisinstellingen, start SES bij de socio-ecologische ruimte waarin de maatschappij ontwikkelt. Bij de helix 'plus' krijgen ook de civiele maatschappij en in laatste instantie de natuurlijke omgeving van een maatschappij een erkenning als 'actor' (zie onderstaande illustratie). Vanuit een verschillend vertrekpunt wordt ook verschillend omgegaan met ruimte en gebruikers/actoren. Een helix-benadering heeft potentiëel een meer instrumentele kijk op ruimte, die ten dienste van diverse actoren wordt ingedeeld en ingericht, terwijl de SES-benadering sterker de eigenwaarde en inherente kwaliteiten van ruimte en natuurlijke omgevingen benadrukt.

Quintuple helix (Carayannis & Campbell, 2012)	Quadruple helix ("media-based and culture-based public", "civil society", cf. Carayannis & Campbell, 2009).	Triple (Eitzkowitz and Leydesdorff, 2000)	helix	Natuurlijke omgeving van een maatschappij	Democratische driehoek (Zijdeveld, 1999)	actoren	SES-benadering (social-ecologische systemen), zie McGinnis, Ostrom, 2014
				Civiele maatschappij (belangenorganisaties, middenveld, zowel 'società civile' en 'società politica', cf. Gramsci in: Cox, 1997)			
				Economische actoren (industrie en andere bedrijvigheid, investeerders)			
				Overheden (verkozen beleid en administraties)			
				Kennisinstellingen (academische middens, experts, consultancy-bedrijven)			
Media	Politieke (Howlett, Ramesh, 1999)						

Illustratie 69: Verschillende benaderingen voor de classificatie van types van actoren

⁸⁰ In de feiten interpreteerde de respondent de quintuple helix echter anders, en beschouwde hij de 'financiers' als afzonderlijke, vijfde categorie.

Terwijl bij de hier bestudeerde cases in de meeste gevallen niet expliciet verwezen wordt naar dergelijke benaderingen⁸¹, worden de categorieën – en onderliggende logica's – wel impliciet gebruikt bij de selectie van actoren. De actoren van de triple helix zijn bij alle cases aanwezig, terwijl het vervolledigen van een 'democratische driehoek' – met andere woorden **het betrekken van de civiele maatschappij-geen evidentie** is. We komen hierop terug bij de bespreking van de 'rollen' van actoren. Enerzijds wordt opgemerkt dat de projecten erg grootschalig zijn, waardoor het moeilijker zou zijn om lokale gemeenschappen te betrekken. Anderzijds wordt ook de concreetheid van de projecten aangehaald: bij de concrete implementatie en de op uitvoering gerichte deelprojecten worden de lokale gemeenschappen wel degelijk betrokken, maar in mindere mate bij meer verkennende en/of bovenlokale perspectieven. Bij living labs is er een specifieke focus op 'gebruikers'. Daarmee is echter niet gezegd dat bij dergelijke gebiedsgerichte, lokale projecten sowieso ook actoren uit het middenveld en de civiele maatschappij betrokken worden. 'Gebruikers' kunnen immers evengoed in termen van 'lokale overheden' of 'bedrijven' worden geïnterpreteerd. Deze werkwijze roept vragen op: indien de civiele maatschappij pas laat betrokken wordt, bestaat er een risico dat ook hun perspectief, belang of expertise niet is meegenomen, waardoor er mogelijks conflicten kunnen ontstaan.

De **media** werden in de gesprekken met projectleiders nauwelijks vermeld bij de relevante actoren, op enkele uitzonderingen na. Maar ook daar werden media niet als een actieve partner gezien, maar veeleer als een factor uit de contextuele omgeving, een factor waar rekening mee gehouden moet worden, maar waarbij de invloed eerder beperkt is. Mogelijks hangt dit samen met de keuze om het middenveld pas laat of in relatief kleinschalige projecten te betrekken: bij belangenorganisaties worden de media veelal wel gepercipieerd als actieve en relevante politieke actoren bij veranderings- en innovatieprocessen. Bij enkele projecten waren wel sociale media ingezet, zo bijvoorbeeld bij T.OP Noordrand voor de aankondiging van de burgerbevraging.

De identificatie en het betrekken van relevante actoren voor collectieve leertrajecten en verkenningen is doorgaans een **adaptief proces**, met een eerste afbakening en selectie bij begin van een traject, maar veelal correcties, aanvullingen, processen van zowel verbreding als versmalling in de verdere ontwikkeling van een traject. **Voor de selectie van actoren werden verschillende werkwijzen gehanteerd.** Vaak werd vertrokken van 'bestaande lijsten' van actoren (bv. in opvolging van eerdere workshops of samenwerkingsverbanden). Ook werd er gewerkt op basis van een rondvraag of aanbeveling (het zogeheten 'sneeuwbaaleffect', waarbij een actor wordt aangebracht door een andere lokale actor), of op basis van een 'territoriale concept-map' (zie living labs, waarbij de territoriale binding veeleer dan de organisationele affiliaties van actoren in beeld gebracht worden). Bij de keuze van actoren zijn er verschillen inzake precisie: terwijl er bij veel cases een vraag gestuurd werd voor deelname op niveau van een organisatie, dienst of agentschap, was er bijvoorbeeld bij MKL 2100 een meer concrete vraag naar actoren met specifieke expertises gesteld (voor de grote stakeholdermeeting).

Rollen van actoren

Bij de keuze van actoren wordt vooral gelet op organisationeel-sectorale affiliaties of discipline-specifieke expertises. De specifieke bijdrage van actoren is tijdens de trajecten ook bepaald door de rol die ze in het leerproces innemen. Dit heeft bijvoorbeeld te maken met een reeks **socio-psychologische aspecten** zoals respectieve karakters, communicatievaardigheden, ambities inzake leiderschap, de capaciteit om te functioneren binnen een team, de snelheid waarmee een actor zich in een nieuwe situatie kan inleven, of reacties ten aanzien van andere deelnemers. Doorgaans hebben projectleiders, procesbegeleiders of de medewerkers uit het trajectteam ook een indruk over socio-psychologische aspecten, maar wordt hier **weinig tot geen rekening mee gehouden** bij de selectie

⁸¹ Enkel de 'helix' werd expliciet vermeld, bij T.OP Noordrand en bij de Living Labs.

van actoren: Zijn er deelnemers die als sleutelfiguur kunnen optreden? Van welke deelnemers wordt verwacht dat zij erg gefocust blijven op het eigen domein van expertise? Welke deelnemers zouden vanuit een meer holistische benadering vertrekken? Zijn er deelnemers die vanuit een duidelijk belang het proces trachten te beïnvloeden? De analyse van de rol van actoren is bij de cases pas achteraf gebeurd, terwijl dit veelal ook **op voorhand** kan gedaan worden en/of zelfs aan actoren gevraagd. Zo bijvoorbeeld kan gevraagd worden – op basis van eerdere ervaringen- of een specifieke deelnemer zichzelf ziet functioneren als sleutelfiguur voor een traject. Ook kan bijvoorbeeld gevraagd worden of een deelnemer bereid is om een meer overkoepelend perspectief aan te brengen.

Bij de hier bestudeerde cases is er een duidelijk verschil inzake schaal van de cases, en ook qua deelnemende actoren. Gezien er bij de bespreking van de actoren bij Labo XX werd ingezoomd op het deelproject Lageweg, kan dit veeleer vergeleken worden met andere lokale trajecten (hier de twee Living Labs). Voor de Territoriale Ontwikkelingsprojecten Noordrand en Limburg en voor het MKL2100 traject werd de reflectie over de rollen van actoren gemaakt voor het overkoepelende traject, waardoor ook deze tot op zekere hoogte vergelijkbaar zijn. Illustratie 70 geeft een overzicht van de voornaamste rollen, op basis van een vergelijking van de verschillende cases.

Naar verwachting werden zowel bij de lokale als bij de overkoepelende trajecten de initiatiefnemers vermeld als **sleutelfiguren**. Bij een aantal voorbeelden werden de projectleiders ook als gespecialiseerde adviseurs vermeld, zo bijvoorbeeld voor het project Lageweg, met een specifieke expertise voor de projectregie. Bij de sleutelfiguren voor de overkoepelende trajecten werden daarenboven ook het verkozen beleid (burger-meesters, schepenen) en de leden van diverse administraties vermeld (bijvoorbeeld medewerkers van andere administratie dan Ruimte Vlaanderen die zelf ook projectleiders zijn bij overkoepelende trajecten). Bij de categorie van sleutelfiguren werden ook enkele professoren vermeld. Een enkele keer worden ook een medewerkers van ontwerp bureaus benoemd als sleutelfiguren (cf. MKL 2100). Bij de lokale trajecten zijn de sleutelfiguren verbonden aan de specifieke opdrachten en werkwijzen, met onderzoekers en studentengroepen voor de living labs en de perceelseigenaren als sleutelfiguren bij het project Lageweg. Bij de Living Labs werd, in analogie met de overkoepelende trajecten, ook het verkozen beleid vermeld. Daarnaast zijn er nog een aantal economische actoren en bovenlokale actoren die deze rol waarnemen.

SLEUTELFIGUREN Key Individuals	Initiatiefnemers in verkozen beleid (en administratie: projectleiders) Initiatiefnemers in onderzoek Projectleiders
GESPECIALISEERDE ADVISEURS Specialist advisors	Uiteenlopende disciplines en sectoren Administraties (en verkozen beleid), middenveld, bedrijven, wetenschappen Ontwerpers Procesbegeleiders
INVLOEDRIJKE ORGANISATIES Influential organisations	Economische actoren Daarnaast ook overheden en middenveldorganisaties
HOLISTISCHE DENKERS Holistic thinkers	Erg divers , veeleer een kwestie van persoonlijke ingesteldheid en capaciteit
GETROFFEN/ BETROKKEN GEMEENSCHAPPEN Affected communities	Betrokkenheid bv. via bevraging door ontwerp bureaus

Illustratie 70 (tabel): Conclusies inzake rollen van actoren op basis van analyse van verschillende cases (gebaseerd op Brown, Lambert, 2013)

Bij de **gespecialiseerde adviseurs** worden verschillende disciplines en sectoren benoemd, met experts die werken bij administraties en agentschappen (bv. OVAM, ANB, ILVO), bij het middenveld, in de bedrijfswereld en in wetenschappen. Naar verhouding komt het grootste aandeel van gespecialiseerde adviseurs uit de overheidsdiensten zelf. Bij de gespecialiseerde adviseurs werd ook verwezen naar ontwerp bureaus, en voorts werden ook procesbegeleiders vermeld, als afzonderlijke categorie. Bij de twee Living Labs wordt ingezoomd op specifieke lokale kennis, met onder meer de vertegenwoordigers van diverse adviesraden, alsook deskundigen voor specifieke projecten. Uitzonderlijk werd ook verwezen naar het verkozen beleid. De differentiatie tussen gespecialiseerde adviseurs en **invloedrijke organisaties** lijkt enigszins vaag, al worden er bij die laatste doorgaans meer actoren vermeld uit de bedrijfswereld, al dan niet vertegenwoordigd door VOKA, door juristen of gelinkt aan studie bureaus. Daarnaast komt bij de invloedrijke organisaties een bonte mix van actoren aan bod, die omwille van specifieke belangen bij een traject betrokken zijn. Hierbij komen zowel lokale als bovenlokale overheden en agentschappen aan bod, alsook middenveldorganisaties.

Bij de categorie '**holistische denkers**' werd een grote diversiteit van actoren vermeld, met vertegenwoordigers van wetenschap en ontwerp, van verschillende agentschappen en -doorgaans bovenlokale administraties, alsook vertegenwoordigers van enkele specifieke organisaties. Deze experts bleken in staat om vraagstukken in een ruimer kader te plaatsen, vooral dan vanuit een bepaalde persoonlijke capaciteit. Indien deze categorie van deelnemers bijvoorbeeld relevant is **voor verkenningen**, is het daarom raadzaam om aandacht te hebben voor specifieke persoonskenmerken veeleer dan louter de disciplines of organisationele affiliaties: holistische denkers zijn gesitueerd bij verschillende organisaties en binnen verschillende disciplines. Het is veeleer de persoonlijke houding die kan verklaren dat vraagstukken vanuit een ruimer perspectief worden bekeken, door bijvoorbeeld sectorale kwesties in relatie tot andere sectoren te plaatsen, door aandacht te hebben voor een meer systemische of lange termijn benadering. Sowieso kan ook aan respectieve actoren expliciet de vraag gesteld worden om deze rol waar te nemen. Tijdens het Via-traject werd deze rol vaak waargenomen door zogeheten 'captains of society'. Bij de scenario-oefening voor Ruimte Vlaanderen in 2010 werden de holistische denkers ook benoemd als mensen met een 'helikopter'-view, die de grote lijnen kunnen herkennen, een lokale case vanop afstand kunnen bekijken en het overzicht houden. Bij complexe ruimtelijke vraagstukken en bijvoorbeeld de 'gecontextualiseerde gebiedsgerichte benaderingen' dient het overzicht evenwel te worden gecombineerd met voeling voor lokale factoren: je hebt er als het ware een 'drone-view' voor nodig, waarbij je een overzicht krijgt, maar tegelijk ook met de voeten op de grond staat.

Type actoren	Rollen tijdens de collectieve leertrajecten
Economische actoren	Invloedrijke organisaties
Overheden	Sleutelactoren (verkozen beleid als initiatiefnemers, projectleiders) Gespecialiseerde adviseurs (administraties) Ook holistische denkers
Kennisinstellingen	Sleutelactoren (onderzoeksinstituten als initiatiefnemers) Gespecialiseerde adviseurs (ontwerpers, procesbegeleiders) Ook holistische denkers
Civiele maatschappij	Betrokken gemeenschappen (veelal via ontwerp bureaus) Gespecialiseerde adviseurs uit middenveld

Illustratie 71: Rol van verschillende types actoren

De **lokale gemeenschappen** zijn slechts in beperkte mate betrokken. Vaak is dit indirect of slechts sporadisch, soms ook helemaal niet. De meest voorkomende wijze is de betrokkenheid via survey van ontwerp bureaus. Bij T.OP Noordrand was er bovendien ook een online burgerbevraging. Veruit de meeste betrokkenheid werd gecreëerd in de lokale projecten, waar combinatie van bevragingen en overleg met al dan niet georganiseerde bewoners effectief bleek (cf. Labo XX, project Lage weg, waar een kwalitatieve bevraging volgde op een kwantitatieve situering, en gekoppeld werd aan zogeheten 'mind-opening dialogues').

Kennisproductie

Bij collectieve leertrajecten is, om het als '**collectief**' te kunnen benoemen, een zekere gemeenschaps-lijkheid en het delen van concepten, beelden of methoden vereist. Bij de analyse van de kennisproductie wordt dus niet alleen gekeken of er kennisproductie en welke innovaties er zijn, maar ook of t de kennis gedeeld wordt, in de zin dat concepten en beelden ook worden overgenomen?

Bij de interviews en tijdens het MOS werd gesproken over (innovatieve) praktijken en methoden, alsook over de totstandkoming van vormen van collectieve verbeelding, als vehikel voor het 'collectieve' aspect van de leertrajecten. In hoeverre een beeld, concept of methode ook daadwerkelijk 'gedeeld' is, is relatief moeilijk te achterhalen, en het is **vaak ook geen expliciete doelstelling** bij de collectieve leertrajecten. Enerzijds waren er in elk van de trajecten momenten van selectie, waarbij een kleine groep (zoals een stuurgroep of dagelijks bestuur) of zelfs individuele actoren (die dan sleutelfiguren zijn in een proces omwille van de expertise of professionele functie) bepalend waren voor de verdere ontwikkeling van een traject. In plaats van een collectieve beslissing gaat het hierbij veeleer om de keuze van een selecte groep actoren. Anderzijds zijn er ook een aantal concepten, beelden en in mindere mate methoden, waarbij de projectleiders de indruk hadden dat veel trajectdeelnemers deze ook zelf begonnen te gebruiken, dat de concepten m.a.w. 'gedeeld' waren.

Vooraleer in te gaan op de kennisproductie inzake praktijken en methoden, kijken we daarom eerst naar de '**collectieve verbeelding**'. Het is een verbindend element voor collectieve leerprocessen, waarbij actoren erkennen dat zij *noodzakelijk* samen in een *relevant* traject zitten, zonder de noodzaak om het over alles eens te zijn. Door de 'collectieve verbeelding' wordt de spreekwoordelijke ruimte van een traject afgebakend, waardoor het ook herkenbaar kan worden voor derden.

Collectieve verbeelding

Bij complexe ruimtelijke vraagstukken is er doorgaans een grote diversiteit van actoren. Zij vertegenwoordigen verschillende domeinen en disciplines -naast ruimtelijke planning ook bv. mobiliteit, integraal waterbeheer of energie-, alsook verschillende rubrieken van actoren, met economische actoren, overheden, middenveld, en kennisinstellingen. Bovendien vertegenwoordigen de actoren organisaties die functioneren op verschillende schaalniveaus. De ontwikkeling van een **gedeelde probleemstelling** en **gedeelde benadering** zijn belangrijke elementen voor de efficiëntie en de effectiviteit van complexe ruimtelijke projecten. Zonder dergelijk 'gedeeld begrip' en 'kader' primeren immers de domein-, discipline-of schaal- specifieke ambities, en riskeert een project of traject uiteen te vallen in deelprojecten of zelfs helemaal stil te vallen door onderlinge tegenstrijdigheden en conflict⁸². Bij elk van de hier bestudeerde trajecten werd een inspanning geleverd om een collectieve verbeelding te ontwikkelen over het procesverloop alsook over de agendering en de inhoudelijke ontwikkeling van de trajecten. Een gedeelde perceptie en voorstelling van het verloop, de focus en prioriteiten alsook van

⁸² Ook 'onder' een gezamenlijk, collectief beeld voor een traject kunnen dergelijke conflicten nog blijven voortbestaan. De collectieve verbeelding is een noodzakelijke, maar daarom nog geen voldoende voorwaarde.

de ontwikkelingsrichting kunnen mobiliserend werken: actoren kennen dan hun plaats in het traject, zien waartoe het kan leiden en begrijpen waarom het proces loopt zoals het loopt.

In de verschillende, hier bestudeerde trajecten werd getracht om een gedeelde voorstelling te ontwikkelen omtrent het opzet, de doelstelling en de afbakening van de trajecten. Om te komen tot dergelijke **collectieve agendering** worden er bijvoorbeeld afbakeningen voorgesteld voor de perimeters voor onderzoek of voor een perimeters voor interventie (bv. welke deelprojecten al dan niet samen ontwikkeld worden, cf. Kolenspoor bij T.OP Limburg), en zijn er tevens thematische afbakeningen en foci. Zo bijvoorbeeld kwamen bij de living labs volgende thema's onder de aandacht: de vernieuwing van het woonpatrimonium met collectiviteitswinsten; het hergebruik van leegstaande handelspanden zorggerelateerde functies en voorzieningen; vormen van zelforganisatie voor lokaal openbaar vervoer; mogelijkheden voor biomassa-teelt en biomassa-productie; of ideeën rond gesloten kringlopen met landbouwers, natuur-organisaties en gemeentes. Bij T.OP Limburg werd de focus benoemd als zijnde drie 'ruimtelijke figuren' (cf. projectdefinitie 2014: Limburg als 'voorwaarden-scheppend territorium', als 'multi-productief stedelijk netwerk' en als 'welvarend, breed verblijfs-landschap') en drie 'sporen' (cf. projectdefinitie 2015: Poort, Park en Stad Limburg). Meer specifiek bij het Kolenspoor werd getracht de verbeelding los te koppelen van sectorale invalshoeken door gebruik van een matrix met als kolommen 'mensenmaat', 'veerkracht' & 'metropolitane allure', als regels: 'slow track', 'fast track' & 'smart track'. Bij MKL 2100 was ook het tijdsvenster een belangrijk element bij de bepaling van de focus voor dit traject: het opzet was duidelijk om toekomst te verkennen in een tijdsvenster van vandaag tot 2100.

De collectieve verbeelding gaat verder dan het 'subject of concern': er zijn ook vormen van collectieve **verbeelding omtrent het traject, de processen en de werkwijzen** bij de verschillende cases. Zo bestaat er voor T.OP Limburg een visuele documentatie van de verschillende stappen (cf. beeld over procesverloop met tafels en actoren, eerste versie door MAATontwerpers), of is er bij MKL 2100 een uitgebreide toelichting bij de stappen op respectieve website. Het documenteren en verbeelden van de verschillende hier bestudeerde trajecten is ook expliciet een onderwerp in het MOS-traject, waarbij de verschillende trajecten werden voorgesteld in tabelvorm (met een overzicht van de kadervoorwaarden, actoren, kennisproductie, drempels en vormen van valorisatie, zie bijlage), en ook als een schematische representatie van het procesverloop in de kleurdiagrammen.

Tijdens het MOS werd meerdere male vastgesteld dat er slechts uitzonderlijk ook naar *andere* trajecten verwezen wordt: deze zijn niet op een erg actieve wijze aanwezig in de collectieve verbeelding. Nochtans kan de kennis over andere trajecten, maar ook het gezamenlijke ontwikkelen, verrijkend zijn: voor elk van de hier bestudeerde trajecten worden voor de collectieve verbeelding verschillende vormen van '**scaffolding**' gebruikt, m.a.w. werkwijzen en instrumenten die een proces van 'kennisdeling' kunnen faciliteren. Visualisaties spelen hierbij een belangrijke rol. Zo bijvoorbeeld kunnen kanskaarten worden ingezet bij mogelijkhedenonderzoek, in het kader van ontwerpmatig onderzoek, om het potentieel van een site bespreekbaar te maken. Een ander voorbeeld is de territoriale concept-map voor het N16-Living Lab om de afbakening van de bestudeerde gebieden en respectieve actoren in kaart te brengen. Ook de tussentijdse presentatie van resultaten, bijvoorbeeld door ontwerpbureaus voor het T.OP Noordrand traject (en bij uitbreiding ook de CASS-ontwerpstudio's), heeft ertoe bijgedragen dat het gebied door een ruim, divers publiek gepercipieerd wordt als gefragmenteerd gebied met zeer uiteenlopende kwaliteiten. Bij het T.OP Limburg traject werden de stappen in de (collectieve) agendering eveneens ondersteund vanuit visuals, met onder meer afbeeldingen voor drie 'ruimtelijke figuren' alsook afbeeldingen en tekst bij de drie 'sporen'. Ook referentievoorbeelden zijn een belangrijk element bij de ontwikkeling van de collectieve verbeelding, gezien hierdoor voorwaarden, investeringslogica's, risico's maar ook verwachte uitkomsten bij nieuwe praktijken bespreekbaar gemaakt worden (cf. energieke houtkanten in Bocholt als referentie voor het living lab langs de N16). Onderstaande illustratie biedt een overzicht van elementen die het onderwerp zijn voor collectieve

verbeelding alsook de werkwijzen die de ontwikkeling van collectieve verbeelding kunnen ondersteunen.

Ontwikkelen van collectieve verbeelding	
Gedeelde probleemstelling en agendering <ul style="list-style-type: none"> - Territoriale afbakening - Thematische afbakening - Temporele afbakening - Begrijpen van onderlinge samenhang 	Gedeelde benadering en werkwijze <ul style="list-style-type: none"> - Documentatie van stappen in het proces, - Documentatie over voorwaarden in het proces (welke kadervoorwaarden, actoren, kennis, drempels, zicht op valorisatie), - Documentatie over werkwijzen
Scaffolding/ Ondersteuning (werkwijzen die de ontwikkeling van een collectieve verbeelding kunnen ondersteunen)	
Visuele ondersteuning Kansenskaarten (cf. Living Labs) Presentaties en documentatie bij ontwerpmatig onderzoek, ook tentoonstellingen (cf. Labo XX, T.OP Noordrand, T.OP Limburg, MKL2100)	Visuele ondersteuning Schema's van trajecten (cf. MOS) Diagrammen over procesverloop (cf. MOS) Gesprekken en analyse van procesverloop
Specifieke begrippen 'Noordrand', 'Sporen' bij T.OP Limburg,...	Specifieke begrippen 'MOS', begrippen uit analytisch kader
Rol van het projectleider en kernteam	Rol van projectleider, procesbegeleider en kernteam

Illustratie 72: Ontwikkeling van collectieve verbeelding

Tot slot willen we vermelden dat ook **afzonderlijke begrippen** mobiliserend kunnen werken, en een vorm van collectieve verbeelding ondersteunen. Zo bijvoorbeeld werd het acroniem 'MOS' sneller opgepikt (en doorgegeven) dan de uitgeschreven benaming als 'Methodologisch Onderzoekseminarie'. Ook het begrip 'drempels' uit het analytisch kader van het MOS werd al snel overgenomen. Verder functioneerde ook bijvoorbeeld de benaming 'Noordrand' goed als werktitel om actoren uit dit gefragmenteerd landschap rond één tafel bijeen te brengen. Een voorbeeld uit een andere context is het begrip 'tapijtmetropool' dat erg wervend bleek te zijn bij het Nederlandse Brabantstad-project.

Is er sprake van een collectief proces?

Bij de verschillende trajecten zien we **twee dimensies van het 'collectieve'**, met enerzijds de totstandkoming van een 'collectief van actoren' en anderzijds een 'collectieve (en symbiotische) benadering' voor de ruimtelijke vraagstukken. Opzet van een collectieve verbeelding is o.a. om een gedeeld begrip te ontwikkelen bij een diversiteit van actoren (zo bv. over de aanwezigheid van verschillende deelprojecten binnen een over-koepelend traject). Dergelijke collectieve verbeelding heeft veelal ook een collectieve focus, waarbij actoren worden uitgedaagd om verschillende deelprojecten ook in hun onderlinge samenhang te zien (cf. T.OP Limburg, en ook T.OP Noordrand). De initiatiefnemers van dergelijke collectieve leertrajecten trachten de win-win van nieuwe samenwerkingsverbanden te verduidelijken, zo bijvoorbeeld het letterlijk en figuurlijk verbindend karakter bij het Kolenspoor, bij het 'warmte in het landschap'-project binnen het N16-living lab, bij het Lageweg-project voor Labo XX, enz. Een erg duidelijk voorbeeld dienaangaande is het MKL2100 traject dat expliciet de vraagstukken van

de landzijde en van de zee kant samen bekijkt, zelfs al zijn daarvoor vaak verschillende actoren verantwoordelijk.

Tegelijk dient er ook een kanttekening te worden gemaakt bij het 'collectieve' gezien dit zowel gebruikt wordt voor processen waar een gedeeld begrip ook daadwerkelijk gezamenlijk ontwikkeld is, alsook voor processen waarbij een concept, benadering of ontwikkelingsperspectief door een beperkt aantal experts wordt ontwikkeld (= 'selectie') en vervolgens 'gedeeld'. In de tweede situatie blijft het collectieve leren eerder beperkt.

(Innovatieve) praktijken

De vraag naar een 'gedeelde probleemstelling' en kennis over (innovatie) praktijken, tracht in eerste instantie na te gaan welke de kleinste gemene deler is bij een complex traject. Dit is de minimale, beknopte beschrijving van een traject waarvan de projectleider verwacht dat de meeste partners en deelnemers in een traject deze beschrijving zouden accepteren. Het is een kern van het project die op een gelijkaardige manier wordt beschreven. Pas in tweede instantie is het ook een vraag naar het innovatiepotentiëel bij de kennis over een ruimtelijk vraagstuk.

Toen we gevraagd hadden om de (innovatieve) praktijken te benoemen, viel op dat vooral **het systemische en integratie** worden onderstreept als zijnde vernieuwend. Bij T.OP Noordrand is een veelheid van lopende projecten gesitueerd ten aanzien van 4 overkoepelende strategieën, in 4 deelgebieden, in antwoord op 4 doelstellingen. Ook het Re-Mine programma bij T.OP Limburg ambiëert om dergelijk integrerend kader te bieden. MKL2100 beklemtoont het systemische (kust en land, polders en zee) en het lange termijn-perspectief. De transactionele omgeving van dergelijke overkoepelende trajecten vormt dan een nieuwe contextuele omgeving voor bestaande (en nieuwe) lokale projecten. Ook bij Labo XX vind je dergelijke visie-vorming op bovenlokaal niveau, hier voor de ontwikkeling van de 20ste eeuwse gordel en het vraagstuk van de productieve stad. Bij de living labs heb je –afgezien van de integrerende werking van de benadering an sich- veel minder een vergelijkbaar kader voor innovatieve praktijken: de verschillende experimenten die er werden voorgesteld, ontwikkelen relatief los van elkaar.

(Innovatieve) methoden

Bij de analyse van (al dan niet innovatieve) methoden werd bij de verschillende trajecten getracht te achterhalen welke werkwijzen gehanteerd worden, en of hierbij vertrokken werd van duidelijke, expliciet geformuleerde methodologische uitgangspunten. We willen hier ingaan op enkele case-overschrijdende bevindingen waarbij naar de trajecten in het geheel wordt gekeken:

- De verschillende trajecten gebruiken doorgaans niet het begrip 'collectief leren' (althans niet bij het begin van het MOS), maar wel begrippen die hierbij nauw aansluiten, zo bijvoorbeeld het begrip 'co-creatie' bij T.OP Noordrand of het begrip '**co-productie**' bij T.OP Limburg. De gelijkenis met het begrip 'collectief leren' is dat ook in deze begrippen de intentie is uitgedrukt dat de trajecten een samenwerking van veel verschillende actoren veronderstellen. Uit de analyse van actoren bleek dat er daarenboven een zekere openheid en flexibiliteit was om de samenstelling van dergelijke co-productieve setting op geregelde tijdstippen te herzien. De term 'collectief leren' legt o.i. sterker de klemtoon ligt op het evolutieve, het formatieve en het incrementele bij de complexe, niet-lineaire trajecten.
- Bij alle hier bestudeerde trajecten zijn er ook opdrachten voor **ontwerpend onderzoek** en/of **ontwerpstudio's**. Hiermee wordt ook een specifieke expertise ingebracht, gezien experten met een ontwerpende attitude doorgaans aandacht hebben voor op de toekomst gerichte

experimenten, zonder evenwel het grotere plaatje – vanuit een meer holistische benadering- uit het oog te verliezen (cf. Geldof, Janssens, 2006).

- Bij verschillende trajecten worden daadwerkelijk ook **experimenten** opgezet, zo bijvoorbeeld het inrichten van een regelluwe zone voor het testen van driverless cars, of de voorstellen voor experimenten die voortkomen uit de living labs. Qua omvang zijn het doorgaans relatief beperkte interventies, waarbij de mogelijke impact evenwel niet op voorhand gekend is. Een experiment houdt het midden tussen 'vrijblijvende verkenning' en 'strategisch, geformaliseerd instrument': er is wel degelijk een engagement gevraagd, en een verantwoordelijkheid, maar tegelijk kan een experiment ook mislukken, en dus worden stop gezet.
- Zowel de inbreng van ontwerpers alsook van specifieke experts (een aantal sleutelfiguren, maar ook gespecialiseerde adviseurs met een brede kijk op een complexe vraagstuk) was cruciaal om **verkenningen** te ontwikkelen, waarbij dan bijvoorbeeld ook contextuele, transactionele en normatieve onzekerheden beschouwd werden. Slechts enkelingen slagen er in om vlot de overstap te maken tussen een verkennende modus en een op uitvoering gerichte logica.
- Door verschillende projectleiders wordt vooral een meerwaarde gezien in de **koppeling** van verkenning en op uitvoering gerichte werkwijzen, waarbij een verkenning nodig is om de (onzekerheden in) de contextuele omgeving beter in te schatten, terwijl er bij de uitvoering ook (onzekerheden) in de transactionele omgeving naar voor komen.
- De hier bestudeerde trajecten hebben een bepaalde **openheid** inzake methodologische ontwikkeling, in de zin dat (een deel van) de werkwijzen en methoden 'on the go' worden ontwikkeld. Zo bijvoorbeeld was er bij T.OP Noordrand relatief vroeg beslist dat er meerdere werksessies zouden zijn, en dat hierbij een procesbegeleider ondersteuning biedt, maar de specifieke werkvormen werden pas op basis van voortschrijdend inzicht en ervaringen uit actuele werksessies vorm gegeven.
- Een belangrijk, en bepalend kenmerk voor de verschillende trajecten is dat het leerproces kon plaats hebben *in* de locatie die ter discussie staat. De trajecten zijn vormen van '**situated learning**' waarbij de plek zelf erg aanwezig is. De 'leeromgeving' is meteen ook 'leerinhoud' en in zekere zin ook 'actor' in het leerproces. Zo hadden verschillende bijeenkomsten voor T.OP Noordrand en CASS plaats in Vilvoorde, waarbij de verplaatsing naar de plek voor de meeting meteen al een bijdrage is in het leren en observeren.

Op het niveau van singuliere events zoals bijvoorbeeld werksessies, stakeholderbijeenkomsten of de methodologische onderzoeksseminaries zien we bij veel van de trajecten een ambitie om de kennis van deelnemers maximaal te mobiliseren, door gebruik te maken van zogeheten '**activerende werkvormen**' (Bijkerk, Vanderheide, 2015). We geven hierbij enkele voorbeelden, die kunnen aanleunen bij een sociaal constructivistische benadering van 'leerprocessen':

- Bij de grote stakeholderworkshop bij MKL 2100 werd aan de deelnemers gevraagd om een 'brief' te schrijven vanuit het jaar 2100. Dergelijke activerende werkvorm vertrekt vanuit een erg open agenda en een gepersonaliseerd perspectief, en is vernieuwend ten aanzien van bijvoorbeeld de meer klassieke SWOT-analyses.
- In het T.OP Noordrand traject er in werksessie 3 een 'voting'-oefening ingericht. Hierdoor waren, ook in een meertalige omgeving, de antwoorden van alle deelnemers gekend.
- In het bijzondere bij het tweede Methodologische Onderzoeksseminarie werden een aantal activerende werkvormen ingezet om maximaal de kennis van deelnemende projectleiders te kunnen mobiliseren. Hiervoor zijn verschillende opdrachten ontworpen voor kleine groepen, met 1-2 coaches en 2 deelnemers. In de 'toren van babel' werd getracht na te gaan in hoeverre begrippen uit onderzoek begrepen en gebruikt worden door projectleiders. Bij het 'innovatiecarroussel' werd onderzocht hoe kadervoorwaarden, mobilisatie van actoren, kennisproductie, collectieve verbeelding, identificatie van drempels en

Bij dergelijke benadering wordt gepoogd om de expertise die bij de deelnemers aanwezig is maximaal te mobiliseren, en tegelijkertijd om ook aan de deelnemers een meerwaarde te bieden voor hun deelname. Dit was ook het uitgangspunt bij het MOS als collectief leertraject, waarbij maximaal de kennis van de deelnemende projectleiders gemobiliseerd wordt, maar waarbij tegelijk ook aandacht is voor de return aan projectleiders. Collectief leren is een meer sociocratische benadering, waarbij win-win leidt tot betrokkenheid.

Drempels en versnellers

Voor de verschillende cases zijn er belangrijke randvoorwaarden. De hier bestudeerde trajecten ontstaan immers **niet 'from scratch'** (t.t.z. 'uit het niets'). Zo zijn er padafhankelijkheden op basis van de bestaande infrastructuren en andere ruimtelijke voorwaarden, maar ook op basis van economische, sociale of politieke factoren. We denken hierbij aan het gefragmenteerde landschap en de sterke verstedelijkingsdruk in de Noordrand, of de grote structuren van de automobiel- en mijnsectoren in Limburg. De randvoorwaarden -en drempels dienaangaande- verschillen bijvoorbeeld ook doordat er voor de éné plek veel lopende projecten en geïnteresseerde investeerders zijn, maar voor een andere plek mogelijks meer kansen om subsidies te bekomen. Bij de politieke factoren denken we bijvoorbeeld aan de moeilijke situatie waarin de gemeente Denderleeuw zich bevindt (cf. Living Labs), aan de weinig ontwikkelde of geformaliseerde samenwerkingsverbanden tussen het Vlaamse en het Brussels Hoofdstedelijke Gewest (cf. T.OP Noordrand), alsook tussen België en de buurlanden (cf. MKL 2100 en T.OP Limburg).

De trajecten dienen rekening te houden met **lokale initiatieven en projecten**, maar zijn tegelijk ook bepaald door overkoepelende voorwaarden. Bij T.OP Noordrand bijvoorbeeld werd daarom een inventarisatie van lopende projecten opgemaakt. Ook bij T.OP Limburg of bij Labo XX zien we dergelijke veelheid van lokale initiatieven waarmee het overkoepelende project rekening dient te houden. De lokale projecten verschillen sterk inzake effectiviteit, van relatief losse ideeën en visievorming, over beslist beleid tot aan daadwerkelijk uitvoering. Zo zijn er voor een gebied tal van beslissingen waar het niet als wenselijk geacht wordt om hierop terug te komen, zo bijvoorbeeld de verbreding van de ring of de heraanleg van de Woluwelaan, beiden relevant voor T.OP Noordrand.

Een moeilijke categorie in deze is het **'beslist geacht beleid'** waarbij nog niet aan alle voorwaarden voldaan is, maar de initiatiefnemer van een project er evenwel van uitgaat dat men tot realisatie kan en zal overgaan (terwijl tegenstander mogelijks nog hopen om een project of een plan te kunnen tegenhouden). Zo bijvoorbeeld is een voorontwerp van een RUP nog geen definitief goedgekeurd plan, maar kan het wel al een kader aanreiken. Tegelijk dient te worden erkend, dat ook dit tijdelijk kan zijn. Parallel aan de ontwikkeling van T.OP Noordrand zijn er een aantal maatregelen genomen i.f.v. het UPlace-dossier, waardoor het project dichter bij goedkeuring leek te komen, maar het daarom nog niet aan alle voorwaarden voldeed. De verwachtingen dienaangaande waren dan uiteenlopend bij voor- en tegenstanders van het project, die het dossier interpreteren als 'beslist geacht' of veeleer als zijnde 'nog niet definitief'. In het proeve van programma voor T.OP Noordrand komt de relatie met beslist beleid expliciet aan bod als zijnde 'conform', 'afwijkend', 'nieuw' of een voorbeeld van 'mogelijke aanpassing'.

In specifieke constellaties is het zelfs denkbaar dat er vanuit een overkoepelend traject wordt ingegrepen op **'beslist beleid' op lokaal niveau**. Bij T.OP Limburg bijvoorbeeld werd bemiddeld in het Terhills-project, omdat het beslist beleid hier tot een impasse leiden tijdens de uitvoering omdat de samenwerking moeilijk verliep. Het overkoepelende traject is dan een 'bemiddelende derde' om tot een gedeelde visie te komen (en/of deze te activeren), en om terug met alle actoren rond één tafel te zitten.

De beslissingen voor lokale projecten zijn doorgaans het resultaat van een **ruimer 'business-as-usual'**-model, wat veelal is vastgelegd in juridische kaders. Dit is een belangrijke padafhankelijkheid, die niet alleen voor de lopende projecten, maar ook voor toekomstige projecten bepalend is. Wie een

alternatieve werkwijze voorstelt, ervaart deze kaders als een drempel. Zo bijvoorbeeld passen verschillende maatregelen voor de Belgische kust in een 'hold-the-line'-logica, waarbij wordt ingezet op maximale kustverdediging van de huidige kustlijn. Bij het Metropolaan Kustlandschap 2100-traject werd doelbewust een lange termijn-perspectief gekozen, om te kunnen loskomen van dit ruimere, erg bepallende kader. 'Loskomen van' betekent in eerste instantie 'verkennen van alternatieven', en dient niet noodzakelijk begrepen te worden als een 'ingaan tegen huidig beleid'.

Het al dan niet expliciet aanwezig zijn van een **politiek mandaat** werkt in twee richtingen: terwijl de bereidheid tot samenwerking mogelijks pas na ondertekening van een samenwerkingsprotocol tot stand komt (cf. MKL 2100), kan dergelijke formalisering ook hinderlijk werken omdat er dan van bij het begin meteen ook verantwoordelijkheden zouden worden vastgelegd (cf. T.OP Noordrand). Het opzetten van verkenningen in de relatief '**vrije ruimte**' van een ontwerpworkshop (cf. Plantage workshop en studio's bij Living Labs alsook CASS-designschool bij T.OP Noordrand) maakt het mogelijk om voorstellen en alternatieven te lanceren zonder meteen een politiek conflict te creëren. De 'drempel' wordt dan mogelijks pas in een later stadium ontdekt.

Behalve drempels vermelden verschillende projectleiders ook '**versnellers**', zo bijvoorbeeld het veranderen van kadervoorwaarden in een parallel circuit (cf. T.OP Limburg en de wetgeving omtrent complexe projecten), de publicatie van een artikel over verschillende kustscenario's (cf. MKL 2100) alsook de opmaak van een lijst van lopende projecten (cf. T.OP Noordrand). Financiële ondersteuning of andere aanmoediging zijn evidente voorbeelden van elementen die een proces in een hogere vlucht kunnen brengen. Wijzigende kadervoorwaarden, nieuwe actoren, consoliderende collectieve verbeelding... kunnen tot hetzelfde resultaat leiden.

Processen in collectieve leertrajecten

Voor elk van de cases is een schema ontwikkeld over het verloop van het traject. In deze kleurdiagrammen worden de verschillende rubrieken van het analytisch kader chronologisch voorgesteld. Per case is – op een erg synthetiserende wijze- de ontwikkeling per rubriek voorgesteld, met bijvoorbeeld een overzicht van de momenten waarop belangrijke kadervoorwaarden werden ontwikkeld, momenten waarbij een kleine dan wel grotere groep actoren betrokken was, belangrijke momenten voor de kennisproductie, enzovoort. De visualisaties illustreren m.a.w. een aantal 'mijlpalen' en een grove fasering van de verschillende trajecten.

Belangrijker nog dan de **chronologie** van elk van de rubrieken, is evenwel de onderlinge samenhang. Zo werd bij de interviews en tijdens het MOS bijvoorbeeld gevraagd of de ontwikkeling van kennis geleid heeft tot nieuwe kadervoorwaarden, en bijvoorbeeld of de stap naar toekomstvalorisatie gezet kon worden vanuit een kleine kerngroep van actoren, of veeleer met een verruimde groep?

Op basis van de vergelijking van de procesbeschrijvingen hebben we voor de case-overschrijdende conclusies vier thema's geselecteerd. Eerst gaan we in op de 'start' van de trajecten, vervolgens willen we het hebben over de noodzaak om koppelingen te bewaken tussen parallele trajecten, daarna gaan we in op de volgordelijkheid in trajecten, en tot slot reflecteren we over de omgang met drempels.

Start van trajecten en momenten van verticale uitlijning

We willen hier nog even onder de aandacht brengen dat de rubrieken –kadervoorwaarden, actoren, kennisproductie, drempels, haalbaarheid/ wenselijkheid- in sé geen vaste volgorde hebben bij de complexe niet-lineaire projecten die hier zijn geanalyseerd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de start van verschillende trajecten veeleer een '**uitlijning**' van meerdere rubrieken bevat, i.p.v. steeds te starten vanuit het scheppen van kadervoorwaarden. Ook bijvoorbeeld bij het T.OP Limburg project, dat duidelijk binnen een ruimer kader –het SALK-programma- is ontstaan, zijn er tegelijk ook een heel aantal lopende lokale (deel-)projecten waarmee rekening gehouden werd. Terwijl het schema hier toch

een veeleer lineair traject lijkt te suggereren (van kaderprogramma naar territoriaal ontwikkelingsproject en 'vervolgens' naar veelheid van deelprojecten), is de realiteit veel complexer, en waren veel deelprojecten ook al aanwezig bij de start van het T.OP traject.

Trouwens zien we dergelijke 'uitlijning' van verschillende rubrieken en een '**her-ijken**' op verschillende momenten terug komen bij complexe, niet-lineaire projecten. Regelmatig worden én kadervoorwaarden, én de samenstelling van de actoren, én de aanwezige kennis opnieuw bekeken, en wordt er bijgeschaafd. Zo bijvoorbeeld zijn er actoren die pas betrokken worden als (deel-)projecten concreter worden, maar kan het ook nuttig zijn om na een grote stakeholdermeeting een fase in te lassen met een kleine kerngroep.

Een 'verticale lezing' van de procesdiagrammen: koppelingen tussen parallelle trajecten.

De verschillende cases zijn complex en gelaagd, wat ook tot uiting komt indien je een 'verticale' doorsnede maakt van een traject, zodat je kunt zien welke verschillende acties parallel lopen. De uitdaging is om die acties of lagen alsnog met elkaar te verknopen. We geven enkele voorbeelden:

- Bij T.OP Noordrand is er een spoor met werksessies met stakeholders, en ook een spoor met ontwerpend onderzoek binnen de CASS-summer- en winterschools. De ontwerpstudio's zijn in zekere zin een 'vrije ruimte' voor het verkennen van nieuwe ideeën, terwijl de werksessies vertrekken vanuit de input van lokale en bovenlokale stakeholders die de site zelf en/of vergelijkbare vraagstukken (bv. ontwikkeling in gefragmenteerde ruimtes, samenwerking over gewestgrenzen heen, ontwikkeling van de productieve stad) goed kennen. Een verknoping tussen de parallelle trajecten biedt de kans om de ideeën, concepten en verkenningen uit de 'vrije ruimte' te confronteren met de wensen, behoeften en mogelijkheden bij concrete lokale projecten. Omgekeerd waren de ervaringen van lokale stakeholders ook belangrijk om het ontwerpend onderzoek te richten op concrete, reële voorbeelden en specifieke lokale voorwaarden. Bij verschillende trajecten zit er in het werk van ontwerp bureaus reeds een koppeling van de vrije en de eerder toegepaste lagen: in het ontwerpend onderzoek van studie bureaus zijn er connecties met lokale stakeholders en concrete vraagstukken, maar is er tegelijk ook een zekere vrijheid van ontwikkeling van ideeën en concepten.
- Bij de living labs waren er parallelle trajecten in het onderzoek naar de methodologie van living labs en de ontwikkeling van de cases zelf. Op regelmatige tijdstippen was er een uitwisseling over de ontwikkeling van de twee sporen. Op die manier was er op regelmatige tijdstippen een expliciete reflectie over de werkwijzen, en was de ontwikkeling van methodologie niet abstract, maar concreet en toegepast.
- Parallelle ontwikkeling is er ook op het niveau van deelprojecten. Zowel bij T.OP Noordrand alsook T.OP Limburg ontwikkelen er simultaan een veelheid van lokale projecten. T.OP Limburg heeft expliciet aandacht voor de synergie en koppelingen tussen deze projecten, en de ontwikkeling in een ruimer kader (cf. Re-mine én SALK-programma's).

Het '**verknopen**' van parallelle lagen of stromen is een vorm van consolidatie in de trajecten, die niet steeds op een structurele of systematische manier wordt ingericht. Het pleidooi op basis van de analyse van de cases is niet zozeer om deze koppeling gelijkvormig te maken, maar wel om de koppelingen meer expliciet aan bod te laten komen.

Een 'horizontale lezing' van de procesdiagrammen: consolidatie van opeenvolgende stappen.

De cases zijn voorbeelden van langlopende, niet-lineaire trajecten. Er zijn hierbij veel actoren betrokken en vaak veel deelprojecten mee verbonden, waardoor ook de kennisproductie gelaagd en complex is. Bovendien kan de groep van actoren gaandeweg wijzigen. Hoe kan, bij dergelijke constellatie, worden bewaakt dat de kennis en inzichten, maar ook de beslissingen en afspraken uit één fase ook doorwerken in een volgende stap? Hiervoor is er regelmatige 'consolidatie' nodig. Bij langlopende, complexe Europese onderzoeksprojecten bijvoorbeeld worden dergelijke momenten benoemd als

'milestones' van een traject, waarbij er expliciet aan valorisatie gewerkt wordt. De klassieke vormen van consolidatie zijn bijvoorbeeld de publicatie van een rapport, het online beschikbaar stellen van informatie of het voorstellen van resultaten bij een conferentie of stakeholder-event. Vanuit sociaal-constructivistisch perspectief leveren dergelijke werkvormen echter slechts een bescheiden bijdrage voor het 'delen' en vooral het 'vastzetten' van kennis, en blijft de doorwerking ervan eerder beperkt: de inzichten worden hierbij namelijk niet op een actieve manier gereconstrueerd, maar vooral 'meegedeeld'. Echter: dergelijke projecten worden veelal niet expliciet in termen van 'collectief leren' of 'transdisciplinaire kennisproductie' beschreven, maar als resultaats-verbintenis in een overeenkomst tussen onderzoekers en opdrachtgevers. Bij de hier geanalyseerde complexe, niet-lineaire projecten is een term van 'collectief leren' daarentegen wel van toepassing in de mate dat er een poging wordt ondernomen om tot een gedeelde probleemstelling, tot gedeelde concepten en tot een gedeelde visie en benadering te komen. Hierbij zijn alle deelnemers, maar ook de organisatoren 'lerend'. Voor 'gedeelde' kennis zijn er iteraties en feedback-loops nodig om te kunnen nagaan of de kennis daadwerkelijk ook gedeeld is. Bij het tweede methodologisch onderzoeksseminarie bijvoorbeeld werd met de opdracht van de 'toren van Babel' nagegaan in hoeverre begrippen die gebruikt worden in het onderzoek, maar ook door projectleiders zelf, ook daadwerkelijk 'gedeeld' zijn: Is er een veralgemeend gebruik van de begrippen? En worden deze in dezelfde betekenis gebruikt? Verder waren er ook terugkoppelingen doordat de resultaten van de interviews werden getoond aan de respondenten: een eerste keer als beschrijving van de case met de rubrieken van het analytisch kader (in tabelvorm, zie MOS I), een tweede moment waren de spelkaarten bij MOS II (met opnieuw de rubrieken, maar ook de beschrijving van de rollen van actoren) een derde moment was de feedback bij het uitgeschreven rapport.

De **consolidatie** of het 'vastzetten van kennis' kan op verschillende manieren gebeuren, met enerzijds een meer passieve 'overdracht' van inzichten, beslissingen en afspraken en anderzijds een actieve vorm van 're-constructie' en iteratie van de tot stand gekomen inzichten en besluiten. Verder kan er ook een onderscheid gemaakt worden volgens de graad van formalisering bij dergelijke consolidatie. Het is duidelijk dat het ondertekenen van een samenwerkingsakkoord een veel formelere stap is dan het documenteren van kennis in een informatieve brochure. Ook hier is maatwerk nodig: terwijl dergelijk akkoord bij het één project een *condicio sine qua non* is voor de verdere ontwikkeling, is dit bij een ander project eerder hinderlijk of vertragend.

Omgaan met drempels

Het iteratieve ontwikkelen van een collectief leerproces is niet enkel relevant voor consolidatie en 'vastzetten' van kennis, het speelt ook een belangrijke rol in de omgang met drempels, met padafhankelijkheden en onzekerheid. Bij de verschillende trajecten waren de elementen die als 'drempel' werden beschreven, vaak ook een aanleiding om nieuwe actoren te betrekken (bv. bovenlokale bemiddeling voor een lokaal conflict), het overleg anders te structureren (bv. teruggaan naar kleine focusgroepen i.p.v. een grote stakeholdermeeting indien om beter om te gaan met de gevoeligheden van concrete cases), bijkomende studies in opdracht te geven, bestaande studies opnieuw te bekijken, enzovoort. Bij een aantal cases kon vanuit een nieuwe actorconstellatie en op basis van nieuwe inzichten ook een andere kader worden gecreëerd en/of werd de weg geëffend voor toekomstige valorisaties, bijvoorbeeld met toepassingen voor andere cases op basis van een experiment.

Afsluitende conclusie voor de analyse van complexe niet-lineaire trajecten

De analyse van complexe niet-lineaire trajecten is geen toevallig vraag: het onderzoek heeft aandacht voor de wijzigingen in een 'landschap in beweging', een landschap van planning en planners die trachten om te gaan met complexe ruimtelijke vraagstukken, padafhankelijkheden en onzekerheden. Ter afronding van de case-overschrijdende conclusies bij de analyse van complexe niet-lineaire trajecten koppelen we kort terug naar dit landschap in beweging: wat betekenen dergelijke trajecten voor de ontwikkeling van planning en planningsbenaderingen? Het maatwerk dat hierbij te pas komt is een opvallend kenmerk.

Maatwerk is standaard bij complexe, niet-lineaire trajecten.

In de analyses van het MOS-traject wordt een **familie van benaderingen** onderzocht, waarbij de wellicht belangrijkste familiegelekenis is: hun complex, niet-lineair karakter. Niet-lineaire fenomenen zijn wars van standaardisatie. Hun enige regelmatige trek is maatwerk. Het onvoorspelbare spel van specifieke context, situatie van interagerende kadervoorwaarden, coalitievormende actoren, geproduceerde kennis alsook padafhankelijkheden, produceert het spel en zijn regels tegelijkertijd.

Variatie is de sleutel tot maatwerk.

De best gekende zoekstrategie om met dergelijke situaties om te gaan is trial and error: proberen tot het lukt. In de real life-situaties waarop ruimtelijke planning ingrijpt, dat wil zeggen met belangrijke investeringen en ingrijpende gevolgen voor vele categorieën van ruimtegebruikers (bewoners, ondernemers, investeerders...), is er nood aan slimmere heuristieken. Toekomstverkenningen-als-collectieve-leerprocessen zijn hier opgevoerd als een meer performante zoekstrategie naar relevante en accurate ingrepen. Maatwerk komt voort uit het zoeken naar **varianten**. Zo bijvoorbeeld kan een selectie van actoren gemaakt worden op basis van organisationeel-sectorale affiliaties of op basis van discipline-specifieke expertises. Aandacht voor socio-psychologische factoren en de zoektocht naar actoren die specifieke rollen in een collectief leerproces opnemen, is een ander soort 'bril' voor de selectie van deelnemers. Een derde aanloop biedt zich aan door te vertrekken van een territoriale conceptkaart, waarbij op kaart wordt ingetekend welke actoren welke engagementen nemen voor welke gebieden. Deze drie werkwijzen zijn varianten voor de selectie van actoren. Een collectief leerproces dat op maat gemaakt wordt, heeft baat het gebruik van verschillende 'brillen' zodat er niet met een lijst van 'usual suspects', maar veeleer met een open, doch scherpe blik gekeken wordt naar een landschap in beweging.

In de cases valt op dat scenario's en ontwerpend onderzoek vaak de aanloop vormen van **experimenten**: indien we – bijvoorbeeld – een oud treinspoor als energiedrager willen gebruiken, hoe zouden we dat kunnen doen? Het valt ook op dat dergelijke verkenningen leiden tot collectieve overwegingen (hoe denken we daar samen over?) en overwegingen over collectiviteit (hoe worden we daar samen beter van?). Meer algemeen blijken meerdere, en verschillende (soorten) cycli van '*what if ...?*' en '*why not?*' elkaar op te volgen als een co-evolutief, iteratief proces, waarbij variaties geproduceerd en selecties gemaakt worden. Gegroeid in en uit een constellatie van context, kader, actoren, delingsprocessen, gebaande paden en contingenties, zijn deze niet-lineaire processen voorbeelden van maatwerk.

Voor het ontwikkelen van variaties is een vorm van (methodologische) standaardisatie mogelijk.

Op basis van de hier bestudeerde cases konden we een aantal terugkerende onderwerpen identificeren, waarbij het nuttig zou zijn om hier op een meer systematische wijze aandacht aan te besteden. Het is een vorm van standaardisatie in de procesmatige en methodologische ontwikkeling, zonder evenwel gelijkvormige processen en de werkwijzen na te streven. De conclusie is niet dat het procesverloop dient te worden gestandaardiseerd, maar wel dat de aandacht voor en de reflectie over het procesverloop veel systematischer kan zijn. Zo kunnen 'verticale koppelingen' meer systematisch worden gestructureerd. Bij complexe, niet-lineaire trajecten zijn er simultane 'stromen' of 'lagen'.

Behalve de – eerder klassieke- vraag of deelprojecten gesitueerd zijn in een ruimer kader, dient ook te worden nagegaan hoe de afstemming tussen het meer abstracte, open of verkennende werk en het concrete, toegepaste en lokaal gerichte werk gebeurt. Ook wordt gezocht naar de verknoping tussen de inhoudelijke en de methodologische expertise. Een tweede vorm van standaardisatie is de structurele aandacht voor actieve horizontale consolidatie. Bij complexe niet-lineaire trajecten en processen van collectief leren kan er 'ruis' komen op de verworven inzichten en reeds genomen beslissingen gezien de trajecten over lange periodes ontwikkelen, en er ook wissels zijn in het landschap van actoren. Het is hierbij erg belangrijk om 'tussentijdse' resultaten in de kennisproductie te consolideren. Bij voorkeur gebeurt dit op een manier waarbij de kennis actief en collectief is geconstrueerd, en is de 'consolidatie' niet louter een doorgeven van informatie.

De conclusie is bijgevolg niet dat het procesverloop dient te worden gestandaardiseerd, maar wel dat de aandacht voor en de reflectie over het procesverloop systematischer moet worden aangepakt. Voor het ontwikkelen van variaties en het maken van selecties blijkt een productieve vorm van (methodologische) standaardisatie te vinden in toekomstverkenningen als collectieve leerprocessen.

Bronnen

BIJKERK L., VAN DER HEIDE W. (2008), Het gaat steeds beter! Activerende werkvormen voor de opleidingspraktijk. Bohn Stafleu Van Loghum.

CARAYANNIS, E. G., & CAMPBELL, D. F. J. (2009). 'Mode 3' and 'Quadruple Helix': toward a 21st century fractal innovation ecosystem. *International Journal of Technology Management*, 46(3), 201-234.

ETZKOWITZ, H., & LEYDESDORFF, L. (2000). The Dynamics of Innovation: From National Systems and 'Mode 2' to a Triple Helix of University-Industry-Government Relations. *Research Policy*, 29(2), 109-123.

HOWLETT M., RAMESH. M. (1995), *Studying public policy: policy cycles and policy subsystems*. Oxford: University Press

MCGINNIS, M. D., AND E. OSTROM. (2014), Social-ecological system framework: initial changes and continuing challenges. *Ecology and Society* 19(2): 30.

SABATIER P., WEIBLE Ch. (2007), 'The Advocacy Coalition Framework: Innovations and Clarifications', in: SABATIER P. (ed.) (2000), *Theories of the Policy Process*, Boulder: Westview Press, pp. 189-220.

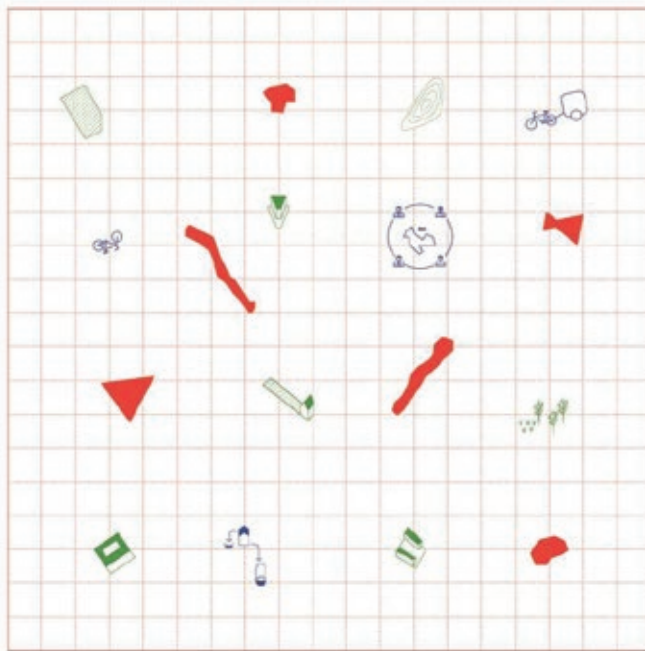
ZERUBAVEL, E. (2003), *Time Maps. Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago: The University of Chicago Press.

ZIJDERVELD, A.C. (1999) *The Waning of the Welfare State: The End of Comprehensive State Succor* New Brunswick, Transaction Publishers

<http://www.driversofchange.com/tools/doc/>

Resultaten van het Plantage- traject

(hoofdstukken 3 en 4)

Leeswijzer ‘De Plantage’ (H3 en H4)

Het traject de PLANTAGE is een ontwerp-georiënteerd actieonderzoek dat plaats vond in de overlap tussen het Living Lab van het Steunpunt Ruimte en het werkpakket rond toekomstverkenning. U vindt het verslag van dit tweede traject in de volgende twee hoofdstukken (hoofdstuk 3 en 4). Deze hoofdstukken vormen een geheel samen met drie boekjes die in de bijlagen werden toegevoegd. Deze drie boekjes tonen de tussentijdse resultaten van dit ontwerpend onderzoek die met stakeholders werden besproken en gedeeld. Ze bevatten het eigenlijk ontwerpwerk, maar ze maken ook integraal deel uit van dit onderzoek. De drie rapporten begeleidden een iteratief proces en horen bij sleutelmomenten in het proces. Ze werden gebruikt om nieuwe stappen te zetten in het collectief zoekproces en dit op een gereflecteerde, gedeelde en lerende manier.

In hoofdstuk 3 wordt het opzet van het PLANTAGE traject toegelicht. U vindt er de inhoudelijke keuzes, de positionering van het experiment, het kader en de werkhypotheses die erin getest werden. Hoofdstuk 4 draait om de evaluatie van dit traject. De theoretische reflectie en de lessen die eruit getrokken kunnen worden.

Tussen beide in liggen de drie rapporten in bijlage. De beide hoofdstukken zijn tegelijk een uitnodiging om naar dit materiaal te kijken. Waar de hoofdstukken 3 en 4 theoretisch oversteken, is de toonzetting van deze drie rapportjes helemaal anders. Ze brengen een argumentatie rond concrete voorstellen, ontlenen argumenten aan de context, proberen een alternatieve aanpak aannemelijk te maken en stapsgewijs de nodige obstakels op te ruimen.

De keerzijde van deze concreetheid is dat de rapporten mogelijks lezen als grabbelton van ideeën. In dit eindverslag wordt dit beeld gecorrigeerd door in detail het kader te schetsen. Wij te hebben geduid hoe deze ideeën stuk voor stuk betrokken zijn op de centrale betrachting om via een brede problematisering van het verstedelijkingsproces verschillende hangende kwesties met elkaar te verbinden, en op die manier contextuele handvaten te leveren om met onzekerheid om te gaan.

In de rapporten in bijlage vindt u telkens ook een uitgebreide colofon met vermelding van wie allemaal aan dit traject meewerkte. Hierbij willen wij deze grote groep partners bedanken voor hun inbreng en engagement op verschillende momenten in het traject. De resultaten van de workshop werden verwerkt door Martin Dumont, David de Kool, Michiel Dehaene, Marleen Goethals en Sam Lanckriet. Doorheen het hele traject werd met betrekking tot het opzet, de ontwikkeling van het kader, de interpretatie van de resultaten voortdurend samengewerkt met Annette Kuhk en Jan Schreurs. Deze twee hoofdstukken werden uitgeschreven door Michiel Dehaene en Martin Dumont maar bevat overwegingen die door zeer veel partijen mee werden gevormd.

Hoofdstuk 3: Opzet van het traject ‘De Plantage’

In de in leiding van dit rapport hadden we het over een landschap in beweging. Dat beeld slaat vooreerst op een veranderende planningscontext, een zoektocht naar nieuwe planningsvormen: meer uitvoeringsgericht, dynamischer, effectiever, kost-efficiënter, etc. Maar het beeld slaat net zo goed op contextuele verandering, op nieuwe condities, nieuw uitdagingen, nieuwe dynamieken, nieuwe urgenties, waarop de ruimtelijke planning een antwoord zoekt. Die veranderingen wijzen op nieuwe kwesties, ecologische uitdagingen, klimaatverandering, een veranderend economisch landschap, nieuwe demografische condities, etc. die nieuwe thema's in de planning binnenbrengen. Maar het gaat ook letterlijk over nieuwe landschappen, over nieuwe ruimtelijke condities of oude die door hun historische ontwikkeling nieuwe betekenis krijgen. Deze landschappelijke verandering is van ouds in belangrijke mate met de stadsrand geassocieerd waar – historisch althans – een systematische omzetting van landelijkheid naar stedelijkheid plaats vond met alle verschuivingen in beeld en verbeelding die daarbij horen. Vandaag zijn met de stadsgroei en de veralgemeende verstedelijking deze kantelende landschappen niet tot de stadsgrens beperkt. (Dehaene 2014) Samen met de verstedelijking is ook de verandering uitgezaaid en lijkt de ruimtelijke context in Vlaanderen over de oude territoriale kaders heen aan her-contextualisering toe.

Dit landschap in beweging, de druk die het zet op de bestaande institutionele context alsook de territoriale omschrijvingen waarbinnen er gehandeld wordt, kunnen als ‘post-suburbaan’ worden aangeduid. In enge zin slaat deze term op de veranderingen die plaats vinden in een voormalig suburbaan landschap: nieuwe bewoning, verdichting, nieuwe voorzieningen, nieuwe mobiliteitsvormen etc. In brede zin slaat de term post-suburbaan op de afronding van een periode waarin het suburbaniseringsproces sturend was en de basis vormde van een breed maatschappelijk gedragen deal. In de taal van dit onderzoek, een historische transactionele omgeving.

Het suburbaan ruimtelijk beleid was verankerd in een economisch beleid, gebaseerd op groei en herverdeling. De suburbane spreidingspolitiek was in die context niet enkel een ruimtelijk beleid maar ook een herverdelingsbeleid, waarbij grote delen van de bevolking via de eigen kavel en de eigen woning hun trekingsrecht in de welvaarstaat konden verzekeren. De woning maakte deel uit van een Keynesiaanse strategie waarin economische groei werd aangezwengeld door maatregelen die de vraagzijde ondersteunden en waarbij binnenlandse consumptie rechtstreeks bijdroeg aan economische groei.

Deze suburbane deal loopt op zijn laatste benen. De rek is eruit, de onderbouw ervan wankelt. De rationaliteit is zoek. De verborgen kost wordt zichtbaar. Reeds in de structuurplanning van de jaren 90 werd gezocht naar een beleidsmatig alternatief. Vandaag schuift het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen meer dan ooit thema's naar voren die de suburbane spreidingslogica willen ruilen voor agglomeratievoordelen, ruimtelijk rendement, en ecologische veerkracht. Het Beleidsplan sorteert daarmee voor op een andere ontwikkelingslogica dan deze die aan de basis lag van de naoorlogse verstedelijking.

De post-suburbane context bepaalt de vluchtlijnen van dit tweede onderzoekstraject. In dit tweede traject is de (ruimtelijke) context leidend om vorm te geven aan het inhoudelijk gesprek over deze ontluikende conditie en de daarmee verbonden onzekerheid. De context werd gekozen in functie van deze post-suburbane kanteling. We kijken naar een casus waar het verstedelijkingsproces dermate is gevorderd dat het stedelijke vraagstukken oproept die zich niet langer laten inschrijven in de historische suburbane modus operandi.

3.1 Onzekerheid in post-suburbia

De term post-suburbaan werd eind de jaren 90 gelanceerd door de zogenaamde LA-school of geography met Edward Soja als haar belangrijkste vertegenwoordiger. (Soja 2000) De term sloeg op een nieuwe ontwikkelingsdynamiek die, volgens deze school, kon worden vastgesteld in de ontwikkeling van de Amerikaanse stad. De post-suburbane reframing keerde het concentrisch model van de Chicago School binnenstebuiten. De term is geassocieerd met de ontwikkeling van Edge Cities (Garreau 1991) en nieuwe centraliteiten, volgens een logica die aan de oude tegenstellingen tussen centrum en periferie ontsnapt. De term is gecontesteerd in die zin dat er een discussie woedt over de vraag of deze ontwikkeling wel een breuk vormt met suburbane ontwikkelingslogica's of er net de doorzetting van is, en dus net niet of net wel gelezen moet worden als een verdere manifestatie van het suburbaniseringsproces.

Via het werk van Nicolas Phelps en anderen werd de term ondertussen ook overgenomen in het debat over de Europese stad (Phelps 2010, Phelps & Wu, 2011). Phelps haalt bovendien het debat weg uit een zuivere discussie over de gepaste nomenclatuur voor vormen van verstedelijking maar hangt de betekenis van de term in eerste instantie op aan de verschuivingen met betrekking tot de politieke framing van de suburbs en de onderscheiden politieke breuklijnen en planningsagenda's die zich rondom de thematiek van de her- en doorontwikkeling van de suburbs uitkristalliseren.

'At the very heart of postsuburban growth are some important political tensions, which although not exclusive to postsuburbia may have an intimate connection to it. Three seem to be of particular significance here: the tension between the pursuit of growth and provision for collective consumption; growth versus conservation; and the contradictory pressures towards municipal secession and amalgamation.' (Phelps, N., et.al. 2010, 375)

Tot voor kort was suburbaan Vlaanderen een politiek non-issue, enkele kritische stemmen daargelaten: een conditie die niet om een debat vroeg omdat mensen er tevreden in hun eigen huis, zonder veel zorgen, en met de nodige ondersteuning van de overheid, konden wonen. Dat is snel aan het veranderen omdat die omgeving stillaan geschiedenis wordt en zijn eigen problemen begint aan te maken. Ten dele is dat zo om de eenvoudige reden dat steeds meer mensen er wonen en zich op het stedelijk landschap van suburbia betrokken weten. Maar daarnaast is het ook zo dat de trage maar gestage accumulatie van suburbia op steeds meer zichtbare wijze voor druk zorgt. De drie breuklijnen die Phelps aangeeft kunnen we ook in Vlaanderen erkennen:

1. Een parasitaire logica waarbij verstedelijking teert op bestaande voorzieningen en de bestaande infrastructuur in de problemen komt en zich toont als een project van onderinvestering. Dit is meest zichtbaar voor wat de penibele waterhuishouding van (vaak recente) verkavelingen betreft. Maar ook de verkeerscongestie, de autoafhankelijkheid, de stervende dorpen, de vervoersarmoede in suburbia kunnen we hier plaatsen.
2. De weerstand in de omgeving zelf. De suburbaniseringslogica bedreigt het open landschap waar het zelf van leeft, vernietigt de ruimtelijke waarden waar het zelf toe aangetrokken is. Naarmate suburbanisering vordert ontstaat een clash tussen oude en nieuwe suburbanites. In hoeverre geldt de historische ontwikkeling van de suburbs als referentie voor toekomstige verstedelijking? Zijn we bereid op het bestaande suburbaan landschap in te breken?
3. Ook in Vlaanderen is de suburbanisering gebouwd op een complexe alliantie tussen lokaal en bovenlokaal bestuur. Terwijl de suburbanisering mogelijk gemaakt en gevormd wordt binnen een territoriaal eengemaakte nationale ruimte, zijn de drijvende krachten achter suburbanisering in veel gevallen lokaal. Niet alleen de motivaties achter de suburbanisering, maar ook de financiële en fiscale voordelen die eraan worden ontleend, en uiteindelijk ook de mentale en politieke verankering van wie er woont is vooreerst lokaal. Vandaag wordt steeds

duidelijker dat de uitdagingen waar suburbia mee kampt zich niet tot die lokale context beperken en een antwoord vragen op andere niveaus. Maar net in die context staat de lokale politiek garant voor het behoud van het suburbaan status quo. (Phelps et al 2010, Silverman & Schneider 1991)

Ook in de context van dit onderzoekstraject staat de term Post-suburbia voor een programmatische lezing van de nieuwe breuklijnen die zich in het debat over de suburbs aftekenen. Naarmate de spanning en de interne contradicties zich doorzetten, groeit ook de ruimte voor een andere lezing die het historisch status quo doorbreekt (Corrijn 2012). We bevinden ons op een kritisch punt waar het er niet langer enkel om kan gaan om de gevolgen van de suburbane ontwikkelingslogica in te dijken of te amenderen, maar het erop aankomt om een nieuwe toekomst voor de oude suburbs te bedenken.

Het ontwikkelen van een stedenbouwkundig antwoord op verstedelijking draait klassiek om het organiseren van het kantelpunt tussen geaccumuleerde nadelen en georganiseerde voordelen. Planning begint vaak bij een efficiëntievraagstuk en het bekampen van negatieve externaliteit. Maar de succesvolle 'urbanismes' uit het verleden zijn niet enkel gericht op het indijken van de nadelen van verstedelijking, maar zijn gebouwd rond collectieve arrangementen die een stedelijke manier van samenleven organiseren en een structureel antwoord bieden op de 'urban questions' die elke verstedelijkingsproces oproept. Dit is wat Castells, en velen na hem, bedoelen met het collectief consumptie vraagstuk: de organisatie van de collectieve afhankelijkheden eigen aan verstedelijking. In het geval van Castells oorspronkelijke analyse wordt dit antwoord eerst en vooral vertaald in termen van de kerntaak van de overheid en de typische verdeling van lusten en lasten tussen publieke en private partijen. (Castells 1972, Saunders 1986) Bij uitbreiding is elk evenwichtig antwoord echter steeds een combinatie van zowel diensten geleverd door marktpartijen, vormen van zelfvoorziening en publieke dienstverlening. Alle drie staan ze voor andere drempels wat de toegang tot stedelijke meerwaarde betreft: van het ongelijk verdeeld vermogen om voor diensten te betalen, de ongelijk capaciteit om dingen zelf te kunnen doen, tot de ongelijke toegang tot overheidsvoorzieningen.

Tegelijk zijn we getuige van de constructie van een nieuwe maatschappelijke deal waarin, in het licht van deze post-suburbane dynamiek, de respectievelijke rol van overheid markt en civiele maatschappij opnieuw wordt geijkt. The *new urban question* balanceert, zoals Merrifield het stelt, enerzijds tussen vormen van collectieve consumptie die als 'parasitair' aangemerkt kunnen worden omdat ze de samenleving en haar ecologische crisis als nieuw wingewest aanboren, en anderzijds vormen die 'generatief' zijn in de zin dat ze maatschappelijke meerwaarde opleveren en die ook op een sociaal rechtvaardige manier verdelen. (Merrifield 2014)

De suburb is traditioneel gesproken de context waarin de samenleving zich systematisch het collectief voordeel van goed georganiseerde stedelijkheid heeft ontzegd, in die zin dat het collectief consumptievraagstuk er veelal minimaal is georganiseerd, en ontleend wordt aan historische (rurale) condities ter plaatse of stedelijke assets elders. De suburbs staan voor een historische parasitaire logica die voor de voordelen van stedelijk leven en functioneren op de oude centra terugvalt. Deze afhankelijkheid zorgt voor een grote structurele kost (in termen van kost-inefficiënte infrastructuur), maar ook voor nodeloze verplaatsingen, een slecht georganiseerde waterhuishouding, verzegeling van de bodem, verlies aan biodiversiteit, etc.

Een deel van deze analyse met betrekking tot geaccumuleerde maatschappelijke kost en structurele onderinvestering in collectieve consumptie kan ten dele ook voor de traditionele stad en meer compacte vormen van verstedelijking gemaakt worden. Het grootste verschil met betrekking tot de suburbane logica ligt wellicht in de relatieve ontkoppeling in tijd en ruimte tussen de collectieve lasten die de suburbane ontwikkelingsmodus veroorzaken enerzijds en de ontwikkeling van een (noodzakelijk) collectief antwoord anderzijds. Dat is wezenlijk anders dan het geval was bij bijvoorbeeld de hygiënische crisis van de stad in de 19^e eeuw. (Dehaene 2011) Daar zien we hoe na relatief korte tijd het industrialiseringsproces aanleiding geeft tot het ontstaan van nieuwe coalities gericht op het

consolideren van de stad. Deze kwamen tot stand omdat de hygiënische crisis vrij snel alle lagen van de bevolking trof, die voor hun overleven allemaal op dezelfde ruimte betrokken waren. In een context van verspreide verstedelijking leidt vooreerst de verstedelijking (door haar verspreid karakter) veel trager tot een crisis situatie. Bovendien vindt deze crisis niet alleen uitgesteld plaats maar in veel gevallen ook elders, wat het vervolgens moeilijk maakt om de partijen die de lasten veroorzaken ook mee te nemen in de zoektocht naar noodzakelijk 'collectieve' oplossingen.

De post-suburbane kwestie (naar analogie met de urban question) stelt ons in belangrijke mate voor de uitdagingen om vooralsnog die koppelingen te maken en de uitgestelde effecten van verspreide verstedelijking terug te betrekken op de plaats en de ruimte waarin ze zich afspelen. Om dit even met een voorbeeld concreet te maken (een voorbeeld waarop we nog terug zullen komen) kunnen we hier verwijzen naar de hele operatie die op handen is om in Vlaanderen een gescheiden rioleringsstelsel te voorzien. In de context van verspreide verstedelijking heeft het in veel gevallen geen zin om deze systemen op de kapitaalsintensieve manier te voorzien zoals in de binnenstad noodzakelijk is, in de vorm van een ondubbeld stelsel. De evidente oplossing bij lage dichtheden is om de regenwaterafvoer (en infiltratie) gewoon in de open ruimte/in het publiek domein te laten plaatsvinden. Als we deze oefening concreet maken zien we dat dit in veel gevallen betekent dat we gewoon de drainage moeten terugleggen waar ze lag (en nog ligt in de fragmentaire vorm van resten beek, gracht, lager gelegen weiland). Het remediëren van het watervraagstuk betekent in die zin terug aansluiting vinden bij de rationaliteit van de plek en bij de laag dynamische oplossingen die aan de verstedelijking vooraf gingen. De echte uitdaging lijkt er vervolgens in te bestaan om aan die oefeningen ook een nieuw stedelijk landschap te ontlenuen, een landschap dat deze drainage structuur ook als gedeelde infrastructuur en publieke ruimte zichtbaar maakt en expliciet aan de nodig investering in drainage vorm geeft als investering in nieuwe stedelijke commons.

3.2 Verstedelijking als kans: differentiatie, drempels, selectiviteit

Die omslag van verstedelijking als miserie naar verstedelijking als kans vindt niet automatisch plaats, en kan niet zondermeer overal worden georganiseerd. (Dehaene 2014) Een breuk maken met de suburbaniseringslogica is niet alleen een wisseling van spreiden naar concentreren, van on-dens naar compact, van individueel naar collectief wonen, maar maakt het noodzakelijk om – veel meer dan voorheen ruimtelijk gedifferentieerd over het historisch (horizontaal) verstedelijkt territorium na te denken. De jarenlange spreidingspolitiek handelde vanuit een houding alsof de wereld vlak is, althans binnen de grenzen van de natiestaat. Ruimtelijk spreiden was de uitdrukking van wat Neil Brenner omschrijft als 'Spatial Keynesianism' (Brenner 2004), een beleid waarin de ruimte, en de mogelijkheid om er zich in in te kopen letterlijk werd ingezet als medium van een herverdelingsbeleid. Iedereen mocht meedoen, van Menen tot Beringen van De IJzer tot de Semois. Deze deelname gold voor het individu (denk maar aan de De Taeye premies), maar was in belangrijke mate ook bestuurlijk verankerd in het reeds hoger vermelde municipalisme. Ook in het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen, dat nochtans van een compacte stedenbeleid uitging, zette deze logica zich grotendeels door. Elke gemeente (en dat zijn er nogal wat in Vlaanderen) kreeg zijn woonuitbreidingsgebied, zijn 5ha bedrijventerrein.

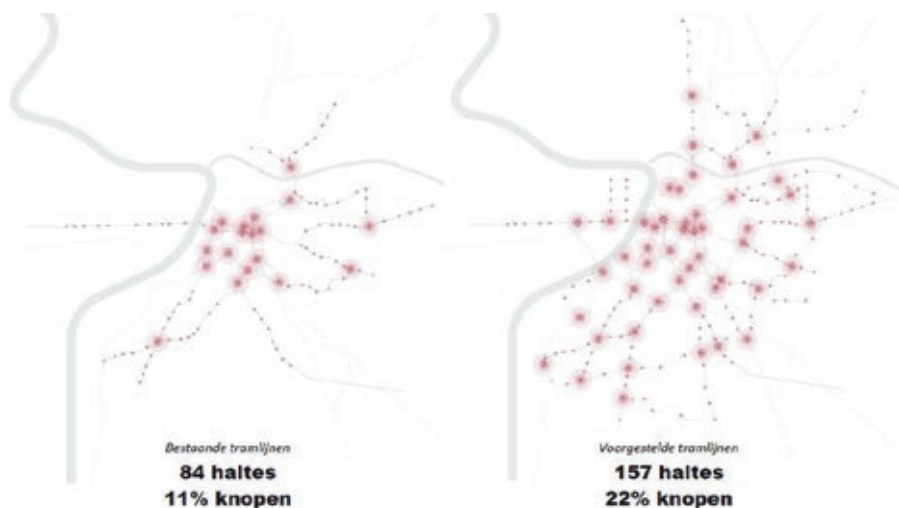
Vandaag zien we echter dat deze horizontaal gespreide planningsreserve op een steeds selectievere wijze wordt ingevuld. (zie hierover ook het onderzoek van Michiel Van Meeteren in WP1). Hoewel de woonuitbreidingsmogelijkheden virtueel overal liggen, tonen de regionale woonmarkten een uitgesproken oriëntatie op de grote steden en het 'metropolitane kerngebied'. Gebieden zoals Kortrijk, in de periferie van het kerngebied kennen een structureel overschot wat de voor stedelijke ontwikkeling bestemde terreinen betreft (zie bv. recente studie Leidedal hierover (Leidedal 2015)). De markt lijkt onderhand een heel stuk selectiever dan het beleid. De stijgende grondprijzen omheen de steden, maar ook in stedelijke knooppunten, vormt een directe indicatie van het stedelijk potentieel van gebieden die historisch hun bestemming vonden in een ruimtelijk a-selectieve logica. Hoe om te gaan met deze

opgebouwde spanning tussen huidig grondgebruik en het opgebouwde stedelijke potentieel is vandaag reeds een uitdaging voor het vergunningenbeleid. De vragen om terreinen op te delen, of om net kavels samen te voegen en veel intensiever te bebouwen liggen er. Deze kansen om te verdichten, staan haaks op een regelgevend kader dat net is bedacht, om goede redenen overigens, om overmatige speculatie tegen te gaan.

De discussie over de toekomst van de suburbs en de metropoolvormingsdynamiek is geen Vlaamse kwestie maar is het voorwerp van experimentele planning in heel Europa. 50.000 Logements Bordeaux, Grand Paris, Glattalstadt Zurich, de Elbe sprong Hamburg, Brussel 2040, Labo XX Antwerpen, zijn alle voorbeelden van steden die in het recente verleden ontwerplaboratoria in het leven riepen die zich buigen over de toekomst van hun voormalige suburbs. (Désveaux, D. and Siron, V. eds, 2012, Hellweg, U. eds, 2014, Architects Group Krokodil, eds, 2013, Grafe, C., Verhaert, I. et.al. eds, 2014) Deze discussies bevinden zich voorbij de *Urban Age* retoriek en de keuze 'voor de compacte stad en tegen de suburb'. De vraag is immers niet langer spreiden of concentreren, een vraag die kenmerkend was voor het naoorlogse planningsdebat. De spreiding heeft immers plaats gevonden en de vraag richt zich op de toekomstige betekenis van die erfenis. Ook in deze Europese laboratoria zien we dat de inzet van de discussie zich richt op differentiatie: de historisch opgebouwde verschillen die zich aftekenen in suburbaan gebied, maar ook de nieuwe differentiaties en nieuwe ruimtelijke selecties die we moeten maken in functie van een intelligent doorverstedelijkingsbeleid. Die selecties zitten niet langer vast op de territoriale logica die aan de basis ligt van de historische differentiatie tussen stad en land, centrum en periferie.

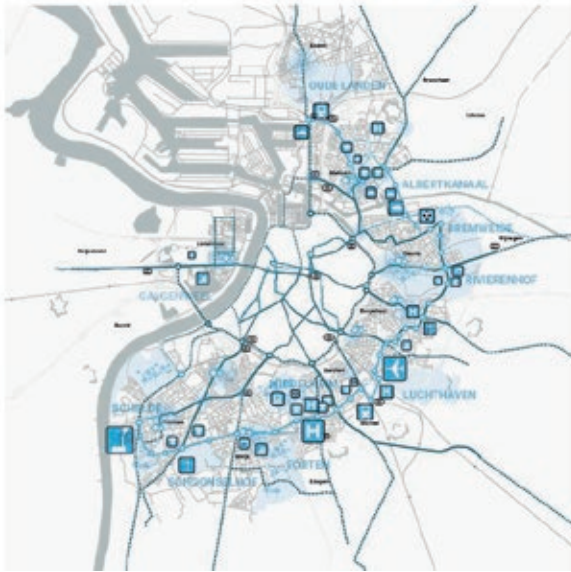
Dit zorgt voor de nodige onzekerheid aangaande de logica die best gevolgd wordt bij het bepalen van de koers in het accommoderen van bijkomende ontwikkeling. In dit traject beantwoorden wij deze onzekerheid door te kiezen voor verstedelijking. Dat lijkt op het eerste zicht een weinig betekenisvolle keuze. Maar met verstedelijking bedoelen we het kiezen voor het actief organiseren van de collectieve voordelen die aan de stad ontleent kunnen worden. Hoewel dit een erg globaal mikpunt is, leidt dit toch tot een actieve bevraging van de bestaande nederzettingsstructuur op zoek naar die condities waar, mits de nodige bijkomende investering, het verschil gemaakt kan worden. Welke plekken staan met andere woorden op de drempel van een stedelijke manier van functioneren.

Wat dit zou kunnen beteken kan goed geïllustreerd worden aan de hand van de oefening die door het stedenbouwkundig bureau BUUR werd gemaakt binnen Labo XX. Op het eerste zicht lijkt hun oefening een klassieke variatie op het TOD (Transit Oriented Development) principe. Namelijk, een eenvoudige causale koppeling tussen nabijheid van openbaar vervoer – een afgetekend gebied van waar wel en waar niet verdicht kan worden. Maar de redenering die hier gevoerd werd is een andere. Ze gaat in eerste instantie over de padafhankelijke ontwikkeling van het vervoersnet en de ruimtelijke selecties die daardoor met het oog op verdichting gemaakt kunnen worden. BUUR stelt voor om het bestaande net te ontwikkelen door aan de stamlijnen een tangent of *Roccade* toe te voegen. De inzet is niet meer en niet minder dan het creëren van een ander – lees stedelijk – mobiliteitsmilieu in de Antwerpse stadsrand: niet zomaar de nabijheid van een tramhalte, maar de ontwikkeling van plekken met een meervoudige en frequente bediening. Ook wel, de kwalitatieve verschuiving van 'er is een tram' naar 'hier kan ik zonder auto wonen', de verschuiving van openbaar vervoer als basismobiliteit voor wie geen auto heeft, naar ov als drager van hoogwaardig en kwalitatief mobiliteitsmilieus.

Illustratie 73: Buur voert geen klassieke TOD redenering op. De strategie draait niet in de eerste plaats om de ontwikkeling rondom tramstops maar om de het vermenigvuldigen van hoogwaardige, stedelijke mobiliteitsmilieus.

De Roccade, die Buur voorstelt als aanvulling op het bestaande tramnet, zoekt haar weg als aanvulling op een bestaand netwerk, en zoekt naar die plekken/selecties waar de sprong van halte naar knoop gemaakt kan worden. Daarmee wordt de aandacht en prioritering verlegd van de verlenging van de bestaande stamlijnen waarbinnen de tegenstelling stad-rand wordt gereproduceerd, alsook de polarisatie tussen interne bereikbaarheid en doorstroming. De bestaande tramverlengingen, zoals die richting Bouchout zorgen immers voor een slechtere bediening van de haltes (lees Mortsel) dichterbij de stad. De tram is namelijk zo'n groot succes dat vooraleer ze Mortsel bereikt de tram reeds vol zit. Wat BUUR voorstelt is TOD with a twist. Het gaat er niet om een tramstop in de buurt te hebben en een alternatief voor de auto te kunnen bieden, het gaat om de kwaliteit van de milieus die worden aangemaakt, en wat die meekrijgen om stedelijk te kunnen functioneren, om de collectieve last van het samenleven met velen op te kunnen nemen en het tot een kwaliteit om te buigen.

Illustratie 74: Vertrekpunt voor de ontwikkeling van een tangente lijn is de bestaande aanwezigheid van bovenlokale voorzieningen in de twintigste eeuwse gordel die nu onvoldoende bediend worden via openbaar vervoer. De voorgestelde Roccade kan deze bediening substantieel verbeteren en levert in tweede instantie een helder beeld op van waar verdichtingslocaties zouden kunnen ontstaan. (bron: Grafe e.a. 2014)

Illustratie 75: De redenering van Buur vormt een belangrijke amendering op de bestaande logica volgens dewelke het tramnet rond Antwerpen historisch werd uitgebouwd. De verdere tramverlengingen naar de verder afgelegen gemeentes in de rand wordt naar de lange termijn doorgeschoven ten voordele van de vernetting van het tramnet in reeds verstedelijkt gebied. Deze afbeelding laat voorts zien hoe deze vernetting stapsgewijs kan worden

ontwikkeld op basis van reeds aanwezige fragmenten die in de Roccade met elkaar worden verbonden. (bron: Grafe e.a. 2014)

Illustratie 76: De sprong van halte naar knoop leidt vervolgens tot ontwerpende oefeningen die de twintigste eeuwse gordel scannen op plekken waar een mobiliteitsgestuurde verdichting mogelijk en wenselijk zou kunnen zijn. (bron: Grafe e.a. 2014)

Verstedelijking als vluchtpunt voor de discussie vult de keuze voor de stad en stedelijkheid anders in dan de keuze voor de compacte stad die de duurzame stedenbouwdiscussie domineert. Het beeld van de compacte stad dat in het voormalig structuurplan leidend was heeft het nadeel dat het de stedelijke agenda sterk vereenzelvigt wordt met de historische verstedelijking en de historische condities die daaruit zijn gegroeid. Eind de jaren 90, toen de discussie in belangrijke mate ging om herinvestering in de historische kernen en 19^e eeuwse gordels was dit een effectief Leitbild. Vandaag is die keuze voor de stad grotendeels gemaakt en kijken we zelfs aan tegen een groeiende competitie over deze historische stedelijke milieus die ook stilaan onbetaalbaar worden. Kiezen voor de stad is vandaag kiezen voor het maken van meer stad, op plekken die historisch vanuit een sururbane, lees antistedelijke logica ontstaan zijn, maar klaar liggen om nieuwe vormen van stedelijkheid te accommoderen.

Anders gesteld, beelden zoals dat van de compacte stad, die tot gisteren voor duidelijkheid en richting zorgden versterken vandaag de onzekerheid. De compacte stad, de afbakeningslogica die eruit spreekt, correspondeert niet langer met de huidige dynamiek van een netwerk gedreven, rizomatisch verstedelijkingspatroon, dat over de grenzen van de oude territoriale tegenstelling tussen stad en niet-stad nieuwe gebieden uitselecteert en doorleedt naar een onvermoede stedelijke toekomst. Compactheid blijft een doel maar vraagt om andere ruimtelijke selecties. Opnieuw kunnen we hier verwijzen naar oefeningen die ook binnen WP1 werden gemaakt, alsook de aanvullende studie van Boussauw, Van Meeteren en collega's gericht op het meten van agglomeratie-potentieel. (Boussauw, Van Meeteren, et al 2016)

3.3 Met een drievoudige ontwerpheuristiek op zoek naar 'alternative urbanisms'

De vraag naar grotere differentiatie en selectiviteit (waar verdichten, maar ook waar nieuwe mobiliteitsmilieus maken, waar nieuwe voorzieningen (clusteren), etc.) is een open zoekproces, waarbij de ruimtelijke, locatiegebonden criteria wisselen naar gelang het gekozen thema en bovendien aan elkaar gekoppeld zijn. Het is een proces waarin we zoeken naar een mogelijke match tussen de kansen die een context biedt en alternatieve ontwikkelingsmogelijkheden die we ons kunnen inbeelden: een soort potentialiteitsscan. In het tweede luik van dit werkpakket werd reeds de mogelijkheid verkend om enige systematiek te brengen in dergelijk potentialiteitsonderzoek. In dit vorige luik (zie rapport WP3 2014) werd gepleit voor een driedimensionale ontwerpheuristiek. (zie ook Dehaene Devree 2013) Deze heuristiek valoriseert de typische vrijheid die ontwerpers zich permitteren in het gelijktijdig variëren op vlak van gekozen doelen en middelen/problemen en oplossingen, en het, haast sprongsgewijs, wisselen tussen mogelijke probleem-oplossingscombinaties als mogelijke omgang met gelijktijdige onzekerheid over doelen en middelen, probleemdefinities en mogelijke oplossingen eigen aan 'Wicked Problems'. Deze oefening werd concreet uitgewerkt aan de hand van de bespreking van voorbeelden van 'potentiality mapping' oefeningen in het kader van typische duurzaamheidstransities: de zoektocht naar nieuwe woonvormen, naar stedelijke voedselsystemen, naar alternatieve energiebronnen. Het opstellen van potentiekaarten zo blijkt sorteert steeds voor op mogelijke oplossingsrichtingen en omgekeerd. Potentiekaarten kunnen maar opgesteld worden in het licht van specifieke technieken en de randvoorwaarden die eraan gekoppeld zijn.

De driedimensionale ontwerpheuristiek die uit deze oefening werd afgeleid probeert enige systematiek in dit springerige, iteratieve, zoekproces te brengen. Er wordt gewezen op drie soorten referentiekaders die richting geven aan het zoekproces. Het gebruik van *potentie kaarten* die het zoekproces inperken tot die oplossingen die überhaupt op een gebied van toepassing zijn. (bv. we moeten het niet hebben over diepe geothermie als in een gebied geen lagen aanwezig zijn die met de bestaande technologie en in de bestaande economische omstandigheden aangeboord zouden kunnen worden). De kadering vanuit algemene *principes* die binnen de (wetenschappelijke) literatuur worden gehanteerd. (bv. de trias energetica bij de duurzame energietransitie. De ladder van Lansink bij stofstromen en duurzaam materiaalbeheer. *Precedenten*, best practices, leidende voorbeelden als richtpunt om na te denken over mogelijke oplossingen en concrete aanleiding om over alternatieven na te denken, inclusief de mogelijkheid om oplossingsrichtingen op basis van precedenten en gerealiseerde voorbeelden concreet te evalueren. (bv. het agropark als mogelijke typologie om aan stedelijke voedselproductie vorm te geven).

Op zoek naar nieuwe selecties en differentiaties in het post-suburbaan landschap willen we deze methodiek verder testen en ontwikkelen. Ook hier kunnen we wijzen op de analogie met de poging van Boussauw, Van Meeteren en collega's om een agglomeratiescan te ontwikkelen waarin pendelafstand als criterium wordt genomen om een soort kerngebied aan te duiden waarin verdichting meer kans heeft om agglomeratievoordelen op te leveren. Ook in dit voorbeeld geldt de combinatie van normatieve en instrumentele aannames als voorwaarde om dergelijke oefening uit te kunnen voeren. Normatief: de wenselijkheid van agglomeratievoordelen en het ruimtelijk rendement dat dit zou kunnen opleveren. Instrumenteel: TOD op basis van bestaande infrastructuur als onderlegger.

In het reeds afgeronde luik van WP3 werd deze ontwerpheuristiek een eerste keer toegepast op de lopende discussie rond peri-urbane landbouw. De thematiek van peri-urbane landbouw werd gekozen om de samenhang tussen de duurzaamheidsopgave en de verstedelijkingsopgave op hoofdlijnen te verkennen. In deze verkenning werd gepleit om de verkenning van alternatieve toekomsten niet enkel te exploreren in termen van andere situaties die zouden kunnen ontstaan maar ook in termen van andere concepten van verandering, andere manieren om op verandering in te grijpen en de koppeling tussen aspecten die daarin worden gemaakt. (bv. de ontwikkeling van stadslandbouw vanuit de kansen

om via een stedelijk visie op landbouw de samenwerking tussen natuur en landbouw anders op te zetten). Variatie werd gezien in termen van andere urbanismes, of in de termen van wat als David Harvey 'alternative urbanisms' benoemt, alternatieve manieren om het verstedelijkingsvraagstuk vorm te geven en maatschappelijk in te bedden. (Brenner et al, 2012)

Ook in dit onderzoek houden we de zoektocht naar 'alternative urbanisms' aan. Daarmee willen we – conform het in deel 0 geschetste kader – gelijktijdig de discussie voeren over ruimtelijke verandering (verstedelijking) en de innovatie in planning (alternative urbanisms) die dit verstedelijkingsproces kunnen amenderen en 'her-reguleren'. Het definiëren van 'alternative urbanisms' is de mogelijke uitkomst van het collectief leerproces dat we in dit traject willen organiseren. Vertrekkend vanuit het verstedelijkingsproces en de collectiviteitsvraagstukken die daaruit volgen wordt gezocht naar een gedeelde probleemstelling die de noodzaak aan een verstevigde collectieve organisatie erkent en van daaruit alternatieve stedelijke organisatievormen probeert te bedenken en te contextualiseren.

3.4 Families van problemen: kanttekeningen bij het omgevingsbeleid en de gebiedsgerichte planning

De onderzoekstrajecten die binnen WP3 werden uitgewerkt zijn een bijdrage aan de lopende discussie omtrent gebiedsgerichte planning. Zoals ook reeds binnen de verslaglegging van het MOS traject overvloedig werd geïllustreerd, is deze discussie volop in ontwikkeling en lopen er verschillende experimenten. Het MOS probeert de nodige systematiek te brengen in het collectief leerproces omtrent gebiedsgerichte planning. In de context van dit onderzoekstraject bevinden we ons niet in de helikopter van de gebiedsgerichte planning maar op het terrein. Het leerproces draait hier niet in de eerste instantie om het leertraject met betrekking tot gebiedsgericht werken als innovatieve planningsvorm, maar zit op het gebiedsgericht leren zelf.

Met de discussie rond gebiedsgericht werken is iets vreemd aan de hand. Enerzijds moet het een breuk vormen met generische vormen van planning die zich beperken tot het opstellen van regulerende, vaak sectoraal georiënteerde kaders, zonder daarbij veel oog te hebben voor gebiedsgebonden verschillen en voor de complexe interacties en mogelijke koppelingen tussen beleidsdomeinen. Gebiedsgericht moet daarbij niet alleen voor meer integraal beleid zorgen maar ook meer toegesneden op de context, meer uitvoeringsgericht en korter op de bal spelen. Anderzijds, is gebiedsgericht werken ook een poging om meer te zijn dan uitvoeringsgericht beleid, meer te zijn dan een symptoom van dynamische, projectgerichte sturing. De inzet van de term is behoorlijk dubbelzinnig, de invulling ervan is breed. Maar tegelijk is het net deze dubbelzinnigheid die aan gebiedsgericht werken een bijzondere betekenis geeft, inclusief de mogelijkheid om met de complexiteit van zowel de ruimtelijke context als de beleidscontext om te gaan.

Het lijkt ons belangrijk om gebiedsgerichte planning niet zomaar gelijk te stellen met projectgericht werken, maar evenmin is het raadzaam om het begrip te gebruiken als panacee voor integraal beleid. In een polemische paper voor de Plandag 2015 neemt Hans Leinfelder de overdreven aandacht voor het lokale en het gevalspecifieke op de korrel. (Leinfelder 2015) De doorstart van het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen heeft de lange termijn doelstellingen uitgeleverd aan gevalspecifieke testcases. Think local act Global is verkleind tot lokaal handelen en denken. Casegericht plannen is de bevestiging van ad hoc beleid en maakt alle lange termijn overwegingen ondergeschikt aan de lokale pragmatiek van het beleid. Leinfelder spreekt met een erg mooi beeld over 'gevallen planning'. Leinfelder stelt vervolgens in deze paper expliciet de gebiedsmodus tegenover de projectmodus.

Maar zegt deze analyse niet meer over hoe binnen de Vlaamse planning met lokale cases wordt omgegaan dan over geval-specifiek-werken aan zich. Zijn gevalspecifieke oefeningen noodzakelijk in tegenspraak met reflectie op lange termijn. En vooral, kan deze stelling niet worden omgedraaid. Wat hebben we aan lange termijn visies, duidelijke doelstellingen, etc. als we geen idee hebben hoe die in concreet beleid kunnen worden omgezet. Is het noodzakelijk zo dat lange termijn doelen eerst moeten

worden gedefinieerd om operationele doelstellingen daar vervolgens op af te stemmen. Of beter, kan de manier waarop lange termijn doelen worden gedefinieerd niet best voortkomen uit inzicht in hoe verandering plaats vindt en kan vinden, zowel nu als op de lange termijn.

Als we naar andere beleidsdomeinen kijken is de case voor het reflectief, kritische en mobiliserend karakter van projectgericht werken wel zichtbaar. We denken hierbij aan het stedenbeleid. De werking rond stadsvernieuwingsprojecten is niet alleen ingebed in een duidelijk beleidskader waarvoor het Witboek Stedenbeleid de basis legde, de gevalspecifieke benadering van strategische projecten is ook gekoppeld aan de projectgebonden toekenning van middelen.

De ‘gevallen planning’ die Leinfelder aanklaagt geeft in die zin misschien vooral aan dat er in Vlaanderen zelden op radicale wijze op cases wordt doorgewerkt. Anders gesteld, dat de tools ontbreken om rond goed gekozen gevallen partijen samen te brengen en hen daar ook effectief voor te honoreren. De gevallen planning produceert immers geen radicaal verschillende oplossingen per case maar is de bevestiging van ingesleten gewoontes en pragmatische voorafnames, de bevestiging van een one-size-fits-all beleid in een context waar steeds duidelijker wordt dat de omstandigheden verschillen. De gevallen planning toont Vlaanderen als bestuurlijke uitverkaveld land, waar zeer lokaal gewerkt wordt, en zo een (suburbaan) beleid reproduceert waarin voor iedereen het zelfde moet gelden en iedereen mee mag doen. Leinfelder wijst overigens zelf op de interne contradicties van het huidige beleid – namelijk enerzijds een pleidooi om lokale autonomie te versterken – een keuze die ook in het ruimtelijk beleid nadrukkelijk wordt gemaakt, maar zonder de nodige opvolging en investering in dat lokale niveau.

In dit onderzoekstraject rond collectief leren gaan we rechtstreeks in op deze latente contradictie. In antwoord op de A van lokale autonomie proberen we ook B te zeggen en te investeren in een (lerende) omgeving waarin deze autonomie ook een intelligent ruimtelijk beleid kan voortbrengen. In het huidige bestuurlijk landschap is pleiten voor lokale autonomie, immers vooral pleiten voor meer status quo. Dit hoeft niet eens aan een gebrek aan visie te worden verweten of, zoals Leinfelder het stelt, een onvermogen om binnen de lokale context niet lokaal te denken. Inzetten op lokale autonomie is vandaag inzetten op een niveau waar simpelweg de capaciteit ontbreekt om de problemen op te pakken. Collectief leren kan een schuchtere poging zijn om capaciteit aan de basis op te bouwen en vooral om het veld rond concrete kwesties te verzamelen.

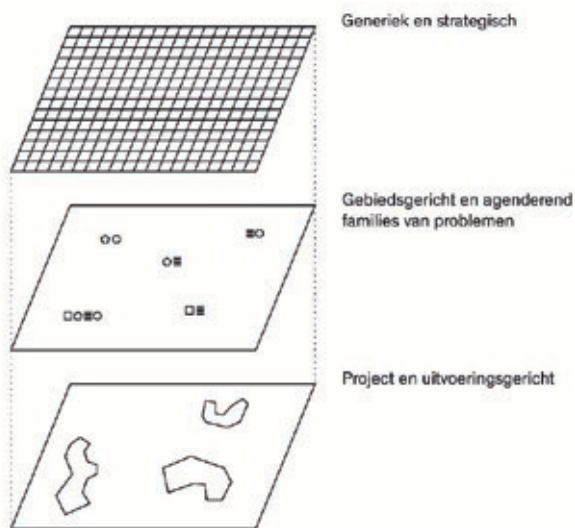
In dit onderzoekstraject gaan we in op de paradox dat, enerzijds, elke situatie anders is en dus andere oplossingen vraagt, en, anderzijds, de problemen die zich op veel plaatsen in Vlaanderen stellen gelijkaardig zijn en uitdrukking van eenzelfde problematiek. Dit leidt tot het voorstel om te werken rond ‘families van problemen’.⁸³ Werken vanuit ‘families van problemen’ is geen pleidooi om de lange termijnagenda op een case by case basis te bedenken, maar omgekeerd, een poging om bovenlokale agenda’s op de lokale context te betrekken en settings te identificeren waarin ook daadwerkelijk aan lange termijn verandering kan gewerkt worden.

De aanpak rond families van problemen beantwoordt deze paradox door het ontwikkelen van lerende netwerken die gelijkaardige, symptomatische, systemische problemen met elkaar in verband brengen, om vervolgens lokale oplossingen te benoemen die indien systematisch toegepast (op de hele familie) ook voor systemische verandering zouden kunnen zorgen. Daarmee wordt niet alleen gepoogd om een generische beleidsvoering te doorbreken maar ook de verloren energie te vermijden wanneer op elke plek, in elke nieuwe situatie, opnieuw het warm water wordt uitgevonden. Het Living Lab in de N16 corridor, demonstreerde de kracht van het werken binnen ‘families van problemen’ op intelligente wijze.

⁸³ Deze notie ‘families van problemen’ werd samen met Joachim Declercq ontwikkeld en is de uitwerking van wat in het tweede luik van WP3 als typeproblemen werd omschreven. Ze vormt ook de onderlegger van de voorgestelde aanpak binnen het Open Ruimte Platform.

Het functioneerde als verbindingsmakelaar tussen lokaal gedeelde ambities rond productieve houtkanten en de opgebouwde deskundigheid in het bestaande pilootproject in Bocholt.

Binnen dit onderzoekstraject staat 'families van problemen' ook voor een specifieke methodologische invulling van ontwerpend onderzoek. Een positie die geplaatst kan worden tegenover twee anderen. Ontwerpend onderzoek als maatwerk en medium van genegotieerde projectgerichte planning. Een positie die in belangrijke mate het succes bepaalt van de stadsprojecten binnen het stedenbeleid waar hoger naar werd verwezen. Ontwerpend onderzoek als een vorm van prototyping gericht op de ontwikkeling van spelregels en toolboxes. Een positie die leren van cases vertaalt als het definiëren van veralgemeenbare inzichten die ook buiten de specificiteit van de case toegepast kunnen worden. Het werken rond families van problemen is een poging om de radicaliteit van het gevalspecifieke, de precisie van het inzicht dat binnen een specifieke case kan worden opgebouwd, maar ook de vernieuwing die aan de idiosyncratische en contingent aspecten van een specifieke case ontleent kunnen worden, te combineren met de noodzaak over de grenzen van de case heen te kijken. Werken rond 'families van problemen' plaatst in die zin ook de nodige kanttekeningen bij de gebiedsmodus en het nieuw regionalisme dat in veel gebiedsgerichte projecten aan het werk lijkt. Anders geformuleerd, deze positie is een pleidooi om gebieden niet louter op basis van regionale kenmerken of regionaal samenhangende aspecten te kiezen maar te koppelen aan de koppeling tussen kwesties en de territoriale omschrijvingen waarin deze kwesties best kunnen worden opgepakt. (cf. de territoriale selecties die uit een discussie rond verstedelijking naar voor komen).

Illustraties 77: werken rond 'families van problemen' een specifieke kijk op gebiedsgerichte planning en ontwerpend onderzoek

Met deze positie proberen we ontwerpend onderzoek los te maken van een eenzijdig pleidooi voor maatwerk. Maatwerk overal is immers een zwaktebod en dit om de eenvoudige reden dat de capaciteit om dit maatwerk overal te leveren nooit aanwezig kan zijn. Zonder selectiviteit is een pleidooi voor maatwerk een abstracte keuze, terwijl maatwerk net om de radicaliteit van concreet engagement draait. Ook binnen de context van dit onderzoekstraject is dit capaciteitsaspect de grootste beperking op de voorgestelde aanpak gebleken. Ondanks de ruimte en tijd die binnen de context van het steunpunt bestaat blijft de mogelijkheid om het leertraject te organiseren beperkt. Het hieronder gedocumenteerde

traject kan enig succes voorleggen op vlak van de identificatie van kwesties (families van problemen), maar is notoir onaf wat de opvolging ervan betreft. Overleg hierover vond plaats tijdens de afrondingsfase van het steunpunt. De verdere opvolging ligt daarmee opnieuw in handen van de lokale overheid, weliswaar gesterkt in de overtuiging dat het kan lonen om in planvorming te investeren en er ook de tijd voor te nemen.

3.5 'De Plantage': studiegebied en werkhypothese

De keuze voor het studiegebied rond Liedekerke-Denderleeuw geldt als testcase voor de centrale werkhypothese: ruimtelijke selectiviteit vanuit een verstedelijkingsperspectief op te zetten en dit als principe om de complexiteit van het ruimtelijk ontwikkelingsvraagstuk vanuit de context te structureren. Het gebied interesseert ons omdat er verschillende verstedelijkingslogica's samen komen die vandaag aanleiding kunnen zijn voor een expliciete poging om de aanwezige de facto verstedelijking op een meer stedelijke leest te schoeien: lees, om de latente crisis rondom verschillende collectieve consumptie vraagstukken (van waterhuishouding, mobiliteit, zorg, voedselvoorziening tot publiek domein en landschap) als 'urban questions' te (re)framen en stedelijk te beantwoorden.

Liedekerke Denderleeuw is een plek waar de stedelijke spreidingslogica (over een lange tijd heen) zich als een eigen accumulatielogica manifesteert. Net op dit soort plekken toont het spreidingslogica zich als een mechanisme dat *niet* langer 'the best of both worlds' van stad en land samenlegt maar waar *wel* als een historisch opgebouwde last waar nooit de nodige maatregelen genomen zijn om daar ook structureel mee om te kunnen gaan. Hier treffen we stedelijke vraagstukken (buiten de stad) zonder een begin van stedelijk antwoord.

3.5.1 Liedekerke-Denderleeuw: een specifieke stedelijke selectie

Liedekerke Denderleeuw is een bijzonder interessante locatie om de discussie over post-suburbia en de toekomst van het metropoolvormingsproces te voeren. De plek zit gevangen tussen meervoudige logica's die het debat over de stad in Vlaanderen bepalen, en voor de nodige dubbelzinnigheid zorgen. Historisch is Vlaanderen een gewest van steden. De huidige provinciesteden ontwikkelden zich als mercantiele tegenwerelden van een feodale logica binnen het netwerk van de Delta van Schelde (en Maas). Deze historische topografie bestaat vandaag voort als een stedelijk netwerk van provinciesteden. Deze provinciesteden vervullen nog steeds een belangrijke centrumfunctie. Het is aan dit patroon dat de polycentrische beschrijving van het stadsgewest zijn succes ontleent. Het is ook de basis voor het stadstoerisme van kunststeden waarmee Vlaanderen graag internationaal uitpakt.

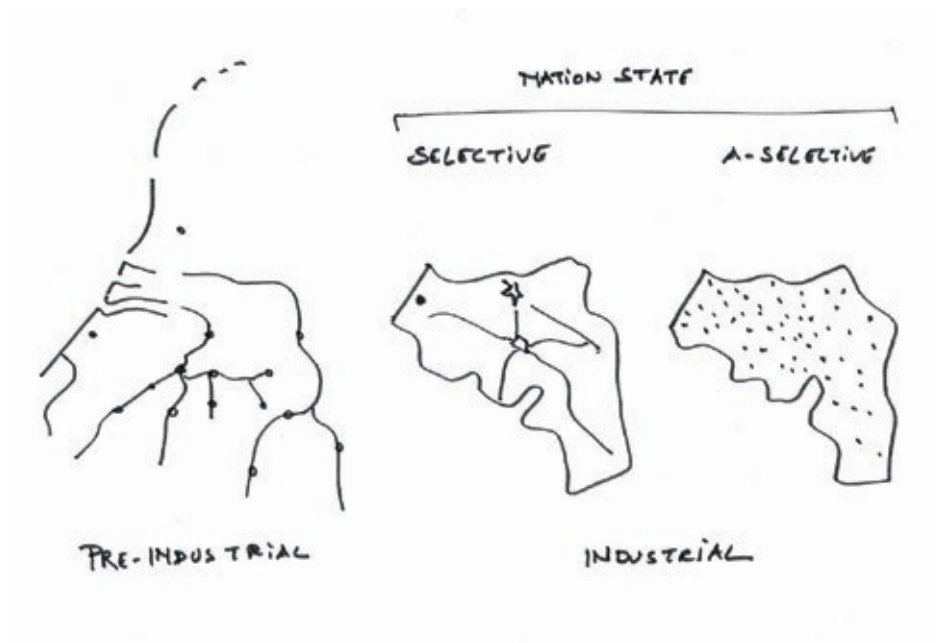
De recente verstedelijkingsgeschiedenis van Vlaanderen lijkt haaks te staan op dit patroon van compacte stedelijke concentraties. De onderliggende politiek van de recente verstedelijking werd door auteurs als Christian Kesteloot en andere overtuigend beschreven als notoir anti-stedelijk. Benedict Grosjean wijst op drie belangrijke pijlers van meer dan 100 jaar spreidingsbeleid. Het diepgewortelde municipalisme (te beginnen bij de gemeentewet uit 1834), de nadruk op woningbezit in de huisvestingspolitiek (l'ouvrier propriétaire), de subsidiering van de arbeidspendel (stelselmatig uitgebouwd sinds 1869). Het samenspel tussen deze logica's zorgt voor een eigen ontwikkelingsdynamiek die het stedelijk vraagstuk beantwoordt door het uit de weg te gaan en te leunen op de historische rurale infrastructuur, inclusief een sociale dorpsinfrastructuur, in het accommoderen van het verstedelijkingsproces.

Deze spreidingspolitiek past binnen een nationaal industrialiseringspolitiek die binnen de grenzen van een nationaal eengemaakt territorium ervoor kiest om niet het reproductievraagstuk eigen aan industrialisering niet in de stad op te lossen maar erbuiten. Dit beleid wil het ontstaan van grote arbeidsconcentraties in de stad tegen gaan en boort door investering in pendel de arbeidsreserve aan die in de 19^e eeuw in de Vlaamse landbouw was ontstaan (versterkt door de teloorgang van de huisnijverheid). Gezinnen kunnen in de dorpen blijven wonen, de productieve leden van het gezin

pendelen, soms in seizoensarbeid. Daarnaast werd ook de verspreide ontwikkeling van industriële vestigingen ondersteund, vaak ook gekoppeld aan de vindplaats van grondstoffen of de directe koppeling aan landbouw (bv. vlasindustrie), opnieuw ondersteund door een fijnmazig infrastructuur-netwerk.

Naarmate dit industrialiseringsbeleid zich doorzet wordt het geleidelijk aan ook steeds meer een verstedelijkingsvraagstuk. De eerste bevestiging daarvan vindt men historisch in de inspanningen om nutsvoorzieningen als elektriciteit op gebiedsdekkende wijze te voorzien (Bruggeman en Dehaene 2015). De a-selectieve gebiedsdekkende territoriale logica (iedereen mag meedoen) zet zich tot op vandaag door. In de naoorlogse periode wordt het de basis van het 'spatial keynsianism' waar we reeds naar verwezen.

Maar in deze tegenstelling tussen het historisch stedengewest enerzijds en een antistedelijke industrialiserings/verstedelijkingsbeleid anderzijds lijkt een belangrijk aspect van de verstedelijkingsgeschiedenis van dit land te ontbreken. De Belgische natiestaat zette immers niet alleen in op spreiding. De uitbouw van de natiestaat ging ook gepaard met de ontwikkeling van Brussel als Nationale hoofdstad, van Antwerpen als poort op de wereld en (de kolonie), met Oostende als buitenverblijf. De nationale elite transformeerde de grote steden naar haar eigen burgerlijke evenbeeld met grote stedenbouwkundige interventies in Gent, Brussel Antwerpen, en de grotere provinciesteden. Het ruimtelijke aselectieve industrialiseringsbeleid heeft hier haar tegenbeeld in een grootstedelijk selectief project waar wel voor de investering in de stedelijke infrastructuur werd gekozen. De 19^e eeuwse gordels van deze steden zijn hier nog steeds de getuige van, ze bevatten de nodige industrie (de uitzonderingen op de spreiding) maar ook vooral de grote 19^e eeuwse instellingen met de nodige zorg vormgegeven als symbolen van een stedelijke moderniteit.

Illustratie 78: De erfenis van de moderne verstedelijkingsgeschiedenis in België op een bierviltje. Drie complementaire urbanismes.

Liedekerke-Denderleeuw is interessant omdat het in de drie verhalen voorkomt. (1)Vooreerst is er de Dender, uitloper van de Schelde delta waarin de mercantiele steden netjes geschikt liggen. Liedekerke-Denderleeuw ligt op die kaart ergens halverwege tussen Ninove en Aalst op een historische waterweg.

De Dender vallei blijft tot op vandaag de hoofdstructuur waarrond de nederzettingsstructuur zicht heeft geschikt. Dorpen en verbindingswegen op de scheidingslijn tussen nat en droog boorden de vallei af. (2) Daarnaast is Denderleeuw nationaal gekend als spoorwegmachine. Wissel in het hoger beschreven pendelsysteem, wissel ook in de bundeling van dit isotrope spoorstelsel rond de hoofdstad Brussel. De arbeidershuisjes strekken er zich uit langs sjofele linten, bouwvakkers metsten een huis voor de kinderen in de achtertuin en bouwden mee aan 'le rural urbanisée' (Remy en Voyé, 1974). (3) Vandaag zit Liedekerke Denderleeuw meer en meer in het zog van de op Brussel gecentreerde metropoolvorming. Maar ook de invloed van Gent is voelbaar. De studie van Arup Sum naar de daily urban systems rondom de grote steden in Vlaanderen laat netjes zien hoe Denderleeuw in de overlap van zowel het daily urban system van Gent als Brussel zit. (Vandekerckhove et al 2014) Vandaag lijken Liedekerke en Denderleeuw vooral de onderkant van de Brusselse woningmarkt te vangen. De recente Afrikaanse inwijking lijkt rechtstreeks samen te hangen met de beschikbaarheid van goedkope, aftandse arbeiderswoningen in de afgeleefde linten van de nevelstad.

3.5.2 Liedekerke Denderleeuw: een werkhypothese

De keuze voor deze ruimtelijke selectie sluit daarmee niet zondermeer aan op een van deze historische verstedelijkingsdynamieken. Deze selectie draait niet om de polarisatie tussen de horizontale en de verticale metropool en laat het debat over spreiden of concentreren achter zich. De casestudie schrijft zich in de metropoolregio rond Brussel in maar werkt aan de metropoolregio vanuit de tweede orde en doorbreekt de historische centrum-periferie logica. Het gebied licht ook aan de overzijde van *greenbelt* die met de Vlaamse rand wordt verdedigd en volgt in het vormgeven van het metropoolvormingsproces in die zin een andere logica dan een van concentrische uitbreiding en annexatie. Deze selectie suggereert niet dat stedelijkheid overal is (dit is een specifiek gebied, met een kritische massa aan infrastructuur, voorzieningen, etc.) maar geeft wel aan dat kiezen voor de stad niet samenvalt met een keuze voor de historische centra en die gebieden die er vandaag al stedelijk bij liggen.

Met deze caseselectie gaan we rechtstreeks in op een plek waar vandaag een suburbane logica wordt gereproduceerd maar waar concrete handvaten liggen voor doorverstedelijking. Daarbij zijn we geïnteresseerd in twee meer concrete werkhypotheses.

-voorbij de primitieve stad. De verspreide verstedelijking leunt in deze context op een fijnmazig en uitgebouwd ruraal stelsel dat pand per pand, kavel per kavel tot een stedelijk landschap werd verbouwd. De natuurlijke draineringsstructuur werd onder de straat geveegd. Landwegen werden eindeloze linten. De weide werd verkaveld. De infrastructuur in deze context is letterlijk geleend. Ze is vandaag onderhevig aan een dubbele crisis. Enerzijds is ze overbelast, anderzijds is ze als rurale structuur in crisis. Kleine landschapselementen hebben hun rurale betekenis verloren, grachten worden niet meer leeggemaakt, de verpaarding van de landbouw zet zich door, etc. Post-suburbaan betekent in deze context ook nadenken over een postrurale context die de primitieve stedelijkheid van het verstedelijkte platteland ombouwt tot een ruimtelijke structuur die de groeiende druk ook aankan en vormgeeft. Het vertrekpunt voor de doorverstedelijking van deze post-rurale conditie is het erkennen van de rurale basis van de bestaande infrastructuur. Het is aan deze werkhypothese dat dit traject de naam 'Plantage' ontleent, daarmee inspelend op de historische band tussen planten en plannen in deze context. (Home 1997)

De Plantage herkadert de feitelijk gegroeide conditie van de primitieve stad op drie niveaus: (1) de plantage staat voor de erkenning van de bestaande rationaliteit van de rurale onderlegger, een historische draineringsstructuur, de rurale reproductie van kleine landschapselementen, een ruraal wegstelsel aangepast aan de topografie en de bodemcondities, etc. (2) de plantage als een aangetaste beheerslogica. De plantage draait dit beeld om en zoekt naar nieuwe beheerslogica's, een andere landbouw, een ander waterbeheer, een ander mobiliteit die de tanende rurale infrastructuur kan heractiveren. (3) De plantage is ook letterlijk een visie op het landschap als een bron betekenis waarop deze omgeving terug kan vallen. In plaats van te stellen dat deze context niet is opgewassen tegen de verstedelijking wordt gekeken naar wat hier juist mogelijk is omwille van het laag dynamisch karakter,

de relatief lage dichtheden, de beschikbare openruimte, de lokale netwerken, etc. De plantage is een zoekterm voor een gepaste iconografie en collectieve verbeelding waaraan deze omgeving zich kan spiegelen en identiteit ontlenuen.

-de lokale overheid in een nieuwe rol. De casestudies betreft twee kleine gemeentes die zich (voor het eerst) geconfronteerd zien met stedelijke vraagstukken: grootstedelijke vraagstukken die ze aan het metropoolvormingsproces ontlenuen, stedelijke vraagstukken als symptoom van achterstallige investering in collectieve consumptie. Dit traject probeert de keuze voor lokale autonomie te koppelen aan een contextuele reflectie over welke aspecten van het verstedelijkingsvraagstuk op de lokale context betrokken kunnen worden, zonder daarom de probleemstelling als louter lokaal vraagstuk te behandelen.

-families van problemen. Deze lokale probleemstelling vertrekt vanuit het erkennen van de samenhang tussen deze lokale problemen en het bovenlokaal verstedelijkingsproces. Deze lokale kwesties worden geduid als stedelijke kwesties die zich niet langer alleen in de traditionele context van de dense, compacte stad stellen, maar samen met de verstedelijking zijn uitgezaaid. Net zoals de meer traditionele stedelijke kwesties vergen ook deze uitgezaaide kwesties een versterking van de collectieve capaciteit om ermee om te gaan (lees investering in 'collectieve consumptie'). Deze investering in de collectieve organisatie is geen louter lokale kwestie. De problemen stellen zich niet alleen op deze plek maar op meerder tegelijk. Vandaar het voorstel om zowel aan lokale oplossingen te werken maar deze ook te zien als prototypische oefeningen die ook elders kunnen worden uitgerold. De aandacht voor de familie, combineert de vermenigvuldiging van prototypes en pilots met aandacht voor differentiatie. Niet langer overal hetzelfde maar de toepassing van herhaalbare operaties in functie van de versterking van een globaal te ontwikkelen stedelijk patroon. Anders gesteld, lokale interventies om plekken in te schrijven in een stedelijke kansenstructuur die enkel kan bestaan bij gratie van een collectief investeringsproject, waarbij een breuk wordt gemaakt ten aanzien van een suburbaan verdelings- en spreidingsbeleid, ten voordele van een bundeling van kosten en baten, lusten en lasten.

Bronnen

- Architects Group Krokodil, eds, 2013, *Glatt! From Suburb to City*, Zürich: Park Books.
- Boussauw, K., Van Meeteren, M., Sansen, J., Meijers, E., Storme, T., Louw, E., Derudder, B., Witlox, F., 2016, *Planning for agglomeration economies in a polycentric region: envisioning an efficient metropolitan core area in Belgium*, Working Paper.
- Brenner, N., 2004, *New State Space. Urban Governance and the Rescaling of Statehood*, Oxford: Oxford University Press.
- Brenner, N., 2013, *Theses on Urbanization*, *Public Culture*, 25, pp. 85-114.
- Brenner, N., et al (red.), *Cities for People not for Profit*, New York & London: Routledge.
- Brenner, N., and C. Schmid. 2014. "The 'Urban Age' in Question." *International Journal of Urban and Regional Research* 38(3), pp. 731–755.
- Brenner, N., Schmidt, C., 2015, *Towards a new epistemology of the urban?*, *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 19:2-3, 151-182.
- Brenner, N., Schmid, C., 2012, *Planetary Urbanization*, in Matthew Gandy (red.), *Urban Constellations*, Berlin, Jovis 2012, pp. 10–13.
- Corrijn, E., 2012, 'Breuklijnen in de Vlaamse stedelijkheid'. In: Dirk Holemans, *Mensen maken de Stad*, Antwerpen: Epo, pp. 98-116.
- Dehaene, M., 2013, *Gardening in the Urban Field*, Gent: A&S/Books.
- Dehaene, M., 2014, *Landscapes at the Tipping Point. The landscape of the In-Between City*, OASE 93, pp.100-117.
- Dehaene, M. 2015, *Stedenbouw als Verstedelijkingskunde*, in: Anne Schram, et al, *Stadspectieven. Europese tradities in de stedenbouw*, Nijmegen: Van Tilt, pp. 296-312.

Désveaux, D. and Siron, V. eds, 2012, *Avec Vue sur la Métropole. 50.000 Logements autour des axes de transports collectifs de l'agglomération Bordelaise*, Paris : Archibooks.

Garreau J., 1991 *Edge City: Life on the New Frontier*, New York: Doubleday.

Grafe, C., Verhaert, I. et.al. eds, 2014, *Labo XX. Kiezen voor de twintigste- eeuwse gordel*, Antwerpen: Stad Antwerpen.

B. Grosjean, 2010, *Urbanisation sans Urbanisme. Une histoire de la «ville diffuse*, Brussels, Mardaga.

Hellweg, U. eds, 2014, *Building the City within the City*, Hamburg: IBA Hamburg GmbH.

Harvey, D., 1974, *Social Justice and the City*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Home, R., 1997, *Of Planting and Planning: The Making of British Colonial Cities*, London, E. & F.N. Spon.

Leiedal, 2015, Rapport Ruimtemonitor Zuid West-Vlaanderen: Wonen. Online beschikbaar: <http://www.leiedal.be/ruimte-leefomgeving/ruimtelijke-planning/ruimtelijke-visievorming/ruimtemonitor-wonen-in-zuid-west>

Lefebvre, H., 1970, *La Révolution Urbaine*, Paris: Gallimard.

Leinfelder, H., 2015, " 'Gevallen'-planning en hoe moeilijk het is om daden in gedachten te vertalen; Maar ruimte voor het omgevingsbeleid in Vlaanderen en Nederland", in: G. Bouma et al, (eds.) *Ruimte Maken Bijdragen aan de PlanDag 2015*, pp. 133-142.

Merrifield, A., 2014, *The New Urban Question*, London: Pluto Press.

Neuman, M., 2009, *The Compact City Fallacy*. JPER, 25, pp.1-26.

Phelps, N.A., Wood, A.M., Valler, D.C., 2010, 'A postduburban world? An outline of a research agenda,' *Environment and Planning A*, 42, pp. 366-383.

Phelps, N.A, Wu, F., 2011, *Interenational Perspectives on Suburbanization. A Post-Suburban World?*, London: Palgrave Macmillan.

Remy, J., 1966, *La Ville: phénomène économique*, Bruxelles : Vie Ouvrière.

Remy, J., Voyé, L., 1974, *Ville et Urbanization*, Paris : Duclot, 1974.

Saunders, P., 1986, *Social Theory and the Urban Question* (2nd ed.). London: Routledge.

Silverman A, Schneider L, 1991, "Suburban localism and Long Island's regional crisis" *Built Environment* 17 191 – 204.

Soja E, 2000 *Postmetropolis* (Blackwell, Oxford)

Vandekerckhove, B., Van Damme, L., Loris, I., 2014, 'Daily Urban Systems. Een onderzoek naar openbaarvervoerknooppunten als drager voor de ruimtelijke ontwikkeling in Vlaanderen', *Ruimte*, No. 23, pp. 80-85.

Walker, R., 2015, Building a better theory of the urban: response to 'Towards a new epistemology of the urban?', *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 10:2-3, 183-191.

Hoofdstuk 4 : Resultaten van het traject ‘De Plantage’

4.1 Verloop van het traject

Het ‘Plantage’ traject werd georganiseerd in de overlap tussen het Living Lab van het steunpunt ruimte en dit werkpakket. Liedekerke Denderleeuw vormde samen met de N16 corridor een van de twee cases in het Living Lab. De oefening schrijft zich in het Living Lab in maar heeft als onderzoekstraject ook zijn eigenheid. Voorts was er ook inbreng in het traject van een ontwerpatelier binnen de master stedenbouw en ruimtelijke ordening, van drie masterproeven aan de Universiteit Antwerpen, alsook bijdragen van onderzoekers uit de andere werkpakketten. We starten daarom met een overzicht van het traject om de verschillende componenten van het traject duidelijk te maken. De beschrijving van het traject werd gegroepeerd rond de drie tussentijdse producten waarvan de functie binnen het collectief leertraject ook verder wordt besproken.

januari 2014 – december 2014

Het Living Lab ging van start in januari 2014 met twee casestudies, een in het Bellebeek bekken en een in de N16 corridor. De werkhypothese – het opzetten van een mobiliteitsplatform – was gekoppeld aan werkpakket 1 en de thematische focus op polycentrische ontwikkeling. De casus Bellebeek vertrok vanuit de overstromingsproblematiek en de focus op veerkracht binnen werkpakket 2. De werkhypothese voor het Bellebeek bekken was de aanname dat de overstromingsproblematiek door een veelheid van actoren wordt veroorzaakt die verspreid in het territorium druk zetten op het water systeem. Het Living Lab wilde onderzoeken of het mogelijk zou zijn deze verspreide actoren te verbinden en bij te laten dragen aan de het vertragen van de waterafvoer door meer water op te houden stroomopwaarts (*upstream water retention*). Deze werkhypothese bleek moeilijk te handhaven. In het Bellebeek bekken leken de mogelijkheden hiertoe beperkt en waar mogelijk waren maatregelen voor afvoervertraging reeds grotendeels genomen of voorzien. Om die reden werd van deze specifieke werkhypothese afgestapt en werd veel breder gezocht naar de samenhang tussen verspreide stedelijke ontwikkeling en verduurzamingsmogelijkheden. Verder werd ervoor gekozen om te starten met een kleiner gebied en binnen deze beperkte territoriale omschrijven naar een veelheid aan samenhangende thema’s te kijken. Deze samenhang werd benoemd door de onderzochte thema’s alle te beschouwen als manifestaties van stedelijke vraagstukken in the making, lees symptomatisch voor een verstedelijkingsproces zonder investering in collectieve consumptie. De aanpak (klein gebied brede bevraging) was methodologisch complementair aan de andere living lab case waar in een ruime territoriale omschrijving gezocht werd rond een vooraf vastgesteld thema en set aan oplossingsrichtingen.

De ruime bevraging van beleidsactoren, de brede consultatie met stakeholders werd in belangrijke mate in samenwerking met Marleen Goethals uitgevoerd die het Living Lab coördineerde. Deze ruime bevraging werd vervolgens verfijnd binnen het ontwerpatelier ‘Denderstad’, een studio oefening binnen de Masteropleiding Stedenbouw en Ruimtelijke Planning aan de UGent (geleid door Michiel Dehaene en Peter Van den Abeele). De studenten werkten in het atelier vanuit twee complementaire perspectieven aan de ‘Denderstad’. De ene groep werkte onder het label stadland aan de harde aspecten van het verstedelijkingsproces, in hoofdzaak het mobiliteitsvraagstuk, het tanend voorzieningen niveau, de woonopgave en het zorgvraagstuk in samenhang met de vergrijzing. De andere groep, landstad genaamd, werkte aan de natuurlijke structuur, de tanende landbouw, de wateropgave, en het openruimte vraagstuk.

In de context van dit atelier werd samen met het Living Lab een eerste tweedaagse workshop georganiseerd in Liedekerke (5-6 november 2014). De studenten werden in 5 groepen verdeeld en kregen gedurende de twee dagen de hulp van ervaren ontwerpers (Tom Broes, Frank Van Hulle, Marleen Goethals, David De Kool, Martin Dumont). De workshop werd geleid en gecoördineerd door

Michiel Dehaene en Peter Van den Abeele. Deelname van verschillende steunpunt onderzoekers. Annette Kuhk, Frederic Lerouge, Barbara Tempels, Els Terry, Elise Schillebeeckx. Alsook Masterstudent van UA – Hendrik-Jan Roest, Sabine Tonet & Charlotte Gijs.

De eerste dag richtte zich op het stadsland en werd inhoudelijk ondersteund met presentaties van Stefan Cautauts van NMBS, Jan Van den Bossche (Integratieambtenaar Liedekerke), Benoit Willequet (Stedenbouwkundig Ambtenaar). En een ronde tafel met deelname van APL ambtenaren Cindy Vandenbogaerde (Oost-Vlaanderen), Ingrid Aesloos (Vlaams-Brabant), Yannick Bontinck (Re-Vive), Pascal De Gijst (stedenbouwkundige ambtenaar Liedekerke), Anja De Greve (vzw PIN). De tweede dag ging van start met presentaties van Tim Verleysen (W&Z), Liesbet Vincent (VLM), aan de ronde tafel namen verder deel de milieuambtenaren van Liedekerke en Denderleeuw (Joelle Gerard & Gert-Jan Staelens). De dag werd afgerond met een eindpresentatie in aanwezigheid van Sofie Renders (Schepen Milieu, Duurzaamheid, Financiën en Jeugd Denderleeuw), Jan De Ridder (waarnemend gemeentesecretaris Denderleeuw), Karel Vermassen (Rendac), Cindy Vandenbogaerde en Luuk Boelens.

Op basis van de resultaten van deze workshop werden 7+1 experimenten gedefinieerd waarin gedetecteerde problemen en mogelijke oplossingen aan elkaar gekoppeld werden. Op 25 november 2014 werd de halfjaarlijkse workshop van het Steunpunt Ruimte op verplaatsing georganiseerd en werden deze 7+1 experimenten voorgesteld tijdens een fietstocht. Telkens werd gestopt op een plek waar de voorstellen op van toepassing zouden kunnen zijn. Aansluitend werd een presentatie gegeven voor de betrokken gemeentes alsook stakeholders die in de voorbereidende workshop betrokken waren of in de aanloop ernaartoe bevroegd.

Deze eerste synthese was een eerste stap in het collectief leertraject. Er werd gekozen om deze synthese uit het ontwerpatelier met de studenten te trekken. Dit had enerzijds met de organisatie en didactische doelstellingen van het atelier te maken. Maar was anderzijds ingegeven door het opzet van dit traject als actieonderzoek, waardoor het belangrijk was om de vorm waarin gepresenteerd werd zelf in handen te nemen en te sturen. De 7+1 voortellen werden in de presentatie en de uitgedeelde bundel omschreven als 'why not' scenario's. Dit is een woordspel met de gebruikelijke 'what if' vraagstelling achter scenario planning. Tegelijk is de keuze voor het lapidaire 'why not' indicatief voor de focus op experimenten. De voorstellen worden voorgesteld als initiatieven die in eerste plaats mogelijk zijn, uitgevoerd zouden kunnen worden, met de bedoeling om een gesprek te voeren over de wenselijkheid niet zozeer van het voorstel an sich maar wel over de zinvolheid van het experiment: het inzicht dat men eraan zou kunnen ontleenen, de doorbraak die het zou kunnen betekenen, de toepasbaarheid in andere gevallen, de capaciteitsopbouw die ermee gepaard zou kunnen gaan.

De bundel die bij deze gelegenheid werd opgemaakt (toegevoegd in appendix) werd verstuurd naar alle genodigden die niet aanwezig konden zijn bij de presentatie. Dit was zeer effectief en leidde tot positieve reacties achteraf alsook tot mailverkeer tussen de burgemeester van Liedekerke en enkele stakeholders.

januari 2015 – mei 2015

Deze 7 experimenten vormen de basis voor een voorbereidingstraject naar een internationale ontwerpworkshop. De 7 experimenten werden gebundeld in 5 thema's. Deze 5 thema's benoemen 5 stedelijke kwesties die zich in het gebied stellen. Deze worden beschreven in een handboek dat aan de deelnemers aan de workshop werd meegegeven en naast een diagnose ook een aanzet van een mogelijk antwoord op deze stedelijke vraagstukken bevat. Het overleg in deze fase was vooral toegespitst op de ambtenaren en politiek verantwoordelijken in de beide gemeentes. In functie van de verdere verfijning van de werkhypothesen werden voorstellen verder afgetoetst op hun haalbaarheid met betrokken stakeholders.

juni 2015 – december 2015

Begin juni 2015 vond een internationale ontwerpworkshop 'De Plantage' plaats. De resultaten van deze workshop werden gebundeld in een verslag. Op basis van deze resultaten werd een operationeel kader bedacht waarin de meest kansrijke experimenten zouden kunnen worden uitgevoerd. Dit kader bevat in essentie een voorstel voor een uitgewerkte woonregie en een 'special district' gericht op de creatieve uitbouw van voorzieningen.

Illustratie 79 tijdslijn van het plantage traject en de parallele ontwikkeling van Living Lab en ontwerpstudio's

Het hier beschreven experiment is niet af. Het stopt bij de vaststelling van een kansrijk experiment. De uitvoering ervan kon niet in het tijdsbestek van dit project gerealiseerd worden. Dit kan als een tekortkoming worden beschouwd. Wij zouden dit eerder willen zien als een pleidooi voor traagheid alsook tegen een overmatige nadruk op operationele resultaten. Hier treden we de hoger aangehaalde analyse van Leinfelder bij, dat deze overmatige nadruk op versnelling vooral tot de amputatie van het denkend vermogen leidt. Deze oefening betracht vooral het omgekeerde. Een kader ontwikkeld waarin een argument kan worden opgebouwd, een gesprek kan worden gevoerd, partners op een proces betrokken. Dat een deel van het resultaat van dit werk vandaag in Liedekerke actief wordt opgenomen en aanleiding gegeven heeft tot een lopende opdracht voor NDVR op de zijwegen in Liedekerke (onderdeel van de woonplantage, zie onder) stemt ons daarbij hoopvol.

4.2 Korte samenvatting van de resultaten

De uitgebreide beschrijving van dit collectief/contextueel leertraject is opgenomen in bijlage. De drie plantage documenten zijn drie stappen in de verslaglegging, drie stappen in de definitie van mogelijke experimenten. De geselecteerde experimenten overlappen grotendeels. De benaming schrijft zich steeds verder in het gemeenschappelijk kader van 'de plantage' als *leitbild* in. De 5 thema's uit het tweede rapport behandelen evidente thema's als, water, landbouw, wonen, voorzieningen en mobiliteit, maar kiezen ervoor om deze thema's te *framen* als 'stedelijke kwesties' betrokken op de centrale werkhypothese: namelijk dat de basis om met deze stedelijke kwesties om te gaan in de erfenis van en de versteviging van de rurale infrastructuur waarop het suburbaan landschap leunt gevonden kan worden.

DENDERSTAD_PLANTAGE LIEDERLEEUV

1. WOONPLANTAGE
 2. DENDERPARK
 3. LEVENDE LINTEN, GEVARIEERDE PLINTEN
 4. BUSLUS
 5. ENERGIELANDSCHAP
 6. VOEDSELPUNT
 7. STEDELIJK METABOLISME
- + DENDERKES

THE PLANTAGE

1. THE WELL-DRAINED PLANTAGE
2. THE BIOPRODUCTIVE PLANTAGE
3. THE INHABITED PLANTAGE
4. THE MIXED PLANTAGE
5. THE ACCESSIBLE PLANTAGE

WORKSHOP DE PLANTAGE

1. HET PLANTAGE PARK
2. DRAINEREN EN PLANTEN
3. DE GEMENGDE PLANTAGE
4. DE WOONENPLANTAGE
5. DE TOEGANKELIJKE PLANTAGE

Illustratie 80: inhoudstafels van de 3 plantage rapporten

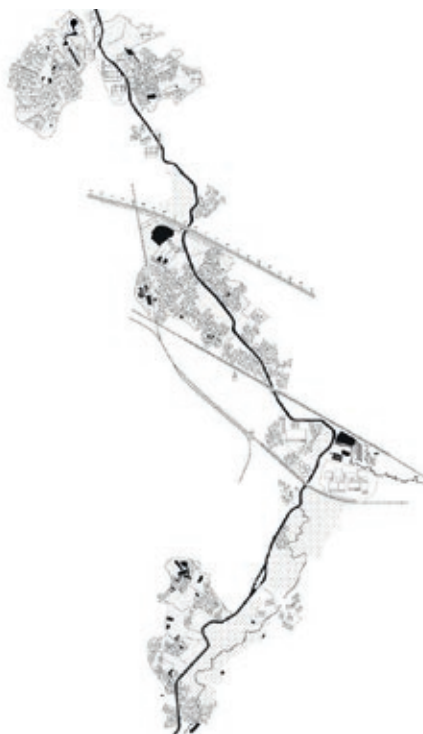
We vatten hier kort de 5 experimenten uit het workshop rapport samen

Illustratie 81: synthese 'De Plantage': 5 groepen experimenten ter vernieuwing van een post-ruraal stedelijk veld.

1. het plantagepark

Een voorstel om de ophanden zijnde infrastructuurwerken in de Dendervallei zo te amenderen dat deze investeringswerken stelselmatig bijdragen aan de ontwikkeling van de grote open ruimte tussen Liedekerke en Denderleeuw tot een (regionaal) park. De centrale ruimte van dit park ontwikkeld zich tot het meest open en landschappelijk zichtbaar deel van een Denderpark in wording dat naar het noorden uitstrekt tot De Wellemeersen (en ten noorden daarvan de Gerstjens en het stadspark van Aalst) en naar het zuiden de Molenbeekmeersen en de Pamelse meersen. De zorgvuldige lezing van de geplande dijkverhogingswerken, de afschaffing van het sas in Ter Alfene, die door W&Z worden voorzien, maar ook de plannen voor de stationsomgevingen van Liedekerke en Denderleeuw, de centrumplannen van beide gemeentes, en de functionele fietsroutes die zowel langs het spoor als langs de dender worden uitgerold, vormen de bouwstenen van dit park. Samen met deze infrastructuurontwikkeling kunnen gerichte ingrepen in het weefsel van beide kernen ervoor zorgen dat beide gemeentes zich meer op deze open ruimte – die nu het statuut van een achterkant heeft – gaan oriënteren.

Illustratie 82: plantage park in de vallei

2. draineren en planten

Een reeks ingrepen die rechtstreeks ingaan op de recyclage van de rurale onderlegger van de plantage. Met betrekking tot de waterhuishouding wordt gefocust op de regenwaterafvoer en wordt voorgesteld om deze zoveel mogelijk in het openbaar domein te behandelen, en zo de investeringen die daarvoor nodig zijn ook te gebruiken om de kwaliteit van de publieke ruimte te verbeteren. De koppeling tussen deze watermaatregelen aan investering in publiek domein vraagt tegelijk om een aangepaste esthetiek die aan deze technische werken een publieke dimensie en decorum kan megeven, utilitair en tegelijk drager van publiek/landschappelijke betekenis.

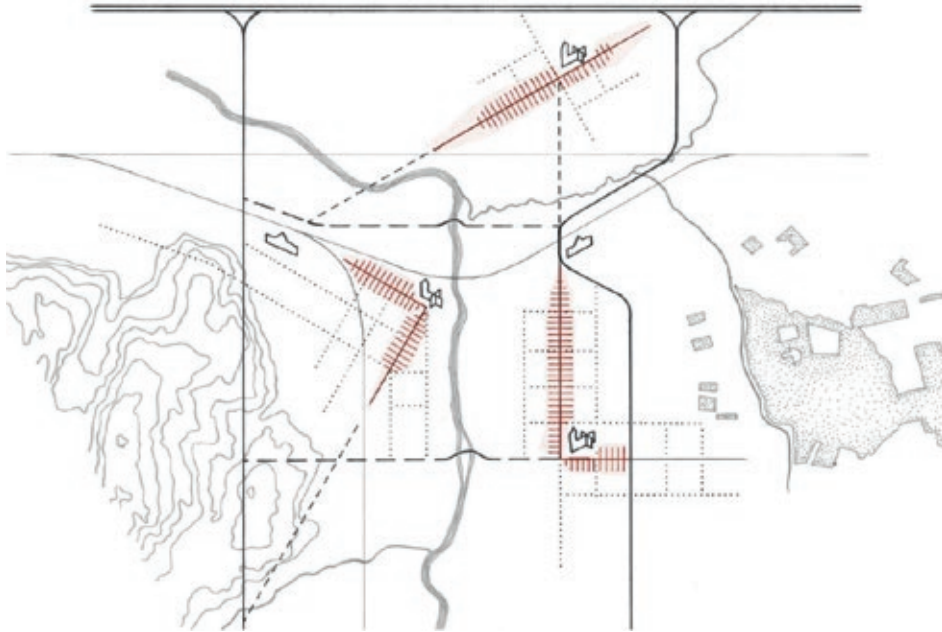
Met betrekking tot de landbouw en open ruimte wordt een visie ontwikkeld op bioproductie die de sterke overlap tussen het stedelijk weefsel en de open ruimte vorm kan geven. De landbouw verdwijnt pijsnel in dit gebied, terwijl enkel de landbouw voor de reproductie van het openruimte areaal in dit half-landelijk half-stedelijk gebied kan instaan. Binnen dit experiment verkennen we vormen van landbouw die zowel kunnen bijdragen aan natuurontwikkeling als aan de uitbouw van een extensief gebruikte stedelijke openruimte structuur.

Illustratie 83: reconversie van een ruraal stelsel aan weerszijden van de vallei

3. de gemengde plantage

Een reeks experimenten gericht op het ondersteunen van het voorzieningen niveau in deze voormalige dorpen. Terwijl Denderleeuw zijn winkelvoorzieningen in de hoofdstraat grotendeels verloren heeft, is Liedekerke erin geslaagd om uit te groeien tot het hoofddorp van de omliggende dorpen. Maar ook in Liedekerke staan vele panden in de hoofdstraat leeg. Dit experiment mikt op de complementaire programmering van de historische linten die hier op termijn een centrummilieu kan laten ontstaan dat niet louter op shopping is gericht maar op een breed spectrum van diensten en zorgfuncties. Om de experimentele ontwikkeling van deze nieuwe functionele ecologie op te kweken wordt een special district gecreëerd waarin verbindingen worden gemaakt tussen de service providers en zij die van deze diensten gebruik maken. In dit nieuw platform worden zowel institutionele/publieke service providers alsook commerciële zoveel mogelijk samengebracht en georiënteerd op een gedeeld centrummilieu.

Illustratie 84: reconversie van linten en dorpskernen rondom de vallei

4. de woonplantage

Deze experimenten wisselen de suburbane uitbreidingslogica om voor een stadsvernieuwingslogica. De aanwezige regionale woonmarkt wordt aangewend om selectief verdichtings- en herontwikkelingsoperaties te initiëren. Aan deze ontwikkelingsoperaties worden telkens gericht lasten opgelegd die ervoor moeten instaan dat elk bouwproject zijn steen bijdraagt aan de versterking van de plantage als collectief ondersteund woonmilieu. Via deze stedenbouwkundige lasten wordt de nodige 'collectieve' infrastructuur ontwikkeld nodig om het dichter wonen te schragen, het gaat daarbij om de nodige gedeelde tuinen, de nodige parkeervoorzieningen, kinderopvang, wadi's en regenwatertanks die een ontkoppelde waterhuishouding mogelijk maken, etc.

Illustratie 85: prototypische interventies ter vernieuwing van het weefsel. links: compacte bebouwing als alternatief voor de verkaveling op Wolfsgracht en aan Liedekerke bos, midden: een hoekenproject voor de 5,6 en 7sprongen, rechts: vensters op de vallei

5. de toegankelijke plantage

Deze experimenten remediëren de scheve relatie van Liedekerke Denderleeuw tot de nadrukkelijk aanwezige spoorweg-infrastructuur. De plantage beschikt over een indrukwekkend regionet met 5 stations op grondgebied Liedekerke Denderleeuw alleen. Toch laat de lokale bereikbaarheid van deze stations te wensen over. De stationsprojecten mikken op pendel, bijhorende pendelparkings en trekken autoverkeer aan. De Lijn richt zich op haar regionale taakstelling en is niet bezig met de lokale bediening en interne bereikbaarheid van beide dorpen. Naast voorstellen tot amendering van dit regionale busnet richting een meer complementaire organisatie ten aanzien van het spoor, wordt met de experimenten van de bereikbare plantage vooral gezocht naar de koppeling tussen functioneel fietsen en de verschillende stations. Daarvoor wordt gemikt op de befietsbaarheid van de vele linten (elke straat fietsstraat) en de functioneel voorzieningen op de overstappunten tussen fiets en trein om zo de functionele fietsroutes ook programmatisch/stedelijk op te laden.

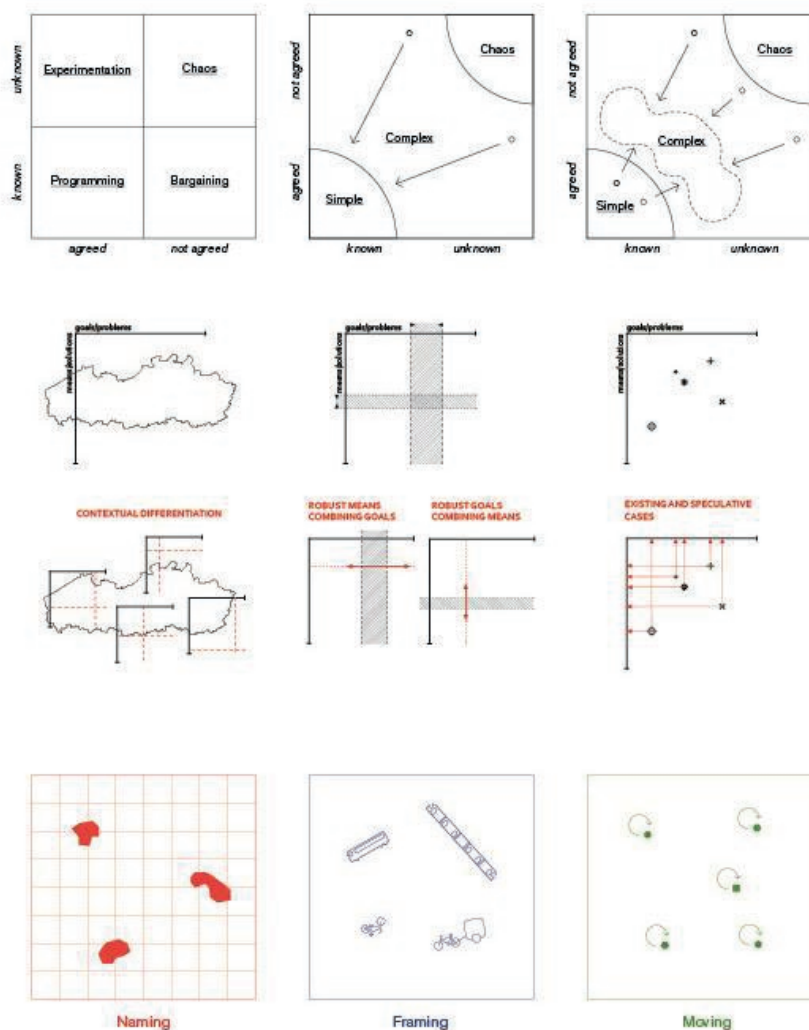
Illustration 86: lokale bereikbaarheid van regionaal spoornet

4.3 Collectief Leren/contextueel leren: een drievoudige ontwerpheuristiek in actie

De driver achter de 'collectieve leercurve', zoals reeds werd aangegeven in hoofdstuk 0, is de zoektocht naar een gedeelde probleemstelling en de definitie van een experiment die bij de globale vraagstelling rond verstedelijkingsdruk past. De iteratieve zoektocht die hier werd vormgegeven is met andere woorden niet die naar een plan of project maar naar een betekenisvol experiment. Dat lijkt een subtiel onderscheid, maar waar het verschil in ligt is dat er niet gezocht wordt naar een consensus over het uit te voeren project maar naar een experiment dat alle betrokken partijen zinvol genoeg vinden om hun schouders onder te plaatsen. In de bespreking van het MOS traject werd reeds de fundamentele band tussen leren en experimenteren besproken. De nadruk op het experiment vergroot de ruimte waarin gehandeld kan worden zonder dat er een volledige overeenstemming is over alle aspecten van het vraagstuk waarop het experiment betrekking heeft.

We verwijzen hier opnieuw naar de matrix van Stacey. De nadruk op experimenteren houdt een expliciete keuze in om zich te begeven in de zone tussen de kern waarin er zowel overeenstemming bestaat over doelen als over middelen, en de zone waar anarchie heerst en zowel elke overeenstemming maar ook elk inzicht met betrekking tot mogelijke oplossingen ontbreekt. De experimenten die hier beschreven worden en die het plantage traject wil opsporen en definiëren zijn onzeker, maar ze zijn aanduidingen van mogelijke oplossingen waarover een begin van overeenstemming bestaat. Een begin dat wordt bezegeld door eensgezindheid over de zin van het

experiment. De experimenten proberen de omstandigheden waarin men tot actie kan overgaan uit te breiden buiten de zone waar de veronderstelling lijkt dat actie zekerheid over doelen en middelen vereist.

Illustratie 87:

Boven: links de matrix van Christensen (zie hoofdstuk 0), rechts 2x de matrix van Stacey. De experimenten geven een antwoord op onzekerheid door ondanks de onzekerheid over middelen en het gebrek aan overeenstemming over doelen experimenten te formuleren waarrond een voorlopig akkoord kan bestaan. Daarmee worden kwesties uit de anarchie/chaos gehaald (midden) en wordt de ruimte waarin uitvoering mogelijk is vergroot (rechts). Midden: de driedimensionele ontwerpheuristiek (Dehaene, De Vree 2013): Naming, Framing en Moving als paden door de experimentele ruimte.

Onder: Naming, Framing en Moving als werkvelden binnen het PLANTAGE traject.

In wat volgt lezen we het Plantage traject als een collectief leertraject waarbij een dubbele arbeid is geleverd. Enerzijds het vergroten van de zone waarin men het voor mogelijk houdt om een experiment ook echt uit te voeren. Anderzijds, een beweging waarin de onzekerheid over de haalbaarheid en wenselijkheid van een experiment wordt ingedijkt. Wat we daarbij vooral willen toelichten is hoe ontwerpend onderzoek daarbij werd ingezet om stelselmatig experimenten op de concrete context te betrekken en op die manier de context waarin gehandeld kan worden te gebruiken om het leertraject te structureren. Dit is in essentie wat we met contextueel leren bedoelen.

In het hier beschreven traject werd vanuit een aantal uitgangspunten gewerkt naar een gedeelde probleemdefinitie, en dit door steeds concreter te worden over mogelijke probleem oplossingscombinaties. De werkwijze is gebaseerd op de drievoudige ontwerpheuristiek die in het tweede onderzoeksluik van dit werkpakket werd omschreven. (Dehaene, Devree 2012) Dit zoekproces beschrijft de rol van ontwerp in het structureren van een (noodzakelijkerwijs) niet lineair zoekproces naar antwoorden op 'wicked problems'. Ontwerp speelt daarbij een rol in het structureren van de nodige variatie die een evolutionair zoekproces kan sturen.

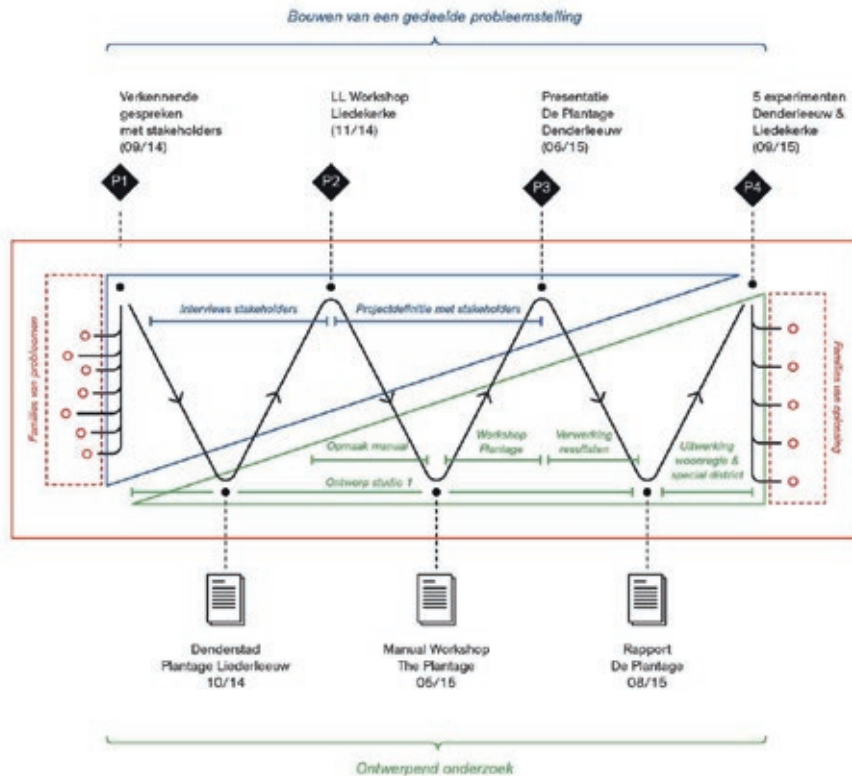
Valkenburg en Dorst beschrijven het ontwerpproces als een niet lineaire zoektocht naar probleemoplossing combinaties. In navolging van Donald Schön beschrijven zij ontwerp als 'een reflectief gesprek met een situatie' (Schön 1983). Zij ontleden dit gesprek als een iteratief proces waarin drie soorten operaties mekaar afwisselen: *naming*, *framing* en *making moves* (or moving). *Naming* staat voor het aanduiden van de relevante factoren in een situatie, *framing* voor de manier waarop een probleem wordt opgevat, *making moves* voor de tentatieve beweging in de richting van een oplossing. Deze operaties zitten vervat in een cyclisch proces waarbij reflectie leidt tot nieuwe moves maar ook naar de 'reframing' van een probleem of de inachtnaam van nieuwe factoren of combinaties van factoren.

Deze drie operaties vormen de basis van de hoger beschreven ontwerpheuristiek. Ze bevatten elk een eigen manier om met onzekerheid om te gaan. In de context van dit traject begrijpen we deze drie dimensies als registers die ons kunnen helpen in het zoekproces naar een zinvolle experimenten die lokale overheden op de weg kunnen zetten naar een antwoord op de stedelijke vraagstukken die zich in het gebied Liedekerke Denderleeuw aandienen.

Naming staat in deze oefening voor het benoemen van elementen, voor het scheppen van context, het definiëren van randvoorwaarden. *Naming* is de zoektocht naar een representatie, een voorstelling van de context die deze hanteerbaar en beschikbaar maakt voor de ontwerper. Dat gaat om goede beschrijving, maar ook om een intelligente elementaire decompositie of analyse. *Framing* staat voor conceptuele arbeid, voor het opzetten van een vraagstuk en de daarbij gehanteerde principes en inzichten. *Moving* is het vermogen om te springen, om zich te laten inspireren door voorbeelden. Het maken van goede moves draait niet om goede contextuele analyses of om dure concepten maar om het op intelligente manier mobiliseren van een repertoire aan geteste, gekende, inspirerende oplossingen.

4.3.1 Contextueel leren?

De drie dimensies van deze ontwerpheuristiek laten toe om samen de contouren te beschrijven van een leerproces dat we in de context van dit werkpakket gaandeweg als contextueel leren zijn gaan omschrijven. Het gaat om een geleed proces waarin (1) de verfijning van de lezing van de ruimtelijke context, (2) het gesprek rondom tentatieve maar robuuste uitgangspunten (3) het ontwerponderzoek als externe bron van ideeën en inspiratie samengekneet worden tot een proces waarin vanuit verschillende overwegingen stapsgewijs naar de definitie van een gedeeld experiment wordt gewerkt.

Illustratie 88: een gecombineerd traject gevormd rond de complementaire betekenis van *naming* (rood), *framing* (blauw), *moving* (groen)

De drie documenten markeren drie momenten waarin het ontwerpend onderzoek werd gesynthetiseerd. Deze documenten vormen de stapsteen voor een nieuwe iteratie in het zoekproces althans wanneer dit proces vanuit de ontwerpinbreng wordt ontleed. Tegelijk is het proces verankerd in de fysieke ruimte van de plek zelf, enerzijds. Plekken waar reeds betekenissen op vast zitten, betekenissen die vastgesteld zijn binnen de bestaande 'cartografie' van de context. Maar ook plekken die in het licht van de experimenten ook nieuwe betekenis krijgen, plekken worden van mogelijke projecten, strategische locaties in een plan. Tenslotte is dit leerproces ook verankerd in het lopende gesprek dat met de vele actoren wordt gevoerd. Deze gesprekken zijn niet alleen toetsingsmomenten maar geven mee vorm aan het leerproces en gaat ook gepaard met uitgesproken keuzes. Keuzes over wie betrokken wordt, keuzes die actoren zelf maken om al dan niet hun interesse te uiten, al dan niet betrokken te blijven. Keuzes ook om externe partijen in te brengen, om er actoren bij te zoeken die vooralsnog niet in het plaatje voorkomen.

Naar gelang de focus op deze verschillende ankerpunten schuift ook de benaming van het leertraject. Waar het om dit spel met actoren gaat is het plantage traject een oefening in **gedeelde probleemdefiniëring (shared problematization)** die samen met mogelijke partners naar een voorlopige consensus rondom een gedeeld experiment zoekt. Als we op de documenten focussen gaat het typisch over **ontwerpend onderzoek**. Als we kijken naar de wijzigende betekenissen van plekken, de wijzigende legenda's, de territoriale afbakening, de selectie van deelruimtes etc. dan komen de **families van problemen** in beeld en ontstaat in dit leerproces een interessante dialoog tussen concrete

plekken waarop een experiment betrokken is en een breder veld van plekken waarop een experiment eveneens betrekking zou kunnen hebben.

4.3.2 De heuristiek in actie

We overlopen ten slotte enkel van de zoektrajecten uit de Plantage om de werking van de heuristiek verder te illustreren. De heuristiek dient als driver om interessante varianten te genereren die helpen om stappen richting de identificatie van een experiment te zetten. Voor verschillende trajecten ligt nu eens de zoektocht naar variatie en verfijning eerder in de sfeer van *naming*, *framing* of *moving*. We overlopen er drie

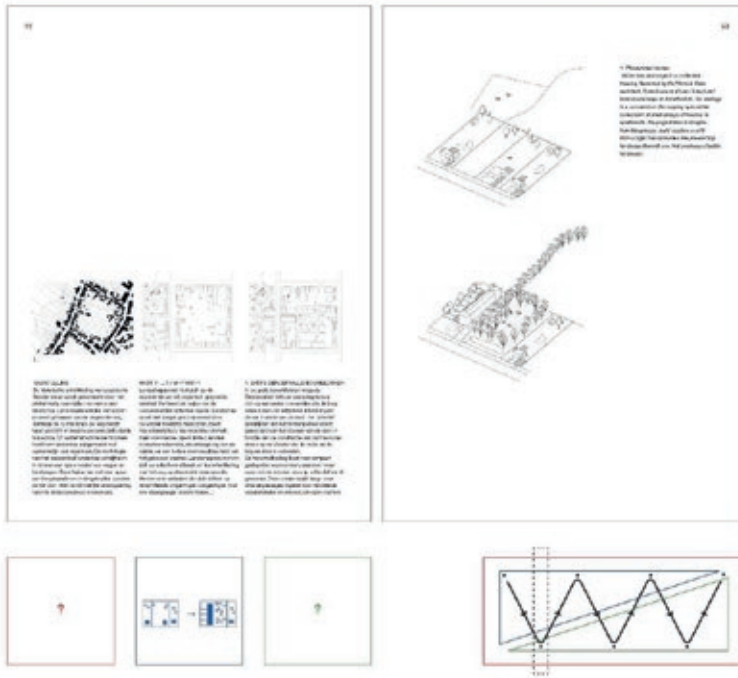
Illustratie 89: drie trajecten doorheen de plantage. Vaste Frames en een repertoire aan moves op zoek naar de juiste contidites` Vaste names, gekende moves op zoek naar strategische framing ; Vaste names en frames op zoek naar moves.

De woonplantage: een vastgesteld frame, gekende moves, het benoemen van de specifieke condities

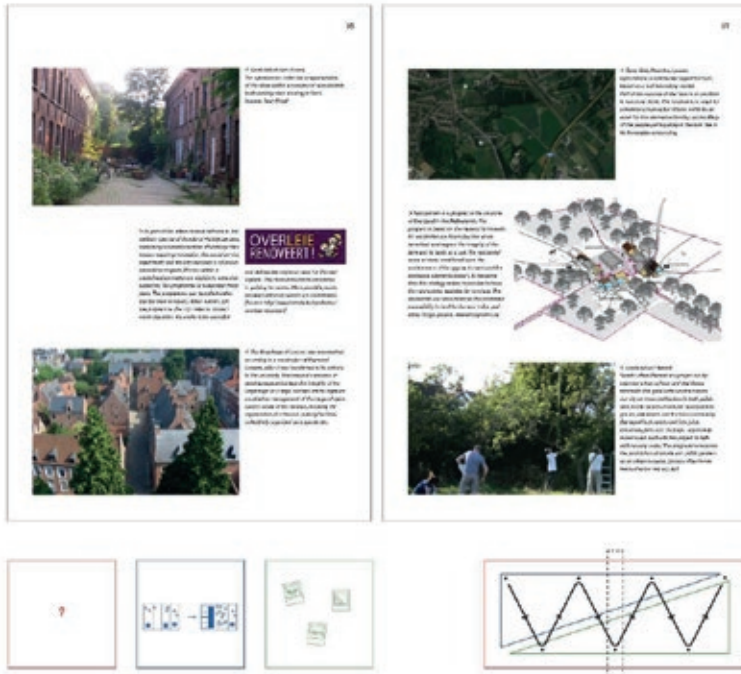
Als we bijvoorbeeld naar de **woonplantage** kijken dan kan gesteld worden dat het gehanteerd concept of principe (*framing*) vrij vroeg is vastgesteld. De recente ontwikkeling van Liedekerke Denderleeuw toont niet alleen een verspreid woonpatroon zoals we het op veel plekken in Vlaanderen treffen, maar toont ook een lokale surbaniseringslogica die ten koste van het historische weefsel en de oude linten de open ruimte en het omliggende landschap in snel tempo heeft geconsumeerd. Hoe kunnen we de verdere ontwikkeling bedenken niet als de verder consumptie van het landschap maar als een proces van 'landschapsbouw', als ontwikkelingslogica die een interessant collectief domein aanmaakt i.p.v. gedeeld landschap te privatiseren en/of te verkavelen. De principes die hiervoor naar voor geschoven werden waren geïnspireerd op het pilootproject collectief wonen van de Vlaamse bouwmeester, in het bijzonder het ontwerpend onderzoek verricht door Labo S en Bovenbouw architecten, alsook de uitwerking van deze principes door Architecture Workroom Brussels en Bovenbouw architecten in het kader van de studie "het open ruimte offensief" voor de VLM (de term landschapsbouw is hier terug te vinden). Dit principe werd gehandhaafd doorheen de studie, de onderbouwing ervan hangt samen met het repertoire van alternatieve (collectieve) woonvormen dat de afgelopen jaren werd opgebouwd en gedocumenteerd (cf. wonen in meervoud, dichter wonen, etc.). Het doorlopen traject draait vervolgens vooral om de variatie in het register *naming*. Concreet, hoe lezen we de context, de relevante verschillen binnen de context in functie van de toepassing van dit globale principe en de verfijning ervan.

In de eerste fase, werd de context vooral morfologisch gelezen op hoofdlijnen. De eindeloze linten tussen de vallei en de productieve gronden worden tegenover elkaar geplaatst. Landschapsbouw gaat om een differentiatie tussen de recyclage van het oude weefsel (inbreiding) en een andere manier om de laatste woongebieden aan te snijden (uitbreiding). In de tweede en derde fase wordt deze oefening stelselmatig verfijnd. De morfologische lezing a priori wordt geruild voor kaarten die de uitdrukking zijn van te testen ontwikkelingsprincipes. Deze oefeningen scannen de ruimtelijke morfologie in functie van de mogelijke toepassing van meer intensieve of extensieve herontwikkelingsscenario's om die vervolgens op hun wenselijkheid te beoordelen. Waar is de grondhefboom (lees de opgebouwde residuele grondwaarde) een aanleiding om te breken en de bestaande ontwikkeling te ruilen voor een meer intensieve bebouwing. Waar gaat het er net om de bestaande bebouwing en de bestaande bewoners net in bescherming te nemen en de grondspeculatie net te temperen?

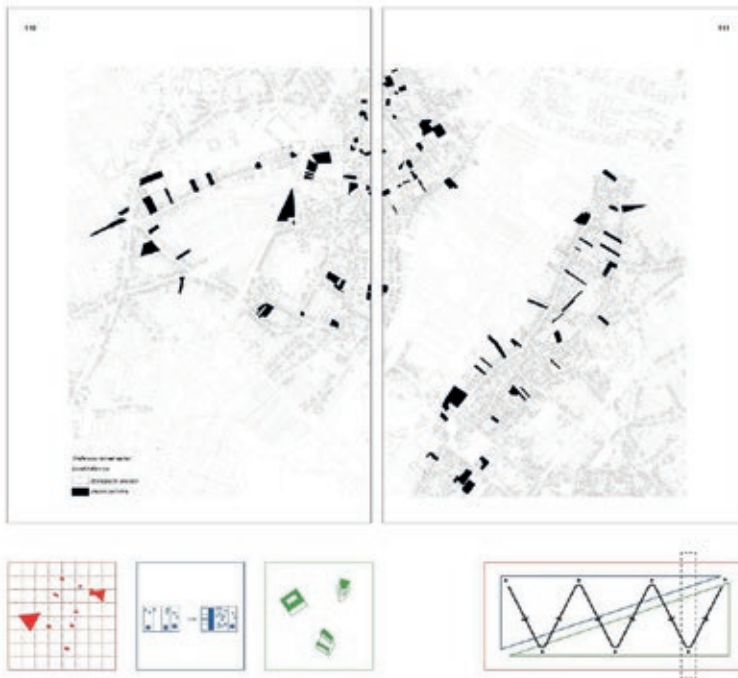
In de derde fase keert het beeld letterlijk om en wordt, vanuit drie verschillende korrels, drie schalen waarop herontwikkeling georganiseerd kan worden, het weefsel gescand op plekken waar zeer behoedzaam en andere waar net heel rigoureuus en doortastend ingegrepen zou kunnen worden. Drie interventielogica's (geclusterd bouwen op de laatste greenfield locaties, pandprojecten om het historisch weefsel selectief aan te vullen en verdere speculatie tegen te gaan, de radicale collectivisering van de grondpositie in de zijwegen en andere stegen ter ondersteuning van een gebiedsgerichte renovatie.) De bijhorende kaarten laten zien dat deze principes op vele plekken van toepassing zijn en bij systematische toepassing aan de systematische vernieuwing van het weefsel kunnen bijdragen. In het woontraject ligt de *framing* vast, beschikt men over een gekend repertoire aan moves maar is *naming* de driver, op zoek naar de juiste match tussen principe en de toepassing ervan, met de gewenste effecten op de juiste plaats.

Illustratie 90: Woonplantage: Fase 1 synthese van een gekend principe (met verwijzing naar eerder onderzoek in kader van pilotproject wonen) (bron: Labo S en Bovenbouw – ontwerpend onderzoek pilotproject wonen)

Illustratie 91: woonplantage fase 2: verfijning van het principe (landschapsbouw) + documenteren van een gekend repertoire om dit te realiseren.

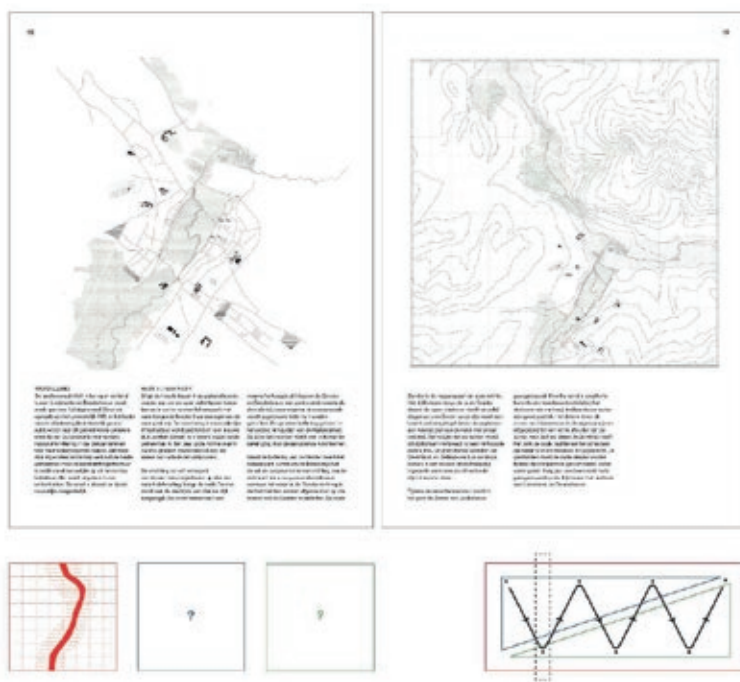

Illustratie 92: woonplantage fase 3. Identificatie van waar deze principes best toegepast kunnen worden, testen van het repertoire binnen concrete condities.

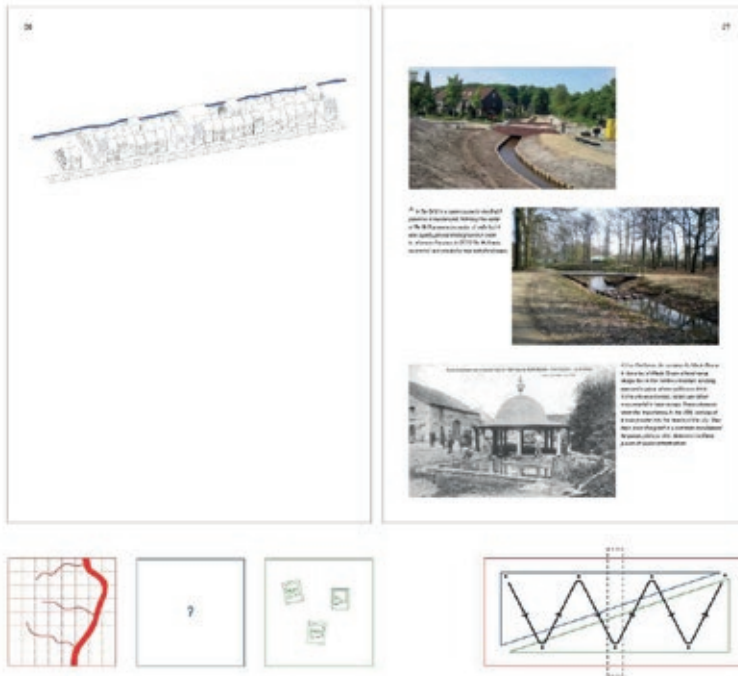
De goed gedraineerde plantage: op zoek naar de juiste framing (en bijhorende moves) voor een reeds breed geanalyseerde problematiek.

Bij de wateropgave verloopt het traject anders. De eerste workshop doet een grove gooi naar een mogelijke combinatie van probleem en oplossing. Die gooi kan worden samengevat als meeliften op de infrastructuurwerken die in de Dendervallei op til zijn na de grote overstroming van 2010. Deze redenering blijft overeind als onderlegger voor het experiment Denderpark maar blijkt beperkt relevant voor het water vraagstuk. De driver van deze leerlijn wordt vervolgens de zoektocht naar de juiste *framing*. *Upstream water retention* was als principe bij de start van het livinglab afgeserveerd als focus. De meer systemische analyse van het water vraagstuk in aanloop naar de workshop bevestigt deze analyse. Deze conclusie wordt verder versterkt door de gemaakte keuze voor Liedekerke Denderleeuw als ruimtelijke focus van de oefening. Dit gebied ligt in de vallei en niet meteen ‘upstream’. Tegelijk groeit het inzicht dat ook in dit gebied, weliswaar op een ander schaalniveau, een nauwe band bestaat tussen het ‘drainagevraagstuk’ en de overstromingsproblematiek. De samenvatting van deze systemische analyse in een eenvoudige snede over de dorpskernen toont hoe de waterafvoer doorheen de historische weefsels heen moet die telkens tussen de natte hoger gelegen gronden liggen. Tegelijk valt het compleet gefragmenteerde beheer van deze watercascade over deze snede op. De gemeente zit letterlijk gevangen tussen maatregelen die aan de buitenkant door de VMM worden voorgesteld, de beheersplannen van W&Z aan de Denderkant, en voorafnames van de provincie op het beheer van de oude Dender. Tegelijkertijd wordt op instructie van het Vlaams Gewest gewerkt aan de stapsgewijze uitbouw van een gescheiden rioleringsstelsel. De dimensionering van dit stelsel blijkt in belangrijke mate bepaald door de beperkingen die gelegd worden door de provincie op het afvoeren van regenwater naar de Oude Denderarm.

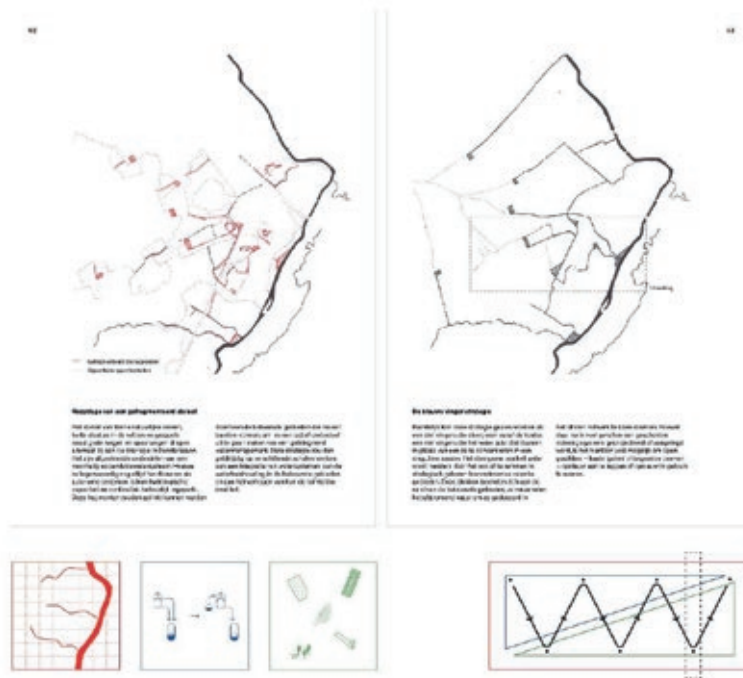
De uitkomst van de zoektocht naar de juiste *framing* is de keuze om in te zoomen op het draineringsvraagstuk binnen de gemeente, en het besef dat de technische oplossingen die nu worden uitgewerkt zeer kapitaalsintensief zijn (de gemeentes op kosten jagen) en een geringe meerwaarde hebben, zowel in termen van de bijdrage aan de waterproblematiek, maar vooral als investering in de stedelijke vernieuwing. Dit leidt tot een eenvoudig vertrekpunt, namelijk om de mogelijkheid te verkennen om het drainage vraagstuk maximaal in het publiek domein te slechten. Het *leitbild* van de plantage wordt plots zeer concreet. De verstedelijking in dit gebied heeft immers stelselmatig de historische draineringsstructuur tot een rioleringsstelsel omgebouwd en daarbij een verknipt historisch ruraal draineringsstelsel achtergelaten. Het opbouwen van een gescheiden stelsel in deze ontspannen stad in wording zou er simpelweg in kunnen bestaan de draad terug aan te knopen bij dit residueel stelsel.

Illustratie 93: de goed gedraineerde plantage fase 1: te snelle conclusies (een waterpark in de valei) bij een reeds goed gedocumenteerde problematiek

Illustratie 94: de goed gedraineerde plantage fase 2: verkenning van de optie draineren in publiek domein als mogelijke lokale bijdrage

Illustratie 95: de goed gedraineerde plantage: uitwerking van de strategische *framing* draineren in publiek domein. Een nieuwe gelokaliseerde cartografie van de waterproblematiek

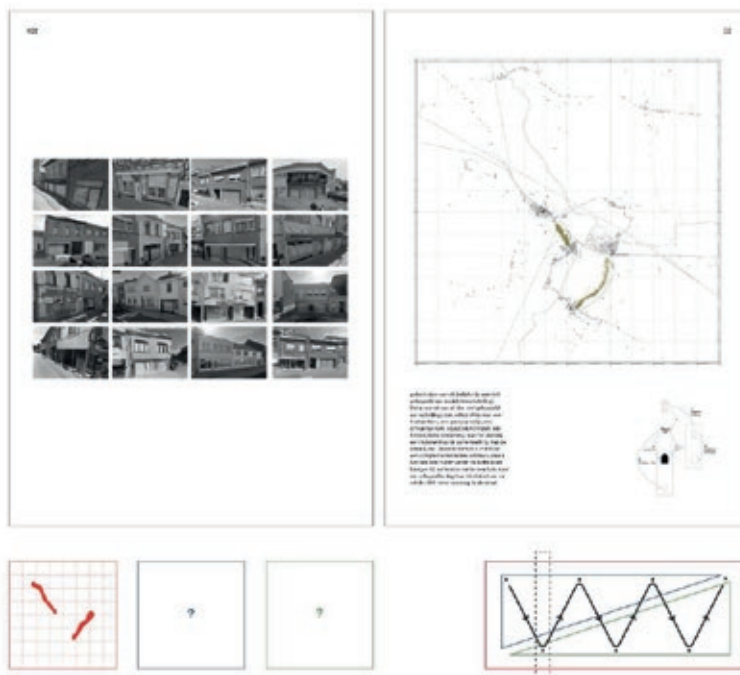
De gemengde plantage: een vaste plek met een naam, een duidelijk probleem, op zoek naar mogelijke initiatieven.

Als derde voorbeeld gaan we in op de gemengde plantage en de voorstellen voor een experimentele ontwikkeling van de centrum linten. Uitgangspunt is hier geen specifiek frame, een systemische diagnose, een suggestie van oplossing of succesvolle voorbeelden. Hier gaat het om de historische erfenis van een centrale ruimte die onder druk staat en met groeiende leegstand kampt. De ruimte waarover een uitspraak moet worden gedaan staat vast, maar het probleem is niet duidelijk geframed en de recepten voor oplossing zijn niet gekend. Er is twijfel bij maatregelen uit het verleden. Het behoud van winkels in het bestaande lint blijkt zo goed als onmogelijk. Zowel in Liedekerke als Denderleeuw liggen centrumontwikkelingsplannen klaar. De basisstrategie van die plannen is erop gericht het bestaande winkelapparaat terug te plooiën in een compacte figuur in het hart van de gemeentes. Waar deze strategie steek houdt in functie van het ondersteunen van een gekrompen winkelapparaat is het geen antwoord op de toekomst van het lint. Integendeel, deze strategie loogt de linten verder uit en wil de resterende functies hergroeperen. Deze strategie is ook niet geheel zonder risico. Vele winkels in dit lint zijn niet zomaar verplaatsbaar van een pand dat men nu in eigendom heeft naar een pand dat men straks zal moeten huren in het vernieuwde centrum.

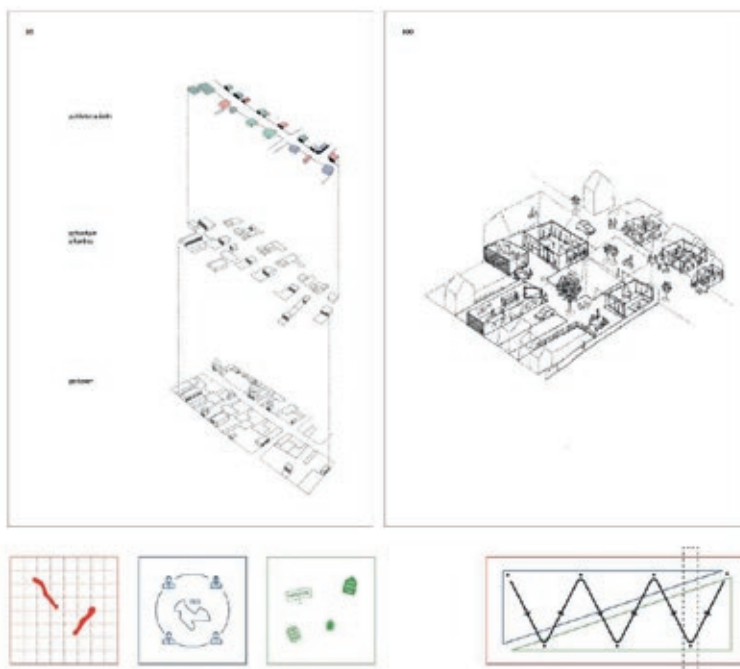
Het vertrekpunt van deze oefening is de erkenning van het lint als 'stedelijk feit' in de Rossiaanse zin. Een ruimte die er is, waarvan iedereen vindt dat ze op haar plaats is, die inherente ruimtelijke kwaliteiten heeft en dit onafgezien van haar functionele invulling. Deze linten hebben louter omwille van hun positie in het centrum en de geaccumuleerde dichtheid tussen station en gemeentehuis in, een bijzonder en blijvende betekenis in de structuur van beide gemeentes. Vasthouden aan het status quo van de huidige functionele invulling is geen optie en valt buiten de controle van de overheid. Nieuwe functies kan men

niet zomaar bijeen plannen. Enkel als de juiste ondernemers, publieke en semi-publieke partners ooit de weg terugvinden naar deze milieus kan hier iets nieuws ontstaan. Experimenteren en collectief/contextueel leren neemt hier zijn meest concrete vorm aan. Het is een keuze voor een veelheid aan experimentele initiatieven die de hertoe-eigening van deze linten zou kunnen bewerkstelligen. Deze experimenten zullen letterlijk moeten testen welke functies hier leefbaar zijn en welke niet.

Samen met de focus op het lint als milieu stond daarom ook vast dat dit milieu een speciale behandeling nodig had in termen van de condities die men hier probeert te scheppen. Hiervoor is een specifieke organisatie nodig die deze condities kan scheppen en dit door de nodige partnerschappen te smeden maar ook door laagdrempelige economische condities te scheppen. In aanvulling op wat nu reeds met de centrumplanning gebeurd moet het beheer en de ontwikkeling gedeeltelijk worden weggehaald bij de particulier die steeds moeilijker (lees geen) huurders vind voor de commerciële gelijkvloersen. Naar analogie van de methodiek van de sociale verhuurkantoren beelden we ons een werkwijze in die een weliswaar verlaagd inkomen garandeert aan de verhuurder en in ruil kan beschikken over deze panden en op zoek gaan naar een zinvolle bestemming. De veronderstelling van de noodzaak van een specifieke organisatie werd gaandeweg verfijnd en evolueerde van de benaming als vzw (vzw plint) naar de benaming als *Business Improvement District* (of *special district*) met de bedoeling de pooling van middelen en bijhorende trekkingsrechten te benadrukken. De logica bleef echter dezelfde, waardoor gesteld kan worden dat in het zoekproces het aspect *naming* (het gaat over het lint) en de *framing* (een specifieke ecologie met een specifieke regulering) constant bleven. De belangrijkste driver van het leerproces was de vermenigvuldiging van ideeën met betrekking tot de mogelijke experimentele initiatieven die deze nieuwe organisatie in het lint zou kunnen initiëren en/of ondersteunen.

Illustratie 96: de documentatie van het centrumlint. De tanende centrumfunctie van een morfologisch waardevol milieu

Illustratie 98: gemengde plantage fase 3: zoektocht naar complementaire programma's binnen het lint als regelzone

4.4 Nieuwe koppelingen tussen verstedelijking en (lokaal) beleid

In het vorig hoofdstuk werd benadrukt dat contextueel leren in dit opzet niet enkel gaat over de betrokkenheid op de lokale context maar ook over het rekenschap geven van de ruimer context, waarin men naar oplossingen/experimenten zoekt. De erkenning van die context gaat om inzicht en kennis over omgevingsfactoren en drijvende krachten, maar gaat ook over een interpretatiekader om met die context te begrijpen. Voor deze oefening werd dit interpretatiekader in termen van verstedelijking gedefinieerd. Via dit contextueel leertraject is gepoogd om in een concrete setting zo concreet mogelijk in te vullen wat de consequentie van die framing zou kunnen zijn.

Verstedelijking benoemt een proces wat specifieke collectieve vraagstukken/stedelijke vraagstukken oproept die ook een collectief antwoord vooronderstellen. Elk van de hier voorgestelde projecten probeer niet alleen een concreet initiatief te benoemen, maar beschrijft ook een mogelijke koppeling tussen dit overkoepelend proces (dat men lokaal slechts in beperkte mate controleert) en concrete handelingskaders die men lokaal kan creëren die het verstedelijkingsproces amenderen, richten en vormgeven. Die koppeling is meer dan een tactische overweging en vormt mogelijk een essentiële bouwsteen van een post-suburbaan ontwikkelingsmodel. Het is een mogelijk antwoord op de vaststelling dat in de context van suburbanisering de typische plaatsgebonden feedbackloops eigen aan historische compacte verstedelijking letterlijk worden doorgeknipt en gespreid zowel in tijd en ruimte. Suburbanisering externaliseert met groot succes de bijhorende consequenties naar elders en later. Effecten van beslissingen op een specifieke plek te bouwen leveren niet noodzakelijk problemen op die plek zelf op en leiden dus ook niet tot initiatieven op die plek. De consequenties van het systematisch aansnijden van open ruimte, het verzegelen van de bodem etc. tonen zich pas veel later. Het opnieuw betrekken van de verstedelijkingsdynamiek op concrete plekken is een poging om deze feedbackloops te herstellen, partijen opnieuw *accountable* te maken voor hun keuzes, maar ook de

balans tussen maatschappelijke kosten en lasten lokaal te kunnen beheren en niet enkel via de Excel sheets van de MKBA's of de fiscalisering van milieueffecten. Contextueel leren gaat in die zin over het maken van koppelingen over sectoren en door schalen heen waarin 'kwesties' ook als lokale *matters of concern* kunnen worden gedefinieerd en opgepakt, betrokken op een concrete plek en op lokale handelingskaders.

De 5 plantage experimenten verbeelden vijf handelingskaders die stuk voor stuk een andere rol verkennen voor de lokale overheid en zo de keuze voor lokale autonomie ernstig nemen. In het synthese rapport schreven we hierover:

De [5 experimenten] benoemen kansen en proberen concrete kwesties aan concrete mogelijkheden te koppelen. Elk van de 5 [experimenten] volgt daarbij een andere investeringslogica.

1. Het regionaal park zoekt aansluiting bij bovenlokale investeringsprocessen (Infrastructuurwerken, regionale recreatieve netwerken, etc.) en wil deze lokaal amenderen, toe-eigenen, bundelen.

2. De recyclage van het ruraal canvas zoekt naar nieuwe productielogica's in de landbouw die ook een publiek landschap zouden kunnen voortbrengen. Het zet de wateropgave in als gelijkrichter voor een vernieuwende projectontwikkeling die het landschap niet langer consumeert maar structureert.

3. De sterke regionale woonmarkt is de sleutel voor de vernieuwing van het wonen. Enerzijds willen we die woningmarkt laten spelen. Hoe halen we in Liedekerke en Denderleeuw een vernieuwende projectontwikkeling binnen. Maar ook, hoe temperen we de invloed van een grondgedreven ontwikkeling in een fragiele omgeving als die van de zijwegen.

4. Voor de ontwikkeling van de linten zetten we in op de sociale economie, de non-profit sector en de creatieve sector. Zij zoeken ruimte, hier is leegstand. Hoe kunnen we via alternatieve economische paradigma's en de mobilisering van sociaal en economisch kapitaal die verbinding maken.

5. Voor de mobiliteit zoeken we naar complementaire scenario's die het statuut, het gebruik, de socialisering van een bestaand regionaal systeem kunnen wijzigen. Telkens gaat het om het maken van verbindingen, om het smeden van coalities over sectorale grenzen heen.

Telkens gaat het ook om projecten die de gemeentes niet zomaar zelf moeten ontwikkelen maar waarin ze een leidende rol kunnen opnemen als ze zich goed weten te omringen, en externe capaciteit en ondersteuning mobiliseren.

Bij de voorstelling van dit eindrapport in beide gemeentes werden deze handelingskader samengevat in 2 sporen: een woonregie en een special district gericht op zorg en voorzieningen. Met deze laatste presentaties werd gepoogd om de beleidsmatige implicaties van de experimenten zo expliciet mogelijk te definiëren. In Denderleeuw werd deze presentatie in volle bestuurlijke crisis erg lauw onthaald. In Liedekerke was er brede interesse in de woonregie component. Ondertussen werd een opdracht vergund aan NDVR om aspecten van dit voorstel uit te werken voor de specifieke case van de zijwegen. Dit proces loopt.

4.5 Conclusies

Het PLANTAGE traject betreft een vorm van actieonderzoek op een enkele case. Dat maakt dit onderzoek zelf tot een oefening in collectief leren. In conclusie willen we een deel van het opgebouwd inzicht expliciteren. Voor de beleidsaanbevelingen die op het plantage traject betrekking hebben verwijzen we naar hoofdstuk 5.

Toekomstverkenning werd in dit werkpakket behandeld als een breed spectrum van technieken die met elkaar gemeen hebben dat zij proberen om te gaan met onzekerheid. Deze onzekerheid is in belangrijke mate toekomst gerelateerd, maar niet uitsluitend. Toekomstverkenning wordt in dit onderzoek benaderd als een lens om de onzekerheid waarmee planners te kampen hebben te ontleden, meer bepaald door vanuit toekomstbeelden en concepten van verandering (padafhankelijkheden) te kijken naar hoe die onzekerheid zich in het heden aandienen en hoe er vervolgens mee om te gaan.

Gezien vanuit deze reflectie over padafhankelijkheid (wat verandert en wat niet, wat kunnen we veranderen en wat niet) kunnen we deze onzekerheid ontleden in termen van onzekerheid met betrekking tot de normatieve, de transactionele en de contextuele omgeving waarin gehandeld wordt. Bij het maken van dit onderscheid betreft de context in eerste instantie de buitenkant van de transactionele omgeving. Tegelijk betekent die grens vooral een onderscheid tussen ruimtelijke aspecten waar men wel en geen controle over uitoefent, waar men zich wel en niet op richt, die wel en niet worden geproblematiseerd, Dit onderscheid is in die zin vooreerst analytisch. Men kan vaststellen dat het voortdurend wordt gemaakt (zie ook MOS) maar de transactionele en contextuele omgeving vormen geen gescheiden werelden. In een context van snelle verandering, van nieuwe uitdagingen, van tanende effectiviteit, wordt de manier waarop dit onderscheid in het verleden en ondertussen routinewijs wordt gemaakt voorwerp van onzekerheid. Tegelijk worden mogelijkheden om anders te contextualiseren worden zichtbaar.

Het onderscheid tussen beiden wordt in het PLANTAGE traject geactiveerd. Verkenning in het algemeen en toekomstverkenning in het bijzonder is een activiteit die haar meerwaarde ontleent aan het feit dat ze over deze grens heen werkt. De reden waarom in dit onderzoek over de verschillende hoofdstukken heen steeds opnieuw – om analytische redenen – dit onderscheid wordt benadrukt is niet om het te fixeren maar net om de verkennende arbeid op en over de grens heen zichtbaar te maken. Deze arbeid, het (herhaaldelijk opnieuw) contextualiseren door verkenning, maakt de contextuele onzekerheid hanteerbaar.

In het PLANTAGE traject is er expliciet voor gekozen om in te gaan op een brede problematiek, de sluipende verstedelijking, waarvan de symptomen zeer zichtbaar aanwezig zijn maar waarop in de lokale context weinig beleidsreflectie bestaat. Een problematiek die vooralsnog vooral als probleem wordt ervaren maar waar die lokale context ook – meer dan nu het geval is – voordeel zou kunnen ontlenen. Als werkwoord is verstedelijken een keuze voor investering in het vermogen van de samenleving om in de groeiende verstedelingsdruk kansen te lezen die uitgenut kunnen worden mits de nodige collectieve organisatie en infrastructuur. Toekomstverkenning krijgt daardoor de betekenis van een geëmancipeerd gesprek over de opties die we vandaag hebben om aan een dergelijk perspectief te bouwen.

De PLANTAGE zet ontwerp onderzoek in als een werk van interpretatie en vertaling op zoek naar handvaten om met deze 'context' om te gaan. Het PLANTAGE traject zoekt niet naar een algemeen antwoord op verstedelijking, maar naar concrete experimenten waar men een andere verhouding tot verstedelijkingsdruk kan testen en oplossingen ontwikkelen die deze omgeving, en andere op een meer duurzaam ontwikkelingspad te zetten.

Contextueel leren, betekent sturen betrokken op de context waarin moet worden gehandeld. Dit is lastig. Het vermenigvuldigt de obstakels, maar opent tegelijk een ruimte voor argumentatie en gesprek waarin intelligente en gedragen experimenten kunnen ontstaan. Deze contextuele verkenningen maken de inzet van keuzes zichtbaar, dwingt partners om te argumenteren, opent een ruimte waarin een reële argumentatie kan worden opgebouwd die niet alleen geldende beleidsprincipes onderschrijft maar ook de toepasselijkheid van deze principes kan inschatten en testen.

Het PLANTAGE traject toont de relatieve gespletenheid van het Vlaamse planningslandschap. De gesprekken die binnen dit traject maar ook binnen de ruimere context van het Living Lab werden gevoerd waren in vele gevallen lessen in bescheidenheid. We kregen een duidelijk beeld van alle redenen voor het huidige status quo, alle lock-ins. Een scherpe analyse ook van juridische beperkingen, complexe procesvoering, gebrek aan middelen etc. Tegelijk gaven het merendeel van deze gesprekken ook blijk van groot inzicht en van een groeiend besef dat innovatieve planningsvormen noodzakelijk zijn. De professionalisering van de ruimtelijke planning in Vlaanderen is in die zin misschien meer voelbaar als een onvolkomen collectief leertraject. Dat, veelal lokaal verspreid, inzicht wordt misschien te weinig aangeboord en gemobiliseerd.

De keuze voor verstedelijking als focus bevestigt het belang van *boundary objects*. Verstedelijking is enerzijds een neutraal begrip. In deze context heeft het begrip eerder negatieve connotaties. Het wordt geassocieerd met de problemen die het oproept. Tegelijk wordt breed erkend dat het in deze context zo goed als onvermijdelijk is. Tegelijk wordt ook het belang van verdichting en zuiniger ruimtegebruik onderkend. De betekenis van verstedelijking als *boundary object* ligt echter niet in haar beschrijvend vermogen, maar wel in de ruimte die het schept om de onderkende problemen te laten kantelen naar mogelijke oplossingen/experimenten. Verstedelijking leidt in deze context tot het benoemen van stedelijke kwesties, en het aanduiden van sites waar aan stedelijke kwesties gewerkt zou kunnen worden in functie van een stevigere infrastructuur en voorzieningsstructuur die de verstedelijkingsdruk aankan. Zonder dit in algemeenheid te kunnen stellen bevestigt dit onderzoek het inzicht dat *boundary objects* best functioneren als zij zowel breed als concreet zijn, zowel concreet als abstract. Verstedelijking en de bijhorende *urban questions* laten toe om voortdurend te pendelen tussen schalen, tussen handelingskaders en toch een discussie over het breder perspectief open te houden.

Dit onderzoek is een poging om enerzijds enige systematiek aan te brengen in dit 'concreet-abstract' zoekproces. Er werd gewerkt met een driedimensionale ontwerpheuristiek waarin verschillende strategieën om met onzekerheid om te gaan worden gecombineerd. De driedimensionale ontwerpheuristiek expliciteert de rol van ontwerp in een zoekproces. Ontwerp als een vorm van 'intelligent guess work' speelt een cruciale rol in het verkennen en doorbreken van padafhankelijkheden. Door te werken rond probleem-oplossingscombinaties wordt ingebroken op een lineaire procesvoering en ontstaat een zoekproces dat zowel vanuit probleemdefinities stuurt als vanuit oplossingsrichtingen en vormgeeft aan de noodzakelijke samenhang tussen beide.

Het onderzoek presenteert zich verder als bijdrage aan de lopende discussie rond gebiedsgerichte planning. Hier willen de notie van type problemen en families van problemen opnieuw aanstippen. Met deze omschrijving is gepoogd om het potentieel expliciteren van gebiedsgericht werken als 'best of both worlds', tussen operationeel en strategisch denken in. 'Families van problemen' maakt concreet wat 'hercontextualiseren' zou kunnen betekenen in een context die zich niet kan veroorloven om steeds uit te zoomen. Het is een voorstel om territoriale reflectie niet enkel in te zetten voor territoriale discussie

maar ze te kruisen met een reflectie op thema's die zich verspreid en over territoriale grenzen heen aandienen.

Collectief leren, zo blijkt tenslotte, is een arbeidsintensief proces. Het vraagt een grote tijdsinvestering van veel partijen maar ook een grote bereidheid om zich in een gedeeld experiment te engageren. Gebiedsgerichte processen opzetten als collectieve leerprocessen is dus niet enkel een kwestie van capaciteitsversterking in termen van manschappen maar ook een keuze voor de noodzakelijk investering in verschillende competenties van ontwerpvaardigheden tot procesbegeleiding, alsook een investering in 'soft capabilities' zoals het vermogen om met experimenten om te gaan. Dat is geen evidentie zowel op lokaal als op bovenlokaal niveau. De bestaande institutionele planningscontext is risico avers, is resultaat gericht en is georganiseerd op het leveren van gangbare oplossingen. Maar ontnemen deze organisaties hun degelijkheid aan maar dit staat tegelijk de transitie naar een andere manier van werken in de weg.

Bronnen

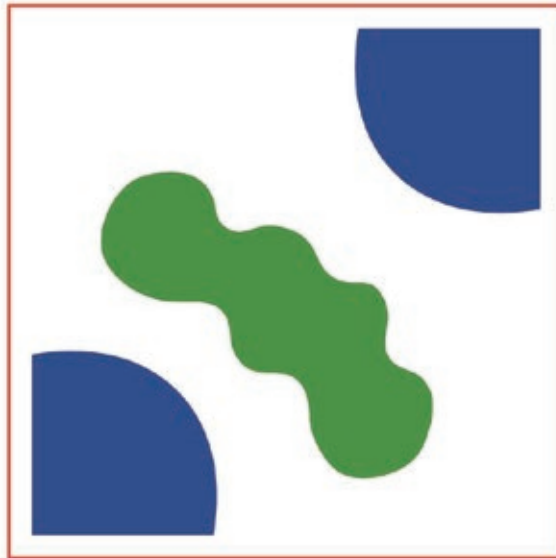
Dehaene, M., De Vree, D., 2013, 'Design Research for sustainability transitions: managing multiple forms of knowledge in a context of irreducible uncertainty', paper presented at AESOP-ACSPD, Dublin 15-19 July 2013. (opgenomen in bijlage)

Schön, D., 1983. *The Reflective Practitioner, How professionals think in action.* London, Temple Smith.

Stacey R., 2002, *Strategic management and organisational dynamics: the challenge of complexity.* Harlow: Prentice Hall.

Valkenburg, R., Dorst, K. 1998. the reflective practice of design teams. *Design Studies*, 19(3): pp. 249-72.

**Toekomstverkenning als collectief leren.
Onderzoek naar planning
in het licht van onzekerheid en complexiteit.**

**CONCLUSIES
en
BELEIDSAANBEVELINGEN
(hoofdstuk 5)**

Hoofdstuk 5: Conclusies en beleidsaanbevelingen

Het laatste hoofdstuk van het eindrapport voor werkpakket 3 is gewijd aan conclusies en beleidsaanbevelingen. Voor wie meteen bij de conclusies 'start', schetsen we kort het onderzoek en de structuur van dit rapport. De beleidsaanbevelingen in de daarop volgende sectie brengen de bevindingen uit 'MOS' (hoofdstuk 1 en 2) en 'Plantage' (hoofdstuk 3 en 4) samen, en koppelen terug naar de oorspronkelijke beschrijving van de probleemstelling in hoofdstuk 0.

5.1. Collectief leren bij toekomstverkenningen voor ruimtelijke vraagstukken

Het steunpunt-onderzoek vertrok vanuit een behoorlijk abstract kader, met twee thematische, en twee methodo-logische lijnen (waaronder dit derde werkpakket). Het eerder abstracte vertrekpunt hierbij – methoden voor toekomstverkenningen – maakte het noodzakelijk om bij de opstart van het onderzoek het opzet verder te verfijnen. De positie van waaruit het onderzoek uiteindelijk werd gevoerd, is reeds toegelicht in hoofdstuk 0.

Het methodologisch onderzoek in werkpakket 3 zocht een antwoord op de vraag "Welke rol kunnen toekomstverkenningen spelen in ruimtelijk beleid? En hoe wordt hierbij de complexiteit van planningsvraagstukken erkend?". zoals reeds eerder toegelicht zijn toekomstverkenningen gebaseerd op systematische, wetenschappelijke onderbouwing, maar hebben geen ze voorspellende waarde. Hun ambitie is om plausibele denksporen te verkennen ten bate van mogelijke en wenselijke ontwikkelingen, gekoppeld aan doelstellingen, middelen en concrete ontwikkelingsstrategieën.

Het onderzoek verschaft inzichten in methodologische kwesties bij de ontwikkeling van toekomstverkenningen voor ruimtelijk beleid, maar gaat verder door op drie thema's. Thema 1 bestudeert **werkwijzen** en vertrekt vanuit de analyse van scenario's en ontwerpmatig onderzoek. Thema 2 biedt inzicht in verschillende **planningsbenaderingen**, onder meer ingaand op het verschil tussen techno-cratistische en of sociocratische benaderingen, en over collectieve leerprocessen die de complexiteit van de ruimtelijke opgave erkennen alsook de niet reduceerbare onzekerheid verbonden met deze opgaves. Thema 3 behelst concrete cases – inclusief de ontwikkeling van eigen projecten – en hun verhouding tot **typeproblemen/families van problemen**. Illustratie 5.1 toont een overzicht van verschillende deelaspecten waarrond bij dit onderzoek en de drie daaraan verbonden thema's – werkwijzen, plannings-benaderingen en typeproblemen – gewerkt werd.

In 2012 en 2013 behandelden twee parallele deelstudies het methodologisch onderzoek naar toekomstverkenningen: enerzijds de kritische analyse van o.a. scenario-methodologieën (KU Leuven) en anderzijds de verkenning en ontwikkeling van ontwerpmatige benaderingen (UGent). In 2014 en 2015 ontwikkelden de partners aan de KU Leuven en de UGent een gezamenlijke studie rond toekomstverkenningen en complexiteitserkennende planning binnen een gemeenschappelijk kader opgebouwd rond aspecten van collectief leren en de centrale rol van experimenten in het omgaan met complexiteit en onzekerheid.

In de bijlage van dit rapport vindt u een overzicht van de onderzoekspapers over methodologische vragen bij toekomstverkenningen en collectief leren (waarbij enkel de voor dit aspect meest relevante papers ook volledig werden opgenomen). Het onderzoek in 2014 en 2015 bouwt hierop voort.

**Toekomstverkenningen en planningsbenaderingen,
In het bijzondere cyclische, adaptieve, evolutieve planning**

- processen van kennisdelen en –overdracht,
- voorwaarden voor collectief leren,
- ontwikkeling van gedeelde methodologieën en probleemstellingen,
- de rol van zelf-organisatie.

Belangrijk hierbij is de ontwikkeling van een op maat gemaakt analytisch kader voor de studie van collectieve leerprocessen bij verandering en innovaties in ruimtelijk beleid.

Verskillende werkwijzen voor Toekomstverkenningen

- exploratieve, normatieve en predictieve benaderingen,
- types variaties -context, beleid, locaties en typologieën-,
- meerwaarde / complementariteit van benaderingen,
- ontwerpheuristieken (what if-heuristieken),
- contextuele en transactionele omgeving van planning,
- onzekerheden in de beleidscontext,
- strategieën voor veranderingen in ruimtelijk beleid.

Typeproblemen / Families van problemen

in het bijzonder peri-urbane landschappen (Dendervallei),
verstedelijking als frame voor het ontwikkelen van een ontwerpagenda,
het formuleren van experimenten,
projectregisters en investeringslogica's

Illustratie 99: (Sub-)thema's in het onderzoek over toekomstverkenningen in ruimtelijk beleid

Toelichting bij centrale begrippen en samenvatting van het gedeelde conceptuele kader

In het gezamenlijk onderzoek naar toekomstverkenningen komt collectief leren op de voorgrond doordat we 'toekomstverkenningen' begrijpen als een vorm van proces-sturing, gericht op complexiteitserkenning, gedeelde problematisering, en gedeelde betekenisgeving voor een breed veld van actoren. Hierbij wordt over de 'grenzen' van het eigen beleidsdomein heen gekeken, en ook rekening gehouden met een aantal niet-reduceerbare onzekerheden uit de eigen en de ruimere context. Collectief leren heeft een belangrijke rol bij het omgaan met verschillende onzekerheden. Dit is de gezamenlijke positie en het (gaandeweg ontwikkelde) vertrekpunt van waaruit het onderzoek van de afgelopen twee jaar werd gevoerd. Hierop werd reeds uitgebreid ingegaan in hoofdstuk 0. We vatten dit in de volgende paragrafen samen, en starten vanuit een overzicht van centrale concepten om de complexiteit van ruimtelijke vraagstukken beter te kunnen duiden (o.a. de contextuele en transactionele omgeving, padafhankelijkheden, verschillende vormen van onzekerheid en contingentie).

Inherente factoren bij complexe planprocessen

- **Contextuele omgeving** oftewel '(rand)voorwaarden' voor verandering: Dit zijn factoren waar een specifiek beleidsdomein schijnbaar weinig impact op heeft, terwijl de impact op het domein zelf mogelijks groot is. Bovendien bestaat er onzekerheid over de ontwikkeling van deze omgeving. Veranderingen in de contextuele omgeving creëren een druk op de transactionele omgeving, ze

stellen de relevantie en de legitimiteit van bestaande handelingskaders in vraag. Zo bijvoorbeeld is er een samenhang tussen ruimtelijk beleid in Vlaanderen en internationale migratiebewegingen of klimaatwijziging.

- **Transactionele omgeving** oftewel **'strategieën' voor verandering**: Dit zijn de handelingskaders van een specifiek beleidsdomein: wat kan veranderen, doordat beleidsmakers en een ruimer veld van 'politieke actoren' hier een directe invloed op hebben.
- **Padafhankelijkheden**: Dit beschrijft de relatieve historische bepaaldheid/onbepaaldheid van ontwikkelingspaden. Er zijn reeds aangezette trajecten, alsook historische voorwaarden en drempels voor ontwikkeling. Pad-afhankelijkheden zijn keuzes uit het verleden die de mogelijkheden in het heden en in de toekomst deels mee bepalen of sturen (als voorbeeld hier de dominante suburbaniseringslogica ten opzichte van het voorsorteren op stedelijke dynamieken).
- **Onzekerheden**: Bij het nemen van beleidsbeslissingen zijn er elementen, relaties of processen die niet gekend zijn, of waarop niet of moeilijk gestuurd kan worden. Er is ook sprake van 'niet reduceerbare' onzekerheid, gezien het niet mogelijk is om alle onzekerheden uit te sluiten. Er blijven steeds elementen, relaties en processen die we niet kunnen kennen of waarop we niet kunnen sturen omdat ze emergent zijn ten gevolge van complexe condities. Het beleid dient om te gaan met normatieve, transactionele en contextuele onzekerheden (zie verder).
- **Contingentie**: Elementen of relaties die er voor een (achteraf) verklaarbare reden 'zijn', maar die tegelijk 'niet noodzakelijk zijn'. Deze zijn 'niet reduceerbaar', en ontglippen bij een louter causale of lineaire kijk op de ontwikkeling aan de prognoses of andere cognitieve rationaliteiten. Vanuit een historisch perspectief wordt contingentie geïdentificeerd als 'het had net zo goed anders kunnen lopen'.

Hoe het onderzoek van toekomstverkenningen leidt tot een studie van collectief leren

- Het is een gekende uitdaging voor ruimtelijk beleid: doordat de planning en de realisatie van ruimtelijke vraagstukken doorgaans over lange termijnen lopen, moeten beleidsmakers rekening houden met het 'ruimere plaatje' en dus met verschillende invloedfactoren die een onzekere ontwikkeling kennen.
- Er is een pluraliteit aan intenties en methoden naargelang toekomstverkenningen zich buigen over wat er zal gebeuren (voorspellen), kan gebeuren (exploreren) of moet gebeuren (projecteren) (zie Vandenbroek en Kuhk, 2011).
- Een toekomstverkenning is niet louter een 'speculatie' over een (mogelijke) toekomstige wereld, maar draait ook om het vinden van nieuwe, nog niet gerealiseerde mogelijkheden en betekenissen in een bestaande historische context (zie verder: padafhankelijkheden, onzekerheden en contingenties). en de implicaties daarvan voor de context waarin wordt gehandeld. Toekomstverkenningen leren ons iets over waar we vandaag staan, wat kan veranderen en wat niet, wat onze opties zijn, welke onzekerheden ons zorgen moeten baren en welke niet, etc..
- Een toekomstverkenning tracht om verschillende plausibele ontwikkelingen in beeld te brengen, en houdt hierbij rekening met factoren uit de 'transactionele omgeving', maar ook met verschillende (onzekere) factoren uit de 'contextuele omgeving' van een beleidsdomein (cf. Vandenbroeck et al., 2011).
- Zowel de contextuele als de transactionele omgeving zijn onderhevig aan verandering. Hoewel de contextuele omgeving in principe de context is die buiten de controle van de transactionele omgeving valt, is de grens tussen beide voorwerp van negotiatie. (toekomst-)verkenningen spelen een rol in het herdefinieren van die grens en zo een vraagstuk anders te contextualiseren.
- Toekomstverkenningen ontwikkelen dus in het volle besef van de complexiteit van sociaal-ruimtelijke vraagstukken. Maar de onzekerheid betreft ook het feit dat wat als context wordt beschouwd wijzigt. De metropolitane ruimte is een context die pas opduikt in een specifieke fase van het verstedelijkingsproces. Ook de betekenis van specifieke contextuele frames en ruimtelijke selectie verandert. De betekenis van Denderleeuw als context vandaag is niet die van 30 jaar geleden en de relevantie om in dat ruimtelijke kader te handelen verandert ook navenant.

- Tot op zekere hoogte zijn toekomstverkenningen complementair aan toekomstprognoses, bijvoorbeeld door mogelijke afwijkingen en 'variaties' te tonen ten opzichte van voorspellingen en trend-analyses. Maar toekomstverkenningen gaan verder dan dat: voor de voorstelling van (verschillende) plausibele toekomstige ontwikkelingen is de mobilisatie van kennis uit verschillende domeinen vereist opdat ontwikkelingen ook in hun onderlinge samenhang kunnen worden voorgesteld.
- Het opzetten van collectieve leertrajecten komt tegemoet aan de vraag om verschillend-soortige kennis-domeinen op relevante wijze met elkaar te verknopen (Brown and Lambert, 2013).

Hoe collectief leren een meervoudig antwoord biedt op het omgaan met onzekerheden

Collectief leren is een leerproces met meerdere actoren, waarbij kennis over langere periodes en in een iteratief proces kan circuleren (cf. Capello, 1999: temporele continuïteit en cumulatief inzicht) en aanleiding geeft tot allerhande vormen van gelijkrichting en deling. Hierbij komen verschillende vormen van ervaringsgericht leren en een pluraliteit van leerstijlen aan bod (cf. Kolb, toegepast door Brown, Lambert, 2013: diverging/feel and watch, assimilating/watch and think, converging/do and think, accomodating/do and feel). Het is een inclusieve mobilisatie van meerdere kennisvormen. Hierbij komen zowel normatieve alsook operationele discussies aan bod, met aandacht voor elementen uit de transactionele en de contextuele omgeving, toegepast op concrete situaties en met oog voor ruimere maatschappelijke ontwikkelingen. Collectief leren biedt een meervoudig antwoord op onzekerheid, op meerdere terreinen:

- **Collectief leren als reactie op normatieve onzekerheid:** Bij (nieuwe) maatschappelijke uitdagingen en complexe transities zijn er conflicterende posities en fundamentele meningsverschillen in de normatieve kaders. Deze constellatie wordt hier beschreven als 'normatieve onzekerheid'. Er is dissensus en niet reduceerbare onzekerheid over zowel de doelen alsook over de middelen (Christensen 1985, Bertolini 2010). Hier biedt collectief leren een uitweg, gezien het vertrekt vanuit een erkenning van pluraliteit en dissensus, maar tegelijk tracht om verschillen zichtbaar, bespreekbaar, en hanteerbaar te maken. Het organiseren van (een meer) gelijke en gedeelde toegang tot kennis en expertise, en het creëren van gedeelde begrippen zijn hierbij van groot belang (cf. concept van 'boundary objects', Star, Griesemer, 1989).
- **Collectief leren als antwoord op transactionele onzekerheid:** Ruimtelijke planning probeert om een passend kader te vinden voor systemisch complexe problemen (bv. ruimtelijk, sectoraal, qua schaal, territoriaal, institutioneel of wettelijk), terwijl tegelijk ook de contextuele omgeving alsook normen en waarden wijzigen. In dergelijke constellatie zijn er geen eenduidige of optimale antwoorden mogelijk, maar worden beslissingen in het beste geval genomen op basis van een 'redelijke benadering' van de sociaal-ruimtelijke werkelijkheid. Veelal ontwikkelen ruimtelijke vraagstukken zich binnen een institutionele onderbepaaldheid. 'Transactionele onzekerheid' is een vorm van institutioneel-bestuurlijke onbepaaldheid omwille van onduidelijke of ontbrekende spelregels in verband met systemisch complexe vraagstukken. Zo bijvoorbeeld ontstond een metropoolvormingsvraagstuk zonder afgestemd bestuurlijk kader, noch territoriaal noch inhoudelijk. Tegelijk ontwikkelt het ook in een context met padafhankelijkheden (t.t.z. voorgestructureerde omgevingen, die weliswaar bij veranderde omstandigheden een andere betekenis kunnen krijgen). In een co-evolutionaire interactie tussen veranderende kaders en inzichten ontstaan echter voortschrijdende inzichten. Collectief leren is dus het 'gezamenlijk leren omgaan met contingentie, padafhankelijkheden en het creëren van nieuwe paden, resulterend in collectieve inzichten, praktijken en waarden, aangemaakt in een gezamenlijk veld van ervaring' (zie hoofdstuk 0). Tegen deze achtergrond bevat het pleidooi voor collectief leren ook een pleidooi voor experimenteel werken, t.t.z. een beweeglijke vorm van verkennen van interacties tussen contexten, mogelijkheden en handelingskaders.

- **Collectief leren als antwoord op contextuele onzekerheden:** Bij 'contextuele onzekerheden' krijgt een beleidsdomein (of transactionele omgeving) te maken met onverwachte ontwikkelingen die ver buiten het eigen domein –of althans buiten de onmiddellijke invloedssfeer- liggen. Hierbij komen bijvoorbeeld de 'driving forces' oftewel 'kernonzekerheden' in beeld. Collectief leren bij ruimtelijke vraagstukken staat niet alleen voor samen leren of van elkaar leren, maar ook voor de erkenning van de collectiviteitsdimensie van planningsvraagstukken, zo bijvoorbeeld bij stedelijke voedselvoorzieningen, huisvesting, mobiliteit of energievoorziening. Planning is immers deel van de zoektocht naar het scheppen van vormen van regulering die de samenleving versterking in het opnemen van die aspecten die noodzakelijk buiten de handelingsruimte van het individu vallen en dus aan collectieve afspraken gebonden zijn. De collectiviteitsdimensie werkt door tot op het niveau van een concrete situatie en plek, en wordt door actoren veelal als een (wederzijdse) afhankelijkheid ervaren, ook ten opzichte van actoren en onzekere ontwikkelingen in een veel ruimer kader. De erkenning van die afhankelijkheid is een goede basis van gemeenschappelijkheid voor het omgaan met onzekerheid. In het rapport verwijzen we om die reden een aantal keer naar dit aspect van collectief leren als contextueel leren.

Tot slot nog dit: De collectieve leertrajecten die hier worden onderzocht en/of ontwikkeld, zijn op verschillende wijzen 'situated'. Ze hebben ten eerste plaats in een authentieke context (als een vorm van 'situated learning', zie Lave, Wenger, 1991). De specifieke plek, haar specifieke kenmerken, lokale capaciteiten en bestuurskracht zijn ten tweede hierdoor erg 'aanwezig' bij het collectief leren (zie ook 'situated knowledge' en/of 'embodied knowledge', D. Harraway, 1991). Ten derde zijn de kwesties die aan bod komen in de collectieve leertrajecten ook 'situated' in de betekenis dat zij op een interdependente manier deel uitmaken van een wereld waarin uiteenlopende padafhankelijkheden en diverse onzekerheden spelen (als een vorm van 'embedding'). De complexiteitserkende planning waar dit rapport op mikt, draait erom om dit gesitueerd karakter van planning te gebruiken in het omgaan met onzekerheid, en dat actief en reflectief aan situaties te werken waarin zowel de normatieve setting, de transactionele en de contextuele omgeving voorwerp van interpretatie, debat en argumentatie kunnen zijn. Of meer lapidair, situaties die planners toelaten om steekhoudende standpunten in te nemen ook wanneer die altijd met veel onzekerheid zullen blijven gepaard gaan.

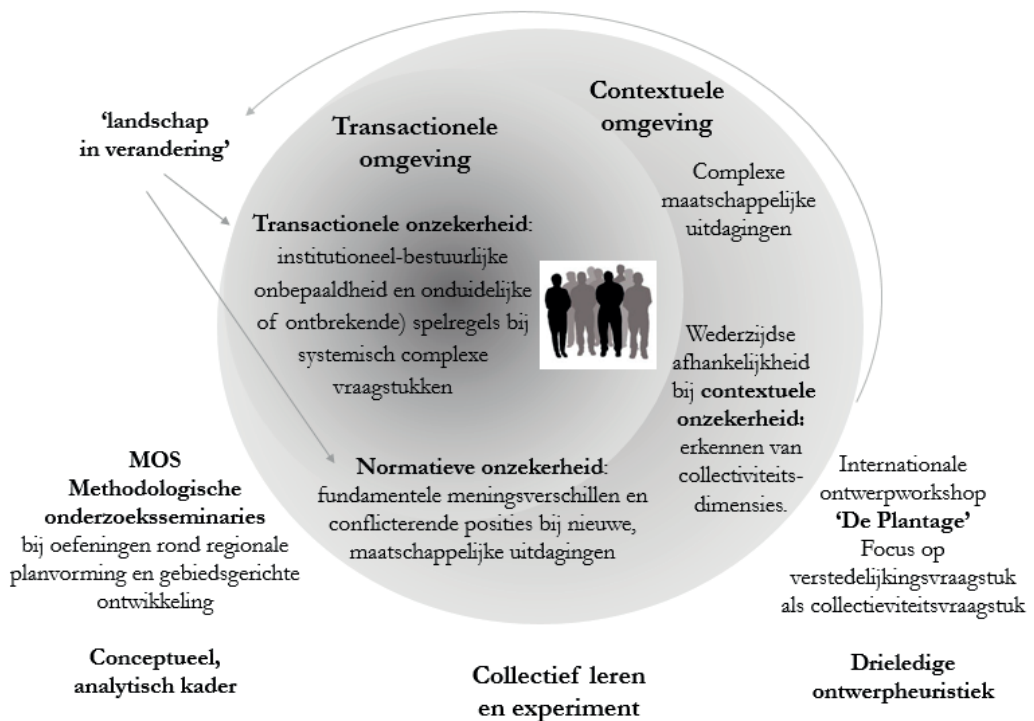
Twee experimentele trajecten – Twee x collectief leren

Om de voorwaarden en de ontwikkeling van ruimtelijk beleid alsook de sturing en strategieën in een veranderlijke en complexe omgeving te analyseren, werden in dit onderzoek twee experimentele trajecten opgezet. In deze trajecten wordt collectief leren betrokken op de huidige, snel evoluerende planningsdiscussie in Vlaanderen, om gaandeweg capaciteiten te ontwikkelen in de omgang met transactionele, normatieve en contextuele onzekerheden. De twee complementaire deelonderzoeken zijn zelf ook oefeningen in 'collectief leren'. Beide trajecten delen de aandacht voor normatieve onzekerheid en de gerichtheid op experimentele planningsvormen.

Het MOS-traject (Methodologische Onderzoeksseminaries) richt zich in eerste instantie op de methodologische onbepaaldheid van de transactionele omgeving en de verkenning van heuristieken die daarmee omgaan. Het brengt een aantal recente oefeningen rond regionale planvorming en gebiedsgerichte ontwikkeling samen die expliciet gericht waren op het vernieuwen van het bestaand planologisch kader (o.a. T.OP Limburg, T.OP Noordrand, MKL 2100, Living Labs en Labo XX). Hiervoor werd een conceptueel, analytisch kader ontwikkeld, dat toelaat om deze oefeningen te beschrijven als oefeningen in collectief leren met betrekking tot planningsinnovatie, en om ze vervolgens ook te vergelijken, en beleidsaanbevelingen te formuleren m.b.t. planningscapaciteiten.

Het tweede traject vond plaats onder de vorm van een internationale ontwerpworkshop "DE PLANTAGE" die in het kader van het Living Lab van het Steunpunt Ruimte werd uitgevoerd. De focus van dit traject ligt op de omgang met contextuele onzekerheid. Deze onzekerheid slaat niet op het feit

dat de context nog niet gekend is (er wordt op een vooropgesteld gebied gewerkt) maar wel op het feit dat de betekenis van dit gebied aan sterke verandering onderhevig is. Meer specifiek wordt gekeken naar Liedekerke-Denderleeuw alsals een fragment van Vlaanderen onder groeiende verstedelijkingsdruk. Het collectief/contextueel leertraject draait vervolgens om de ontwikkeling van een gedeelde agenda vanuit de erkenning van dit verstedelijkingsvraagstuk als collectiviteitsvraagstuk. Vanuit een driedelige ontwerptheorie die reeds eerder werd ontwikkeld is gezocht naar mogelijke strategieën om lokaal de capaciteit te versterken om met deze collectiviteitsvraagstukken om te gaan. Binnen dit collectief leertraject werd gezocht naar een benadering die het midden houdt tussen een gerichtheid op een particuliere context enerzijds, (waardoor kwesties concreet kunnen worden gesteld, maar ook het gevaar dreigt van lokalisme en ad hocisme) en de erkenning van bovenlokale kwesties en lange termijn agenda's (waardoor strategische doelen overeind blijven maar ook nodeloze abstractie en immobilisme om de hoek komt kijken). De stedelijke kwesties waarrond werd gewerkt zijn daarbij een goed vertrekpunt omdat het nooit louter lokale kwesties betreft maar eerder 'families van problemen' die zich breed stellen en daarom ook voorwerp kunnen zijn van leertrajecten die de lokale context overstijgen.

Illustratie 100: Situering van twee experimentele trajecten in het onderzoek naar collectief leren en de omgang met onzekerheden

Relevantie van het onderzoek

Ruimtelijke kwesties vereisen veelal de expertise uit verschillende disciplines en deze aanpakken brengt professionelen met uiteenlopende achtergronden bijeen. Wie voor vraagstukken uit het beleidsdomein 'ruimte' verder wil kijken dan de korte termijn, heeft dus een moeilijke opdracht. De studie over methodologieën bij toekomstverkenningen tracht hierbij ondersteuning te bieden, zowel vanuit literatuurstudie als op basis van empirisch onderzoek.

"With serious doubts over strictly instrumental 'one size fits all'-methodologies (...), we hereby attempted to document and elaborate tailor-made approaches of different collective learning initiatives for spatial planning. It is an attempt to build capacities for different possible 'orchestrations' of such processes. The analysis focuses on the direct valorisation in novel coalitions (i.e. 'rehearsing new roles') and on novel practices (i.e. 'rehearsing new futures'), with a reflection on thresholds (i.e. 'path dependencies') but also on the potential of future valorisations (i.e. 'rehearsing transitions')". (Kuhk, Schreurs, Dehaene, 2015).

Het onderzoek levert niet enkel een bijdrage voor een academisch debat met betrekking tot methodologische kwesties bij toekomstverkenningen en collectief leren. Het is vooral ook een bijdrage voor een collectief experiment dat vandaag plaats vindt rondom planning in het algemeen en rond gebiedsgerichte planning in het bijzonder, waarbij we getuige zijn van een schijnbaar eindeloze vermenigvuldiging van pilots, testcases, experimentele vormen van planning, die stuk voor stuk zinvol zijn (maar waar onderhand een kat zijn jongen niet meer in terug kan vinden). De expliciete methodologische reflectie, de (zelf-)beschrijving van dergelijke niet-lineaire trajecten in het MOS-traject en zoektocht naar een specifiek antwoord op het spanningsveld tussen operationeel en strategisch denken, project of gebiedsgericht, korte of lange termijn in geval van de PLANTAGE tracht bij te dragen tot de professionalisering en operationalisering van beleid waarbij actoren samenwerken in een complexe setting, en trachten om te gaan met meervoudige onzekerheid.

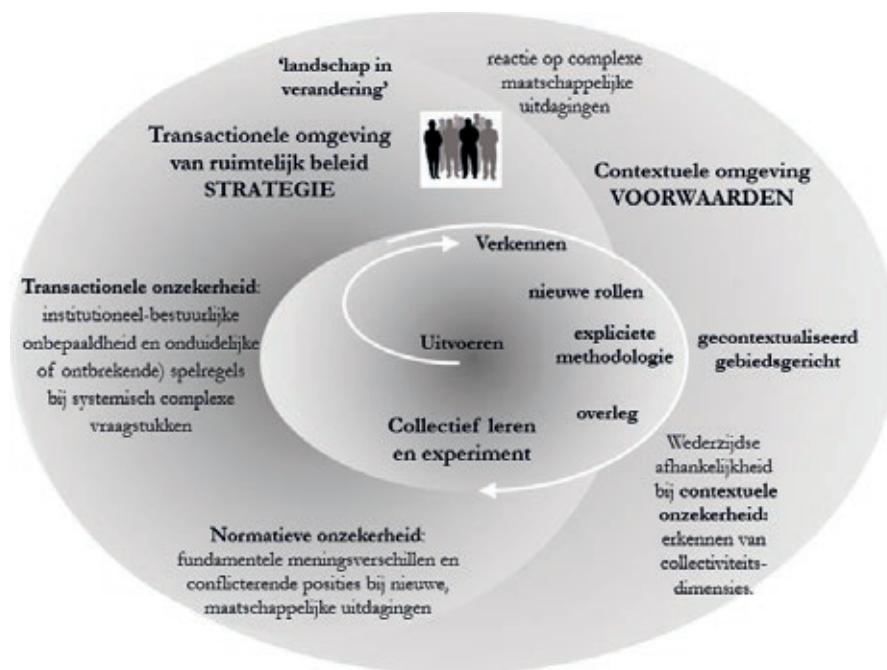
We richten ons in deze publicatie tot mensen die zich iets (willen) kunnen voorstellen bij de aard van dit soort van trajecten, of die er in (verschillende rollen in) geparticipeerd hebben. We wensen er een brede groep 'relatieve insiders' mee aan te spreken, dus zowel planningsprofessionals en ontwerpers, als bestuurskundigen, diverse betrokken experts uit andere domeinen, alsook studenten in planning en aansluitende disciplines. Voor het onderzoek was er met Ruimte Vlaanderen regelmatig overleg en afstemming met medewerkers van de Afdeling Onderzoek en Monitoring, naast overleg en interviews met verschillende projectleiders. De methodologische studie van niet-lineaire trajecten is een retrospectief (en bij tijden parallel) traject, waardoor de projecten door een andere bril worden bekeken.

5.2. Beleidsaanbevelingen

Ruimtelijke planning is een betekenisgestuurd proces en creëert een context waarin een gesprek en vervolgens een argument zich kan ontwikkelen. De geselecteerde en onderzochte werkwijzen om de toekomst te verkennen in verband met territoriale vraagstukken, kunnen bijzondere bijdragen leveren tot het creëren van dergelijke context. Het veronderstelt evenwel de ontwikkeling van een gedeelde taal, een gedeeld proces van problematisering, en co-evoluerende inzichten. Deze komen het makkelijkst tot stand in een proces van collectief leren, waarbij gewerkt wordt rond herkenbare kwesties en respectieve 'boundary objects' waar deze kwesties op vast zitten. Ter ondersteuning van dergelijke praktijken zijn volgende beleidsaanbevelingen relevant. Ze betreffen het verwerven van inzichten bij complexe ruimtelijke vraagstukken, het opbouwen van capaciteiten voor veranderings-processen en het verbeteren van de communicatie in collectief leren.

In onderstaande herkent u een aantal beleidsaanbevelingen die ook reeds bij de eindconferentie van het Steunpunt Ruimte waren voorgesteld (december 2015, Brussel). In het rapport zijn deze meer uitgebreid: bij de aanbevelingen wordt weergegeven waarop ze zijn gebaseerd en/of zijn er voorbeelden opgenomen die de aanbevelingen concreter maken. We gaan achtereenvolgens in op volgende onderwerpen:

- Aandacht voor de transactionele en contextuele omgeving van ruimtelijk beleid, met respectievelijk de strategieën bij en een aantal voorwaarden voor verandering,
- Koppelen van verkenningen en uitvoeringsgerichte logica's door maatwerk en experiment,
- Testen van nieuwe praktijken,
- Expliciteren van methodologieën,
- Ontwikkeling van capaciteiten voor gecontextualiseerde gebiedsgerichte regie,
- Overleg verdiepen.

Illustratie 101: Verruimen van de transactionele omgeving door verkenningen

Aanbeveling 1: Aandacht voor de transactionele en contextuele omgeving van ruimtelijk beleid

Het is aangewezen om in het beleidsdomein 'ruimte' **(toekomst-)verkenningen op systematische wijze te agenderen** en in te zetten. Het zijn nuttige, en zelfs noodzakelijke zoekstrategieën om de mogelijke ontwikkelingen van een beleidsdomein beter te kunnen inschatten:

- **In relatie tot contextuele onzekerheden:** Toekomstverkenningen geven inzicht in het gelede karakter van de wijzigende 'omgevingen' waarin ruimtelijke planning zich afspeelt, in onzekerheden en drijvende krachten achter de niet-reduceerbare onzekerheid van de toekomst, alsook in de mogelijke samenhangen tussen problematieken en wensen van stakeholders (zie Janssen e.a., 2006; Kuhk e.a., 2011). Hierbij is het aangewezen om binnen Ruimte Vlaanderen - en bij uitbreiding binnen het Departement 'Omgeving' - analyses door middel van exploratieve scenario's (contextscenario's) in te zetten om op efficiënte wijze zicht te krijgen op '*driving forces*' en op kernonzekerheden, alsook op dimensies van robuustheid, die kunnen in spelen op deze '*driving forces*' en 'kernonzekerheden'. Het is eveneens aangewezen om de mapping-oefening rond contextuele variaties en *driving forces*, die aan de basis ligt van dergelijke studies, zelf in te richten, om voldoende regio- en domeinspecifieke antwoorden te bekomen.
- **Voor een verruiming van de transactionele omgeving:** De kennis over mogelijke verschuivingen in de ruimere context en over de ruimtelijke implicaties hiervan laat toe om robuuste strategieën te ontwikkelen (die relevant zijn ongeacht de wijzigingen in de context). Het onderscheid dat gemaakt wordt tussen de 'transactionele' omgeving (m.a.w. waar een organisatie of beleidsdomein invloed op heeft) en de 'contextuele' omgeving kan daarbij helpen. Terwijl dit onderscheid in de praktijk vaak moeilijk te maken is, werkt het voor beleidsanalyses verhelderend, bv. bij systeemanalyses (zie Vandenbroeck e.a., 2011).

Inzet van verkenningen bij contextuele onzekerheden: Het begrip '(toekomst-)verkenningen' verwijst naar een breed gamma aan werkwijzen, met onder andere scenario's of opdrachten voor ontwerpmatig onderzoek. Andere benaderingen vertrekken bijvoorbeeld van transitie management of niche management, appreciative inquiry of soft systems theory (Vandenbroeck, 2012). Al deze benaderingen en daaraan gekoppelde werkwijzen trachten om te gaan met de vraag naar wat waarschijnlijk, mogelijk en wenselijk is. In de hier bestudeerde cases werden (toekomst)verkenningen op verschillende manieren ingezet, met o.a.:

- Lange termijn exploraties en scenarisch denken in MKL 2100, of het onderscheid tussen de korte en middellange termijn bij T.OP Noordrand. De verruimde blik kwam ook tot stand doordat er (gewest-) grensoverschrijdend werd gewerkt. Bij MKL 2100 werd daarenboven heel expliciet en van bij het begin samen gewerkt met andere beleidsdomeinen (o.a. mobiliteit).
- Ontwerpmatig onderzoek speelt een belangrijke rol in verschillende cases. Typerend voor een ontwerpde attitude is dat ontwerpogaves benaderd worden als een vervlochten geheel, dat er een sterk gerichtheid op de toekomst is en dat daarbij ook ruimte gecreëerd wordt voor experiment (cf. Geldof, Janssens, 2006). Deze attitudes sluiten nauw aan bij de meerwaarde die we ook in andere vormen van toekomstverkenningen zien, waarbij variaties van transactionele en contextuele omgeving worden onderzocht om alternatieve of althans praktisch adequate benaderingen te vinden. Ontwerpmatig onderzoek zien we in tal van cases aan bod komen, zowel bij T.OP Noordrand, MKL 2100, Labo XX, T.OP Limburg, alsook de living labs/gekoppeld aan de Plantage-workshop. Ontwerpmatig onderzoek leidt veelal tot het opzetten van experimenten en omgekeerd. Hierop wordt verder nog ingegaan.

Bij deze voorbeelden werden 'verkenning' opgezet als het ontwikkelen van **varianten**, waarbij bijvoorbeeld verschillende plausibele ontwikkelingsrichtingen verkend worden in relatie tot een wijzigende context. Op die manier werd de actuele planpraktijk in een ruimere context geplaatst. Dit

levert nieuwe inzichten op ten aanzien van de huidige praktijk. Een verruimde blik kan ook bekomen worden door een vraagstuk te bekijken in een lange-termijn perspectief, in vergelijking tot andere locaties, door de relaties met andere beleidsdomeinen meer expliciet naar voor te brengen of door een concrete, lokale situatie ten opzichte van bovenlokale ontwikkelingen te plaatsen. In het PLANTAGE traject levert een systemische blik op het watervraagstuk een scherper inzicht in wat de specifieke focus en bijdrage aan de wateropgave kan zijn vanuit het lokaal beleid en is vervolgens dit inzicht een aanleiding om anders om te gaan met programma's rond ontkoppeling van grijswater en hemelwater die naar het lokaal niveau gedelegeerd zijn. Bij een **scenario-workshop over het Gasthuisberg-complex**⁸⁴ werd ingeschat dat de ruimtelijke noden voor de ziekenhuissuite mee bepaald worden door het financierings-stelsel in de zorgsector en door de ontwikkeling van een zorgmodel met geconcentreerde dan wel sterk gespreide zorgcentra. Bij de scenario's voor de ziekenhuissite werd niet gestart vanuit vastgestelde scenarische kaders (zoals het IPCC kader bij de scenario oefening die in 2010 binnen het steunpunt met Ruimte Vlaanderen werd ontwikkeld), maar werd gestart bij een mapping van de voor de Gasthuisbergsite relevante driving forces. Terwijl de benadering die gebaseerd is op bestaande oefeningen aantrekkelijk lijkt omwille van de snelheid in de toepassing, loont het om meer onderzoekstijd te investeren in toekomstverkenningen om voldoende regio- en domeinspecifieke antwoorden te ontwikkelen⁸⁵. Uit de oefening van Gasthuisberg was er nog een tweede belangrijke vaststelling: terwijl de transactionele ruimte voor de directeurs van het ziekenhuis beperkt is tot de site zelf, kunnen zij tegelijk ook gedeeltelijk of indirect trachten invloed uit te oefenen in een ruimer debat in de zorgsector (en wordt naar verwachting hierbij ook gehoor geschonken aan de directeurs van een complexe site zoals Gasthuisberg). Tegelijk wordt dit debat ook bepaald door bovenlokale beslissingen in de welzijns- en zorgsector, door ontwikkelingen in de structuur van zorgcentra in het buitenland, of door technologische ontwikkelingen (waardoor bv. de aankoop van medische toestellen enkel rendabel is bij zorgcentra die een schaalvergroting en/of specialisatie kunnen doorvoeren). De inzichten over mogelijke verschuivingen in deze ruimere context en over de ruimtelijke implicaties hiervan laat toe om enigszins robuuste strategieën te ontwikkelen (die relevant zijn ongeacht de wijzigingen in de context). Ook in de context van de PLANTAGE draait verkenning in belangrijke mate om verruiming en de collectieve leereffecten die dit produceert. De kadering van het woningvraagstuk in de regionale context laat toe om de koppeling te maken tussen de huidige regulering (de woonmarkt op slot (in Liedekerke zelfs op gewestplan niveau), de groeiende migratiedynamiek, het pendelvraagstuk en lokale dorpsvernieuwingskwesities. Verkenning hoeft daarbij niet alleen over de 'bigger picture' te gaan. Voor het mobiliteitsvraagstuk en de stationsomgeving bestond de verkenning er in om deze projecten op hun lokale betekenis te bevragen (waarom zoveel verkeer doorheen een dorp naar een pendelparking voeren? Wat met de lokale bereikbaarheid van de stations...) en op die manier tot nieuwe koppelingen te komen.

Transactionele en contextuele onzekerheid, het contextualiseren van de beleidsruimte: Door een verkenning worden veelal de grenzen van het eigen beleidsdomein, van de transactionele omgeving afgetast en soms ook verschoven. Op die manier wordt geschoven met wat binnen de transactionele omgeving valt en wat context vormt. We zien dit ook reeds bij kleinschaligere vraagstukken: bijvoorbeeld wordt in het toelichtende gedeelte van een RUP het vraagstuk voor een specifieke,

⁸⁴ Oefening in samenwerking met Prof. Erik Matthijs (Steunpunt Trado), voor de KULeuven. De coaching voor deze opdracht was een belangrijk leermoment bij de kritische methodologische reflectie over toekomstverkenningen in het algemeen en scenario-analyse en systemische benaderingen in het bijzonder. De workshop had plaats op 11-13 september 2013.

⁸⁵ Zo heeft het onderscheid tussen lokaal georiënteerde overheden ten opzichte van open, collaboratieve structuren (overgenomen uit het IPCC scenario-kader) geringe relevantie voor de studie van de Vlaamse woonmarkt, die als aan sterk geïsoleerde markt ontwikkeld. Bij de MIRA-scenario's bijvoorbeeld werd bij alle varianten uitgegaan van een scenario met een relatief sterke overheid en bovenlokale overheden: voor dit domein werden met andere woorden enkel scenario's vergeleken die binnen één kwadrant van de IPCC-scenario's voorkomen.

afgebakende perimeter ook gesitueerd in een ruimere context, of wordt er bij een stedenbouwkundige studie mogelijks een onderscheid gemaakt tussen de 'site voor interventie' (waarop invloed kan worden uitgeoefend) ten opzichte van de 'perimeter voor studie' (waarbij de wederzijdse beïnvloeding onderzocht wordt). Naar analogie betekent dergelijke verkenning en 'uitzoomen' bij trajecten van het formaat van een T.OP dat je - behalve de transactionele en normatieve onzekerheden in een al bij al nog beperkte perimeter- ook de contextuele en ruimere normatieve verschuivingen tracht in beeld te brengen. Dit gaat dan bijvoorbeeld over hoe andere regio's zich inzake tewerkstelling profileren, over de te verwachten Europese maatregelen inzake milieubeleid of bijvoorbeeld over zwakke signalen die een wijziging inzake draagvlak voor overheidssubsidies aan lokale bedrijven ten opzichte van de actuele praktijk van consumenten geplaatst wordt (waarbij wel moeiteloos grenzen worden overschreden voor aankopen of bestellingen). Dit alles zijn voorbeelden van elementen die het transactionele domein van ruimtelijk beleid overschrijden. Tegelijk creëert het ruimtelijke beleid hier deels de voorwaarden voor (m.a.w. is de ruimtelijk ontwikkeling op korte termijn een 'context' bij tewerkstellings- of milieubeleid, bij consumentengedrag of locatiekeuzes voor lokale bedrijvigheid. Voorts is het ook zo dat de ruimtelijke ontwikkeling (en dus ook het beleid en de aansturing ervan) voorwaarden ervaart vanuit die ruimere context, bijvoorbeeld door locatiekeuzes van internationale bedrijven, door internationale wetgeving, maar ook door het daadwerkelijke gedrag van veel verschillende 'ruimtegebruikers'.

Belangrijk hierbij is om te onderstrepen dat de 'grens' tussen transactionele en contextuele omgeving vooral vanuit analytisch standpunt kan worden vastgesteld en beschreven. Deze 'grens' is in de praktijk meer liquide en kan de facto een stuk verschoven worden. Naar aanleiding van een scenario-oefening zoals bij het voorbeeld van Gasthuisberg, kunnen beslissingsnemers mogelijks proberen om meer actief ook een invloed te nemen op factoren die gepercipieerd worden als zijnde 'buiten de transactionele omgeving'. Zo bijvoorbeeld krijgen actoren inzichten in (en soms zelf inspraak op) aspecten uit een ander beleidsdomein, sector of gebied indien er bij een verkenning met actoren buiten het eigen domein wordt samengewerkt. De transactionele ruimte wordt ook verruimd indien er een gedeelde visie wordt ontwikkeld over verschillende projecten heen (cf. T.OP Limburg, T.OP Noordrand of bijvoorbeeld het pilootproject Lageweg). Een derde voorbeeld van 'verruimen van de beleidsruimte' is de constellatie van Labo XX, waarbij het gegeven van de +100.00 inwoners uit de demografische analyse (= contextuele omgeving) als actieve doelstelling werd voorgesteld (= binnengebracht in de transactionele omgeving). In het discours betekent dit een verschuiving van het eerder passieve 'omgaan met' naar een meer actief 'voorwaarden creëren voor', en een verschuiving van interpretaties in termen van 'omgevingsfactoren' naar 'beleidskeuzes'. Ook bij MKL 2100 was er een dergelijk moment van voortschrijdend inzicht en verruimen van de transactionele omgeving, toen er de aandacht op gevestigd werd dat een 'hold the line'-scenario wel degelijk ook een beleidskeuze is, en niet noodzakelijk de enige mogelijke optie (dus geen contextuele omgeving, maar wel degelijk transactioneel).

Wat in de plantageoefening als contextueel leren en werken naar een gedeelde probleemdefinitie wordt beschreven draait om het vaststellen van de grens tussen de transactionele en contextuele omgeving, niet vanuit het bestaand beleid maar vanuit een reflectie op de samenhang tussen vraagstukken en de ruimtelijke context. De focus op verstedelijking maakt dit duidelijk. Vele aspecten van verstedelijking overkomen ons. Verstedelijking roept stedelijke vraagstukken op die vaak vooralsnog niet binnen een aangepaste transactionele omgeving vallen. Contextueel leren is dit spanningsveld erkennen. De complexiteitserkenning bestaat er vervolgens in te erkennen dat deze mismatch tussen ruimtelijke problemen en ruimtelijke sturing altijd zal bestaan. Ruimtelijke vraagstukken, verstedelijkingsvraagstukken, milieuvraagstukken, waterproblemen, laten zich niet zomaar afbakenen. Elke poging om de grens tussen transactionele omgeving en contextuele omgeving vast te stellen voor een aspect zal wellicht tot een gebrek aan afstemming leiden voor een ander aspect. Toch laat de gedeelde problematisering van de context toe om tot een articulatie van die complexiteit te komen en een dynamische afstemming tussen beide.

Aanbeveling 2: Koppelen van verkennende en uitvoeringsgerichte logica's door maatwerk en experiment

Binnen toekomstverkenningen zijn er uiteenlopende werkwijzen die voor verschillende doelstellingen worden ingezet. Binnen een complexiteit erkennende planningsbenadering is het aangewezen om niet vanuit één vast stramien te vetrekken, maar veeleer vanuit een **op maat gemaakte combinatie van werkwijzen**. Bij de werkwijzen in gebiedsgerichte projecten komen enerzijds meer verkennende benaderingen aan bod (bijvoorbeeld bij ontwerpmatig onderzoek, scenario's, mapping van externe drivers en systeemanalyses, mogelijkheidsonderzoek of kansenkaarten) en anderzijds uitvoeringsgerichte benaderingen (bijvoorbeeld treffen we dit eerder aan bij pilootprojecten of quick-wins). Terwijl elke werkwijze zijn specifieke meerwaarde heeft, ligt in de koppeling van verkennende en uitvoerende logica's de voornaamste winst voor complexiteitserkennende planning.

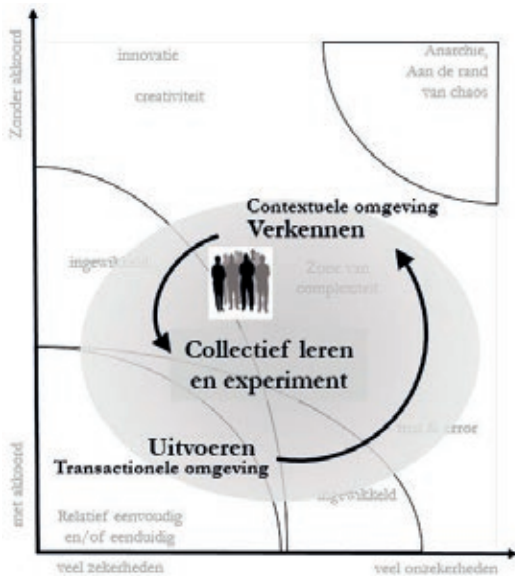
We vragen bijzondere aandacht voor het experiment als werkwijze bij toekomstverkenningen. Een experiment is vooreerst een intelligent en behoedzaam antwoord op onzekerheid. Het combineert verkennende en uitvoerende logica's: het vertrekt als verkenning van oplossingsrichtingen, maar het heeft ook een op uitvoering gerichte logica doordat er concrete engagementen gevraagd worden van actoren.

Verschillende werkwijzen bij (toekomst-)verkenningen worden ingezet voor uiteenlopende doelstellingen. Er zijn bijvoorbeeld beleidsscenario's als 'windtunneltest', als virtueel test voor verschillende beleidsopties, of er zijn 'bestendigheidstests' ten aanzien van exploratieve scenario's (om te zien of contextvariaties waarmee rekening gehouden wordt nog een relevante bandbreedte hebben, bv. de ontwikkeling van olieprijsen voor ten opzichte van na een economische crisis). Er zijn toekomstverkenningen die vertrekken vanuit ontwerpmatig onderzoek om ondersteuning te bieden bij het ontwikkelen van een collectief gedeelde verbeelding bij innoverende praktijken, etc.

Een verkenning kan ook tot een aangepaste implementatie leiden. Zo werden bij T.OP Limburg verkenningen ook ingezet waar de implementatie al in grote lijnen uitgestippeld was: bij de velodroom kon zo een 'velodroom plus' worden ontwikkeld, waarbij het oorspronkelijke project weinig wijzigt, maar wel is ingebed en verbonden met andere projecten. Voor een aantal projecten in het oostelijk gedeelte van de T.OP Limburg- perimeter werd door een verkenning getracht om een gedeelde visie en synergie te ontwikkelen bij voordien autonome projecten. De inventaris van lopende projecten en de verschillende werksessies binnen T.OP Noordrand hadden gedeeltelijk vergelijkbare ambities: actoren werden uitgenodigd om het eigen project in een ruimere context te zien (wat mogelijks de eigen praktijk beïnvloed).

Eensgezindsheid over experimenten als tussenpositie bieden hier mogelijks een uitweg. Experimenten laten toe om tot uitvoering over te gaan ook zonder volledig akkoord, ook met blijvende onzekerheid over de in te zetten middelen. Experimenten veronderstellen enkel eensgezindheid over de zinvolheid van het experiment en de mogelijke implicaties bij succes. Tegelijk zijn experimenten in die zin niet vrijblijvend. Ze vragen een engagement om het uit te voeren en – in het beste geval – ook om verdere acties aan deze experimenten te koppelen in geval van succes.

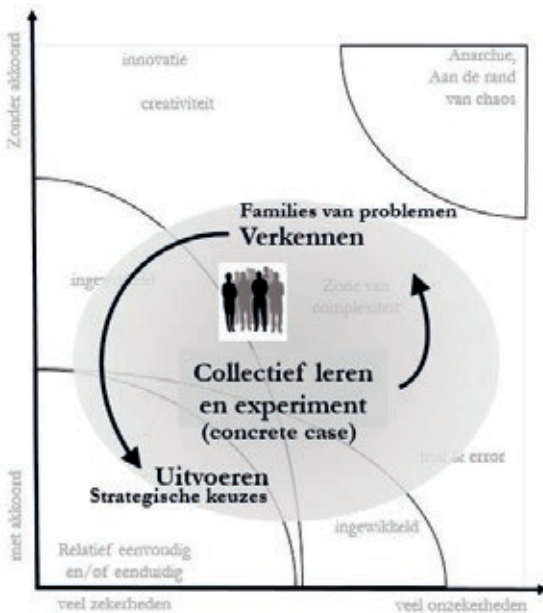
Er wordt hierbij rekening gehouden met zowel padafhankelijkheden, maar ook met onzekerheden. Enerzijds is niet zomaar alles mogelijk –een experiment ontstaat niet zonder kader-, maar anderzijds is de uitkomst niet per sé op voorhand gekend. Een experiment is – net zoals de vele lokale quick-wins in de 10 testgebieden van het BRV – maatwerk, dat ontstaat vanuit lokale coalities, met deels nieuwe rollen of een test van nieuwe praktijken (bv. het inrichten van regelluwe zones voor het testen van driverless cars bij T.OP Limburg).

Illustratie 5.4. geeft schematisch weer hoe uitvoering, verkenning en experiment zich kunnen verhouden: (1) de business-as-usual benadering en op uitvoering gerichte logica wordt hierbij in een ruimere context bekeken, (2) bij een (toekomst-)verkenning die is opgezet als een proces van collectief leren wordt geprobeerd om zowel drempels/padafhankelijkheden alsook onzekerheden in kaart te brengen. Via collectief leren wordt geprobeerd om een beter begrip te ontwikkelen voor de normatieve, transactionele en contextuele onzekerheden. (3) Gebiedsgerichte, concrete experimenten kunnen bij de actuele, complexe planningsvraagstukken een middenweg bieden tussen operationele, projectgebonden werkvormen en noodzakelijke, strategische lange termijn overwegingen.

Illustratie 102: Van singulier project en/of business-as-usual naar verkenning, en verder naar gebiedsgerichte, concrete experimenten

Het Plantage traject toont de rol die ontwerp onderzoek kan spelen bij het indijken van onzekerheid (robuuste keuzes) en het stapsgewijs identificeren van mogelijke experimenten die de koppeling maken tussen geïdentificeerd problemen en concrete handelingskaders binnen de lokale context. Door tegelijk de probleemdefinitie op te hangen aan algemene evoluties (verstedelijking), drijvende krachten (klimaat, demografie, etc) ontstaat de mogelijkheid om problemen niet louter lokaal te definiëren maar ze te kaderen als deel van een ruimere familie van analoge cases die zich niet alleen lokaal aandienen.

Illustratie 103: van singulier experiment naar verkenning van families van problemen, en strategische keuzes voor generalisering

Aanbeveling 3: Testen van nieuwe praktijken

Toekomstverkenningen winnen aan relevantie in de mate dat er een gelegenheid is om **nieuwe samenwerkingsverbanden en -rollen** te testen. Toekomstverkenningen bieden dan de kans om innovatieve praktijken bespreekbaar te maken en zijn een 'generale repetitie' voor nieuwe werkwijzen. Het samenbrengen van actoren rond verkenningen van context en innovaties in beleid kan eveneens resulteren in het **wegwerken van drempels**, a.h.w. dus de creatie van 'versnellers'.

Het uitproberen van nieuwe samenwerkingsverbanden, de discussie en voorbereiding van nieuwe praktijken en werkwijzen op een specifieke plek bieden eveneens de kans om na te gaan in hoeverre een **veralgemening van een nieuwe praktijk** mogelijk dan wel wenselijk is.

Verkenningen en uitvoeringsgerichte benaderingen zijn complementair, en vereisen verschillende soorten expertises (en werkwijzen). Slechts zelden zijn er ook actoren die beide goed beheersen. Het is daarom aangewezen om bij de ontwikkeling van toekomstverkenningen behalve gespecialiseerde experts en vertegenwoordigers van gebruikers- of bewonersgroepen ook expliciet te zoeken naar holistische denkers en sleutelfiguren die een verkennende competentie hebben. Dit vergt zowel een goede inschatting van de beginsituatie (bij de selectie van deelnemers) als een goede opvolging van de rollen die actoren opnemen tijdens een project.

De koppeling tussen nieuwe praktijken en contextuele factoren (die al dan niet onderhevig zijn aan wijzigingen), biedt inzichten in de drempels, lock-ins en padafhankelijkheden waarmee omgegaan moet worden om een innovatie te kunnen realiseren. **Drempels** hebben een bepaalde starheid, en het overwinnen van drempels is soms een 'stroperig' proces: terwijl sommige drempels relatief gemakkelijk kunnen worden overwonnen, blijken andere drempels veel rigider te zijn. Zo kan een drempel die voortkomt uit bestaande wettelijke kaders mogelijks wel met enige creativiteit worden opgelost (bv. door 'regelluwe' zones in te richten, of door de stretch en interpretatie van wettelijke kaders, bv. het creëren van een special district zoals voorgesteld in de PLANTAGE probeert andere condities te creëren voor experimentele ontwikkeling door zowel risico als meerwaarde te delen binnen een omschreven gebied en voor wie 'lid' is van dat gebied), maar kunnen aanwezige infrastructures bijvoorbeeld niet zomaar worden 'omgetoverd'.

Een aantal drempels hangt samen met **actoren**: mogelijks ontbreken relevante actoren om een project van de grond te krijgen, zijn er conflicten tussen actoren of ontbreekt de kennis van specifieke actoren. (Toekomst-)verkenningen en collectief leren bieden de kans om nieuwe samenwerkingsverbanden en –rollen te testen. Zo bijvoorbeeld werden bij T.OP Noordrand actoren bijeengebracht uit het Vlaamse en het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest, van onder meer verschillende lopende projecten. Ook bij MKL 2100 werd over de grens gekeken, en was er overleg met Franse en Nederlandse collega's. Bij het Labo XX pilootproject Lageweg was er overleg met eigenaren van aansluitende percelen, die in de gangbare praktijk veeleer elk afzonderlijk een bouwaanvraag zouden indienen, en niet rond één tafel zitten.

Bij de cases van het MOS werden behalve drempels ook een aantal **'versnellers'** geïdentificeerd, zo bijvoorbeeld door te leren uit andere projecten, inventariseren en communiceren van parallelle projecten (overzicht van lopende projecten), en het tot stand brengen van koppelingen tussen projecten (bv. bij een ruimere verkenning). Een sterke 'handelingsgerichte attitude' kan versnellend werken, al kan het ook een drempel zijn, bijvoorbeeld doordat mensen pas deelnemen indien een traject een zekere concreetheid vertoont. Ook bij de opmaak van formele samenwerkingsakkoorden werd opgemerkt dat dit zowel een versneller als een drempel kan zijn: terwijl dit bij het ene traject het noodzakelijke vertrekpunt vormt, is het voor een ander project net een kans om eerst binnen relatief informele kaders te kunnen samenwerken. Uit de gesprekken over drempels en versnellers kwam

duidelijk naar voor dat dit maatwerk vereist, reagerend op specifieke politiek-institutionele condities (bv. het verschil in bestuurskracht of specifieke lokale capaciteiten), reagerend op reeds bestaande samenwerkingsverbanden en al dan niet aanwezig politiek mandaat, enz. Ook bij de ontwikkeling van 'quick-wins' bij de 10 testgebieden voor het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen kwam duidelijk naar voor dat dit voor elke locatie afzonderlijk dient te worden onderzocht: 'versnellers' (en ook 'drempels') zijn maatwerk.

De PLANTAGE is vooralsnog geen test en kwam enkel tot het identificeren van kwesties. Zonder dit hier als harde conclusie te kunnen presenteren lijkt opnieuw het werken rond families van problemen kansrijk. Het laat toe om over de koppeling tussen uitvoerende en strategische logica's niet alleen te denken in termen van het lokaal implementeren, of definiëren van een lokaal project, maar dergelijke lokale initiatieven te begrijpen als het testen van doorbraakscenario's voor een ruimere set aan cases. De mogelijkheid om deze samenhang te definiëren tussen een case en de familie geeft tegelijk scherpte aan de lokale probleemdefinitie.

Aanbeveling 4: Expliciteren van methodologieën

Uit het MOS (Methodologisch Onderzoekseminarie) blijkt het belang van **kritische methodologische reflectie** bij vernieuwende projecten en processen. Het is aangewezen om dergelijke initiatieven op een systematische wijze op te zetten, uit te bouwen, uit te voeren en te evalueren –ook inzake gevolgde/ontwikkelde methodologie- om te leren voor soortgelijke initiatieven.

Het bijhouden van een '**logboek**' blijkt een waardevol instrument. Het laat toe om de oorspronkelijke intenties te confronteren met de uitkomsten. Het verschaft ook inzicht in de krachten en mechanismen binnen het betreffend proces, want bij de evaluatie van de methodologie wordt gestart van het reële proces en niet van een a posteriori rationalisatie (maar dus ook geen 'lineaire projectlogica'). Dit levert informatie voor bijstelling en bijsturing. Het helpt ook in het ontwikkelen van een zelf-kritische houding en in het bijstellen en verbeteren van skills, methoden en technieken.

Leren kan niet zonder reflectie. Het expliciteren van de gevolgde stappen in een planningsproces helpt om het lerend vermogen binnen dit proces te versterken. Het systematisch documenteren van deze stappen is vaak omslachtig en kan uiteraard niet bij elk planproces worden uitgevoerd. In een context van actieve innovatie in planning is de inspanning lonend. Het logboek ontwikkeld binnen de livinglabs, maar ook de gesprekken over de planningstrajecten bestudeerd binnen het MOS, laten een voortdurend spanningsveld zien tussen de specifieke innovaties die binnen deze experimentele trajecten worden ondersteund (productieve houtkanten, alternatieve mobiliteitsvormen, nieuwe woonvormen, een circulaire economie etc.) en de innovatie van het planningsstelsel zelf. Net om ook de reflectie op dit tweede niveau te kunnen voeren is een rigoreuze procesdocumentatie cruciaal. In de analyses van het MOS werd een familie van benaderingen bij complexe, niet-lineair vraagstukken. Maatwerk is 'standaard' bij deze benaderingen. Om op maat gemaakte benaderingen te ontwikkelen voor complexe vraagstukken zijn verkenningen, het werken met variaties en experimenten cruciaal. Voor het ontwikkelen van dergelijke variaties is een vorm van (methodologische) standaardisatie mogelijk: in plaats van te investeren in de 'standaardisatie van het procesverloop', is er aandacht nodig voor de heuristische (zoekstrategieën) die leiden tot variaties. Bij de zoekstrategieën kan door de gerichte methodologische ontwikkeling een zekere vorm van standaardisatie optreden, een zekere gelijkvormigheid in het ontwikkelen van maatwerk en gedifferentieerde benaderingen.

Aanbeveling 5: Ontwikkeling van capaciteiten voor gecontextualiseerde gebiedsgerichte regie

Het MOS alsook de experimenten op vlak van ontwerp onderzoek tonen het potentieel van toekomstverkenning maar laten ook het bijzonder arbeidsintensief karakter van deze oefeningen zien. De uitbouw van een intelligent beleid rond gebiedsgerichte en projectgerichte planning vraagt een structurele **investering in regiecapaciteit**, noodzakelijk om dergelijke complexe processen aan de gang te houden, actoren te betrekken, processen te documenteren, te evalueren en bij te sturen, om experimenten te definiëren en uit te voeren etc.).

Het is aangewezen om toekomstverkenningen op systematische wijze in te bouwen in alle beleidsgestuurde trajecten van gebiedsgericht onderzoek, waardoor de focus op het gebied wordt ingebed in ruimere problematieken (a.h.w. **'gecontextualiseerd' gebiedsgericht onderzoek**). Dergelijke onderzoeken functioneren als 'inoefeningen' die - door de uitvoering - bijdragen tot een diep besef van onzekerheden, tot het gevoelig maken voor wijzigingen, tot het leren anticiperen op consequenties van dergelijke wijzigingen, en tot het leren koppelen van mogelijke wijzigingen in contextuele omgeving aan de transactionele omgeving /mogelijke beleidshandelingen.

Het daadwerkelijk uitwerken en uitvoeren van toekomstverkenningen laat toe om cruciale capaciteiten voor beleidsvoering te ontwikkelen. Dankzij de praktijk van toekomstverkenningen kan het streven naar *kennis* over een ongekende toekomst verlaten worden ten bate van het ontwikkelen van *kunde* met betrekking tot een open houding voor onkenbare toekomsten en de impliciete erkenning van niet-reduceerbare onzekerheden. Bezorgdheid om het *kennen* van de 'juiste' evolutie in de toekomst maakt dan plaats voor het ontwikkelen van *capaciteiten* zoals collectief leren en het inoefenen van omgaan met onkenbaarheid en onvoorspelbaarheid, uiteraard telkens gekoppeld aan en relationeel verbonden met de *'subject of concern': families van kwesties en uitdagingen* .

Combinaties van ontwerp onderzoek, contextscenario's en handelingsscenario's helpen bij het open staan voor onzekere toekomsten, en bij het snel en accuraat herkennen van en anticiperen op dominante wijzigingen en transformaties, en zelfs op zogeheten 'zwakke signalen' van contextuele wijzigingen en van veranderingen in socio-ruimtelijke praktijken (zie MKL 2100, Living Labs)

De verankering van toekomstverkenningen binnen concrete beleidstrajecten is functioneel in het nauwer op elkaar betrekken van agendasetting en ruimtelijke ontwikkeling, en dit in een cyclisch-iteratief verband. Toekomstverkenningen kunnen enerzijds een kader bieden voor het ontwerp en de begeleiding van uitvoeringsgerichte logica's. Anderzijds kan er vanuit ervaringen bij concrete, gebiedsgerichte projecten bijsturing worden geïnitieerd voor de ontwikkeling van verkennende studies (bijvoorbeeld in het erkennen van niche-ontwikkelingen). De aanbeveling is om op structurele wijze afwisselend verkenningen en concrete, gebiedsgerichte projecten te ontwikkelen, en deze wederzijds op elkaar te laten inwerken.

Bij het onderzoek naar de methodologie van toekomstverkenningen en collectief leren, alsook bij de ontwikkeling van de living labs hebben we onderzocht welke vormen van complementair werken tussen project- en procesregie succesvol zijn en deze verder ontwikkeld (cf. MOS/ Plantage, Logboek/ State-of-the-art teksten bij de living labs).

De **regie-capaciteit** om complexe processen aan te sturen kan niet los gezien worden van de inhoudelijke vraagstukken en de 'subject of concern'. Het volstaat niet om een procesbegeleider aan te stellen die als een 'neutrale moderator' een aantal 'activerende werkvormen' en actoren mobiliseert voor een collectief traject. Dergelijke scheiding van proces en inhoud houdt bijvoorbeeld een risico in dat de 'beginsituatie' en de kadervoorwaarden niet correct wordt ingeschat, en er vervolgens een werkvorm gekozen wordt waarbij bepaalde actoren dienen samen te werken, terwijl er op basis van

eerdere ervaringen nog een aantal drempels of gevoeligheden zijn. Een ander risico is bijvoorbeeld dat stakeholders hierbij overbevraagd worden, en het traject weinig kansen op collectief leren biedt, doordat de participanten input geven, maar zelf weinig input krijgen.

Het opbouwen van regiecapaciteit vraagt om sturing op zowel inhoud als proces. Inhoudelijk en procesmatig sturen vragen anderzijds om ander skills. De bestudeerde voorbeelden tonen dat goed ontwerpend onderzoek zich best kan ontwikkelen in een context waar er een zekere onafhankelijkheid bestaat ten opzichte van de procesregie. En omgekeerd geldt ook dat een goede processturing gebaat is bij goede inhoudelijke ondersteuning. Cruciaal is een goede samenwerking, waarbij de collectieve aansturing enkel lukt mits goede afspraken en complementaire capaciteiten. Het is raadzaam om complexe territoriale projecten door een complementair duo aan te sturen, waarbij projectleiders voor complexe ruimtelijke vraagstukken gebaat zijn bij een expertise in ontwerp, ontwerpend onderzoek, planning, stedenbouw, architectuur, geografie of bijvoorbeeld landschapsarchitectuur, terwijl de expertise van procesbegeleiders kan aansluiten bij pedagogie, sociale psychologie, etnografie, sociaal-culturele antropologie, bestuurskunde en politieke wetenschappen, de rechtsleer of bijvoorbeeld ook filosofie en literatuurwetenschappen. Bij het onderzoek naar de methodologie van toekomstverkenningen en collectief leren, alsook bij de ontwikkeling van de living labs hebben we in bescheiden vorm gepoogd om het traject binnen dergelijke complementair teams te ontwikkelen (cf. MOS/ Plantage, Logboek/ State-of-the-art teksten bij de living labs).

Maar los van deze mogelijke opdeling tussen rollen, is vooral de erkenning van regie over gebiedsgerichte ontwikkeling als een geheel van arbeidsintensieve en veeleisende opdrachten cruciaal. De binnen het MOS bestudeerde trajecten zijn op dat vlak alle suboptimaal. De capaciteit zit sterk verdeeld tussen capaciteit die tijdelijk wordt ingehuurd en capaciteit van door de band zeer kleine teams die de volle complexiteit van deze processen moeten bestieren. Daardoor is de continuïteit van deze trajecten voortdurend bedreigd, gaat opgebouwde capaciteit bij wisseling van contractuele partners verloren, worden procesbegeleiders overbevraagd.

Regie over gebiedsgerichte ontwikkeling heeft er baat bij om **herhaaldelijk te 'contextualiseren'**: zo is het nuttig om (de transactionele en normatieve onzekerheden van) een singulier, lokaal vraagstuk in het ruimere kader van de contextuele omgeving, en respectieve contextuele onzekerheden te situeren. En ook bij de uitvoering van een concreet, lokaal experiment is het nuttig om te verkennen of er op andere plekken gelijkaardige vragen en voorwaarden zijn. Dit leidt tot een inschatting over wat mogelijk is als een veralgemeende praktijk wordt ontwikkeld. Bij het 'contextualiseren' van een gebiedsgericht project duw je het traject in richting van de zone van complexiteit (cf. Stacey, 2002). Door actoren wordt dergelijke beweging mogelijk geïnterpreteerd als zijnde 'verder weg van implementatie' of 'moeilijker'. Als tegenargument kijken we naar de meerwaarde van dergelijke verkenningen: door een verkenning van de contextuele omgeving (en respectieve onzekerheden) wordt een inschatting gemaakt van mogelijke drempels bij implementatie. Net zoals je voor een geplande uitstap ook eerst de weersvoorspelling bekijkt (maar je tegelijk realiseert dat deze prognose niet 100% accuraat is), is het bij een lokaal ruimtelijk project relevant om contextfactoren te scannen en het project ook hieraan aan te passen. Dergelijke verkenning kan ook versnellers opleveren als bijvoorbeeld uit andere projecten blijkt dat hierbij subsidies bekomen werden, dat private actoren hier een win-win in zien en niet alles aan de overheid toekomt, of indien elders al ervaring opgedaan is met een moeilijke implementatie. Een verkenning kan ook tot gevolg hebben dat er vraagtekens gezet worden bij de impact van een project of experiment door de erkenning van een aantal niet reduceerbare onzekerheden. De verwachtingen ten opzichte van een experiment of project kunnen hierdoor worden bijgesteld, de risico's op mislukking mogelijk beter ingeschat. Zo toonde Bent Flyvberg bij diverse mega-projecten in de bouw aan dat de risico's en de kostprijs veelal onderschat worden, terwijl de meerwaarde doorgaans wordt overschat (Flyvberg, 2003). Mogelijks ligt een sleutel bij, naar complexiteit vergelijkbare ruimtelijke vraagstukken, in het verkennen van de ruimere context, inclusief eerdere voorbeelden en relaties tot andere projecten en/of beleidsdomeinen. Het daadwerkelijk uitvoeren en

uitwerken van (toekomst-)verkenningen laat toe om cruciale capaciteiten voor de beleidsvoering te ontwikkelen in erkenning van niet reduceerbare onzekerheden.

Aanbeveling 6: Overleg verdiepen

In veel projecten en processen voor ruimtelijk beleid zijn verscheidene departementen, meerdere specialismen, en/of uiteenlopende stakeholders betrokken, in een proces dat je als 'collectief leren' zou kunnen benoemen. Het is aangewezen om in die gevallen pertinente aandacht te besteden aan '**boundary objects**', dus concepten en methodologieën die gedeeld zijn, waardoor uitwisseling en samenwerking mogelijk wordt. Zo blijken de focus op gedeelde territoria, op het vraagstuk verstedelijking (en de samenhang tussen maatschappelijke kosten en baten die eraan gekoppeld zijn), op een aantal systemische thema's (bijvoorbeeld metabolisme, duurzaamheid, veerkracht), en het onderkennen van families van problematieken, bijvoorbeeld effectief te werken als 'boundary object'.

Op basis van het empirisch onderzoek – zowel de eigen projecten als de analyse van lopende projecten, wordt de aanbeveling gegeven om niet naar een eenheidsbenadering te zoeken. Daarentegen wordt voorgesteld om aandacht te hebben voor de **lokale capaciteit inzake procesorkestratie en begeleiding** (of het ontbreken van dergelijke capaciteit), en de lokale bestuurskracht (of tekorten dienaangaande). De **gewestelijke overheid** heeft hierbij erg uiteenlopende (en op voorhand niet noodzakelijk gekende) rollen te vervullen bij de gezamenlijke methodologische ontwikkeling, en het zoeken en formuleren van een gezamenlijke probleemstelling en verbeelding ten aanzien van socio-ruimtelijke problematieken. Het strekt tot aanbeveling om hier in dergelijke processen vanuit een open, onderzoekende attitude in te stappen.

De combinatie en vooral ook een iteratieve wisselwerking tussen verkennende en op uitvoering gerichte stappen is een kwalitatief sterke benadering voor complexe vraagstukken in ruimtelijk beleid. We willen er hier evenwel op wijzen dat de **tijd** die nodig is om dergelijke wisselwerking tot stand te brengen, doorgaans onderschat wordt. Alhoewel synthetiserende conclusies van een verkenning of de leerpunten uit een uitvoerende praktijk relatief eenvoudig te communiceren lijken, is het bijzonder tijdsintensief om hiervoor ook een **gedeeld begrip** te ontwikkelen, en meer nog, ook een **gedeelde visie** op probleemstelling, ontwikkelingsrichtingen en benaderingen. Hiervoor dient voldoende tijd te worden voorzien, met structurele momenten van terugkoppeling, documentatie en een consolidatie van verworvenheden (t.t.z. het expliciteren van inzichten, het formeel bevestigen van beslissingen en/of de terugkoppeling naar stakeholders).

Om tot een leerproces te komen dat daadwerkelijk ook 'collectief' genoemd mag worden, kunnen verschillende types 'lijm' worden gebruikt:

- 'Boundary objects' (Star & Griesemer, 1989) maken overleg mogelijk in een situatie waar er (vooralsnog) geen consensus is tussen actoren. Zo kan een open, doch tot de verbeelding sprekend concept mobiliserend werken om actoren bijeen te brengen in een traject. Bijvoorbeeld heeft de 'tapijtmetroopol' als begrip en als beeld ingang gevonden in het Brabantstad-project (NL), Aandacht voor het delen van dergelijke **concepten en beelden** zijn veelal een opstap en/of kader voor een meer genuanceerde, gedeelde probleemstelling.
- Bij de selectie van 'boundary objects' is het belangrijk de openheid van een begrip zo te kiezen en te vormen dat verschillende dimensies van een vraagstuk eronder behandeld kunnen worden. Op die manier kunnen 'boundary objects' meer zijn dan wollige begrippen maar net een instrument om te benoemen waar verdere articulatie nodig is. De keuze voor verstedelijking als 'boundary object' in de PLANTAGE liet toe om de samenhang tussen verschillende stedelijke kwesties lokaal te bespreken en tegelijk te pendelen tussen operationele en strategische aspecten, lokale en bovenlokale discussies.
- Hierbij wensen we de aandacht erop te vestigen dat ook **de methodologie** van een traject bij complexe ruimtelijke vraagstukken het onderwerp kan vormen voor een collectief leerproces. Nog

vooral er engagementen voor bijvoorbeeld een experiment kunnen worden genomen, is er eerst eensgezindheid nodig over het feit dat er op een eerder experimentele wijze kan ontwikkeld worden.

5.3. Conclusies bij een Landschap in beweging

Op basis van de bevindingen uit het onderzoek en de formulering van beleidsaanbevelingen over toekomstverkenningen en collectief leren koppelen we in deze laatste sectie terug naar het 'landschap in beweging' waarvan we vertrokken zijn. We hopen hiermee een bijdrage te leveren voor de vernieuwing van planning, en vooral voor evolutieve planningsbenaderingen, in reactie op onzekerheden waarmee beleidsmakers worden geconfronteerd.

De studie naar zinvolle vormen van **toekomstverkenningen in ruimtelijk beleid** is geen toevallige vraag in dit deinende landschap: het beleidsrelevante onderzoek is ontstaan in een context waarbij verschillende (ook politieke) actoren niet enkel aandacht hebben voor ruimtelijke innovaties, maar eveneens voor innovaties IN planning (deels als evaluatie van structuurplanning, deels in antwoord op een wijzigende context). Binnen dit werkpakket staat toekomstverkenning zowel voor vormen van speculatief denken over mogelijke toekomstige ontwikkelingen (hoe verandert de wereld = de 'contextuele omgeving' en dus 'voorwaarden') als over de toekomstige handelingskaders (wat kan veranderen = de 'transactionele omgeving' en hierbij 'strategieën' m.a.w. de verbanden waarbinnen aan verandering gewerkt kan worden).

Van structuurplanning naar beleidsplanning, via experimenten

De finaliteit van Werkpakket 3, binnen het hele opzet van het steunpunt, is in de eerste plaats methodologisch. Deze methodologische discussie vindt echter niet plaats in een vacuüm maar in een snel evoluerende context. Dat is wat we proberen te vatten met de verwijzing naar een landschap in beweging. Bij deze snel evoluerende context hoort, in het beste geval, ook voortschrijdend inzicht. Dit onderzoek is in de eerste plaats een poging om dit voortschrijdend inzicht te versterken en te expliciteren. Dit is de hoofdreden waarom de initiële vraag naar toekomstverkenning vertaald werd naar **collectief leren**, en de thematiek van verkenning en toekomstverkenning daarmee vooral gelezen wordt als bijdrage aan een belangrijke tool om dit leer- en reflectievermogen te verstevigen.

Daarnaast wordt in deze studie naar het landschap in beweging gekeken als een **verzameling parallele experimenten**, oefeningen die ten dele bijdragen aan dezelfde zoektocht naar innovatieve planningsvormen en die (ondanks de verschillende deelruimtes waarop ze werken) ook een stuk context met elkaar delen. De reframing van deze planningstrajecten als experimenten beoordeeld deze oefeningen niet op hun operationele finaliteit (zoals ze binnen de oefeningen zelf wordt gedefinieerd, bv. kustverdediging en klimaatsverandering voor MKL 2100, reconversie in T.OP Limburg, Verdichting en Vernieuwing voor Labo XX), maar als bijdragen aan een collectief leertraject met betrekking tot (gebiedsgerichte)planning. Deze reframing levert vervolgens – op dit overkoepelend niveau – een gemeenschappelijk kader op om over deze experimenten als oefeningen in collectief leren na te denken en ze mogelijk in de toekomst ook meer op die manier op te zetten.

Collectief leren als experimentele planning

De grote nadruk op experimenten in dit onderzoek laat zich ook anders lezen. Experimenteel werken staat voor de verbinding tussen omgaan met **onzekerheid** en **collectief leren**, beide geënt op eenzelfde *subject of concern*.

Dit Werkpakket draait om het onderzoeken en ontwikkelen van **capaciteiten** nodig voor planningsregimes die zijn doortrokken van onzekerheden met betrekking tot toekomstige ontwikkelingen, van onduidelijkheden en/of dissensus met betrekking tot de *subject of concern*, en van onwetendheid met betrekking tot geschikte coalities die kunnen bijdragen tot positieve verandering (in het licht van robuustheid en veerkracht). In dat licht bestudeert het onderzoek toekomstverkenningen als **werkwijzen** die tegelijkertijd bijdragen tot drie velden van (innovatie van) kennis en ervaring, die alle drie essentieel zijn voor de vernieuwing van planningsregimes, waarbij voor al het overlappingsgebied onze bijzonder aandacht krijgt, met name vanuit de zoektocht naar het aanmaken van **collectieve** capaciteiten die kunnen bijdragen tot een vernieuwing van dergelijke planningsregimes.

Experimenteren staat dan zowel voor de erkenning van die onzekerheid (en vandaar het voorwaardelijk en speculatief karakter van een experiment), maar experimenteren staat ook voor engagement, commitment, wendbaarheid, intelligentie, werkhypotheses, tussentijdse conclusies, testen, voortschrijdend inzicht, etc. Experimenteel werken verruimt de 'zone' waarin een gesprek over vernieuwende oplossingen mogelijk is, verruimt de zone waarin gehandeld kan worden.

In hoofdstuk 0, waar het kader voor dit onderzoek werd toegelicht, werd collectief leren als antwoord op drie vormen van onzekerheid naar voor geschoven. Normatieve onzekerheid, Transactionele onzekerheid, Contextuele onzekerheid: deze drie dimensies geven richting aan wat we met experimenten bedoelen. Om met normatieve onzekerheid en dissensus om te gaan helpen **boundary objects** die het experimenteel veld op een open en inclusieve manier benoemen. Innoverende experimenten verleggen de grens tussen de transactionele en contextuele ruimte en doen dit zowel door de transactionele context **herhaaldelijk te contextualiseren** maar ook door de contextuele ruimte te problematiseren en via experimenten binnen te halen in een vernieuwde transactionele setting. Door experimenten op **families van problemen** te betrekken zoeken we naar nieuwe koppelingen tussen de context waarin gehandeld wordt en het problemen die gedetecteerd worden, tussen beleidskaders die vooralsnog niet tot de zelfde transactionele ruimte behoren, tussen schijnbaar onoverbrugbare doelstellingen en normatieve uitgangspunten, etc.

Over operationele en strategische doelen, korte en lange termijnsverandering

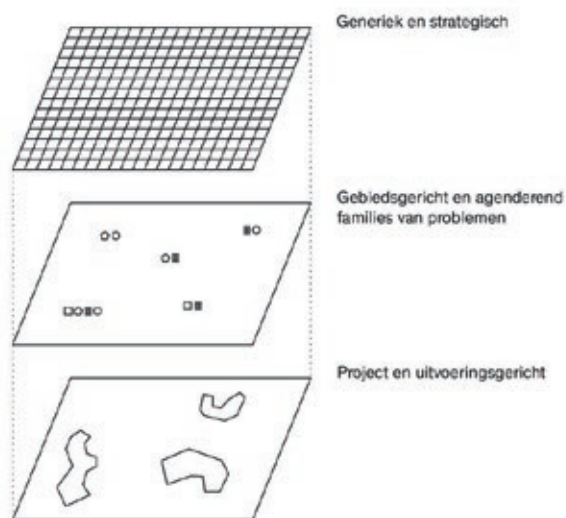
In de zoektocht naar innovatie in planning zit een opvallende contradictie. Op zoek naar antwoorden op de groeiende complexiteit zijn we zowel getuige van een vraag tot vereenvoudiging als een vraag naar verhoogde capaciteit om met complexiteit om te gaan. Nu eens lijkt de complexiteit een gevolg van de planning zelf en lijkt minder planning, eenvoudigere procedures, maar ook meer uitvoering en minder omkijken, een mogelijk antwoord. (Leinfelder 2015) Dan weer lijkt vooral meer planning nodig, meer geïntegreerd, beter afgestemd, maar dus ook arbeidsintensief, breed onderbouwd, strategisch gekaderd etc. Is complexiteit, met andere woorden, het gevolg van te complexe planning (alles loopt vast, niets kan nog, procedures zijn te ingewikkeld) of is de complexiteit eigen aan de vraagstukken waarmee we kampen (wicked problems). In het ene geval moet alles eenvoudiger en sneller, in het andere laten we het verlangen naar eenvoudige oplossingen best varen. Complexiteitserkende planning staat in dit onderzoek niet alleen voor de erkenning van de complexiteit van de vraagstukken maar voor een zoektocht naar kaders die complexiteit hanteerbaar maken.

Een deel van de invulling van deze positie werd in navolging van Bertolini (2010) gezocht in het identificeren en **verkennen van robuuste oplossingsrichtingen**. Niet reduceerbare onzekerheid is typisch een gelijktijdige onzekerheid over doelen en middelen. Het is zowel de afwezige zekerheid over mogelijke oplossingen als de afwezigheid van een akkoord over het te voeren beleid dat ons parten speelt. Het is echter mogelijk het niet reduceerbaar karakter van deze onzekerheid in de ogen te kijken en toch vast te stellen waarover we, voorlopig althans, het wel eens kunnen zijn en wat we wel met enige zekerheid kunnen stellen. Bertolini voegt daar aan toe dat we de complexe verknoping van doelen en middelen enigszins uit elkaar kunnen halen. Inzetten op isolatie is een principe wat we kunnen handhaven los van het exacte beleid dat we willen voeren. Investeren in hoge snelheidslijnen kan een robuuste keuze zijn die tot op zekere hoogte los staat van de plaats die de HST vervolgens moet innemen in het ruimtelijke beleid (waar komen de lijnen, waar de stations, wat komt er omheen, welke frequentie, welke prijszetting, hoeveel lijnen, welke fasering...). Andersom is het ook mogelijk om doelen op een robuuste wijze te formuleren. 'Verdichting mag niet tot achteruitgang van het huidige voorzieningen niveau leiden' was bijvoorbeeld een doel dat bij Labo XX werd gehanteerd en een collegebesluit is vastgelegd voor het ontwerpend onderzoek en de verkenning van verdichtingstechnieken van start ging. Dit doel gaf richting aan de oefening, maar opent tegelijk de discussie over welke middelen daar best voor ingezet worden. Het omgekeerde is aan de hand met de gelijkschakeling in de media van verdichting met hoogbouw of andere specifieke typologische keuzes. In dergelijk debat zit geen lucht meer tussen het debat over de te maken beleidskeuzes en de verkenning van de opties.

Toekomstverkenning speelt een belangrijke rol in het bepalen van robuuste oplossingsrichtingen. Denken over toekomstvariatie laat toe om onderscheid te maken tussen factoren met veel en weinig impact, onderhevig aan grote of kleine onzekerheid om vervolgens sleutelonzekerheden te kennen die met grote onzekerheid en grote impact gepaard gaan, maar ook net omgekeerd, sleutels die gekenmerkt zijn door grote zekerheid en grote impact. Deze laatste spelen een grote rol in het vinden van oplossingsrichtingen die ongeacht (onverwachte) wijzigingen in de ruimere context, een relevante optie blijven, ook op de langere termijn.

Over gebiedsgerichte planning en typeproblemen/ families van problemen

Dit onderzoek is opgezet als bijdrage aan innovatie in planning en in het bijzonder aan de lopende discussie over gebiedsgerichte planning. In dit onderzoek wordt **gebiedsgerichte planning** gezien als een mogelijke component van wat hier als complexiteitserkennende planning werd beschreven. Gebiedsgerichte planning is potentieel een planningsvorm waarin een articulatie kan ontstaan **tussen uitvoerend en strategisch denken**, tussen kortere en langere termijn planning. In het onderzoek wordt de notie 'families van problemen' naar voor geschoven om invulling te geven aan wat dit zou kunnen betekenen op vlak van (toekomst)verkenning. De notie families van problemen staat voor een benadering die het midden houdt tussen een probleemgestuurd en geval-gestuurd benadering, en schept daarmee de voorwaarden voor een collectief leerproces gebaseerd op de uitwisseling tussen particuliere, lokale kennis en te veralgemenen, elders verworven inzichten. Op basis van de ruimtelijke verkenning van de stedelijke ontwikkeling van het gebied en uitgebreide gesprekken met sleutelactoren werden **typeproblemen/families van problemen** geïdentificeerd. Het zijn sleutelkwesties waarrond een doorbraak noodzakelijk is. Deze typeproblemen/ families van problemen zijn recurrent, stellen zich ook buiten het onderzoeksgebied, en lenen zich tot een systematische aanpak die ook een systematisch en/of systemisch veranderingsproces zou kunnen voeden.

Illustratie 104: Families van problemen gesitueerd tussen uitvoeringsgericht en strategisch beleid

Over verloren en herwonnen legitimiteit

“het ontwikkelen van een beleidspraktijk gestoeld op een houding van ‘reflective practitionership’ waarmee toekomstscenario’s naadloos zijn verweven (zeer analoog aan de wijze waarop ontwerpers met scenario’s omgaan). De fit tussen het instrument en zijn toepassingsdomein is dan intern en emergent, niet extern en causaal.” (Vandenbroek en Kuhk, 2011).

Het landschap in beweging zet planning onder druk. De vraag om vernieuwing van de discipline is daarbij zowel een bedreiging als een kans. Enerzijds dreigt de verdere uitholling van de discipline, een overbevraging tegelijk van het bestaande institutioneel kader, en dat zonder groeiende middelen. Anderzijds ligt in het landschap in beweging ook een kans om legitimiteit te herwinnen. De nadruk op **collectief leren** is een stap in die richting. Legitimiteit herwinnen veronderstelt een traject, een proces waarin een brede erkenning en herijking kan ontstaan van wat de meerwaarde van intelligente planning is en waar die zich best op richt. Zowel het MOS als het PLANTAGE traject tonen een landschap met veel twijfel maar tegelijk een landschap waar het debat over planning met veel nuance en inzicht en groot engagement wordt gevoerd en dit op alle niveaus, lokaal en bovenlokaal, bij zowel professionele als niet professionele partners, binnen de overheid als erbuiten.

De kwalificatie **collectief** staat in deze discussie niet enkel voor een aanduiding van samen, met vele actoren, vanuit vele posities, maar staat hier ook voor de erkenning van de eigenheid van planning. ---erkennen van collectief karakter – de raison d’être van planning. Collectief leren is een keuze om die

collectieve dimensie niet voor actoren te bedenken maar samen met actoren te onderkennen en te organiseren. (Sandercock 1998). Het Livinglab, MOS en Plantage situeren planning daarbij binnen een bestuurlijke driehoek waarin zowel markt, overheid als de civiele maatschappij een rol te spelen hebben. Dit is pertinent in een context waar de taakstelling van de verschillende hoeken van deze driehoek aan verandering onderhevig is. Het lijkt ons belangrijk om deze driehoek zonder te veel apriori's te benaderen en er niet bij voorbaat allerlei ideologische breuklijnen in te lezen. Tegelijk is het cruciaal de eigen rol van deze polen te onderkennen om vandaaruit de complementaire posities van deze verschillende rollen te structureren op zoek naar nieuwe antwoorden op de collectiviteitskwesaties achter zowat alle planningsvraagstukken.

Collectief leren staat in dit report voor **een sociocratische planningsbenadering**. We kijken naar planning vanuit een sociale constructie-perspectief. Daarin staat voorop dat mensen handelen tegenover mensen en dingen in functie van de betekenis die deze voor hen hebben. Die betekenisem liggen niet vast. Ze zijn niet willekeurig maar kunnen tevens veranderen. Ze zijn weliswaar voorgestructureerd door sociaal gedeelde denkbeelden. Ze is ook verschillend voor onderscheiden individuen. Planning is een zingestuurd proces waarin gedeelde betekenissen kunnen worden geconstrueerd, nieuwe mogelijke betekenissen kunnen worden verkend, nieuwe betekenishorizonten geopend. Collectief leren is sociocratisch in de mate dat het erop is gericht het vermogen van een groep, om met pluraliteit en contradictie om te gaan, te versterken. Collectief leren richt zich niet op het uitvlakken van verschil, maar maakt verschillen hanteerbaar.

Planning ontleent zijn legitimiteit niet alleen aan sterke voorgestructureerde institutionele kaders, maar ook aan het vermogen om zich in tijden van relatieve institutionele onbepaaldheid staande te houden. Bij afwezigheid van een duidelijk 'concept van verandering' nemen wij de verandering zelf als uitgangspunt. Onzekerheid wordt beantwoord door het ondernemen van de nodige actie met als doel variatie te brengen in de bestaande transactionele omgeving, beweging te brengen in wat vooralsnog mogelijk of onmogelijk wordt geacht. De verandering is daarbij geen doel op zich maar een noodzakelijke voorwaarde om tot nieuwe inzichten te komen in de huidige ontwikkelingslogica en de mogelijkheid tot verandering.

Bronnen

BERTOLINI, L. (2010). Coping with the Irreducible Uncertainties of Planning: An Evolutionary Approach, in: Hillier J. & Healey P. (eds.) (2010) *The Ashgate Research Companion to Planning Theory: Conceptual Challenges for Spatial Planning*. Farnham (Surrey, England): Ashgate Publishing Limited, pp. 413-424. 2010.

CASTELLS M. (1972) *La question urbaine*. Paris, François Maspero.

FLYVBERG B. (2003) *Megaprojects and Risk: An Anatomy of Ambition*. Cambridge University Press

JANSSEN L.H.J.M., OKKER V.R., SCHUUR J. (2006), *Welvaart en Leefomgeving, Een scenariostudie voor Nederland in 2040*, Den Haag: Centraal Planbureau, Milieu- en Natuurplanbureau en Ruimtelijk Planbureau.

HARAWAY, D. (1991) *Situated knowledges: the Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective*. In: Donna Haraway, Siminans, cyborgs and women: the reinvention of nature. London: Free Association Books, pp. 183-201.

KUHK A., SCHREURS J., DEHAENE M. (2015), *Collective learning experiences in planning: The potential of experimental living labs*, Paper for the AESOP-conference 2015 (July, Prague).

KUHK A., ENGELEN G., VANDENBROECK PH., LIEVOIS E., SCHREURS J., MOULAERT F. (2011), *De toekomst van de Vlaamse Ruimte in een veranderende wereld, Scenario-analyse voor ruimtelijk beleid, vertrekkend van de studie Welvaart en Leefomgeving Nederland (2006), Kwalitatieve analyse van de Scenario-Workshop op 30 maart 2011*, Leuven: Steunpunt Ruimte en Wonen [Online].

LEINFELDER H. (2015), " 'Gevallen'-planning en hoe moeilijk het is om daden in gedachten te vertalen; Maar ruimte voor het omgevingsbeleid in Vlaanderen en Nederland", in: G. Bouma et al, (eds.) *Ruimte Maken Bijdragen aan de PlanDag 2015*, pp. 133-142.

SANDERCOCK L. (1998) *Towards cosmopolis : planning for multicultural cities / Leonie Sandercock ; images by Peter Lysiottis*. Chichester, West Sussex : John Wiley

STACEY R. (2002) *Strategic management and organisational dynamics: the challenge of complexity*. Harlow: Prentice Hall.

STAR, S., GRIESEMER, J. (1989) *Institutional Ecology, 'Translations' and Boundary Objects: Amateurs and Professionals in Berkeley's Museum of Vertebrate Zoology, 1907-39*. in: *Social Studies of Science*, 19(3), pp. 387- 420.

VAN ASSELT M., FAAS A., VAN DER MOLEN F. EN VEERMAN S.A. (ed.), (2010), *Uit Zicht; Toekomstverkennen met Beleid, WRR Verkenningen 24*, Amsterdam University Press, Amsterdam.

VANDENBROECK PH., KUHK A., LIEVOIS E., SCHREURS J., MOULAERT F. (2011), *De toegevoegde waarde van scenario's voor ruimtelijk beleid, Voortgangsrapport december 2011*, Leuven: Steunpunt Ruimte en Wonen.

VANDENBROECK PH. (2012), *Working with wicked problems*, Brussels: KBS – Koning Boudewijn Stichting (online publication: [http://www.prouv.net/uploadedFiles/2012-KBS-FRB/05_Pictures,_documents_and_external_sites/09\)Publications/WickedProblems_Online.pdf](http://www.prouv.net/uploadedFiles/2012-KBS-FRB/05_Pictures,_documents_and_external_sites/09)Publications/WickedProblems_Online.pdf))

- DEHAENE, M., DE VREE, D., DUMONT, M.(2014), *Studie naar modaliteiten van verandering en ruimtelijke transformaties, ontwerpmatig onderzoek*. Rapport deelzaak 2. (Juni 2014)
- DEHAENE, M., DE VREE, D. (2013), *Design Research for sustainability transitions: managing multiple forms of knowledge in a context of irreducible uncertainty*, paper presented at AESOP-ACSPD, Dublin 15-19 July 2013.
- DEHAENE, M., GOETHALS, M., DUMONT, M., DE KOOL, D. (2014), *Denderstad, Plantage Liederleeuw, synthesis of the Denderstad-workshop*, November 2014 (unpublished paper).
- DEHAENE, M., GOETHALS, M. (2014), *Denderstad, Plantage Liederleeuw, manual for the design workshop 'the Plantage'* – June 1st – 5th, 2015. (Mei, 2015)
- DEHAENE, M. Suburban Renewal (2015), *Grounding Urban Design in a Theory of Urbanizations*. Paper for the AESOP-conference 2015 (July, Prague)
- DEHAENE, M, DE KOOL, D. DUMONT, M (2015), et.al. *Workshop De Plantage*, verslag van de workshop 1-5 Juni, (augustus 2015)
- KUHK, A., SCHREURS, J., DEHAENE, M. (2012), Meer toekomst met minder plannen?, in: Bouma G., Filius F., Vanempten E., Waterhout B.(Eds.): *Meer... met minder?* Bijdragen aan de PlanDag 2012, pp. 273-286.
- KUHK, A. (2013), *The power of knowledge and mobilisation in the European Quarter in Brussels:A trajectory of incremental changes in discourses and in on-site development*, Paper presented for the RC 21 conference.
- KUHK, A., SCHREURS, J. (2013), *Transdisciplinariteit: voorbij de strijd?*, in: Reniers, S., Filius, F., Uittenbroek, C., Vanempten, E., Bouma, G. (Eds.): *Planning is niet waarde-n-loos*, Bijdragen aan de PlanDag 2013, pp. 465-475.)
- KUHK, A., SCHREURS, J. (2015), *Methodologies for collective future explorations in actor and action-oriented territorial development*, Paper for the Real-CORP Congress Ghent (May 2015)
- KUHK, A., GOETHALS, M., SCHREURS, J., BOELENS, L., DEHAENE T., COPPENS, T.(2016), *Logboek voor de living labs*, Werkdocument Deelzaak 3.
- KUHK, A., SCHREURS, J., DEHAENE, M. (2015), *Collective learning experiences in planning: The potential of experimental living labs*, Paper for the AESOP-conference 2015 (July, Prague).
- KUHK, A., SCHREURS, J., DEHAENE, M. (2014), *Het zijn en worden van een 'metropolitane Dendervallei'*, bijdrage aan de plandag 2014 (22 mei 2014)
- SCHREURS, J., KUHK, A. (2015). *Design and scenario: building blocks for an ecological perspective of self-organisation*, Paper for the conference on 'Design, social media and technology to foster civic self-organisation/ Hasselt (21-22 May 2015).
- SCHREURS, J., KUHK, A., 2015. *The art of 'what if?'*. In: K. Scheerlinck and H. Van Damme, eds. Leuven/Ghent: KU Leuven Faculty of Architecture, pp. 20-31.
- SCHREURS, J., KUHK, A. (2014), *Fostering collective imagination: Image, Scenario, Design*, Paper for the AESOP conference/ Utrecht (July 2014).
- SCHREURS, J., KUHK, A., DEHAENE, M., DUMONT, M. Eindrapport WP3 (2016), Resultaten van MOS en Plantage. Heverlee: Steunpunt Ruimte. (In voorbereiding)

Lijst met illustraties

Illustratie 01: Onderscheid transactionele en contextuele omgeving (strategieën en voorwaarden)	(p.39)
Illustratie 02: Metrokaart Nagoya Japan	(p.49)
Illustratie 03: Collectief leren als antwoord op transactionele, normatieve en contextuele onzekerheden	(p.52)
Illustratie 04: Twee samenhangende trajecten met een complementaire en overlappende focus	(p.53)
Illustratie 05: Gedeelde framing en specificiteit van onderzoekstrajecten MOS en PLANTAGE.....	(p.54)
Illustratie 06: Structuur van het rapport, hoofdstukken en secties.....	(p.58)
Illustratie 07: Overzicht van MOS-cases op kaart	(p.59)
Illustratie 08: Overzicht van MOS-traject (interviews, workshops, deelname externe experts, participerende observatie).....	(p.61)
Illustratie 09: Schematische voorstelling van mogelijke verbanden tussen elementen in een collectief leertraject	(p.63)
Illustratie 10: Onderscheid transactionele en contextuele omgeving (strategieën en voorwaarden)	(p.74)
Illustratie 11: Onderdeel van het analytisch kader: actorstrategieën	(p.75)
Illustratie 12: Onderdeel van het analytisch kader: analyse van de inzet van actoren als strategie voor verandering	(p.75)
Illustratie 13: Onderdeel van het analytisch kader: analyse van kennisproductie als strategie voor verandering. (p.76)	
Illustratie 14: Onderdeel van het analytisch kader: analyse van kennisproductie als strategie voor verandering (gebaseerd op Stacey, 2002)	(p.78)
Illustratie 15: Onderdeel van het analytisch kader: analyse van strategieën en voorwaarden voor verandering.. (p.80)	
Illustratie 16: Onderscheid transactionele en contextuele omgeving (strategieën en voorwaarden)	(p.82)
Illustratie 17 (tabel): Overzicht bestudeerde cases, respondeneten en deelname aan het MOS	(p.85)
Illustratie 18 (tabel): Rollen van actoren bij het MOS (gebaseerd op Brown, Lambert, 2013)	(p.92)
Illustratie 19 (tabel): Overzicht opdrachten bij MOS I	(p.94)
Illustratie 20 (tabel): Overzicht opdrachten bij MOS II	(p.95)
Illustratie 21 (tabel): Interne leercurve voor de ontwikkeling van methodologische onderzoeksseminaries	(p.96)
Illustratie 22: Stappen bij de ontwikkeling van het analytisch kader.....	(p.98)
Illustratie 23: Schematische voorstelling van verbanden in het MOS als collectief leertraject	(p.100)
Illustratie 24: Territoriale Actoren Concept Map voor het N16 Living Lab (door Annette Kuhk).....	(p. 108)
Illustratie 25: Overzicht betrokken belanghebbenden bij N16 Living Lab (bron: vermelding actoren in colofon van living labs publicatie Boelens e.a., 2015).....	(p.110)
Illustratie 26: Overzicht betrokken belanghebbenden bij Bellebeek-Living Lab (bron: vermelding actoren in colofon van living labs publicatie Boelens e.a., 2015).....	(p.111)
Illustratie 27 (tabel): Rollen van actoren bij living labs (gebaseerd op Brown, Lambert, 2013).....	(p.113)
Illustratie 28: Leidende principes bij de ontwikkeling van Living Labs.....	(p.118)
Illustratie 29: Schematische voorstelling van de Living Labs - overzicht.....	(p.123)
Illustratie 30: Schematische voorstelling van de Living Labs - Start.....	(p.124)
Illustratie 31: Schematische voorstelling van de Living Labs - Overlegstructuren.....	(p.125)
Illustratie 32: Schematische voorstelling van de Living Labs - lagen in de kennisproductie	(p.125)
Illustratie 33: Overzicht betrokken belanghebbenden bij T.OP Noordrand werksessies (bron: op basis van lijst betrokken belanghebbenden, zie http://www.topnoordrand.be/).....	(p.135)
Illustratie 34: Rollen van actoren in T.OP Noordrand traject (cf. classificatie van Brown en Lambert, 2013).....	(p.139)
Illustratie 35: Kaart T.OP Noordrand met weergave van 8 kaderacties	(p.140)
Illustratie 36: Doelstelling, Strategieën en focus op deelgebieden bij T.OP Noordrand	(p.141)
Illustratie 37: Schematische voorstelling van verbanden in T.OP Noordrand als collectief leertraject	(p.147)
Illustratie 38: Schematische voorstelling van T.OP Noordrand - de start	(p.148)
Illustratie 39: Schematische voorstelling van T.OP Noordrand - belanghebbenden en gebruikers.....	(p.149)
Illustratie 40: Schematische voorstelling van T.OP Noordrand - de flow van werksessies.....	(p.149)
Illustratie 41: Schematische voorstelling van T.OP Noordrand - lagen in de kennisproductie.....	(p.150)

Illustratie 42: Erkennen van padafhankelijkheden (als zijnde zekerheden) en onzekerheden in de ontwikkeling van de Noordrand.....	(p.152)
Illustratie 45: Actie 44 uit het 'Proeve van programma' van T.OP Noordrand (DB, 2015, p.31)	(p.154)
Illustratie 46: Introductienummer Rumte voor Groen, zie http://www.slideshare.net/RuimteVL/labo-ruimte-en-tops-jan-zaman-ruimte-vlaanderen	(p.157)
Illustratie 47: Overzicht betrokken belanghebbenden bij T.OP Limburg (bron: op basis van lijst betrokken belanghebbenden, zie projectdefinitie 2014)	(p.160)
Illustratie 48: Rollen van actoren in T.OP Limburg traject (gebaseerd op classificatie van Brown en Lambert, 2013).....	(p.162)
Illustratie 49: Verkennende en op uitvoering gerichte fases bij de ontwikkeling van het Velodroom-project.....	(p.163)
Illustratie 50: Overzicht deelprojecten en werkwijzen T.OP Limburg.....	(p.166)
Illustratie 51: Flows in het proces van T.OP Limburg (MAAT ontwerpers en ZUS).....	(p.167)
Illustratie 52: Situering van het Kolenspoor.....	(p.168)
Illustratie 53: Schematische voorstelling van verbanden in T.OP Limburg als collectief leertraject	(p.172)
Illustratie 54: Schematische voorstelling: de opstart van T.OP Limburg.....	(p.172)
Illustratie 55: Schematische voorstelling: deelprojecten in T.OP Limburg	(p.173)
Illustratie 56: Schematische voorstelling: Het project Kolenspoor in T.OP Limburg.....	(p.174)
Illustratie 57: Overzicht betrokken belanghebbenden bij MKL 2100 (bron: op basis van Int Charlotte Geldof en Jan Zaman)	(p.181)
Illustratie 58: Rollen van actoren in het MKL 2100 traject (cf. classificatie van Brown en Lambert, 2013)	(p.185)
Illustratie 59: Schematische voorstelling van MKL 2100 - drempels tijdens het proces.....	(p.191)
Illustratie 60: Schematische voorstelling van verbanden in MKL2100 als collectief leertraject.....	(p.192)
Illustratie 61: Schematische voorstelling van MKL 2100 - de start.....	(p.193)
Illustratie 62: Schematische voorstelling van MKL2100 - bandbreedte van deelnemers in drie fasen (+ opstap naar T.OP Kustzone met kustburgemeestersoverleg)	(p.194)
Illustratie 63: consensus en zekerheden in het MKL 2100 traject (toepassing van Stacey's matrix: agreement and uncertainty).....	(p.197)
Illustratie 64: beeld bij tentoonstelling STADBuitenSTAD in de Singel (feb – juni 2015).....	(p.200)
Illustratie 65: Overzicht betrokken belanghebbenden bij Labo XX (bron: publicatie Labo XX).....	(p.203)
Tabel 66: Rollen van actoren in het Labo XX traject/ hier: toegepast voor Lageweg (gebaseerd op classificatie van Brown en Lambert, 2013)	(p.206)
Illustratie 67: Schematische voorstelling van verbanden in Labo XX als collectief leertraject	(p.210)
Illustratie 68: Terugkerende rubrieken bij de analyse van collectieve leerprocessen.....	(p.213)
Illustratie 69: Verschillende benaderingen voor de classificatie van types van actoren	(p.217)
Illustratie 70 (tabel): Conclusies inzake rollen van actoren op basis van analyse van verschillende cases (gebaseerd op Brown, Lambert, 2013)	(p.219)
Illustratie 71: Rol van verschillende types actoren	(p.220)
Illustratie 72: Ontwikkeling van collectieve verbeelding.....	(p.223)
Illustratie 73: Buur voert geen klassieke TOD redenering op.	(p.239)
Illustratie 74: Vertrekpunt voor de ontwikkeling van een tangente lijn is de bestaande aanwezigheid van bovenlokale voorzieningen in de twintigste eeuwse gordel die nu onvoldoende bediend worden via openbaar vervoer.. (bron: Grafe e.a. 2014).....	(p.240)
Illustratie 75: De redenering van Buur vormt een belangrijke amending op de bestaande logica volgens dewelke het tramnet rond Antwerpen historisch werd uitgebouwd. (bron: Grafe e.a. 2014).....	(p.240)
Illustratie 76: De sprong van halte naar knoop leidt vervolgens tot ontwerpde oefeningen die de twintigste eeuwse gordel scannen op plekken waar een mobiliteitsgestuurde verdichting mogelijk en wenselijk zou kunnen zijn. (bron: Grafe e.a. 2014).....	(p.241)
Illustraties 77: werken rond 'families van problemen' een specifieke kijk op gebiedsgerichte planning en ontwerpend onderzoek.....	(p.245)
Illustratie 78: De erfenis van de moderne verstedelijkingsgeschiedenis in België op een bierviltje. Drie complementaire urbanismes.	(p.247)
Illustratie 79 tijdslijn van het plantage traject en de parallelle ontwikkeling van Living Lab en ontwerpstudio's..	(p.253)
Illustratie 80: inhoudstafels van de 3 plantage rapporten.....	(p.254)

Illustratie 81: synthese 'De Plantage': 5 groepen experimenten ter vernieuwing van een post-ruraal stedelijk veld.....	(p.254)
Illustratie 82: plantage park in de vallei	(p.255)
Illustratie 83: reconversie van een ruraal stelsel aan weerszijden van de vallei	(p.256)
Illustratie 84: reconversie van linten en dorpskernen rondom de vallei.....	(p.257)
Illustratie 85: prototypische interventies ter vernieuwing van het weefsel. links: compacte bebouwing als alternatief voor de verkaveling op Wolfsgracht en aan Liedekerke bos, midden: een hoekenproject voor de 5,6 en 7sprongen, rechts: vensters op de vallei.....	(p.257)
Illustration 86: lokale bereikbaarheid van regionaal spoornet	(p.258)
Illustratie 87: Boven: links de matrix van Christensen (zie hoofdstuk 0), rechts 2x de matrix van Stacey. De experimenten geven een antwoord op onzekerheid door ondanks de onzekerheid over middelen en het gebrek aan overeenstemming over doelen experimenten te formuleren waarrond een voorlopig akkoord kan bestaan. Daarmee worden kwesties uit de anarchie/chaos gehaald (midden) en wordt de ruimte waarin uitvoering mogelijk is vergroot (rechts). Midden: de driemensionele ontwerpheuristiek (Dehaene, De Vree 2013): Naming, Framing en Moving als paden door de experimentele ruimte. Onder: Naming, Framing en Moving als werkvelden binnen het PLANTAGE traject.	(p.259)
Illustratie 88: een gecombineerd traject gevormd rond de complementaire betekenis van naming (rood), framing (blauw), moving (groen)	(p.261)
Illustratie 89: drie trajecten doorheen de plantage. Vaste Frames en een repertoire aan moves op zoek naar de juiste contidites` Vaste names, gekende moves op zoek naar strategische framing ; Vaste names en frames op zoek naar moves.	(p.262)
Illustratie 90: Woonplantage: Fase 1 synthese van een gekend principe (met verwijzing naar eerder onderzoek in kader van pilootproject wonen) (bron: Labo S en Bovenbouw – ontwerpend onderzoek pilootproject wonen)	(p. 264)
Illustratie 91: woonplantage fase 2: verfijning van het principe (landschapsbouw) + documenteren van een gekend repertoire om dit te realiseren.....	(p.265)
Illustratie 92: woonplantage fase 3. Identificatie van waar deze principes best toegepast kunnen worden, testen van het repertoire binnen concrete condities.	(p.266)
Illustratie 93: de goed gedraineerde plantage fase 1: te snelle conclusies (een waterpark in de valei) bij een reeds goed gedocumenteerde problematiek	(p. 267)
Illustratie 94: de goed gedraineerde plantage fase 2: verkenning van de optie draineren in publiek domein als mogelijke lokale bijdrage	(p.268)
Illustratie 95: de goed gedraineerde plantage: uitwerking van de strategische framing draineren in publiek domein. Een nieuwe gelokaliseerde cartografie van de waterproblematiek	(p.269)
Illustratie 96: de documentatie van het centrumlint. De tanende centrumfunctie van een morfologisch waardevol milieu	(p.270)
Illustratie 97: gemengde plantage fase 2: het concept om via een BID een regelluwe zone te creëren in het ruimtelijk milieu van de linten.	(p.271)
Illustratie 98: gemengde plantage fase 3: zoektocht naar complementaire programmas binnen het lint als regelluwe zone	(p.272)
Illustratie 99: (Sub-)thema's in het onderzoek over toekomstverkenningen in ruimtelijk beleid	(p.279)
Illustratie 100: Situering van twee experimentele trajecten in het onderzoek naar collectief leren en de omgang met onzekerheden	(p.283)
Illustratie 101: Verruimen van de transactionele omgeving door verkenningen	(p.285)
Illustratie 102: Van singulier project en/of business-as-usual naar verkenning, en verder naar gebiedsgerichte, concrete experimenten	(p. 290)
Illustratie 103: van singulier experiment naar verkenning van families van problemen, en strategische keuzes voor generalisering	(p. 290)
Illustratie 104: Families van problemen gesitueerd tussen uitvoeringsgericht en strategisch beleid	(p.299)

In deze reeks van Steunpunt Ruimte:

Leeswijzer

Polycentriciteit

Veerkracht

Toekomstverkenning

Monitoring & evaluatie

Reeds uitgegeven onder verantwoordelijkheid van het Steunpunt Ruimte:

Strategische allianties en territoriale pacten voor een duurzame Vlaamse ruimte: visie van het expertenforum Ruimte Vlaanderen (2014)

Tom Coppens, Georges Allaert, Linda Boudry, Griet Celen, Hubert Gulinck, Dirk Lauwers

Living labs. Co-evolutie planning met onderzoekers, overheden, burgers en ondernemers voor uitvoerbare ruimtelijke plannen (2015)

Luuk Boelens, Michiel Dehaene, Marleen Goethals, Annette Kuhk, Jan Scheurs.